

GONDOLAT

EGY UNDERGROUND TÖRTÉNÉSZ

Tanulmányok Lugosi András tiszteletére

Szerkesztette Szécsényi Mihály

EGY UNDERGROUND TÖRTÉNÉSZ

Tanulmányok Lugosi András tiszteletére

EGY UNDERGROUND TÖRTÉNÉSZ

Tanulmányok
Lugosi András tiszteletére

Szerkesztette
Szécsényi Mihály

Gondolat Kiadó
Budapest, 2024

A kötet megjelenését támogatták:
Budapest Főváros Önkormányzata, a Fővárosi Képtár Barátainak Egyesülete,
a szerzők és barátok.

Külön köszönet illeti
dr. Bősz Anett humán területekért felelős
főpolgármester-helyettesét.

Szakmai lektor
*K. Horváth Zsolt, Mátay Mónika, Perényi Roland,
Szilágyi Márton, Sárai Szabó Katalin*

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2024
Szerkesztés © Szécsényi Mihály, 2024

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozás Eőry Zsófia
A borító Müller János fényképe (Fortepan, 1914) felhasználásával készült
A kötetet és a borítót tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 515 3

Lugosi András történész

Tartalom

Rövid bevezető az ötvenöt éves Lugosi András világába
(Szécsényi Mihály)

11

HISTORIOGRÁFIAI NÉZŐPONTOK

K. HORVÁTH ZSOLT

Az emlékeken túl. A „történeti a priori” és a közelmúlt
tudományos konstrukciója

17

SZÍVÓS ERIKA

Public history és várostörténet: formák, gyakorlatok és közösségi funkciók

26

MÁTAY MÓNIKA

Film és mikrotörténelem

44

PÁRBESZÉD: TÖRTÉNELEM ÉS IRODALOM

SZILÁGYI MÁRTON

Az *Élet vagy halál!* című Petőfi-vers és kontextusai

65

SÁRAI SZABÓ KATALIN

Hampel Józsefné Pulszky Polyxena a „tudós férfiak” körében

85

RÓZSAFALVI ZSUZSA

A sajtó szerepe Jókai Mór élelművében

121

NAGYVÁROSI MINDENNAPOK

HERÉDI ATTILA

„Alólírott kívánkozik pesten végképpen letelepedni”.
Lakhatási, kereskedelmi és ipari jogkérelmi esetek Pesten,
1860 és 1862 között

137

SIPOS ANDRÁS

A főváros és könyvtára a Bárczy-korszakban

153

TRÁDLER HENRIETTA

Az „átlagos” fővárosi cseléd – a statisztika mint narratíva

173

BIOPOLITIKA ÉS ELLENŐRZÉS

BOLGÁR DÁNIEL

Biológiai jólét Budapesten nemzetközi összehasonlításban (1857–1941)

191

LÁSZLÓFI VIOLA

Orvosi tekintet, állambiztonsági megfigyelés, hatalmi szürkezóna:
az orvosi tudás és a társadalmi ellenőrzés technikái az államszocialista
Magyarországon

213

TAKÁCS JUDIT – P. TÓTH TAMÁS

„A kommunista erkölcs védelmében...” Szemelvények szexuális
kihágások miatt indított pártfegyelmi ügyekből

238

A BŰN TÖRTÉNETI OLVASATAI

PERÉNYI ROLAND

Urbanizáció és erőszak. Személy elleni bűncselekmények Budapesten
(1873–1945)

261

SZÉCSÉNYI MIHÁLY

A „Lenin-fiúk” mint közösség kialakulása és bukása

278

CSEPELI GYÖRGY

A holokauszt elkövetői

294

KARSAI LÁSZLÓ

Te vagy a tanú! Egy munkaszolgálatos „keretlegény” a népbíróság előtt 307

VÖLGYESI ORSOLYA

„Apolitikus” katolikus közösség vagy egyházi ellenzék?
(Bulányi György és a Bokor mozgalom a 80-as években) 326

Lugosi András fontosabb publikációi

349

Lugosi András fontosabb konferenciaszervezései és előadásai

353

A kötet szerzői

357

Rövid bevezető az ötvenöt éves Lugosi András világába

A várostörténet iránti érdeklődést soha nem lehet elég korán kezdeni. Lugosi András egy alkalommal elmesélte nekem, hogy már kisgyermekkorában kialakult benne egy idealizált elképzélés Budapestról édesapja hatására, aki ugyan sosem élt a fővárosban, de azt az „ígéret földjeként” emlegette, nagy „Budapest-fan” volt, mindig Budapestre szeretett volna költözni. Az 1969. január 26-án született kisfiú, majd fiatalembert számára ez folyamatos ösztönzést jelenthetett, amely akkor vált valóra, amikor a Szombathelyi Tanárképző Főiskola történelem–népművelés szakos hallgatójaként, a Gye-kiczki András által tartott szociológia kurzus hatására, 1990-ben elindult Budapestre felvtelezni a szociológia–filozófia szakra. Tanulmányai során 1997-ben – Andrást idézve –: „Egyszer csak összehozott a sors, egy Benda Gyula nevű tanárral, akinek fölvettem az Atelier-ben valami óráját, és most nagyon tömören fogalmazva, úgy maradtam.” Ekkor ragadta meg a társadalomtörténet–írás világa, ez a – véleménye szerint – fél szociológia, fél történelem tudományág, amelynek éppen ez a ket-tőssége tetszett meg neki. Ebben az időben járt egy másik kurzusra is, amely a nagyvárosi élettel, „dzsungellel” foglalkozott, és amit Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor és Gerő András együtt tartottak. Ez is meghatározó élménynek bizonyult, mert végleg Budapest társadalomtörténete felé fordította érdeklődését. Egyetemi tanulmányait mint okleveles szociológus, az összehasonlító történeti szociológiai szakirány tudora 1999-ben fejezte be. Doktori tanulmányait az Atelier-ben kezdte meg, ahol ezekben az években Granasztói György vezetésével a francia társadalom- és várostörténet–írás kapta a legnagyobb hangsúlyt. Itt dolgozott Benda Gyula is, akit mestereként tiszttelt, és kettejük között komoly emberi és szakmai kapcsolat alakult ki. Benda segítette abban is, hogy – amikor úgy láta, el kell jönnie az Atelier-ből – az ELTE-n, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Programban folytathassa tanulmányait. Az ő támogatásával került be 2003 elején Budapest Főváros Levéltárába is. Lugosi András kezdeményezte, hogy a hatvanéves Benda Gyula tiszteletére festschriftet készítsenek, *Léptékváltó társadalomtörténet* címmel. A kötetet – amely 2003-ban jelent meg – K. Horváth Zsolttal és Sohajda Ferencsel együtt szerkesztette. Benda Gyula 2005-ben bekövetkezett korai halála nem csupán emberileg érintette mélyen, de szakmai elképzeléseit is újra kellett gondolnia. Véleménye szerint a kialakulóban lévő Benda-iskola a tanítómester korai halála miatt a perifériára szorult.

András 2005-ben, Bácskai Verával együtt találta ki Budapest Főváros Levéltárának új kiadványát, az URBS *Magyar Várostörténeti Évkönyvet*, amelynek alapító szerkesztője lett. Az évkönyv 2006-ban jelent meg először, és napjainkban már a XVII. kötetnél tart. 2006-ban került munkakapcsolatba Rózsafalvi Zsuzsával, az akkor még az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozó fiatal irodalomtörténéssel együtt szerkesztették a *Budapesti Negyed Jókai-számát* (2007/3 ősz) és a Karinth-yakról szóló – nyári és őszi – számot 2009-ben; mindkettővel komoly szakmai sikert aratva.

A főváros ezekben az években (2008-2009-2010) kénytelen volt csökkeneti a Fővárosi Levéltár költségvetését, amely intézmény a *Budapesti Negyed* kiadását támogatta, ezért a folyóirat 2010-ben jelent meg utoljára. Ekkor született meg András egyik előrelátó szakmai ötlete, menekülési útvonalat és finanszírozást keresve a várostörténet-kutatásnak, a kutatóknak, részben saját kollégáinak. Elhatározta, hogy indulni kell az MTA kutatócsoportok alakítására kiírt pályázatán egy új Budapest-történeti monográfia elkészítésének tervével, amely az 1693–1990 közötti időszakot ölelte volna fel. A munka elvégzéséhez ekkor még 12 év állt rendelkezésre... Már ekkor felmerült az a kérdés, amely András életét folyamatosan megnehezítette, nevezetesen: hogyan lehet egy mégoly jó szakmai elképzést megvalósítani? Andrást idézve: „ha valaki nem formalizált intézményes grádicsokon bontakoztatja ki a karrierjét, akkor hogyan?” Az Országos Széchényi Könyvtár mentette meg a helyzetet, ahova Lugosi András rendszeresen járt és jár napjainkban is. Itt került baráti kapcsolatba a pályázat szempontjából kulcsszerepet játszó Miskolczy Ambrussal; ő az MTA doktoraként nemcsak azt vállalta, hogy nevét adj a pályázathoz, de a kutatócsoport munkájában is részt vett volna. A pályázat elbukott, miután neves történészektől két, egymással szöges ellentében álló bírálatot kapott. A benyújtott anyagokat, a részletes kutatási tervet olvasva, úgy tűnik, azok ma is hasznosak és aktuálisak lennének. A reménybeli kutatócsoport tagjai közül többen is írással szerepelnek ebben a kötetben.

A 2010-es években a szorgos levéltári munka nem csupán rendezési feladatokat, adatbázisok építését jelentette számára, de a gazdag iratanyag alapos megismerését is elősegítette. Munkaszobája minden zsúfolásig tele volt iratokkal, és minden szál iratnak, iratcsomónak pontosan tudta a jelentőségét, „amely miatt természetesen a szobájában kellett tartania”. A levéltár lassan második otthonává vált Andrásnak, ahol szívesen maradt bent késő estig, ha lehetett. Ebben az időszakban határozhatta el, hogy doktori tanulmányait ismét új helyen, az ELTE Társadalomtudományi Karának Interdiszciplináris Doktori Programjában szeretné folytatni. Ezekben az években támadt az a gondolata is, hogy tudománynépszerűsítésre adja a fejét. 2013-ban tartotta első előadását a Tilos Rádióban, 2016-tól pedig rendszeresen – évente több alkalommal – vendég a médiában. A legkülönlegesebb elképzélést 2017. szeptember 17-én este 7 órakor valósította meg. Ekkor tartotta meg a Szimpla Kert

nevű romkocsmában, a Kazinczy utcában az általa feltalált műfaj, a *stand up history* ősbemutatóját, amelyet „A Kohn család rejtelmes utazása Karinthiába” címmel hirdettek meg. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez a műfaj sokkal több munkába kerül az előadónak és sokkal kevesebbet hoz a romkocsma üzemeltetőinek, mint azt a két fél remélte.

Szakmai helyzete és környezete ezekben az években sem változott, ezért az eddigiéknél is jobban fókusztált Budapest történetére. Megszervezte a Covid19-járvány miatt 2020 helyett 2021 őszén megtartott „Budapest: egy amerikai léptékben növekvő metropolisz” című konferenciát Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala megalakulásának 150. évfordulójára, ahol „Van-e a tudásnak várostörténete? Budapest és a metropoliszok tudománya” címmel előadást is tartott. Nem sejtette, hogy előadása mennyire aktuális. 2022 elején Budapest Főváros Levéltárában elkezdődtek a főváros létrejöttének – Pest, Buda és Óbuda egyesítésének – 150. évfordulójára készülő Budapest-történeti monográfia munkálatai. A szerzők közül azonban Lugosi András, az intézmény munkatársa, várostörténész kimaradt. András viszont biztos volt abban, hogy az évfordulóra szeretne valami maradandót alkotni, fel akarta hívni a figyelmet arra, hogy olyan dolgokat tud mondani a város történetéről, amiket talán ő ismer a legjobban, és ezekben a kérdésekben nem mások munkáira, hanem elsősorban saját kutatásira tud és kíván támaszkodni. Egyedülálló vállalkozásba kezdett. A Tilos Rádió munkatársaival egyeztetve, egy tizenkét részes sorozatban rakta össze Budapest 150 évének történetét, oly módon, hogy azok – ha nem is hiánytalanul – keretbe foglalják a főváros fejlődésének fontosabb fordulópontjait, fejlődési irányait. Szervezés közben jutott eszébe, hogy érdemes lenne nyilvános előadásokat tartani, azokat felvenni, és leadni a rádióban. Az ideális helyszínt, a FUGÁ-t is gyorsan megtalálták. A sorozatot 2022. december 20-án kezdték el, és 2023. november 17-én, Budapest születésének napra pontosan 150. évfordulóján volt az utolsó alkalom. Remélhetőleg a sorozat nyomtatásban is megjelenik egyszer, addig is az előadások megtekinthetők a FUGA honlapján és a YouTube-on.

Lugosi András élete 2023. május elsején megváltozott, mert ettől a naptól kezdve már nem a Fővárosi Levéltár dolgozója. Sokan találgták a „távozás” okát, András ugyanis biztos pontnak, „intézménynek” számított a BFL-ben és a levéltáros szakmában, akinek anyagismerete, tájékozottsága, széles körű tudása – a szociológia, a történetírás, a társadalomtörténet és a várostörténet terén – közismert volt a kutatók és a kollégák között. Tanítványaikat, doktoranduszaiat küldték hozzá az egyetemi oktatók, mert minden esetben érdemes volt tanácsot kérni tőle. Talán ez a kötet is bizonyítéka elismertségének és segítőkészségének. A levéltárban utoljára Gajáry István rendelkezett hasonló nimbuszsal.

„Az utolsó pest-budai gavallér” – ahogyan András előszeretettel hivatkozik magára – napjainkban szabadúszó történészkként vagy történész vállalkozóként élí az életét, kinek hogy szimpatikusabb. Nagyon erős szakmai identitásra, elkötelezettségre

és nem utolsósorban emberi tartásra vall, hogy továbbra is történésként dolgozik, aki sem az időjárás változásaira, sem jó vagy rossz hivatalnokok döntéseinek hatására, sem anyagi gondok miatt nem adja fel elképzeléseit. Lugosi András továbbra is új és régi témaíain, tanulmányokon gondolkozik, új forrásokat igyekszik találni és feltárni, új és régi paradigmák, evidenciák értelmezésén töpreng, és természetesen a számára egyetlen „örök város”, Budapest történetével foglalkozik.

Szécsényi Mihály

HISTORIOGRÁFIAI NÉZŐPONTOK

K. HORVÁTH ZSOLT

Az emlékeken túl

A „történeti a priori” és a közelmúlt tudományos konstrukciója

„A történelem valójában nem az emberhez vagy valamilyen konkrét tárgyhoz kötődik. A történelem lényege a módszer, s a tapasztalat azt bizonyítja, hogy az megkerülhetetlen ahhoz, hogy leltárt készítsünk egy (...) struktúra minden eleméről. Tehát távolról sem az értelelem (*intelligibilité*) keresése vezet a történelemhez, mint érkezési ponthoz, hanem a történelem az, amely az értelelem keresésének kiindulópontjául szolgál. (...) A történelem mindenhez elvezet, de csak akkor, ha kilépünk belőle.”¹

Claude Lévi-Strauss

A 2000-es évek elején François Hartog történész előadást tartott az ELTE bölcsészkarán működő Atelier nevű, doktori képzést is magában foglaló kis műhelyben. Az antik történetírás elméleti problémáiból kiinduló szakember azt fejeztegette utóbb magyarul is megjelent könyvében, hogy a 19. században létrejött történelemtudomány távolról sem az egyetlen, a múlt és a jelen viszonyát tárgyaló gyakorlat.² Noha vitathatatlan, hogy a dokumentumok gyűjtése, feltárása, valamint az értelmezésük-kor alkalmazott forráskritika jelentősen előrevitte az akkoriban megizmosodó történelemtudomány ügyét, ebbéli törekvéseiben akarva-akaratlanul alátámasztotta a „nemzeti történelem” konstrukcióját.³ A századforduló után meginduló gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások ugyan egészen másképp tették fel eme kérdéseket, így az állam- és politikatörténeti megközelítésekkel szemben épp a társadalom fogaalmát, ennek az egyenlőtlenségekből fakadó szükségszerű rétegzettségét, az osztályok változó összetételét, majd azok életvitelét emelték a vizsgálódás tárgylencséjére.

A fent említett Hartog s francia kollégája, Pierre Nora szerint azonban az 1970-es években egyfajta törés képződött a francia történelmi tudatban. Ennek egyik oka az, hogy Charles de Gaulle halálával és az általa képviselt politika visszaszorulásával megkérdőjeleződött a második világháború alatti kollaboráció szerepe, mely jóval több francia állampolgárt érintett, mint azt a de Gaulle-i konszenzus látni engedte. A második tényezőhöz a párizsi '68 nemzedéki kifulladását, valamint 1974-ben

¹ Lévi-Strauss 1962: 347–348.

² Hartog 2006.

³ Hartog 2013.

Alekszandr Szolzsenyicin *A Gulag-szigetvilág* című munkájának megjelenését sorolják.⁴ A kettő annyiban közös, amennyiben a baloldali emancipatorikus eszme kifáradását jelentik, így a felvilágosodás filozófiájához kötődő fejlődés, haladás eszméje megkérdőjeleződik, ezáltal maga a jövő fogalma is kérdésessé válik. A harmadik összetevő pedig a háború után meginduló gazdasági konjunktúra megtorpanása, valamint ezzel összefüggésben a francia társadalom drámaian gyors átalakulása. A felszabadulás után szorgalmazott migráció, urbanizáció és modernizáció ugyanis szinte felszámolta a hagyományos paraszti életformát s ezzel együtt a legelőbb emlékezetközösséget. Összegezve tehát az 1970-es évtizedről az mondható el, hogy a történelem fogalmának tudományos megalkotásával szemben a társadalom tagjai szívesebben fordulnak a kézzelfoghatóbb, az önazonosságra közvetlen hatást gyakorló emlékezet gyakorlataihoz.⁵

A politika szolgálóleányaként gyanúba keveredett történelemtudomány csak akkor tudott érdekkészítő maradni, ha egy távoli, de mégis átéltethő közösséggel tapasztalatát jelenítette meg, mint 1975-ben Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou, egy okszitán falu életrajza, 1294–1324* című történeti antropológiai kötete, mely akkoriban kétnyolc millió példányban kelt el.⁶ Ez a mű nemcsak a korabeli parasztok világképét jelenítette meg újszerű eszközökkel, de akaratlanul a nagyközönség régmúlt utáni sővárgását is kielégítette. „A távolság paradox módon közeledésre ösztönöz – írta Pierre Nora –: a közeledés csökkenti, de fenntartja a távolságot. Soha nem vágytunk ily érzéki módon arra, hogy érezzük a csizmákra tapadt sarat, a 11. századi ördög kénköves leheletét és a 18. századi falvak bűzét.”⁷ Ezt az élményszerűséget azonban egyre kevésbé a könyvolvasás tapasztalatához kapcsolódó – akár igényes formában népszerűsítő – történelemtudomány, mint inkább a kulturális örökség fogalma és kortárs gyakorlata adja a nagyközönségnek.⁸ Skanzenek, ökomúzeumok, helytörténeti gyűjtemények, hagyománytermelő gasztronómiai fesztiválok jóval nagyobb közönséghez tudnak eljutni, mint a könyvformátumhoz ragaszkodó szövegek.⁹ A történetiség rendje, az a *viszony*, ahogy a jelenben a múlthoz fordulunk, továbbá az, amit a múlttól várunk, megváltozott az 1970-es években. Erre az átalakulásra célozva mondta azt mintegy 20 évvel ezelőtt François Hartog, csak hogy befejezzem ezt a hosszúra nyúlt anekdotát, hogy szerinte rövidesen a történelemtudomány szerepét és funkcióját a kulturális örökség fogja betölteni.

Ez a két évtizede számomra elképzelhetetlenül radikális kijelentés sajnálatos módon egyre inkább igazolódni látszik: a közelmúltról, a Kádár-rendszerről szó-

⁴ A magyar kiadásra lásd Szolzsenyicin 1993.

⁵ Nora 2011 és Boer 2012.

⁶ Le Roy Ladurie 1997.

⁷ Nora 2010: 25.

⁸ Erdősi 2000.

⁹ Lowenthal 2004.

ló beszédrendet nem elsősorban a történelemtudományos megközelítések, hanem egyrészt az állami színben feltűnő politikai akaratképzés (Terror Háza, Emlékpont, Alaptörvény preambuluma, köztéri szobrok és szimbólumok), másrészt a kulturális örökség formájában jelentkező gazdasági-turisztikai törekvések határozzák meg. Túl egyszerű lenne azonban azt mondani, hogy a kormányzati emlékezetpolitika vagy az örökségarból képében történő hagyománytermelés laikusok műve lenne, hisz nemegyszer történészek, irodalmárok, néprajzkutatók, szociológusok szakmai hitele áll egy-egy projekt mögött. A fő baj azonban az, hogy mindenkitől „felülről” jön: vagy a politikai akaratképzés politikai, kulturális és társadalompolitikai preferenciája, vagy az ezzel együttműködő építőipari, turisztikai, gasztronómiai tőke profitvágya jelenik meg benne.

A *történelem mint emlék(mű)* című kötetében Gyáni Gábor arra mutat rá, hogy a múlt kritikai feltárását, dokumentumokon, tárgyakon nyugvó megismerését mindenkitől veszélyezteti, amennyiben az önmagában és önmagáért lévő történelem eszményét felaldozzák a politikai és gazdasági pragmatizmus oltárán. Leuven város példáján azt is bemutatja a szerző, hogy a többnyire háborús pusztítások nyomán rekonstruált(?) belváros megannyi gótikus épülete valójában az eredeti újjáépített változata csupán.¹⁰ Valóban történeti értékűek ezek a néhány évtizede, az eredeti alapján helyreállított épületek, vagy pusztán a politikai-gazdasági-turisztikai reméltség haszonszerzés jelei, melyek imaginárius múltat képeznek a kortárs városi téren? A dolgok egyre inkább úgy festenek, hogy az elmúlt évtizedekben a várható politikai és gazdasági haszonszerzés felülírja az Alois Riegl által a 20. század elején foganatosított értelmezést. Eszerint ugyanis különbséget kell tennünk a múltra szándékosan emlékeztető, tehát létesített *emlékmű* és a történelmi és művészettörténeti szempontból nagyra tartott *műemlék* között. Utóbbinak nem a keletkezését, hanem a megtartását, dokumentumként, valamint művészeti- és stílustörténeti értékéért való elismerését óhajta a jelen.¹¹ Ám ennek a konzerválásnak szigorú ismeretelméleti és gyakorlati feltételei voltak a műemlékvédelemben, melyet napjainkban egyre inkább felülír globális szinten az építőipari nagytőke és a neoliberális gazdaságpolitika egymásra találása.

Kérdésfeltevése valójában az, hogy hol a határ a műemlék episztemológiai értelemben vett dokumentumértéke és a neoliberális örökségarbának (*heritage business*) a gazdasági fenntarthatóságot és persze profitot célzó követelményei között. Valóban ily mértékben árvá tehető a múlt tárgyi öröksége? A kommodifikáció jegyében újjáépíthetők-e az idők során elpusztult vagy csonkává vált épületek, intézmények stb.? A fentebb érintett hatalmi emlékezetpolitika és a fenntarthatóság jegyében árvá tett örökségarbónak emlékezet mind-mind olyan törekvések, melyek a tudományos

¹⁰ Gyáni 2016.

¹¹ Riegl 1998.

megismérés etikai és erkölcsi hitelességét fenyegetik. Mit tehetünk tehát a tudomány státuszának erodálódásakor, hogyan gondolkodhatunk a közelmúltról akkor, amikor az napi politikai érdekek és gazdasági befektetések kereszttüzében áll? A legfontosabb kritérium: a tudományos kérdésfeltevés autonómiájának megőrzése. Amint az identitás kérdéskörét a hagyományos családtörténeti kutatásból eredeztető kiváló tanulmányában Lugosi András megmutatta, levéltári forrásokkal ötvözve az emlékezet és a felejtés dinamikáját is lehet újszerűen, tudományos relevanciával, jelentős új eredményeket feltárva kutatni.¹² A tudományos kérdésfeltevés autonómiája alatt természetesen nem valamiféle semleges, a léguress térben dolgozó kutató tűnik fel a szemem előtt, hanem egy olyan tudományos munkával foglalkozó értelmiségi, aki-nek igenis vannak politikai, gazdasági, kulturális és esztétikai nézetei, ám vizsgálatait ezzel szemben is meg tudja fogalmazni.¹³

A közelmúlt vizsgálatánál ez persze nem könnyű feladat. Az idősebb nemzedéket természetesen leg befolyásolják a Kádár-korszakról őrzött jó vagy rossz emlékek, míg a fiatalabbak az iskolai történelemoktatás deficitje miatt úgyszíván csak címszavakat tudnak mondani. Az a hagyomány azonban, melyben benne állunk, évről évre változik, s én mint a középnemzedékhez tartozó kutató csak annyit mondhatok, hogy gimnázium elején kapacitáltak, hogy lépjünk be a KISZ-be, ám amikor érettségeztem, akkor a miniszterelnököt már Antall Józsefnek hívták. A 33 évig tartó Kádár-korszak után ugyanis egy épp 33 évig tartó új – elvben: demokratikus és káپitalista – korszak kezdődött. Ha az 1956 utáni időszak gazdasági, társadalmi, kulturális teljesítményét szeretnénk értékelni, akkor szembe kell néznünk azzal is, hogy az 1990 óta eltelt 33 évben mi valósult meg a rendszerváltás ígéreteiből. Úgy vélem ugyanis, hogy a legsúlyosabb önfelreértesek innen származnak – nevezetesen, hogy az államszocializmus hagyatékának szanálásával úgyszíván „felzárkózunk a Nyugathoz”, „utolérjük Ausztriát”, „visszatérünk Európába”.¹⁴ Túl rövid ez az írás ahhoz, hogy ezeket a retorikailag kimunkált jelszavakat néhány percben lebontsuk. Ám ha belegondolunk abba, hogy amint a TÁRKI munkatársai, Gábos András, Tomka Zsófia és Tóth István György kimutatták, ma a lakosság háromnegyede az európai uniós szegénységi küszöb alatt él, s ez az elmúlt 18 évben mit sem változott, akkor pártállástól függetlenül nyugodtan kijelenthetjük, hogy a rendszerváltás – ma már világosan kitűnik: lila ködös – álmai nem váltak valóra.¹⁵

¹² Lugosi 2008. A nemzedékfogalom továbbgondolásához lásd Nora 2013a.

¹³ Az úgynevezett ego-histoire műfajának egyik legfontosabb elméleti tétele tehát az, hogy élet-történeti konstrukciójából a tudós saját diszpozícióit is kihámozza. Ugyanakkor ne megszabadulni akarjon tőlük (az eleve lehetetlen), hanem tudatosan saját elméleti előfeltevéseinak kritikájához használja fel azokat. Lásd Nora 2013b és Bourdieu 2004.

¹⁴ Böröcz 2014.

¹⁵ Gábos et al. 2021.

Éppen ezért a budapesti szociológusokból álló Helyzet Műhely tagjai néhány ével ezelőtt arra tettek kísérletet, hogy kimozdításuk az 1990-es rendszerváltás értelmezését a hajdani kánonból, s Fernand Braudel, valamint Immanuel Wallerstein fogalmait felhasználva a gazdasági átalakulást a hosszú időtartamban és a kapitalista világrendszer regionális összefüggésrendszerében vizsgálják.¹⁶ Ha a kérdést tehát úgy tesszük fel, hogy a hosszú 16. század nyomán kialakuló termelési rendszerben a félperifériához tartozó kelet-európai országoknak milyen esélyeik voltak a fenn említett „Nyugathoz való felzárkózásra”, akkor jóval árnyaltabb képet kaphatunk, mint ha csak a politikai retorika és a jogállam megalapozásának törekvéseire gondolnánk. A Nobel-díjas közgazdász, Angus Deaton és Anne Case kutatásai nyomán Scheiring Gábor újabban arra tesz kísérletet munkatársaival, hogy a gazdasági rendszerváltás társadalmi következményeinek népegészségügyi deficitjét mutassa ki.¹⁷ David Stucklerre hagyatkozó számításai szerint ugyanis 1990 után, a kelet-európai térség gazdasági átalakulása nyomán mintegy hétmillió olyan halálesettel számolhatunk, mely a szerkezetváltás nélkül valószínűsíthetően nem következett volna be. Almási Tamás 1988 és 1998 között készített nyolcrészes, mintegy tízórás dokumentumfilmje az Ózdi Kohászati Üzemek kálváriájáról életutakra összpontosítva tárta fel s tette megtapasztalhatóvá azt, hogy a reménytelenség, a tétlenség, a munka elvesztésétől való félelem és a munkanélküliség szégyene hogyan roncsolt szét emberi életeket.¹⁸

Ennek az írásnak azonban nem az a célja, hogy ezt részletezze. Ezzel a néhány újabb kutatási iránynal csak azt szerettem volna megmutatni, hogy a közelmúlt értékelése, újragondolása folyamatban van. Azaz nemhogy nem zártult le a Kádár-korszak értékelése, de az elmúlt 33 év társadalmi folyamatai révén épp az elmúlt bő 60 év alapvető újraértékelése zajlik, s ebben talán a globális történeti szociológia jár az élen.¹⁹ Ami lezárulni látszik, az épp az emlékezet fogalmán nyugvó, parttalanul szubjektív történetek gyűjtése, az úgyszólvan kontextus nélküli élettörténetek édesbűs, sőt nemegyszer gicces bemutatása. Közben azonban azt is vegyük észre, hogy maguk a történelemtudomány képviselői is ugyancsak inkoherens, egymással összegyeztethetetlen értelmezéseket tesznek közzé az államszocializmusról. Egyfelől a kutatók sokat beszélnek a korszak jogtiprásairól, bebüntözéseiről, kivégzéseiről és megfigyelési ügyeiről, másfelől hangsúlyozzák a társadalom tagjainak és esetlegesen működő kisközösségeinek kulturális ellenállását, cselekvési autonómiáját, a hatalommal való szembeszegülését. Némileg sarkítva: az egyik tudományos elbeszélésből egy a minden nap élet szüntelen elnyomásából táplálkozó, – sajnálatos módon

¹⁶ Vö. Éber et al. 2014.

¹⁷ Scheiring et al. 2023.

¹⁸ Almási Tamás teljes Ózd-sorozata, 1987–1998. Valamint az uniós csatlakozás után készült: *A mi kis Európánk*, 2006. Vö. Alabán 2020.

¹⁹ Böröcz 2017.

– nagyon is olajozottan működő diktatúra, a másik tudományos megközelítésből egy furfangosan ellenálló, demokratikus hagyományaira és a civil kurázsijára oly büszke társadalom képe bontakozik ki. Egy hagyományosan Paul Watzlawicknak tulajdonított *bon mot* szerint az, aki munkaeszköz gyanánt csak a kalapácsot ismeri, az minden problémában szöget fog látni. Önmagában nem csak az a problematikus ezekben az értelmezésekben, hogy ellentmondanak egymásnak, hiszen különböző tudományok eltérő forrásanyaggal és módszertannal dolgoznak, továbbá a kutatók ideológiai meggyőződései is szerepet játszanak az értelmezésben, ám az mégiscsak meggondolkodtató, hogy ezek az elbeszélések tökéletesen összeegyeztethetetlenek, mert nem állnak dialógusban egymással. Ráadásul a korszakról sokszor egynemű, fekete-fehér képet festenek, melynek egyik metodikai oka, hogy nem teremtenek kapcsolatot a társtudományok és megközelítések eltérő eredményeivel, így akaratlanul is homogén, sőt nemegyszer irányzatos emlékezetpolitikát termelnek.

Éppen ezért a következőket szeretném állítani. Azzal, hogy az idősebb nemzedékek fokozatos elhalásával a Kádár-korszak lassan, de biztosan kicsúszik az élő emlékezet köréből, megítélése is szükségszerűen átalakul. A rendszerváltás utáni bő három évtized s az azóta felnőtt nemzedékek társadalmi problémái egy sor korábban nyugvópontra jutott kérdést tesznek fel más köntösben. Egy a korabeli lakótelepek urbanisztikai és szociológiai problémáit vizsgáló egyetemi kurzuson például az egyik hallgató már-már ingerülten vetette fel azt, hogy nem igazán tudják meghatni az 1980-as évek magyar panelfilmjeinek kliséit. Lehet, hogy a Havanna-lakótelep nem maga az esztétikai és urbanisztikai tökély, de legalább volt állami lakáspolitika, mely emberhez méltó lakáskörülményeket biztosított. Ezzel szemben a napjainkban elszabadult ingatlanárak és bérleti díjak miatt jelenleg Budapesten egyre többen élnek az utcán, de még a rendszeres jövedelemmel bíró pályakezdők is egyre nehezebben kapaszkodnak meg a fővárosban. Itt tehát nem az a kérdés, hogy a lakótelep *önmagában* jó vagy rossz, szép vagy csúnya, hanem hogy *mihez képest* jó vagy rossz, szép vagy csúnya. Ha a rendszerváltás utáni kormányok parádés társadalom- és lakhatáspolitikával oldották volna meg eme problémát, akkor eleve fel sem kellene tennünk ezt a kérdést. A fő kérdés tehát az, hogy az elmúlt 30 év társadalompolitikai terméketlensége és sorozatos kudarca hogyan *engedi értelmezni az előtte lezajlott évtizedeket*. A társadalmi idő úgyszólva a szemünk előtt torlódik egymásra drámaian. Azt állítom: ahhoz, hogy megértsük a Kádár-korszakot, előbb meg kell értenünk a jelent.

Már az Annales-iskola alapítói, Marc Bloch és Lucien Febvre is onnan indultak el, hogy a történelmet az időben mozgó ember tudományának tartották, valamint saját kora gyermekének nevezték.²⁰ Ám ahhoz, hogy tovább tudunk lépni, nem elég a múlnak a jelenbeli szerepét, érdekeltségét tisztázunk, arra is rá kell kérdeznünk:

²⁰ Bloch 1996: 26. és Febvre 1947: 29.

„mi a jelen”. Ebben az értelemben a jelen elgondolása ismeretelméleti akadályként tűnik fel, így a történelemtudomány akkor tudja reflexiós szintjét magasan tartani, ha nemcsak a múltat, nemcsak a múlt és a jelen közötti viszonyt, de magát a jelent is problematizálja. Amint Az *idő nyomai* című könyvében Takács Ádám egyértelműen rámutat, Foucault-nál a jelen kritikai elgondolása csakis a történelmen keresztül lehetséges, mégpedig úgy, hogy felismerjük a múltban azt, ami jelenbeli önmagunk létrehozásához vezetett. „A »történelem« kifejezés – így Takács – ebben az összefüggésben tehát nem egy átfogó elméletet takar, nem a történelem filozófiai szintéziseként jelentkezik, mely pusztán a történelemről szóló gondolkodás lenne, hanem a történetiség követelményének megfelelően, olyan gondolkodói praxisként jelentkezik, mely teljes mértékben tudatában van saját időbeli meghatározottságának, és ennyiben maga is a történelemben való gondolkodás.”²¹ E radikális kérdésfeltevés jogosultságát a filozófiai problematika és a történeti gyakorlat elválaszthatatlan egységevel, szüntelen egymásra utaltságával igyekszik kutatásaiban szavatolni Foucault.

Takács Ádám arra mutat rá, hogy a jelen egyáltalán nem magától értetődő jelenség, sőt, a jelen maga a – történelem útján – megoldandó *probléma*. Foucault módszertani alapállása szerint el kell vethetnünk azt, hogy a jelen olyan minőség volna, melyhez közvetlen hozzáféréssel rendelkezünk. Ami közvetlenül adódik, voltaképpen az is történeti; erről szólnak a 19–20. század fordulójának nagy társadalom-elméletei, melyek minden számunkra a kollektív képzet, a tradicionális legitimítás, a rítus, a mimézis, a kollektív emlékezet, a rutin szerepével. Ám a jelen „evidenciája” önmagából nem érhető meg, hisz az nem a jelenből, hanem éppenséggel a múltból származik; vagyis Foucault ebből a szempontból akaratlanul is egy követ fűj a szociológia klasszikaival.²² Ám a látszat mégiscsak csal, hiszen a jelen magától értetődésére csak Az *idő nyomai* által „megélt jelenként” kezelt jószágra érvényes, és ettől radikálisan különbözik a „gondolt jelen” fogalma. Takács Ádám nyomán az így előállt háromszögelési pontot (megélt jelen, gondolt jelen, [gondolt] múlt) úgy kell elképzelni, hogy a múltban keresztül átszűrt gondolt jelen ad esélyt arra, hogy a megélt jelent reflexívvé tegyük. „Foucault számára a »jelen története« egyetlen mondatban összefoglalva azt jelenti: elgondolni a jelent a múlt közvetítésével a jelen ellenében.”²³

Ez azonban azt is magával hozza, hogy nemcsak a múlt befejezetlen, lezáratlan, hanem a jelen is az. Ahogyan újragondoljuk a múlt segítségével a jelent, átformáljuk a kettő közötti viszonyt, úgy logikusan átalakul a jelen érzékelése is. Michel Foucault gondolkodásában a *történeti a priori* vagy az *evidenciaszakadás* olyan jellegű megnevezések, melyek a jelenben naivan és közvetlenül adódó, átélt maguktól értető-

²¹ Takács 2018: 18.

²² Foucault 2001: 164–166.

²³ Takács 2018: 26.

dések, rutinok és szükségszerűségek, továbbá előleges fogalmak, korszakok felfüggesztésére törekszenek. Könnyen lehet tehát, hogy napjainkban az igazi probléma nem is annyira a Kádár-korszak, mint inkább az 1989 körüli „jelen” lehetőségeinek megértése lenne. Azért nem értjük a közelmúltat, mert saját magunkat sem értjük, s ezt első sorban a húszévesek korcsoportja fogja a fejünkre olvasni.

Ma már világosan látjuk, hogy az 1980–1990-es évektől világszerte elszaporodó emlékezetsdiskurzus bornírt folytonosságot szerkesztett a múlt és a jelen közé. Ennek veszélye feltűnik például a Kádár-korszakot tárgyaló „vicces” vagy éppen „démonikus”, túlságosan „színes” vagy nagyon is „szürke” népszerűsítő munkák, újságok, médiatermékek sokaságában. Ha egy jeles értelmezégi azt mondja, hogy a Kádár-korszak szerinte szürke volt, az pusztán annyit tesz, hogy ő nem érezte jól magát, de nem árul el túl sokat az akkori társadalomról és kultúráról. Ugyanakkor ki kérdezte meg 1992-ben az épp elbocsátott ózdi hengerészt, hogy mit gondol a rendszerváltásról? Ki hallotta meg a kilencvenes években állását vesztő másfél millió ember hangját? Talán éppen ezek azok a kérdések, melyek megadhatják a „történeti a priori” lényegét és tétjét, nevezetesen, hogy általa elgondolhatóvá tegyük azt, hogy elődeink létmódja, gondolkodási és kifejezési rendje korántsem azonos vagy analóg a miénkkel. Jóllehet a kor, melyben élünk, nem igazán kedvez a humán tudományoknak, de ne hagyjuk, hogy életünk, jelenünk vagy közelmúltunk értelmezése vicces fesztiválok, szórakoztató televíziós műsorok, harsány youtuberek, nagyhangú influenszerek, ügyeskedő befektetők, minden tudó marketingesek vagy rámenős politikusok prédája legyen.

Nem babra megy a játék.

FORRÁSOK

Almási Tamás teljes Ózd-sorozata: *Szorításban* (1987); *Az első száz év* (1991); *Lassítás* (1991); *Miénk a gyár*, I-II. (1993); *Acélkapocs* (1994); *Petrenkó* (1995); *Meddő* (1995); *Tehetetlenül* (1998). Valamint az uniós csatlakozás után készült: *A mi kis Európánk* (2006).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alabán Péter 2020: *Egykor volt gyárváros. Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig*. Pécs, Kronosz.
- Bloch, Marc 1996: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Benda Gyula (szerk.), Budapest, Osiris.
- Boer, Pim den 2012: Emlékezethelyek összehasonlító szempontú vizsgálata. *Studia Litteraria* (50.) 1–2. 24–31.
- Bourdieu, Pierre 2004: *Esquisse pour une auto-analyse*. Paris, Raisons d’agir.

- Böröcz József 2014: Magyarország az Európai Unióban: az örökök „felzárkózó”. *Fordulat* 21. 88–100.
- Böröcz József 2017: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. In: uő.: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest, L'Harmattan, 49–68.
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba, Pinkasz András 2014: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* 21. 10–63.
- Erdősi Péter 2000: A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. *Regio* 4. 26–44.
- Febvre, Lucien 1947: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Paris, Albin Michel.
- Foucault, Michel 2001: *A tudás archeológiája*. Budapest, Atlantisz.
- Gábos, András – Tomka, Zsófia – Tóth, István György 2021: *Diversity and Change in Citizenship: Mapping Poverty in Europe*. EUROSHIP Working Paper No. 2.
- Gyáni Gábor 2016: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Kalligram.
- Hartog, François 2006: *A történetiségek rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest, L'Harmattan–Atelier.
- Hartog, François 2013: *Croire en l'histoire*. Paris, Flammarion.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1997: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza, 1294–1324*. Budapest, Osiris.
- Lévi-Strauss, Claude 1962: *La pensée sauvage*. Paris, Plon.
- Lowenthal, David 2004: Az örökség rendeltetése. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 55–82.
- Lugosi András 2008: minden másképpen van? A Karinthy család története és az emlékezés generációk közötti transzferje. *Történelmi Szemle* (50.) 1. 55–71.
- Nora, Pierre 2010: Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. In: uő: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Napvilág, 13–33.
- Nora, Pierre 2011: La notion de lieu de mémoire est-elle exportable. In: uő: *Présent, nation, mémoire*. Paris, Gallimard. 373–343.
- Nora, Pierre 2013a: L'idée de génération. In: uő: *Recherches de la France*. Paris, Gallimard, 399–453.
- Nora, Pierre 2013b: *Esquisse d'ego-histoire. L'historien, le pouvoir et le passé*. Paris, Desclée de Brouwer – College des Bernardins.
- Riegl, Alois 1998: A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása. In: uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. Beke László – Borus Judit (szerk.), Budapest, Balassi. 7–47.
- Scheiring, Gábor – Azarova, Aytalina – Irdam, Darja – Doniec, Katarzyna – McKee, Martin – Stuckler, David – King, Lawrence 2023: Desindustrialisation and Postsocialist Mortality Crisis. *Cambridge Journal of Economics* (47.) 2. 341–372.
- Szolzsenycin, Alekszandr 1993: *A Gulag-szigetvilág: szépirodalmi tanulmánykísérlet, 1918–1956*. Budapest, Európa.
- Takács Ádám 2018: *Az idő nyomai. Michel Foucault és a történelem problémája*. Budapest, Kijárat.

Public history és várostörténet: formák, gyakorlatok és közösségi funkciók

BEVEZETÉS

Napjainkban a városi örökség Európa-szerte a figyelem középpontjában áll; a turisták mellett a helyi lakosok is érdeklődnek iránta. A városi örökség mára tág fogalommá vált, amely sokkal többet foglal magában a műemlékeken és az épített örökségen kívül: például a városok és egyes városrészek társadalom-, kultúr- és gazdaságtörténetét, a város korábbi lakóinak minden napjai életét, élettereit, szokásait, ünnepeit, rituáléit és vallási szokásait, valamint a helyi ipar és kereskedelem múltbeli, jellegzetes formáit. Egyes városrészek egyedi öröksége kitüntetett szerepet töltött be egy adott város kulturális gazdaságában, és olyan turisztikai értékké válhat, amelyet sokféleképpen ki lehet aknázni.

A városi örökség természetesen nem csak a békéidők világáról szól. A városok és egyes negyedeik traumái is a közös örökség részévé válhatnak, és gyakran kiállítások, múzeumok, oktatási és kutatási projektek tárgyát képezik. A történelmi kataklizmák, járványok, természeti katasztrófák, háborúk, ostromok, bombázások, a katonai megszállás, a genocídium, a totalitárius rendszerek vagy a minden napjai városi élet különleges tapasztalatai, az egykor nyomornegyedek, szegényházak, börtönök is inspirálhatnak kiállításokat, alakulhatnak át múzeumokká.

A városi örökség különleges területeinek bemutatása, ha múzeumi és kiállítási projektek, tárlatvezetések, nyilvános ismeretterjesztő előadások és oktatási programok keretében történik, általában képzett szakértők, például hivatásos (város) történészek, levéltárosok, muzeológusok, művészettörténészek, építészek, építészettörténészek vagy antropológusok közreműködésével zajlik. A diákkorú közönség bevonásában ezenkívül kulcsszerepet játszanak a tanárok, valamint a közgyűjtemények részéről a múzeumpedagógusok. Ugyanakkor az ismeretterjesztésben meghatározó a köztes helyzetű és a fenti szakmákon kívüli közvetítők szerepe. A helyi örökséggel kapcsolatos kezdeményezések alulról jövő formákat is ölthetnek, például kiindulhatnak valamely civil szervezettől vagy egy-egy helyi közösségből is; előfordulhat, hogy a helyi múlt kutatásában, megjelenítésében és az emlékőrzésben nem vesznek részt sem hivatásos történészek, sem más szakemberek.

Jelen tanulmányom a várostörténet iránti megnövekedett érdeklődésről és a várostörténet „fogyasztásának” mai, népszerű formáiról szól, valamint arról, hogy milyen szerepet játszhatnak ebben a mezőben a történészek és más kutatók. Az elmúlt évtizedekben a nagyközönség körében észrevehetően nőtt az érdeklődés Budapest múltja iránt. Ami feltűnő, az nem a hivatásos történészeknek és más szakmabelieknek a város múltja iránt megnyilvánuló figyelme – hiszen az korábban sem hiányzott –, hanem a laikusok erőteljes érdeklődése. A városi örökség bemutatása, megismerése és megélése – beleértve annak immateriális összetevőit is – a 2000-es évekre újszerű és korábban ismeretlen formákat öltött. E formák közül néhány, például a vezetett városi séták később tárgyalandó műfaja professzionalizálódott, és a város kulturális gazdaságának szerves részévé vált, míg más formák megmaradtak civil vagy közösségi kezdeményezésnek és a helyi identitás(ok) erősítésében nyertek fontos szerepet.¹

FOGALMI KERETEK: A PUBLIC HISTORY

Az utóbbi két évtizedben a bevezetőben említett területeket és tevékenységeket egyre gyakrabban említik együtt a *public history* gyűjtőfogalma alatt. A public historynak mint koncepciónak és szakterületnek egyelőre nincs bevett magyar neve – lehetséges, hogy az oral historyhoz hasonlóan nem is lesz, és az angol kifejezés szervesül majd a magyar szakmai szóhasználatban.² Talán a „történelmi ismeretterjesztés” elnevezés áll hozzá a legközelebb; ám ez a kétségtelenül létező és bevett magyar kifejezés nem adja vissza maradéktalanul a public history mai jelentését, mert annak lényeges elemei hiányoznak belőle. Minthogy a public history fogalma a jelen tanulmány koncepcionális kereteként szolgál, röviden ki kell térnem e fogalom és az általa jelölt tudományterület bemutatására.

A nemzetközileg elterjedt public history³ kifejezésnek, amelyet német nyelvterületen alkalmazott történelemek (*angewandte Geschichte*) is szokás nevezni,⁴ Martin

¹ Tanulmányom témajának elvileg fontos dimenziója lenne a turizmus, a városi örökség turisztikai jellegű kiaknázása és a külföldi turisták igénye arra, hogy az adott város materiális és immateriális örökségét megismérjék. Ezt az aspektust azonban *ebben a tanulmányban* – alapvetően terjedelmi okokból – kevésbé fogom érinteni; bár röviden utalok a turisztikai szempontokra és a külföldi látogatókra is, a hangsúlyt e helyt elsősorban arra helyezem, hogy a helyi közönség hogyan kapcsolódik a város történelmének különböző dimenzióihoz, és hogyan vesz részt annak megismérésében.

² A „köztörténet” magyarul mást jelent, a „nyilvános történelem” pedig egyelőre elégégen nél hangzik.

³ Angol szövegekben gyakran nagy kezdőbetűkkel, így: Public History.

⁴ Lücke-Zündorf 2018: 9.

Lücke és Irmgard Zündorf kétféle jelentést tulajdonít: „történelem a nyilvánosság számára” és „történelem a nyilvánosságban”.⁵ A public historynak e kettős meghatározás szerint legalább kétféle funkciója van. Ezek egyike a történelmi ismeretek közvetítése a nagyközönség számára – ideális esetben felelősségteljes és szakmailag megalapozott módon. De éppen ez az a pont, ahol a legtöbb probléma felmerül. Az iménti mondatnak ugyanis szinte minden szava dilemmákkal terhes. Mit értünk a történelmi ismeretek felelős és etikus közvetítése alatt? Kinek a feladata legyen ez? Lehet-e szakmailag megalapozottnak tekinteni azoknak a népszerű történelemmel, történelmi ismeretterjesztéssel foglalkozó amatőröknek a munkáját, akik nem rendelkeznek tudományos háttérrel, sőt, esetleg formális történészi végzettséggel sem? S nem utolsósorban: hogyan viszonyuljanak a public historyhoz az egyetemi-akadémiai hátterű történészek?⁶

Lücke és Zündorf második meghatározása – „történelem a nyilvánosságban” – a public historynak egy másik, konstruktív és interaktív oldalát hangsúlyozza. A szakterület mérvadó képviselői szerint a public history nem merülhet ki abban, hogy „a történelmet mint adott tudásanyagot egyetemen képzett történészek közvetítik a »nyilvánosság« felé”⁷. Ez a fajta egirányú értelmezés mindenképpen kritikával kezelendő. Ahogy Hilda Kean fogalmaz: „a public historyt olyan folyamatnak tekintjük, amely során a múlt történelemmé konstruálódik, és olyan gyakorlatként kezeljük, amely képes az embereket, valamint a nemzeteket és közösségeket bevonni saját történelmük megalkotásába.”⁸

A public history célközönsége kapcsán szintén számos kérdés vetődhet fel. Kit értünk pontosan nagyközönség alatt? Beletartoznak-e például az általános és középiskolás diákok? Ha igen, akkor az iskolai tananyag és a rendszeres iskolai tevékenységek – történelemrők vagy a csoporthasználó diákok – részét képezik-e a public historynak, vagy csak a tanórán kívüli tevékenységek – például közös múzeumlátogatás, múzeumpedagógiai, könyvtári vagy levéltári foglalkozás, városi nyomkereső játék, emlékhelyek felkeresése, interjúkészítés stb. – tartoznak bele? Vagy, a közönség kérdéséhez egy másik szemszögből közelítve: hogyan fogjuk fel azt a helyzetet, amikor egy történész mintegy inkognitóban elvegyül a „nagyközönség” soraiban, s másokkal, nem történész laikusokkal együtt magánemberként vesz részt valamelyen bejárason, kiállításon, városi sétán vagy ismeretterjesztő programon?

A dilemmák egy része az önkéntességgel és a választási lehetőségekkel kapcsolatos. A public history legtöbb megközelítése mögött az a feltételezés munkál, hogy a nagyközönségnek legalábbis egy része természetes kíváncsiságot táplál a történelem

⁵ Uo.

⁶ Tosh 2014: 191; Kean–Ashton 2012: 9-11.

⁷ Kean–Ashton 2012: 1.

⁸ Kean 2013: xiii.

iránt (ebben bizakodik például John Lukacs is *A történetírás jövője* című munkájában),⁹ vannak történelmi ismeretei, emlékei, és szívesen vesz részt a múlról alkotott kép megkonstruálásában. E feltételezés szerint a public history célközönsége motivált egyénekből áll, akik önként és a múlt megismerésének vágyától vezérelve vesznek részt történelmi témaúj programokon vagy látogatnak el történelmi helyszínekre. De vajon a public history minden célcsoportjára igaz-e ez? Vajon azok a diákok, akik osztálykirándulás keretében keresnek fel egy történelmi emlékhelyet vagy kiállítást, valóban maguktól teszik-e ezt? Vagy, a kérdést más oldalról megragadva: számít-e egyáltalán az önkéntesség, ha a látogatás lényege épp az, hogy erősödjen a fiatalok történeti tudatossága, empátiája, valami melletti vagy valamivel szembeni elköteleződése?

A pedagógiai módszertan szótárában az utóbbi évtizedekben kulcsfogalommá vált az „érzékenyítés”, mely ma már a tanárok (és a tanárjelöltek) módszertani eszköztárának fontos részét képezi. Bár az érzékenyítés célja eredetileg a kortárs problémák és a sérülékeny helyzetben lévő csoportok iránti figyelem felkeltése volt,¹⁰ a fogalma és technikái gyorsan utat találtak a történelemtanításba is. A történelemtanításban az egyik fajta értelmezés szerint az a cél, hogy a diákok empatikus és együttérző módon értsék meg a jogfosztott, leigázott, üldözött, marginális helyzetű csoportok vagy a múlt különféle korszakaiban meghódított, gyarmatosított és kizsákmányolt országok, népek helyzetét. Egy másik értelmezés szerint az érzékenyítés célja lehet ennél általánosabb: az, hogy a diákok képesek legyenek bármely történelmi helyzet empatikus átlésére, s meg tudják érteni a különféle társadalmi osztályok és történelmi szereplők sajátos nézőpontjait.

Végül a dilemmák egy utolsó köre a történelem nyilvános funkcióival kapcsolatos nézeteltérésekből és a politikai környezet jellegéből eredhet. Mi történik akkor, ha nincs konszenzus, hanem egymásnak ellentmondó értelmezések élnek arról, hogy mit, kinek és milyen módon kell közvetíteni? Mi van akkor, ha a múlt megítélését komoly viták övezik a társadalmon belül, sőt a történészszakmán belül is? Mi a helyzet akkor, ha egy társadalomban a múlt feldolgozása, a múlttal való szembenézés (amelyet találónan a német *Vergangenheitsbewältigung*¹¹ szóval lehet kifejezni) még nem teljes? Mi történik, ha a múlról szóló nyilvános viták és az ellentmondásos történelmi tapasztalatok feldolgozásának folyamata olyan politikai környezetben zajlik, ahol sokféle nyomás nehezedik a történészszakmára, az oktatásra és azokra az intézményekre (múzeumokra, közgyűjteményekre, alapítványokra), amelyek

⁹ Lukacs 2012.

¹⁰ Osztálytermi és azon kívüli alkalmazásáról lásd például: <https://www.youthdoit.org/themes/awareness-raising/sensitization/> – utolsó letöltés: 2023. október 19.

¹¹ A *Vergangenheitsbewältigung* szó jelentése a múlttal való szembenézés, szó szerint ‘a múlttal való boldogulás’.

a tudás közvetítését végzik? Elképzelhetők-e olyan helyzetek, amelyekben a public history művelése ellenzéki tevékenységgé vagy az aktivizmus egyik formájává válhat? El tudunk-e képzni olyan helyzetet, amelyben a múlt kritikus és reflektált bemutatása egyenlő a valami melletti vagy elleni kiállással?

A PUBLIC HISTORY MINT SZAKTERÜLET INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A public history annak legtöbb művelője szerint régóta működik, hiszen már a 19. században – vagy annál korábban – tevékenykedő amatőr történész, helytörténész, történeti életrajzok írásával foglalkozó „céhen kívüliek” is ide sorolhatók. Lücke és Zündorf számos régóta létező, valamint újabb műfajt és intézményt sorol a public history körébe: például a történelmi regényeket, a tudományos-ismeretterjesztő folyóiratokat, a múzeumokat, az emlékhelyeket (valamint az ezekben zajló programokat, oktatási tevékenységeket és megemlékezéseket), a 20. századnak különösen a második feléből a történelmi témaúj dokumentum- és játékkifejlesztések, tévé-műsorokat és számos olyan gyakorlatot, mint a *living history*, azaz az élő történelem (ez jelentheti például szabadtéri múzeumokban a múltbeli élet és munka megjelenítését korabeli ruhákba beöltözött statiszták, alkalmi színészek segítségével).¹²

Ugyanakkor a public history sokáig, a 20. század utolsó évtizedének végéig nem vált a történettudomány elismert alterületévé,¹³ s nem intézményesült az egyetemi, főiskolai oktatásban. Az egyetemeken, főiskolákon az iskolai történelemtanítás szakmódszertanát oktatták ugyan, de nem szenteltek figyelmet a történelem tágabb értelemben vett közönséggel kapcsolatainak, a tudományos ismeretterjesztés területének és módszereinek.¹⁴ Ez a helyzet az emlékezés és emlékezet 1990-es és 2000-es évekbeli robbanásának (*memory boom*), valamint a kulturális örökség felértékelődésének köszönhetően változott meg. A posztmodern társadalmak a korábbinál sokkal nagyobb és szélesebb körű érdeklődéssel kezdtek el viseltetni saját múltjuk és általában a történelmi múlt iránt, és a történelem, valamint a sokféleképpen értelmezhető örökség széles közösségrétegek felé történő közvetítése, fogyaszthatóvá tétele, a befogadók szempontjainak való megfelelni akarás számos szakmát mozgósított és készítettek megújulásra, együttműködésre. Kulcsszavakká váltak az olyan fogalmak, mint a történeti kultúra és az emlékezetkultúra,¹⁵ és a korábbinál sokkal központibb jelentőségre tett szert a történelem megélése,¹⁶ a történelem átelhetővé

¹² Lücke–Zündorf 2018.

¹³ Tosh 2014: 191.

¹⁴ Lücke–Zündorf 2018: 9.

¹⁵ Lücke–Zündorf 2018: 29–36.

¹⁶ Doing / acting out history. Lásd e. g. Samida–Willner–Koch 2009.

tétele és az aktív emlékezet.¹⁷ Ezek a szempontok, elvárások a múzeumi szférától az oktatásig és oktatásmódszertanig sokféle területen éreztették a hatásukat, és sok esetben jelentős szemléleti változásokat idéztek elő.

A public history sokáig alapvetően az „akadémiai” történetíráson kívül, annak perifériáján működött, az egyetemeken oktató, kutatóintézetekben dolgozó történészek nagy része pedig világosan elhatárolódott tőle, és megkülönböztette magát a public history művelőitől. A történészszakmán belüli közvélekedés a történelmi ismertterjesztésnek kimondva vagy kimondatlanul csekélyebb értéket tulajdonított.¹⁸ Más kérdés, hogy nem mindenki gondolkodott így: a hivatásos történészek egy része már korábban is szívesen vállalkozott a tudományos ismeretterjesztésre, szerepelt történelmi oktató- vagy dokumentumfilmekben, rádiós és televíziós programokban, vett részt szakértőként azok készítésében, írt népszerű-tudományos történelmi magazinokba, és tartott nem szakmai közönségnek tudományos-ismeretterjesztő előadásokat.

Ez az attitűd azután a 2000-es években egyre elterjedtebbé vált, és kiegészült újabb médiumokkal is: a public history iránt fogékony mai történészek nemcsak a fenti műfajok és tevékenységek iránt váltak nyitotttá, hanem – az online nyilvánosság újabb formáit kihasználva – tudományos-ismeretterjesztő jellegű blogokat is írnak, népszerű történelemmel foglalkozó online portálokon jegyeznek cikkeket (nemegyszer gyakran saját tudományos műveik közérhető és szellemes formában átdolgozott részleteit), és különféle podcastokban vesznek részt. Mindebben szerepet játszik az is, hogy az intézményfenntartók, a kutatási projekteket finanszírozó kormányok és miniszteriumok, valamint az európai uniós és az országos szervezetek ma már egyre inkább elvárják a történeti tudás és az új kutatási eredmények széles körű terjesztését; a nem szakmai közönség elérése, az *outreach* olyannyira fontossá vált, hogy számos pályázatban kötelezően vállalandó elemnek számít.

A public history és az „akadémiai” történészsféra között tehát jócskán van átjárás, és a kettő között nem feltétlenül magasodnak átjárhatatlan kőfalak. A public history mára több országban elindult az intézményesülés útján: egyetemi kurzusokon oktatják, egyetemi-főiskolai tanszékek, programok keretében foglalkoznak vele, és létrejöttek már ilyen profilú tanszékek és professzúrák is.¹⁹ Megszívlelendő az a

¹⁷ Lásd például McKay 2017.

¹⁸ Lücke-Zündorf 2018: 9.

¹⁹ Lásd például az e tanulmányban idézett alapművek szerzőinek, szerkesztőinek példáját: Hilida Kean korábban az Oxfordi Egyetemen működő Ruskin College dékánjaként ugyanott a Public History nevű szak vezetője volt; Paul Ashton Ausztráliában a Sydney-i Műszaki Egyetemen (University of Technology Sydney, UTS) a Public History professzora, emellett jelenleg az Australian Center of Public History társigazgatója; Paula Hamilton a Macquarie Egyetem Alkalma-zott Történelem Központjának történészprofesszora és a Sydney-i Műszaki Egyetemen működő Australian Center of Public History társigazgatója (Ashton-Kean [szerk.] 2012: iii, ix, xii-xiii;

tapasztalat is, amely az e tanulmányban sokat idézett *Einführung in die Public History* című bevezető munka (lényegében egyetemi tankönyv) két szerzőjét, Martin Lückét és Irmgard Zündorfot könyvük megírására készítette: miután történészoktatónként érzékelték, hogy a történelem szakos alap-, mester- és doktori képzésből kikerülő tanítványai jelentős része a múzeumi szférában, emlékhelyeken és azok oktató- és látogatóközpontjaiban, történelmi tárgyú műveket és folyóiratokat megjelentető könyvkiadóknál, alapítványoknál, történelmi ismeretterjesztéssel foglalkozó egyesületeknél és az oktatási szférában talál munkát, fontosnak érezték, hogy diákjainak rendszerezett áttekintést nyújtsanak a public history módszereiről és gyakorlatáról, felkészítve a hallgatókat leendő feladataikra.

Mivel sokféle cél és gyakorlatot foglal magában, a public historynak nincs egységes és konszenzualis módszertana. Vagy helyesebb inkább úgy fogalmazni, hogy a public history – változatos formáinak, médiumainak és intézményeinek köszönhetően – többféle módszert követ. Ezek mindegyike egy adott szakterülethez, például a muzeológiához vagy a filmhez kapcsolódik: a muzeológia saját, folyamatosan fejlődő módszereket dolgoz ki a tárgyi vagy immateriális történelmi örökség bemutatására, a történelmi tudás közvetítésére és a közönség aktív bevonására, míg a filmipar a maga részéről szintén folyamatosan fejleszti módszereit, melyekben ötvözödnek egymással a történelmi tények és értelmezések hatékony közvetítésére alkalmas vizuális technikák és a narráció.

Bár a public history fontos elméleti kérdéseket vet fel, elsősorban nem elméleti, hanem inkább gyakorlati orientációjú terület. Azok az úttörő munkák, amelyek megpróbálják áttekinteni ezt a dinamikusan fejlődő diszciplínát, módszertani sokszínűségük mellett elsősorban a public history pragmatikus irányultságát hangsúlyozzák.²⁰

<https://www.uts.edu.au/research/australian-centre-public-history/about-acph/our-people/honoraries-and-adjuncts>; <https://profiles.uts.edu.au/Paul.Ashton> – utolsó letöltés: 2023. október 23.). Lásd még – a számos idézhető példa egyikeként – a Hamburgi Egyetem Történeti Intézete / történelem szakja keretében működő Public History munkacsoportot: <https://www.geschichte.uni-hamburg.de/arbeitsbereiche/public-history.html> – utolsó letöltés: 2023. október 23.

²⁰ Zündorf 2017; Lücke-Zündorf 2018; Ashton-Trapeznik 2019.

BUDAPEST MINT A PUBLIC HISTORY TÁRGYA ÉS HELYSZÍNE: VÁROSI FORMÁK

Budapesten, mint minden európai metropolisban, különféle szervezetek és egyének szerveznek idegenvezetéseket, tematikus sétákat.²¹ A történelmi ismeretterjesztés szempontjából ezek egy része komoly potenciállal rendelkezik; ezenfelül a vezetett séták ideális esetben az aktív részvételre, a párbeszédre és a látogatók személyes megfigyeléseinek megvitatására is lehetőséget biztosítanak, tehát a történelem megélése és az aktív emlékezés szempontjából is nagy a jelentőségük.

Bizonyos budapesti cégek és szervezetek e tanulmány témaja szempontjából különösen relevánsak. Egy részük kereskedelmi alapon szervez tematikus városi sétákat, és céljuk az, hogy mind a nemzetközi, mind a belföldi látogatókat közelebbőről megismertessék a budapesti városrészekenkel, látnivalókkal és helyszínekkel. Egyik vezérelvük, hogy a résztvevőket beavassák rejttet vagy kevésbé ismert helyszínek titkaiba; a másik elképzelésük, hogy a vezetett séták résztvevőinek sokkal alaposabb élményeket nyújtsanak terekről, helyekről és az azokhoz fűződő történetekről, mint amilyet a buszos túrák vagy a hagyományos idegenvezetések általában kínálnak. Az említett szervezetek közé tartozik például a Sétaműhely; a Hosszúlápés. Járunk? és az Imagine Budapest.²² Ezen szervezetek sétavezetői történészdiplomával vagy valamilyen más, rokon végzettséggel, nemegyszer tanári diplomával rendelkeznek, és nagy gyakorlatuk van a várostörténeti kutatásban. Mindhárom szervezetre igaz, hogy a sétavezetők saját maguk tervezik a változatos témaúj sétákat és útvonalakat (a közönségsikernek örvendő túrák mellett a kínálat rendszeresen megújul), és egy új séta elindítását mindig alapos könyvtári és levéltári kutatás előzi meg.²³ A sétavezetők tervezik meg a kiegészítő tevékenységeket is, amelyek diákcsoportok vagy csapatépítők esetében segíthetnek a résztvevőknek abban, hogy a séta témaújába, történelmi korszakába intenzívebben bevonódjanak.

A Sétaműhely (korábban BUPAP), a Hosszúlápés és az Imagine Budapest honlapjaikon kifejezett hangsúlyt fektetnek arra, hogy megadják, sétavezetőik milyen szakmai háttérrel rendelkeznek: van közöttük tanár, művészettörténész, képzőművész, közgazdász, helytörténész, jogász, politológus, szociális munkás, muzeológus vagy színész; a Sétaműhelynél eredeti szakmájuk mellett többben okleveles idegenvezetők.²⁴ A tematikus séták szervezőktől függően – csak néhány példát kiragadva – a

²¹ Az alternatív városi sétákról szóló első tudományos igényű feldolgozás tudtommal Zátori Anita nevéhez köthető. Lásd Zátori 2020 (eredetileg 2014).

²² Lásd <https://walkshop.hu/>; <https://hosszulepes.org/>, angol nyelvű verzió: <https://hosszulepes.org/en/>; <https://imagine.hu/> – utolsó letöltés: 2023. október 22.

²³ Bálint Angelika (Imagine Budapest) szíves közlése.

²⁴ A munkatársakat és szakmai háttérüket lásd: <https://hosszulepes.org/setavezetok>; <https://imagine.hu/rolunk/#cityId=1>; https://setamuhely.hu/setamuhely-bemutatkozik/?gad_source

kisebbségek és a migráció, a nőtörténet/nőemancipáció vagy az irodalomtörténetet témáit dolgozzák fel, a 20. századi politikatörténetből merítenek, valamint jellegzetes és építészeti leg is érdekes budapesti helyszíneket mutatnak be. Mindhárom szervezetnél folyamatosan megújulnak a témaik, a kínálat kiegészül újonnaan kidolgozott sétákkal.

Nézzünk egy példát arra, hogyan lehet egy adott városrészre fókusztálva, egy séta keretében megjeleníteni különféle kultúrtörténeti mozzanatokat, város- és infrastruktúra-történetet és a 20. századi politikatörténetet sötét pillanatait. Részlet a Sétaműhely egyik leírásából:

„SZELLEMEK A SVÁBHEGYEN – MÚLTIDÉZŐ SÉTA

Találkozz a politikai múlt kísérteteivel egy budai sétán!

Nézzünk farkasszemet a múlt kísérteteivel! Tematikus zöldövezeti sétánk Jókai kertjétől egészen a normafai Kínzóházig halad, és közben megannyi érdekességről, szellemről lebbentjük le a fátylat.

Tudtad? A XIX. század közepén még sváb falvak és szőlők álltak itt, néhány évtizeddel később azonban már a főváros részévé vált a Svábhegy. Nosza, gyorsan felvirágosztatták: arisztokraták építettek itt svájci villákat és művész-értelmiségiek – például Jókai Mór és Eötvös József – mesebeli kerteket. A telkeket a fogaskerekű építettő vasúttársaság parcellázta fel.

A máig népszerű síelő- és kirándulóhely első pillantásra idillnek tűnik, és nem is gondolnánk, hogy a XX. században milyen tragikus történelmi események történtek itt. Következhet a borzongás, ugyanis innen irányította Adolf Eichmann a német megszállás idején a zsidók deportálását. Ha ez még nem volna elég borzalom, eláruljuk, hogy az ötvenes években itt működött az ÁVH tisztképző főiskolája. Itt nyitotta meg az úttörővasutat Rajk László, nem sejtve, hogy kilenc hónap múlva egy közel villában fogják vallatni.”²⁵

Az idegenvezetők közül sokan nemcsak megélhetési okokból, hanem passzióból is végzik ezt a munkát. Többen közülük azután váltak hivatásos idegenvezetőkké, hogy korábban hobbiként foglalkoztak sétek tervezésével és vezetésével, vagy esetleg még mindig egyszerre végzik a két tevékenységet. A sétavezetők a weboldalakon a bemutatkozás mellett azt is elmesélik, mióta szenvedélyük az a fajta történelmi téma,

=1&gclid=CjwKCAjw-eKpBhAbEiwAqFL0mn4AEST2Cqn r4hh7Bs dzFY88Eg2-MA4FPM6bZ9I2VcUXd46M2Lp3ktBoCm8AQAvD_BwE – utolsó letöltés mindhárom esetben: 2023. október 22.

²⁵ <https://setamuhely.hu/seta/szellemek-a-svabhegyen/> – utolsó letöltés: 2023. október 23.

amellyel foglalkoznak, és milyen indíttatásból lettek sétavezetők.²⁶ A sétákat tervező csapatok, szervezetek megalapításának mozgatórugóiról is vallanak. A Hosszúlápés és a Sétaműhely külföldieknek, részben turistáknak, de még inkább tartósan Budapesten élő külföldieknek is tervez és kínál sétákat. Egyikük angol nyelvű honlapjának nyitóoldala szerint²⁷ az idegenvezetést jó lehetőségnek tartják arra, hogy a nemzetközi vendégeknek kritikus véleményt nyilvánítsanak a városi viszonyokról és a politikáról, és segítsenek a látogatóknak értelmezni személyes tapasztalataikat és megfigyeléseiket:

„INNOVATIVE TOURS FOR EXPATS AND EXPERTS IN BUDAPEST

Our licensed and professional guides are local historians, artists, economists and teachers. They are funny, adventurous and political. They are guiding our local friends and visitors too. They are happy to welcome you in the Hungarian capital to give you a personal, eye-opening experience.²⁸

Az „Expats and Experts” megfogalmazás arra utal, hogy ügyfeleik elsősorban nem turisták, akik csak néhány napra látogatnak el a magyar fővárosba, hanem olyan külföldi állampolgárok, akik hosszabb ideje élnek Budapesten, és igyekeznek a várost közelebbről megismerni.

A sétákon részt vevő budapesti, tágabban hazai érdeklődők változatos okokból vesznek részt az ilyen túrákon: van, akit tanulási vágy vezérel, más azért csatlakozik, hogy ajándék sétával lepje meg házastársát, családtagját, partnerét – aki feltehetően szintén érdeklődik a várostörténet, építészettörténet és történelem iránt. A Sétaműhely / Walkshop nyitóoldala rávilágít arra, hogy milyen ügyfelekre számítanak, és milyen közösségek jelentkeznek leginkább az Ő privát sétáikra: „Céges csapatépítés? Család? Buli? Osztálykirándulás?” – teszi fel a kérdést olvasónak a honlap.

Ami a látnivalókat illeti, e szervezetek túráinak jelentős része a város kevésbé ismert látnivalóit, rejtett titkait igyekszik feltární a sétákon résztvevőknek. Ilyen helyek például a gyakorlatilag ismeretlen történelmi kertek és festői belső udvarok, török kori műemlékek; ipari örökségként védeott műemléképületek vagy magánterületek. Emellett a szervezők számos olyan, építészetileg jelentős középületben tartanak vezetett sétákat, amelyek egyébként a nagyközönség számára nem látogathatók. A séták népszerűségét bizonyítja, hogy bizonyos programokra, vezetett túráakra gyakran három héttel előre elkelnek a jegyek.

²⁶ Lásd például: Titkos kertek a Belvárosban 2017; <https://hosszulepes.org/setavezetok>; <https://setamuhely.hu/setamuhely-bemutatkozik/>; <https://imagine.hu/rolunk> – utolsó letöltés: 2023. október 21.

²⁷ <https://walkshop.hu/> – utolsó letöltés: 2023. október 23.

²⁸ <https://walkshop.hu/> – utolsó letöltés: 2023. október 24.

Egyes séták középpontjában nem helyszínek, városrészek és épületek, hanem történetek, élelművek vagy témaik állnak: a múlt híres bűnűgyei; a különféle történeti korszakok divatja és divatipara; megint mások irodalmi kávéházakba vezetik a látogatókat, ahol a 19. és 20. század ismert írói voltak a törzsvendégek; vagy a nőemancipáció legfontosabb mozzanataira emlékeznek az azokkal összefüggő helyszínek bejárása révén. Néhány, külföldieknek tervezett tematikus séta egyértelműen az építészet rajongóit és ismerőit célozza meg: e séták például a két világháború közötti és a háború utáni modernista építészet budapesti példáit fedezik fel. Természetesen a Sétaműhely, a Hosszúlápés és az Imagine Budapest repertoárja az ismert látnivalók közül is felölél néhányat, például a Szent István Bazilikát, a Mátyás-templomot vagy a szecessziós stílusú Gellért Gyógyfürdőt és a Gellért Szállót, de ezeket sem a szokásos módon: idegenvezetőiknek engedélyük van arra, hogy a résztvevőket a műemlékpályék azon belső részeibe is elvigyék, amelyek egyébként nyilvánosan nem látogathatók. A turisztikailag népszerű, nemzetközileg ismert célpontok közül a belső-erzsébetvárosi „régi pesti zsidónegyed” is a repertoár állandó része.

Néhány séta a politikatörténet iránt mélyebben érdeklődőknek szól, és a város múltjának sötét fejezeteit tárja fel. Beszédes példa erre a „VÉRESMAJOR – Nyilas terror a Városmajorban” című tematikus séta (a Hosszúlápés. Járunk? szervezésében), vagy az ugyancsak általuk szervezett „Nazis and Comrades”, azaz „Nácik és elvtársak” című túra, amelynek célja, hogy a külföldi látogatókat megismertesse a második világháború, a megszállás, a holokauszt és a szovjet típusú totalitarizmus időszakával a háború utáni Budapesten.

Amint az a fentebb említett sétatematikákból is látszik, a traumatikus történelmi tapasztalatok erősen jelen vannak a város kollektív emlékezetében, és szorosan kötődnek annak konkrét tereihez. A séták szervezőinek nyilvánvaló törekvése az, hogy ezeket az emlékeket feltárják mind a külföldi látogatók, mind pedig azon helybeli lakosok előtt, akiknek koruknál fogva már nem lehet személyes tapasztalatuk a totalitárius rendszerekről, vagy pedig más okból nem tudnak eleget az ország és fővárosa történetének sötét korszakairól. A nyilas éra, a vészkorszak és általában a második világháború történetének városi séták általi kritikus feldolgozása a séták résztvevőit is kritikus gondolkodásra készti; ezáltal egy-egy ilyen séta kimondatlanul is állást foglal azokkal a narratívákkal szemben, amelyek elhallgatják vagy elbagatellizálják a magyar hatóságok és a magyar lakosság felelősségeit az 1944-45-ös eseményekben.

A PUBLIC HISTORY ÚJ KELETŰ FORMÁI A 2000-ES ÉVEKBEN: ÖRÖKSÉG-HAPPENINGEK, VIRTUÁLIS KÖZÖSSÉGEK ÉS AKTÍV EMLÉKEZÉS

Kitüntetett alkalmak során tetőfokára hág a város történelme és öröksége iránti kö-zönségérdeklódés, és a helyi publikum – itt elsősorban azokat értve ezalatt, akik nem történészek, nem muzeológusok, nem művészettörténészek és nem építészek – részvételle rekordmagasságot ér el. A júniusban megrendezett Múzeumok Éjszakáján szó szerint tömegek rohamozzák meg a főváros közgyűjteményeit, múzeumait és emlékhelyeit, az ott dolgozó történész muzeológusok, történész levéltárosok pedig a public history frontembereivé lépnek elő, és avatott idegenvezetőként kalauzolják végig a látogatókat az épületeken és kiállításokon.²⁹

Az évente megrendezett esemény gyakran fesztiválszerű hangulata sokat számít abból a szempontból, hogy a szélesebb közönséget közelebb hozza nemcsak a közgyűjtemények kincseihez, hanem az ott dolgozó levéltárosok és múzeumi szakemberek munkájához is. Emellett a fogadó intézmények időszaki kiállításait is megismerhetik a látogatók, gyakran olyan emberek, akik egyébként az év nagy részében nem keresik fel rendszeresen a múzeumokat. Ezért ez a különleges esemény fontos funkciót tölt be az ismeretközvetítés és a látogatóközönség bevonzása szempontjából – tehát a public history szempontjából is.

A Múzeumok Éjszakájához hasonlóan szintén évente és országszerte megrendezett, de más jellegű esemény a Kulturális Örökség Napjai című programsorozat, melyre minden év szeptemberében kerül sor Budapesten és más városokban, településeken.³⁰ Jó lehetőséget biztosít a nagyközönség számára, hogy ingyenesen meg-látogathassa a programsorozatban részt vevő helyszíneket, például érdekes, építészettörténeti szempontból kiemelkedő és egyedi lakóépületeket vagy középületeket (az ingyenesség komoly vonzerő a kereskedelmi alapon szervezett, drágább tematikus sétákhoz képest), és megismerkedjen az épületekkel kívülről és belülről is. Az ilyen épületbejárásokat gyakran szakemberek vagy olyan helyi lakosok vezetik, akik valójában hivatásos várostörténészek, kulturális újságírók vagy építészettörténészek, és alaposan ismerik nemcsak az adott épület, hanem a városnegyed, illetve az egész város történelmét is.

²⁹ A 2023. évi budapesti programokat és az egyes programoknál a látogatókat kalauzoló munkatársakat, intézményvezetőket lásd: <https://muzej.hu/> – utolsó letöltés: 2023. október 24.

³⁰ A program 2023. évi, országos honlapját lásd: <http://oroksegnapok.gov.hu/programok> – utolsó letöltés: 2023. október 24. A weboldalon belül az egyes városok, települések és Budapest programjai (az utóbbi kerületenként) a szűrő beállításával kereshetők.

Kevesen tudják, hogy mind a Múzeumok Éjszakája, mind a Kulturális Örökség Napjai olyan, összeurópai események, melyek közös kezdeményezések nyomán a kontinens számos más országában hasonló formában zajlanak, és mindenütt nagyjából egy időben kerülnek megrendezésre. E kezdeményezésekhez az Európai Unióba való belépés (2004) után Magyarország is csatlakozott, ezért a magyar rendezvények szerkezete, formája és időzítése egyaránt európai mintákba illeszkedik.

Csak egy párhuzamot említe: a nálunk Kulturális Örökség Napjai néven futó programsorozat Németországban is hasonló formában zajlik; az egész országot lefedő, számos településen egy időben megrendezett programra – akárcsak Magyarországon – Németországban is minden szeptemberben kerül sor *A Nyitott Emlékmű Napja* néven.³¹ Ezen a napon – valójában több egymást követő hétvégi napon – számtalan műemlék épület és terület, köztük építészettörténetileg jelentős lakótelep, ipari és kereskedelmi épület bejárására hirdetnek meg nyilvános és ingyenes vezetett sétákat Németország-szerte. A szervező honlapján nem kevesebb szerepel, mint hogy *A Nyitott Emlékmű Napja* „Németország legnagyobb kulturális eseménye”, melynek révén Németország az Európai Örökség Napjaihoz csatlakozik, és a programokat országos szinten koordináló alapítvány „e programsorozat által híja fel a köz figyelmét a műemlékvédelem fontosságára”.³² Jelen tanulmány párhuzamai szempontjából érdemes hozzáenni, hogy *A Nyitott Emlékmű Napja* Németország városaiban a public history egyik monumentális eseménye is: nemcsak épületekről és helyszínekről van ugyanis szó, hanem azok kapcsán számos város, település örökségének és történelmének a lehető legszélesebb körben való bemutatásáról, megisméréséről is. Ugyanez Magyarországra, azon belül Budapestre és a Kulturális Örökség Napjaira is igaz.

A Múzeumok Éjszakáját 1997-ben rendezték meg először Berlinben, és a kezdeményezés hamar népszerűvé vált. 2005-ben az Európai Tanács, az UNESCO és a Múzeumok Nemzetközi Tanácsa (International Council of Museums) közösen karolta fel az eseményt, és kezdte népszerűsíteni azt;³³ ekkortól fogva beszélhetünk valóban nemzetközi eseményről, amely mára túllépett az európai kereteken, és más kontinensek országaiban is megrendezésre kerül. A cél mindenütt ugyanaz: bevonni a nagyközösséget, s minél nagyobb számú potenciális múzeumlátogató érdeklődését felkelteni a közgyűjtemények iránt.

Az előzőhez részben hasonló, de kifejezetten hazai és azon belül is fővárosi unikumnak tekinthető hagyomány a 100 éves házak ünnepe Budapesten, melynek ke-

³¹ A Tag des offenen Denkmals rendezvénySOROZAT 2023. évi leírását lásd: <https://www.denkmalschutz.de/presse/archiv/artikel/jetzt-teil-des-bundesweiten-tags-des-offenen-denkmalsr-2023-werden.html> – utolsó letöltés: 2023. október 24. Az ebben az évben felkereshető, bejárható műemlék épületek, helyszínek listáját az egyes városok idevágó weboldalai közölték.

³² Uo. A magyar idézetek saját fordításaim – Sz. E.

³³ https://en.wikipedia.org/wiki/Long_Night_of_Museums – utolsó letöltés: 2023. október 24.

retében kezdetben az adott évben századik évüket betöltő épületeket mutatták be az arra önként vállalkozók; később a rendezvény tematikus irányba bővült. Erről így ír a szervezők honlapja, a Budapest100:

„A program 2011-ben indult az OSA Archívum és a KÉK – Kortárs Építészeti Központ kezdeményezésére, az akkor épp százéves házak ünnepéneként. 2016-tól új irányba indultunk, és városrészeket választottunk, mert az I. világháború alatt kevés új ház épülhetett. Először az akkor 120 éves Nagykörút vonalán nyitottuk meg az épületeket, majd a Rakpartok hosszában ünnepeltünk. 2018-ban nyitottunk a Térre, 2019-ben pedig a Bauhaus centenárium apropóján a budapesti koramodern építészet nyomába eredtünk. A 10. Budapest100 a lakóközösségek ünnepéneként is szerveztük: bármelyik ház csatlakozhatott, kortól és elhelyezkedéstől függetlenül.”³⁴

KÖZÖSSÉGI PROJEKTEK ÉS AZ AKTÍV EMLÉKEZÉS GYAKORLATAI

A public history új keletű gyakorlatainak sorát néhány további budapesti példával zárjuk. Az elmúlt évtized innovatív szellemében, például emlékkévekhez kapcsolódóan a különféle történelmi témaúj projektek és közösségi kezdeményezések egyre gyakrabban aknázták ki a virtuális és digitális megoldások lehetőségeit.

Ebben a szellemben született meg a *Csillagos házak* projekt interaktív weboldala³⁵ 2014-ben, a magyar holokauszt 70. évfordulóján. A ma is aktív oldal a második világháború alatti budapesti gettósítás első szakaszát mutatja be, azt az időszakot (1944. június közepétől november végéig), amikor a város minden kerületében úgy-nevezett csillagos házakat jelöltek ki a zsidók kötelező lakhelyéül. A honlapon megjelenő, digitális térképen látható sárga csillagos épületek minden kerületben jelen voltak, de eloszlásuk korántsem volt egyenletes: a legnagyobb arányban az ötödik, a hatodik és a hetedik kerületbe koncentráltak, ahol az akkori törvények szerint zsidónak minősülő lakosok többsége élt. E sűrű területek közé tartozott a Belső-Erzsébetváros, a hetedik kerület városmaghoz legközelebb eső része. A térkép pirossal kiemeli a kerületben található „nagy gettó” (azaz az 1944. november 29-én létrehozott befalazott gettó) területét is.

A projekt szervezői, akik a Nyílt Társadalom Alapítvány nevű civil szervezethez és annak archívumához kapcsolódtak, különböző módon igyekeztek mozgósítani

³⁴ <https://budapest100.hu/rolunk/> – utolsó letöltés: 2023. október 24.

³⁵ <http://www.csillagoshazak.hu/> – utolsó letöltés: 2023. október 10. A csillagos házak történetének kontextusában említi Szívós 2022: 173.

a nyilvánosságot. A látogató a sárga csillagokra kattintva, amelyek mindegyike egy-egy budapesti épületet jelzett, egy felugró címkét talált a ház pontos címével és egy linkkel, amelyen keresztül kapcsolatba léphetett a honlap adminisztrátoraival. Így a honlap látogatói megoszthatták az épületre vonatkozó emlékeiket, vagy dokumentumokat adományozhattak a honlapot kezelő történészeknek. A honlap így egy komoly forrásanyaggyűjtő és dokumentációs munka kezdetét is jelentette; a beküldött elbeszélések szerkesztett formában a honlap egyik menüpontjában ma is elérhetők.

2014. június 21-re (a csillagos házak 1944-es végleges listájának közzétételének 70. évfordulójára) a honlap készítői megemlékezéseket szerveztek, és felhívást intéztek mind a csillagos házak egykor lakóihoz, mind azok leszármazottaihoz, hogy keressék fel azokat az épületeket, ahol 1944-ben ők (vagy szüleik) laktak. Számos házat érintő, mozgalmas közösségi esemény bontakozott ki; az egykorí gettőlakók, hozzáartozóik, idős és fiatal érdeklődők és olykor az épületek jelenlegi lakói csoportokban gyűlték össze a belső udvarokon, történeteket meséltek, és együtt emlékeztek. E sorok írója – mint hajdanvolt környékbeli lakos és mint történész – egyes erzsébet- és terézvárosi házak udvaraiban maga is részt vett a megemlékezésekben; jó néhány drámai vagy torokszorító pillanatnak volt tanúja, s tapasztalta meg a túl-élokkal együtt a megkönyebbülés és összetartozás-érzés élményét.

Ugyanebben az évben a közösségi médiában is elindult egy hasonló kezdeményezés: egy nyilvános Facebook-csoport *A Holokauszt és a családom* címmel.³⁶ A csoport tagjait és a csatlakozni szándékozó érdeklődőket megkérték, hogy osszák meg családi és saját történeteiket. A Holokauszt és a családom Facebook-oldal még mindig él, immár kilenc éve folyik az emlékek megosztása, a történetmesélés. Az évek során egyes résztvevők egész élettörténeteket tettek közzé (néha másokét, felmenőikét, rokonaikét vagy ismerőseikét), saját interjúik vagy a birtokukban lévő kéziratos források alapján. Több felbecsülhetetlen értékű magandokumentumokat és fényképeket osztottak meg. Előfordult, hogy valaki a rokonaival készített teljes oral history interjúk videófelvételeit is feltöl tötte a Facebook-csoportba.

Mindennek köszönhetően a Facebook-felület indulása óta felbecsülhetetlen értékű, szemtanúktól származó információt, egyéni és családtörténetet, vizuális és szöveges forrást halmozott fel. Jól példázza tehát azt az esetet, amikor nem történészek közvetítenek tudást a „laikusoknak”, hanem fordítva; a csoportnak voltak / vannak történész tagjai is, akik nem csak szolidaritásból, hanem a ritka, kivételes és korábban sehol sem publikált esetek, információk megismerése érdekében csatlakoztak a csoporthoz. A Facebook-oldal példaként szolgál abból a szempontból is, hogy itt

³⁶ https://www.facebook.com/groups/1458404644383633/?hoisted_section_header_type=recently_seen&multi_permalinks=3119889681568446 – utolsó letöltés: 2023. október 10. A Facebook-oldal 2023 márciusa óta fel van függesztve, de kilenc év anyaga, az összes poszt és bejegyzés nyilvános és látható.

hasonló háttérű vagy érintettségű embereknek egy közössége hozza létre a szó egészen szoros értelmében a maga közös történelmét, s ebben a történészek adott esetben közreműködő és segítő, de nem irányító szerepet játszanak.

Az első évek termésének megőrzése érdekében a hozzászólások könyv formájában is megjelentek egy történész szakértő, Fenyves Katalin által szerkesztett kötetben.³⁷ Az oldal földrajzi fókusza nem korlátozódik Budapestre; nem minden tagja budapesti, a Facebook-csoportban közzétett adalékok pedig gyakran más városokban élt emberek emlékei vagy olyan események lenyomatai, amelyek máshol történtek meg – például koncentrációs táborok túlélőinek közvetlen (vagy gyermekiek által közvetített) beszámolói egy-egy egykor táborról és annak traumatikus tapasztalatairól.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Ebben a tanulmányban az volt a célom, hogy Budapest példáján keresztül feltájam a történelem közvetítésének, kiaknázásának és megtapasztalásának mai lehetőségeit, és bemutassam ezeknek az utóbbi évtizedekben kialakult formáit. A public history fogalmára támaszkodva azt vizsgáltam, hogy különböző ágensek és szereplők összjátékaként hogyan alakul történelem és társadalom viszonya, s hogyan reagálnak az ismeretek közvetítői a széles nyilvánosság igényeire, maguk is alakítva a közigényeket. Fontosnak tartottam megmutatni, hogy a „nagyközönség” fogalma sok szempontból problematikus, hiszen sokféle közönségréteg létezik: a történelmi örökséghoz való viszony, az előzetes tudás vagy a kritikus hozzáállás tekintetében jelentős különbségek lehetnek turisták és helybeliek között, továbbá a turistákon belül az egyes nemzetek és származási közösségek, a hazai közönségen belül pedig a különféle szociokulturális csoportok és generációk között. A materiális és immateriális örökséggel foglalkozó intézményeknek és az egyes közvetítőknek szem előtt kell tartaniuk a különböző csoportok eltérő igényeit, mint ahogy azt is, hogy ki mit gondol a történelem hasznáról, és ki milyen okból érdeklődik egy adott hely vagy város története iránt.

A történeti tudás „szolgáltatóinak” és „fogyasztóinak” ugyancsak eltérő céljai lehetnek, de pontosan a public history az a terület, ahol a két kategória éles megkülönböztetése egyre kevésbé tűnik legitimnek. És nem csak azért, mert e területen a nem történész laikusok gyakran „tudásszolgáltató” szerepet töltnek be, a történészek pedig a „fogyasztók” szerepébe lépnek. Hanem azért is, mert az új évezred innovatív múzeumi praxisában, oktatási projektjeiben, emlékezeti gyakorlatában, a tudásmegosztás kortárs formáiban a történészek és történelemtanárok már nem fel-

³⁷ Fenyves (szerk.) 2015.

tétlenül a történeti tudás őrzőiként, egyedüli letéteményeseiként tűnnek fel. Ehelyett egyre gyakrabban dolgoznak csapatban más szakmák képviselőivel, s működnek együtt laikusokkal a történelmi források gyűjtése és feldolgozása terén, vagy segítik a diákokat és a különböző közösségeket azok saját történelmének felépítésében és múltbeli eseményekhez való viszonyuk meghatározásában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ashton, Paul – Trapeznik, Alex (szerk.) 2019: *What is Public History Globally? Working with the Past in the Present*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney, Bloomsbury Academic.
- Ashton, Paul – Kean, Hilda (szerk.) 2012: *Public History and Heritage Today*. Houndsgrave, Basingstoke – New York, Palgrave McMillan.
- Desvallées, André – Mairesse, François (szerk.) 2010: *Key Concepts of Museology*. Armand Colin – International Council of Museums.
- Fenyves Katalin (szerk.) 2015: *A holokauszt és a családom*. Budapest, Park.
- Kean, Hilda – Martin, Paul 2012: Introduction: People and their pasts and public history today. In: Ashton, Paul – Kean, Hilda (szerk.): *Public History and Heritage Today*. Houndsgrave, Basingstoke – New York, Palgrave McMillan. 1–20.
- Kean, Hilda 2013: Introduction. In: Kean, Hilda – Martin, Paul (szerk.): *The Public History Reader*. London – New York, Routledge. xii–xxxii.
- Light, Duncan – Young, Craig – Czepczyński, Mariusz 2009: Heritage Tourism in Central and Eastern Europe. In: Dallen J. Timothy (szerk.): *Cultural Heritage and Tourism in the Developing World: A Regional Perspective*. London, Routledge. 224–246.
- Lukacs, John 2012: *A történetírás jövője*. Ford. M. Nagy Miklós. Budapest, Európa.
- Lücke, Martin – Zündorf, Irmgard 2018: *Einführung in die Public History*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- McKay, Claire 2017: Active Remembrance: The Value and Importance of Making Remembrance Relevant and Personal. *Teaching History* 166. 20–27.
- Samida, Stefanie – Willner, Sarah – Koch, Georg 2016: Doing History – Geschichte als Praxis. Programmatische Annäherungen. In: Willner, Sarah – Koch, Georg – Samida, Stefanie (szerk.): *Doing History. Performative Praktiken in der Geschichtskultur*. München – New York, Waxmann Verlag GmbH. 1–25.
- Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig*. Budapest, Korall.
- Titkos kertek a Belvárosban 2017: Titkos kertek a belvárosban, bűnesetek a Várban és még ezernyi kaland Budapesten – Imagine Budapest interjú (Káldi Emesével). *Stylewalker Budapest*, 2017. november 23. https://stylewalker.blog.hu/2017/11/23/imagine_budapest – utolsó letöltés: 2023. október 22.
- Tosh, John 2014: Public History, Civic Engagement and the Historical Profession in Britain. *History* 99 (2) 335. 191–212.

Zátori Anita 2020 (2014): Alternatív városnéző túrák Budapesten. In: Jászberényi Melinda (szerk.): *A kulturális turizmus sokszínűsége*. Budapest, Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/dokumentum/m700akts_88/ – utolsó letöltés: 2023. december 20.

Zündorf, Irmgard 2017: Contemporary History and Public History. *Docupedia-Geschichte. Begriffe, Methoden und Debatten der zeithistorischen Forschung*. https://docupedia.de/zg/Zuendorf_public_history_v2_en_2017 – utolsó letöltés: 2023. szeptember 28.

FORRÁSOK

WEBOLDALAK:

- <https://www.youthdoit.org/themes/awareness-raising/sensitization/>
- <https://www.uts.edu.au/research/australian-centre-public-history/about-acph/our-people/honoraries-and-adjuncts>
- <https://www.geschichte.uni-hamburg.de/arbeitsbereiche/public-history.html>
- <https://walkshop.hu/>
- <https://hosszulepes.org/>
- <https://hosszulepes.org/en/>
- <https://imagine.hu/>
- <http://oroksegnapok.gov.hu/programok>
- <https://www.denkmalschutz.de/presse/archiv/artikel/jetzt-teil-des-bundesweiten-tags-des-offenen-denkmalsr-2023-werden.html>
- <https://budapest100.hu/rolunk/>
- <http://www.csillagoshazak.hu/>

MÁTAY MÓNIKA

Film és mikrotörténelem

„Ki pénzt azért adott, Hogy elhíhesse, amit látni fog: Való
lel itt. Ki szemlélődni költ, Elámulni egy-két látvány előtt: Ha
mindent csöndesen, türelmesen néz, Igérem, hogy schillingje
kárba nem vész: Megéri e két óra.”

(William Shakespeare: *VIII. Henrik. Prológ*)

Jelen dolgozat a mozgókép és a történetírás kapcsolatáról szól – természeténél fogva töredékesen. Az írásban rögzített történetmondás Homérosztól számítva közel 3000, a film az Észak-Angliában felvett őszi kerti jelenettől, a *Roundhay Garden Scene* címen ismert néhány filmkockától (1888) datálva 135 éves. De elsősorban nem az idővonallal különözősége teszi bonyolulttá a két terület kapcsolatát – bár erről is lehetne beszélni –, hanem sokkal inkább az öket összekötő és a szétválasztó elemek sokasága; a történész és a rendező beszédhelyzete, az alkotás célja, az olvasó és a néző mint befogadó közötti különbség, a valósághoz és a fikcióhoz való viszony, a „bevonódás” lehetősége, az idő kérdése, a múlt megjelenése/megjelenítése a jelenben, a jelen mint a múltról való beszéd befolyásoló szerepe – csak hogy néhányat említsék a lehetséges kapcsolódási és elemzésre való szempontok közül.

Az alábbiakban csak arra vállalkozom, hogy a film és a történetírás bonyolult kapcsolati hálózatára egy különleges eset kapcsán reflektáljak: amikor a történész maga is filmkészítővé vált. A film, a forgatás és a vetítés, egy film recepciója kiváló mikrotörténeti vizsgálati terep lehet, de a történészek eddig ezzel a lehetőséggel csak kevéssé éltek.¹ Itt és most csupán egy „jógyakorlat” részletes bemutatása következik, amikor a történész a kutatószerep mellett a forgatás részesévé (is) vált, majd ott szerzett tapasztalatait történetíróként hasznosította.

¹ Az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Iskolájában készül már olyan doktori disszertáció, melynek szerzője, Nagy Róbert mikrotörténeti elemzés alá vonja a Kádár-kori kosztümös filmgyártás legdrágább és legjelentősebb darabját, az *Egri csillagokat* (1968).

MARTIN GUERRE VISSZATÉRÉSE A VÁSZNON

Amikor Natalie Zemon Davis először olvasta Jean de Coras bíró *Arrest Mémoires du parlement de Toulouse* (1560) című, a Martin Guerre-történetről írott beszámolóját, hagyományos történetírói szempontok szerint értelmezte a szöveget.² Csak néhány évvel később jutott az eszébe: a sztoriból feltétlenül filmet kell csinálni. „This must become a film.”³ Vajon honnan jött ez az ösztönzés? – teszi fel a kérdést 1997-ben készült önéletrajzi írásában.⁴ Talán az apja regényes élettörténetét akarta megidézni, vagy saját fiatalkori reménye élelt újra, hogy valaha dokumentumfilmet készítsen? A háttérben más szempont is szerepet játszott, amelyről egy részletes, a *Film & History* című folyóiratnak adott interjúban beszél. Hosszú ideje érdekelte, hogyan érhetne el az egyetemi világban kívüli, nagyobb közösséget; egy olyan történész számára, aki nem az amerikai polgárháborúval vagy a 20. századdal, hanem a kora újkorral foglalkozik, az egyetlen megoldásnak a film látszott.⁵

Davis másképpen, a hagyományos történetírói módszerektől eltérően akart beszélni a múltról.⁶ „A történész csak ritkán talál ennyire tökéletes narratív szerkezetet a múlt eseményeiben vagy egy ennyire erős, tömegekre ható, drámai vonzerejű történetet” – írja a *Martin Guerre visszatérése* előszavában.⁷ Saját elbeszélése szerint először egy doktorandusz hallgatója hívta fel a figyelmét Jean de Coras könyvére 1976-ban, még akkor, amikor a Berkeley-n tanított. Korábban éveken át foglalkozott történeti antropológiával, pontosabban olyan, a kora újkori Franciaország kultúrtörténetében felbukkanó jelenségek értelmezésére vállalkozott, mint a macska-zene vagy a gyászszerzertartások. „I think it grew out of the practice of anthropological history.”⁸ Az antropológus megpróbálja felvillantani azt, ahogyan az emberek meg-tapasztalják a környezetüket: az illatokat, ízeket, gesztusokat.⁹ Davis is vágott a 16. századi parasztok vizuális megjelenítésére, hétköznapijak megidézésére. A levéltári anyag, amelyet az évek során tanulmányozott, elsősorban Lyonból származott, de a kezébe került szövegeket és példákat egész Franciaországból, sőt olykor Nyugat-Európából gyűjtötte. Az egyetlen dolog, amelyet az antropológiai módszerekre fo-

² Erre utal egy 1977-ben a *Daedalus* folyóiratban a kora újkori családi életről közzétett tanulmánya, ahol Corast valódi történeti forrásként kezelte. Davis 1977.

³ Davis 1983: VII. Lásd Davis pályájának kiváló bemutatását a kötet végén Sebők Marcell értelmezésében. Sebők 1999.

⁴ Davis 1997: 17.

⁵ Benson, Ed: Martin Guerre, the Historian and the Filmmakers: An Interview with Natalie Zemon Davis. *Film & History: An Interdisciplinary Journal of Film and Television Studies*, Vol. 13, Number 3, September 1983. 49–65.

⁶ Benson 1983: 50.

⁷ Davis 1999: 5.

⁸ Davis 1997: 17.

⁹ Benson 1983: 50.

gékony történész kollégáihoz hasonlóan Ő sem tudott áthidalni, az idő volt. Hősei sok száz éve halottak, hiányzott a közvetlen etnográfiai kapcsolatteremtési lehetőség, amikor az etnográfus-antropológus személyes interakciókat követhet nyomon, megfigyelheti az események valóságos kronológiai sorrendjét, és hallhatja, ahogyan a résztvevők elmondják, mi is történt. A történész a forrásainból értesülhet egy vita kirobbanásáról, lebonyolításáról, de nem biztos, hogy tudni fogja, hogyan tértek vissza az ellenségeskedő felek a békés hétköznapokhoz. Az antropológus az emberi viselkedés számos olyan elemét láthatja, amelyhez a történész egyszerűen nem férhet hozzá, amelynek nincs nyoma a levéltári forrásokban.¹⁰

Médium helyett, amint azt hosszú évekkel korábban egy michigani tanára tette, Davis 1977-ben úgy döntött, meghívja a Berkeley-re René Allio rendezőt, hogy francia történelemmel foglalkozó kollégáival beszélgettessen készülő filmjéről, az *En, Pierre Rivière*-ről (Moi, Pierre Rivière).¹¹ A hírhedt szülögyilkos történetének alapos felkutatása és értelmezése céljából, aki 1835-ben megölte az anyját, 18 éves húgát és héteves öccsét, Allio fél évre a faluba költözött, hogy lássa, megismerje az ott élőket, és megvitassa velük az esetet. Davist a leginkább a film elkészítésének módja nyúgöz le, arra gondolt, micsoda lehetőség, hogy a történelmet új módon lássuk!¹² A falusiak egyszerre helyettesítették elődjeiket, akik 140 évvel korábban átélték a családmészárlást, és voltak a jelenben élő hírmagyarázók.¹³ Davis ugyanakkor arra is gondolt, hogy számára a múlt megfilmesítése sohasem lesz lehetséges, mert a 16. század túlságosan messze van; a rendező, a színész és a történeti szöveg közti párbeszéd, ahogyan azt Allio és csapata megvalósította, egy jóval korábbi anyag esetében kivitelezhetetlen. „De aztán megcsináltuk Martin Guerre-t, és kiderült, hogy a múlt és a jelen között több kapcsolat van, mint amiről valaha is álmodtam.”¹⁴

1979–80 telén, amikor Davis a Princetonon kezdett tanítani, elkezdte a szisztematikus anyaggyűjtést, összeszedte a Corasra vonatkozó, hozzáférhető mikrofilmeket. Egyre erősebben vágyott arra, hogy megfilmesítse a számára oly fontos „alsóból osztályokat”, valóban filmet csináljon a Martin Guerre-történetből. Diákjaival arról viccelődött: ez majd a valódi nyugdíjas projekt lesz.¹⁵ Néhány hónappal később egy vacsora alkalmával Sharon Genasci dokumentumfilm-rendező mellett ült, aki, ami-

¹⁰ Uo.

¹¹ A forgatókönyv alapjául szolgáló forrást, Rivière fogásban írt visszaemlékezését és az esettel kapcsolatos jogi és orvosi szövegeket Michel Foucault szerkesztette és tette közzé. Magyarul lásd: Foucault 1999. Az 1976-ban készült film eredeti címe: *Je suis Pierre Rivière*. A filmet lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=UY9eSXxGls8> – utolsó letöltés: 2023. október 24. Lásd továbbá: Benson 1983: 51.

¹² Davis 1997: 17.

¹³ Benson 1983: 51.

¹⁴ Benson 1983: 51.

¹⁵ Benson 1983: 54.

kor elmesélte neki a történetet, arra kérte, azonnal írja meg a forgatókönyvet, és védessék le a szerzői jogokat.

Davis éppen teljesen mással foglalkozott, egy franciaországi szakmai konferenciára készült, ezért nemmivel válaszolt, de megígérte, hogy beszél a filmrendezővel. A konferencia utolsó napján Emmanuel Le Roy Ladurie-nek megemlíttette a film ötletét, és megkérdezte tőle, mit gondol arról a két rendezőről, akik az eszébe jutottak. „Le Roy kicsalogatta belőlem a történetet. Amikor azt mondtam, semmit sem hallottak felőle nyolc éven keresztül, Ladurie közbevágott: és akkor visszatér. Megkérdeztem: honnan ismered a történetemet? Erre azt válaszolta: azt hiszem, két filmes éppen most kezdett forgatókönyvet írni belőle. Elsírtam magam”¹⁶ – idézte fel a három évvel később készült interjúban Davis a számára drámai beszélgetést. Akkor döbbent rá, ez az egész számára nem csak egy vicc, hanem véresen komoly dolog: mindenki által ő akarja megcsinálni a filmet.

Le Roy azért ismerte a történetet, mert korábban egy díjnyertes tévéfilmsorozaton együtt dolgozott Daniel Vigne rendezővel, s tőle értesült Martin Guerre-ről. Amikor a konferencia után visszatértek Párizsba, Le Roy felhívta Vignét. Davis attól tartott, azt mondják majd, köszönjük, nem akarunk egy amerikai nővel dolgozni. De szerencséje volt, mert *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban* című esszékötete (magyarul 2001) éppen akkor jelent meg franciául, a filmesek hátternyagként használták a munkájukhoz. Ezért ahelyett, hogy elutasították volna, megkeresték – néhány órával azelőtt, hogy visszaindult az Egyesült Államokba.¹⁷

1980 nyarán megkezdődött a közös munka Daniel Vigne rendezővel és Jean-Claude Carrière forgatókönyvíróval. Davis minden előbányászott, ami a Princeton Egyetem könyvtárában fellelhető volt a régióról, a korabeli gazdaságról, társadalomról, intézményekről és a nyelvhasználatról. „A jó történész tudja, hogyan férkőzhet közel egy régióhoz, és szerencsére Princetonnak jó könyvtára van.”¹⁸ Davist különösen a főszereplők érdekeltek: a nagybácsi, Pierre, az eltűnt főhős, Martin, az imposztor Arnaud, az elhagyott feleség, Bertrande és Coras bíró. Vajon mi motiválta őket? Miért döntött a távozás mellett Martin, és hogyan jutott arra az elhatározásra az imposztor, Arnaud, hogy másnak adja ki magát, mint aki? Mit gondolt mindenről a feleség, és mit a nagybácsi?

A hosszú interjú során Ed Benson külön rákérdezett Bertrande-ra, a női főszereplőre, vajon nem ő volt-e Davis számára a történet legfontosabb figurája. A válaszban a történész igazat adott neki; úgy érezte, végre megformálhat egy valódi, 16. századi parasztazzonyt, és erre talán soha többé nem lesz lehetősége. Nem akarta elrontani a figurát, ugyanakkor tisztában volt azzal is, a nő viselkedése rejtelyle a for-

¹⁶ Benson 1983: 54–55.

¹⁷ Benson 1983: 55.

¹⁸ Uo.

gatókönyvíró számára. Egy telefonbeszélgetés alkalmával Jean-Claude meg is kérdezte tőle, vajon miért vádolta meg Arnaud-t a bírósagon. Miért állította nyolc éven át, hogy a férfi, aki visszatért hozzá, Martin volt, majd miért fordult ellene? Nem volt könnyű kiigazodni ezen a pálfordulásan, hiszen világosan látszott: Bertrande valóban szerette a férfit. A filmesek ugyanakkor csak Arnaud vonatkozásában lát-ták az asszonyt, 19. századi romantikus hősnőt akartak csinálni belőle, aki minden megtesz a szeretett férfiért. De Davis tisztában volt azzal, hogy a 16. századi Franciaországban egy nő ennél komplexebb és függetlenebb módon cselekedett, a kor val-lásos gondolkodásának, értékrendjének szellemében Bertrande őszintén bűnösnek érezhette magát a házasságtörés és a törvénytelen utód megszülése vétségében.

Ugyanakkor a tárgyalás idején az asszony valójában érdekes, kettős játékokat űzött, amelyet jól mutatott a viselkedése azon a napon, amikor Pierre letartóztattatta Arnaud-t. Először ételt és pénzt küldött a férfinak, hogy kifejezze a támogatását, de aztán csatlakozott Pierre-hez, beleegyezett, hogy felperesként fordul a szeretője el-llen, és ezen az álláspontján az egész eljárás alatt sem változtatott. Egyfelől szerette volna, ha elveszíti a pert, s a bíróság kimondja: Arnaud valójában Martin, az ő törvényes férje, a bíróság pedig elutasítja Pierre keresetét. Mindent elkövetett azért, hogy ez a szcenárió valósuljon meg, olyan vallomásokat tett a valóságos Martin múlt-járól, amelyeket Arnaud azután maga is elmondhatott. Ezt a színjátékot nyilván-valóan többször elismételtek korábban. Ugyanakkor a helyzet egyre veszélyesebbé vált, Bertrande-nak fel kellett készülnie egy másik forgatókönyvre, amely szerint Pierre-rel megnyerik a pert, neki pedig meg kell védenie a becsületét, a családon belüli helyzetét és a fia jogát az örökségre. Összességében tehát mindenkit kimenetel-re felkészült, hogy mindenkorban jól jöjjön ki a szövevényes bírósági játszmából.¹⁹ Bertrande viselkedésének mozgatórugói, dilemmáinak megértése az elemzés egyik kulcskérdése, amelyet Davis a könyvben is alaposan kidolgozott.²⁰

1980 nyarán Daniel Vigne és Jean-Claude Carrière együtt írták a forgatókönyvet, Davis pedig leveleket küldözgetett nekik a könyvtárban, levéltárban fellelt háttéran-yagról.²¹ A Bensonnek adott interjúban Davis később azt mondta, ha visszatér-hetne ahhoz a nyárhoz, maga is inkább Párizsban volna, hogy a film narratív stra-tégiájának kialakításában aktívabban részt vehessen. Augusztus végére rájött, hogy ha valóban hatással akar lenni a forgatókönyvre, át kell mennie Európába; ez azt is lehetővé teszi, hogy visszatérjen a franciaországi levéltárba.²² Ez végül megvalósult, s Davis számára fantasztikus érzés volt, hogy személyesen is hozzájárulhatott a film előkészítéséhez, javaslatot tehetett arra, pontosan milyen rendezői utasításokat ad-

¹⁹ Benson 1983: 56.

²⁰ Davis 1999.

²¹ Lásd ehhez Szélpál Lívia alapos elemzését: Szélpál 2010.

²² Benson 1983: 56.

jon Daniel Vigne a színészeknek. „A filmes munka tényleg etnográfiai tudatosságra sarkalt. Amikor bármilyen jelenetet el kellett képzelni (miként köszöntötték a falusiak az érkezőket; hogyan üldögéltek a tűz körül és javítottak szerszámokat, beszélgettek, meséltek történeteket; hogyan veszekedtek; hogyan válaszoltak a bírónak), rohantam a forrásokhoz, hogy lássam, mi volt a valószínű, és mi volt elképzelhető.”²³ A történész beszámolója nagyon plauzibilis arról, hogyan hatott a forrásaihoz való viszonyára, a későbbi szövegrástra, módszertanára a filmes munka! Davis a színészekkel folytatott beszélgetések nyomán izgalmas történeti kérdéseket fogalmazott meg, s ugyan forrásként nem idézhette őket, de segítették a források értelmezésében, s végső soron a film, a filmes munka vezette el a mikrotörténelemhez.²⁴ A könyv előszavában így ír erről: „Az a tény, hogy szakmai közönség helyett színészek számára írtam, számos új kérdést vetett fel a 16. századi emberek motivációjával kapcsolatban. Például azt, hogy ugyanannyit jelentett-e számukra az igazság, mint a vagyon. Elnévén Gérard Depardieu fokozatos azonosulását az ál-Martin Guerre alakjával, másként kezdtem értékelni az igazi imposztor, Arnaud du Tilh teljesítményét. Úgy éreztem, saját történeti laboratóriumom van, amely nem bizonyítékokat, hanem történeti lehetőségeket állít elő.”²⁵

A forgatókönyvíró figyelmeztette Davist, hogy lehetetlenség a történetet a maga teljességeiben vászonra vinni. A Guerre-ek például baszkok voltak, akkor költöztek Artigat-ba, amikor Martin még kisfiú volt. A könyvben később lehetőség adódott arra, hogy Davis kitérjen erre a részletre, s megmutassa, hogyan tudtak a parasztok költözéssel új identitásra szert tenni. A filmből azonban ezt a részletet ki kellett hagyni, mert túlságosan bonyolult lett volna a nézőknek elmagyarázni a dolog jelentőségét. Davisnek ezt el kellett fogadnia, próbált úgy tekinteni a dologra, mint szükséges leegyszerűsítésre.

Az egyetlen rész, amely történésként komolyan zavarta Davist, a toulouse-i tárgyalás megjelenítése volt; a forgatókönyvben súlyos hibák maradtak, a bírósági jelenetnél pedig nagymértékben eltértek a történelmi valóságtól. A korabeli büntetőperek a nyilvánosság kizárással, zárt ajtók mögött folytak, a tanúk semmit sem tudtak arról, mi zajlik a tárgyalóteremben; csak akkor mehettek be oda, amikor őket kérdezték. A kíváncsiskodók csak az ítélethirdetéskor értesültek a részletekről, addig nem. A filmben, hogy a dolog izgalmasabb legyen, a falusiak végig bent voltak a teremben, reagáltak, véleményt nyilvánítottak.²⁶ A jelenet valódi érdekessége azonban nem a közönség reakciója – állítja Davis –, hanem éppen az, hogy az ál-Martin

²³ Ute Daniel idézi Davis 1997-ben készített tanulmányát *Kultúrtörténeti kompendium* című művében. Lásd Daniel 2020: 257.

²⁴ Uo.: 257–258.

²⁵ Davis 1999: 5–6.

²⁶ Benson 1983: 61.

Guerre egyedül, földjei támogatása nélkül is képes volt meggyőzni a bírákat kilétérről. „Számomra a Martin Guerre-történet érdekessége, amint általában a történelem érdekessége nem abban áll, hogy mennyire modern, hanem inkább abban, hogyan különbözik a mai kortól, s ugyanakkor hogyan kapcsolódik hozzá” – fűzi tovább a gondolatmenetet a történész.²⁷ Bertrande de Rols nem a 16. században élt feminista előfutár, hanem olyan nő, aki a lehetőségeivel élve a korabeli értékek és eszközök közepette tesz szert némi függetlenségre. Arnaud du Tilh hasonló eset, nem romantikus hős, hanem ügyeskedő és nagyon tehetséges férfi, akit a kalandorsága különös útra visz. A történész próbált a filmeseknek a múlt múltbelisége mellett érvvelni, a történelmi hitelességet megőrizni, de nem mindig járt sikerrel.

Sokat beszélgetett a forgatás idején a színészekkel mindarról, amit tudni akartak, ami segítette őket a különféle karakterek megformálásában. Hogyan gondolkodott a 16. században egy falusi anya, hogyan viselkedett egy szolgáló, hogyan érzett egy olyan férfi, mint Martin nagybátyja, Pierre Guerre? Felmerült, vajon milyen miseruhát viselt a pap egy olyan kis faluban, mint Artigat, milyen gesztusai lehettek egy szolgálónak, s Pierre Guerre először miért fogadta el, majd miért tagadta meg az unokaöccsét? minden csak a pénzről szólt? És persze a színészeket is az a kérdés foglalkoztatta a leginkább, ami mindenkit, aki megismerti a Martin Guerre-történetet: vajon mikor ismerték fel a falusiak, hogy imposztorral van dolguk? Végig tudták, vagy volt egy fordulópont? A színészekkel folytatott eszmecserékből nem csak ők profitáltak, amikor próbálták megformálni az egyes szereplőket. Davis szerint történésként ő maga is rengeteget nyert a beszélgetésekben, jobban megértette a múltbeli figurák motivációját, gondolkodását, s ez a munkafolyamat összességében sokban hozzájárult a későbbi könyv kéziratának végső formába öntéséhez, egy valódi mikrotörténeti elemzés elkészítéséhez.²⁸

A film bombaként robbant a korabeli amerikai nyilvánosságban.²⁹ Először New Yorkban mutatták be 1983 júniusában, ezt követte a bostoni, majd a washingtoni premier. Kevéssel később a *The Boston Globe* interjút készített Daniel Vigne rendezővel, aki maga is döbbenten értesült a sikerről: a film 1983 nyarának legnagyobb szennációja lett, *A Jedi visszatér* 13 500 dollárt, míg a *Martin Guerre visszatér* 12 000 dollárt hozott az egyik bostoni mozinak egyetlen hétvége alatt!³⁰ Ez azért is rendkívüli eredmény, mert *A Jedi visszatér* a *Star Wars* epizódjaként biztos figyelemre számíthatott, a korszak legsikeresebb rendezői, köztük Steven Spielberg és David

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 64.

²⁹ Nyilván Franciaországban is nagy sikere volt, de itt most Natalie Zemon Davis személye miatt és az adatbázishoz való hozzáférési lehetőség okán az amerikai vonatkozásra térek ki. Lásd: Sebők 1999: 124.

³⁰ Lásd a *The Boston Globe*-ban Michael Blowen írását, amelyben idézi a Daniel Vignével képzült telefonos interjút. *The Boston Globe*, 1983. július 17.

Lynch versengtek a munkáért, s a film végül a világszerte összesített adatok alapján az év legmagasabb bruttó bevételét hozta. Daniel Vignét nem ismerték Hollywoodban, a filmet nem szinkronizálták, csak feliratozták – ez az amerikaiakat inkább elriasztotta, mintsem vonzotta. Vigne az interjúban arról beszél, hogy a történet kiemelten fontos időkben játszódik, a 16. század közepén, amikor „Kálvin, Martin Luther, Michelangelo és Kopernikusz megváltoztatták az emberek gondolkodását, azt, hogyan néznek a világra”³¹ A pap személyes befolyásának fokozatos csökkenése tükrözi a társadalmi változást, kezdetben ő a falu legtekintélyesebb figurája, később eljelentéktelenedik – állítja a rendező. „A Martin Guerre-történet lehetővé tette a számunkra, hogy ezeket a változásokat drámai módon ragadjuk meg.”³² A film elkészítésének ötlete eredetileg az akkor már tapasztalt forgatókönyvírótól, Jean-Claude Carrière-től származott, aki korábban Tatalval és Buñuellel dolgozott – többek között a *Burzsoázia diszkrét báján* (1973), és valaha maga is történelmet tanult Párizsban. Carrière szerint nem tudunk eleget a múlról. Azt kell csinálni, „...amit az antropológus tesz, amikor próbálja megidézni egy elveszett törzs életét, megismerni a mentalitását, gesztusait, intonációit. Olvastam Jean de Coras anyagát, amit Martin Guerre-ről írt ... és úgy gondoltam, ez érdekelheti Daniel Vigne-t.” A sejtése helyesen bizonyult. Vigne, amint a *Globe*-nak elmondta, „nem akart dokumentumfilmet csinálni, de a dokumentumfilm érzését akarta kelteni a nézőben, hogy érezzék a 16. századi Franciaországot, azt, hogy valódi parasztokat látnak valóságos helyzetekben, nem pedig parasztoknak öltözött színészeket”.

Szerencsés véletlenben múlt, hogy Vigne megismerte Natalie Zemon Davist, aki a Princetoni Egyetem nagyvonalúságának köszönhetően kapott egy év kutatói szabadságot, hogy a film tanácsadójaként részt vegyen a munkában. A kettős kötődésű történész számára, aki Toronto és különféle amerikai egyetemek között évekig heti szinten ingázott, a tengerentúli munka sem jelentett megvalósíthatatlan kihívást, így olyan szakértőként segítette a film elkészítését, „akire minden nap számíthatunk, hogy bizonyosak legyünk abban, történetileg hiteles anyag készül”³³ A stáb a forgatás idejére, három hónapra gyakorlatilag elfoglalta a néhány száz lelkes falut, Balaguères-t. Azért nem az eredeti helyszínt, Artigat-t választották, mert a távoli múltból ott már túlságosan kevés építészeti emlék maradt. Eltüntették az utcákról a villanyvezetékeket, egyes épületeket eredeti formájukban állítottak helyre. A rendező szerint az ott élő emberek egy organikus világ lakói, akik valójában keveset változtak az elmúlt évszázadok során. Emlékeztek a legendás történetre, és arra is hajlandóak voltak, hogy a forgatás idején korabeli ruhákat viseljenek, olyanokat, amilyeneket paraszt őseik a 16. században. Az antropológus és a társadalomtör-

³¹ Lásd uo. 50.

³² Uo.

³³ Uo.

ténész – a filmkészítők minden törekvése ellenére is – nyilván kételkedve olvassa mindezet, de az amerikai közönséget sikerült meggyőzni. Az interjú végén az újságíró megkérdezte Vignétől, mivel magyarázza a diadalt, hogy a francia parasztok Christopher Reeve-vel és Robin Williamsszel versenyeznek – erre a rendező laponikusan csak annyit válaszolt: semmi befolyása nem volt erre. Az amerikai filmelosztón múlt, jó döntést hozott. „Biztató, hogy le tudjuk győzni a flipper mozit.”³⁴

A Newspapers.com adatbázis találati listáján a „The return of Martin Guerre” közel 50 000 említéssel szerepel, ebből 1983–84-ből több mint tízezer találatot dob fel a kereső. A találatok között természetesen rengeteg az ismétlés és persze a hirdetés, mozikműsor, de amint ezt a kommunikációtudósoktól tudjuk, az is a nyilvánosság része, s ebbéli minőségében releváns. Összességében a rövid, előzetes kutakodás azt mutatja, hogy óvatos becsléssel is több százra tehető a részletes filmismertetések, kritikák, a rendezést és a színészi játékot méltató írások száma. 1983 nyarán az angolszász – s különösen az amerikai sajtó zajosan ünnepelt. Az újságírók magasztalták a film hitelességét, dicsérték Depardieu és a feleség szerepét alakító Nathalie Baye „hibátlan” játékát.³⁵ A film – állapítja meg a kritikus – az identitás természetében vájkál, s még inkább az újrakezdés egyetemes emberi vágyáról szól.³⁶ „A francia népmese négyszáz év távlatából beszél”, egyszerű történet, de remek feldolgozás – állítja a *Democrat & Chronicle* legendás filmkritikusa, Jack Garner, aki szintén a két főhős mesteri alakításának tulajdonítja, hogy valódi hús-vér figurákat láthat a néző, akik képesek megidézni a 16. századi paraszti világot.³⁷

A *New York Times* vezető színi- és filmkritikusa, Vincent Canby, aki ezernél is több filmről írt a lapnál eltöltött három évtizedes munkája során, a premiert megelőzően, június 10-én reagált az új produkcióra.³⁸ Canby kiemeli a bíró, Jean de Corras érdemét, aki részletesen beszámolt mindenkit tolouse-i tárgyalásról; a film az ő elbeszélésére épül – hangsúlyozza a szerző. „A *Martin Guerre* visszatér, amelyet ma kezdenek vetíteni a 68. utcai filmszínházban [3rd Avenue, 68th Street], szokatlanul gazdag társadalomtörténet. A film közvetlenségének értéke Le Roy Ladurie különleges könyvéhez, a *Montaillou*-hoz mérhető, amelyben a szerző egy 14. századi francia falu társadalomtörténetét rekonstruálja.”³⁹ Azaz: a mikrotörténelem eljutott a *New York Times*ba, bár ekkor még nem a *Martin Guerre*-hez legközvetlenebb módon. Natalie Zemon Davis neve nem szerepel a szövegben.

³⁴ Uo. Az eredeti francia film: *Le retour de Martin Guerre*, 1982.

³⁵ Lásd például: *Chicago Tribune*, 1983. augusztus 18.

³⁶ Uo.

³⁷ Lásd: Garner, Jack: French folktale speaks across four centuries. *Democrat & Chronicle*, 1983. szeptember 19.

³⁸ Lásd: *The New York Times Archives*. www.nytimes.com/06/10/movies/martin-guerre.html – utolsó letöltés: 2023. október 24.

³⁹ Lásd uo.

Desmond Ryan, a *The Philadelphia Inquirer* újságírója örökzöld axiómával kezdi írását, mely szerint a valóság különösebb a fikciónál.⁴⁰ A legtöbb tudósítástól eltérően Ryan a cikk elején felhívja a figyelmet a történész szakértő munkájára, sőt úgy fogalmaz, a rendező sikerét jelentős részben Davis közreműködésének köszönheti. „Nancy (sic!) Zemon Davis nem a Pireneusokban, ahol a *Martin Guerre visszatér* készült, hanem egy elegáns, öreg, favázas épületben a New Jersey-beli Princeton csedes utcájában él.” A kritika csak részben szól a filmről, Desmond Ryan felfedezi a háttérben munkálkodó szakértő jelentőségét, így voltaképpen az írás legalább anynyira Davisről készült portré, mint filmkritika. A professzorasszonny, amikor éppen nem drámai történetek igazságtartalma után kutat, történelmet tanít az egyetemen, Vigne filmje azonban olyan ismertséget hozott számára, amely az akadémiai világ csedes zugaiban nem jellemző – vélekedik az újságíró. A Davisszel készített interjúban a történész elsősorban a film és a valóság közötti különbségeket firtatja, például, hogy nem Pierre Guerre, Martin nagybátyja, hanem a feleség, Bertrande vitte bíróságra az ál-Martin ügyét.⁴¹ Mindezek ellenére Davis azt állítja, többször láitta a filmet, s ugyan vannak benne hibák, összességében elégedett a végeredménnyel: büszke rá. Néhány héttel később a lap tapasztalt kritikusa, Vernon Young Az *idegen történeti nyoma* és *Martin Guerre* címmel újabb terjedelmes írást közöl.⁴² Idézi Davist, aki egyszerre elvezte a filmesekkel való közös munkát, ugyanakkor aggódott az eredeti történet egyes részleteinek „átköltése” miatt. A film készítői feláldozták a Guerre-ek baszk hátterét, az éppen kibontakozó vidéki protestantizmus teljesen kimaradt, a feleség kettős játéka és a bíró belső kételei, dilemmái „kisimultak” a filmes változatban. A cikk hosszasan reflektál az akadémiai szöveg és a művészeti produkció kettősségeire, mi mutatható meg az egyik és a másik felületen, kitér a történész forrásainak jelentőségére, különösen Coras bíró személyére.⁴³

A *The Boston Globe* szerzője, Margaret Manning a Martin Guerre-történet megvilágosító erejű világáról ír, ezzel szintén a mikrotörténelemre utal.⁴⁴ Manning is interjút készített Davisszel, akitel érzékelhetően hosszan beszélgetett, de végül arra jutott: a film jobb a könyvnél. Bár el kell ismerni, mindkettő érdeme, hogy olyan világba vezeti be a 20. század végi közönséget, amely távolabbinak és különösebb-

⁴⁰ Ryan 1983. *The Philadelphia Inquirer*, 1983. július 28.

⁴¹ Lásd uo.

⁴² Lásd *The Philadelphia Inquirer*, 1983. szeptember 4. Vernon Young több tekintélyes keleti parti lapban, egyebek mellett a *The New York Review of Books*ban, a *The New York Times*ban, a *The American Scholar*ban és a *The Hudson Review*-ban közölte írásait, sőt maga is több, filmmel kapcsolatos könyv szerzője volt.

⁴³ A kaliforniai *The Berkeley Gazette* cikke (1983. október 13.) szeminárium dolgozat is lehetne, sőt talán annak készült. Szerzője az akkor mindössze 22 éves, később jelentős karrieret befutott Margaret Talbot.

⁴⁴ *The Boston Globe*, 1983. augusztus 29.

nek tűnik az ókori görögök és rómaiak minden napjainál. A melbourne-i *The Age* szabadfoglalkozású írója, Kate Ahearne szintén interjút készített a szerzővel, aki azt mondta neki, hogy a könyv egy olyan vállalkozás eredménye, amikor a történet más képp, a szokásostól eltérően akart beszélni a múltról.⁴⁵ Rejtélyes történet nyomába eredt, úgy kellett viselkednie és gondolkodnia, mint a detektívnek, aki egy bűnűgy felderítésén dolgozik. Számunkra az analógia közhelyszámba megy, de negyven évvel ezelőtt a mikrotörténeti utalások úttörő kijelentéseknek számítottak, ez adja Ahearne észrevételének jelentőségét!

A több száz reflexió között természetesen akadnak fanyalgó írások is. A *Detroit Free Press* mindössze néhány soros recenziót szentel Natalie Zemon Davis új könyvének, amely a közelmúltban azonos címmel bemutatott film „a legtöbb olvasó számára túlságosan részletes történeti magyarázata”.⁴⁶ A kaliforniai *The Berkeley Gazette* könyvkritikája szemináriumi dolgozat is lehetne, sőt talán annak készült.⁴⁷ Szerzője az akkor mindössze 22 éves, később jelentős karriert befutott Margaret Talbot, aki elsődlegesen a kulturális antropológia és a mikrotörténelem szerencsés együttműködését és Natalie Zemon Davis munkásságát méltatja. A filmet, bár izgatott várakozás előzte meg, kiábrándítóan tökéletlen történelemondásnak tartja. Natalie Zemon Davis ugyanakkor a könyvben helyrehozta a mozi botlásait, nála megfelelőbb történészt találni sem lehetett volna az imposztortörténet értelmezésére. Különösen azért, mert intellektuális érzékenysége-érdeklődése és a hősei iránti kivételes érzelmi fogékonyisége alkalmassá tették erre a feladatra. Az egyik lehetőség, hogy a hétköznapi embereket kiszabadítsuk a „levéltárak elnyomásából”, az uralkodó osztályok által előállított források fogsgából, ha a megfelelő demográfiai adatok felhasználásával, a pusztai számosságuk alapján beírjuk őket az öket megillető helyre a történelemkönyvekben. „Egy másik és minden bizonnal hatásosabb módszer, amit Davis alkalmazott: szeretettel, gondosan, lelkiiisméretesen újra alkotjuk az életüket addig a pontig, amikor egyetemes jelentőségük megmutatható.”⁴⁸

Amint ez a töredékes áttekintésből is látható, külön tanulmány tárgya lehetne a film recepciója az amerikai nyilvánosságban, s azon belül is annak a kérdésnek a megválaszolása, hogyan reagáltak a napilapok Davis szakértői munkájára. A *Martin Guerre visszatérése* az 1990-es években már a legnépszerűbb kötelező egyetemi irodalmak között tűnt fel. Egy 1992-ben a Daytoni Egyetemen indított, különféle tudásterületeket összekapcsoló kurzus olvasmánylistáján, amelyen ötféle szöveg szerepelt, a *Martin Guerre visszatérése a Nyugaton a helyzet változatlan* (Erich Maria

⁴⁵ *The Age*, 1984. június 23.

⁴⁶ *Detroit Free Press*, 1983. november 16.

⁴⁷ *The Berkeley Gazette*, 1983. október 13. 11.; 24.

⁴⁸ Az idézet Talbot írásának utolsó mondata. Lásd uo.: 24.

Remarque) után a második helyen következett. Emellett Robert Darnton *A nagy macskamészárlás* című tanulmányát, Platón Szókratész védőbeszédét, valamint a Biblia ból és a Korából válogatott részleteket adtak a diákok kezébe a szervezők.⁴⁹

*

Mi lehetett a zajos siker oka? Mint általában, itt sem egy tényező van a háttérben, sokkal inkább szerencsés körülmények együttállásáról lehetett szó. mindenekelőtt: az imposztortörténet nagyon jó történet. Már abban a változatban is felkeltette az emberek figyelmét, amelyben Coras egykor lejegyezte, s az évszázadok során – Pitaval nyomán – az 1700-as évek elejétől bekerült az európai köztudatba, s az azóta előadott sok változatban tovább csiszolódott.⁵⁰ Egy, az 1750-es években közzétett variánsa beharangozójában a szerkesztő azt ígéri az olvasóknak, hogy bár minden apró részletében igaz, mégis megdöbbentő, lebilincselő esetről olvashatnak, olyanról, amelyhez foghatót a legvadabb képzelet sem tudna kitalálni.⁵¹ A számos irodalmi adaptáció után Davis kiemelkedő történeti elemzést készített, ráadásul a könyv néhány hónappal később, szorosan a film nyomában jutott el az amerikai közönséghez. Parádés a szereposztás, a helyszín egzotikus. Depardieu közvetlenül a *Martin Guerre visszatér* után forgatja Wajdával a *Dantont*, amelyet szintén 1983-ban mutattak be. A két film valószínűleg erősítette egymást, a Hollywoodban addig ismeretlen francia színészt kezdte felfedezni az amerikai közönség.

Mindemellett nyilvánvalóan meghatározónak bizonyult Natalie Zemon Davis ekkor még valódi újdonságnak számító történelemfelfogása. A történeti antropológia és a mikrotörténelem az 1980-as évek elején már nem teljesen ismeretlenek az Egyesült Államokban – és itt persze nem az akadémiai világra, hanem a laikus közönségre gondolok. Le Roy Ladurie *Montaillou*-ját 1978-ban, Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacokját* 1980-ban fordították le angolra.⁵² Azt ugyan nem sikerült kiderítenem, hogy 1983-ig hány példányban jelentek meg a könyvek az angolszász piacon, de a korabeli sajtó alapján világos: a művelt olvasók tisztában voltak az új szemlélet jelentésével. Robert Darnton és Clifford Geertz ekkor már évek

⁴⁹ *Dayton Daily News*, 1993. szeptember 4. A könyv sikéréhez lásd továbbá: Sebők 1999: 119.

⁵⁰ A Martin Guerre-történet első szúkszavú, de figyelemfelkeltő említése a *The Derby Mercury* 1738. május 10-i számában szerepel, ahol a szerkesztő a lapban az esetet a francia kifejezést átemelve meglepő történetnek, *causes celebres et intéressantes*-nek nevezi. A „figyelemre méltó jogtúgylet” a francia parlament elé kerül (esetleg került), s róla szóló munkát éppen fordítják (angolra).

⁵¹ A történetet folytatásban, három részletben közölte a lap: *The Edinburgh Chronicle*, 1759. szeptember 18., 20., 22. A szerkesztő minden esetben a címlapra tette *Martin Guerre meglepő története* címmel.

⁵² Magyarul lásd: Ladurie 1997; Ginzburg 1991.

óta tanították legendássá vált közös történeti antropológiakurzusukat Princetonban.⁵³ „A történelem és antropológia közötti love affair csodálatosan fellángolt az 1970-es években. Úgy tűnt, a két diszciplinát egymásnak teremtették: amit a történészek időben távol tanulmányoztak, azt az antropológusok térben távol vizsgálták.”⁵⁴ A skrupulózus történész háttérünkben és a rendező, forgatókönyvíró közös szándéka, hogy a néző „bevonódhasson” a sok száz évvel korábbi paraszti világba, nyilvánvalóan érvényesült.⁵⁵

Az alaptörténet, az imposztorság kérdése az identitásról szól. A téma körbejárása, értelmezése remek feladat az antropológiai módszereket használó mikrotörténész számára, éppen az efféle kihívások hozhatják közelebb a 20. század végi kutatóhoz több száz évvel korábbi társadalmat. Az identitás kérdése azonban nem csak a kora újkorban vizsgálódó történész, hanem az 1980-as években élő átlagemberek számára is izgalmas probléma volt. A szexuális forradalom feldobta a *gender* és általában a nemi identitás kérdését, amely szorosan kapcsolódott a korábban kimunkált identitásnarratívkhoz, a faj és az osztály problémájához. A téma különösen aktuális éppen 1983-ban, amikor berobban a köztudatba az AIDS, s a közvélemény először szembesül a pusztító betegség társadalmi következményeivel. 1983 augusztusában a New York-i Central Parkban nagyszabású, AIDS-es betegek és áldozatok melletti szolidaritásdemonstrációt tartanak. Az identitás – ettől függetlenül is – minden generáció számára örökké aktuális téma. Mindez igaz és fontos körülmény. Mégis hadd emeljek ki egy gondolatot, amikor Davis a történetíró helyzetére reflektálva úgy fogalmaz: saját laboratóriumban dolgozhatott.

TÖRTÉNETI LABORATÓRIUM

A *Magyar etimológiai szótár* meghatározása szerint a *laboratórium* (természet) tudományos vizsgálatok, kísérletek céljára berendezett helyiség és/vagy vegyi diagnosztikai vizsgálatok részlege rendelőben, kórházban. Az ott dolgozó *laboráns* laboratóriumi vagy gyógyszertári alkalmazott, segéderő.⁵⁶ A magyar nyelv értelmező szótára idézi Karinthy Frigyes vonatkozó mondatát: „Abban az időben optikai problémákkal kísérleteztem, a rendelkezésemre álló szerény laboratórium műszereinek

⁵³ Lásd ehhez Robert Darnton saját feljegyzését: Darnton 2007.

⁵⁴ Darnton 2007.

⁵⁵ Szélpál 2010: 178.

⁵⁶ Lásd: *Magyar etimológiai nagyszótár*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologuai-szotar-F14D3/l-F2DF6/laboratorium-F2E05/> – utolsó letöltés: 2023. október 25.

segítségével.⁵⁷ A Merriam-Webster egy tágabb értelmezést is felkínál; eszerint a laboratórium olyan helyszín/terület, amely lehetőséget biztosít a kísérletezésre, megfigyelésre vagy gyakorlatra valamely tudományterület számára.⁵⁸

A *Slaves on Screen* (Rabszolgák a vászon) című, öt játékfilmet elemző monográfiájának bevezetőjében Davis részletesebben is elmagyarázza, miért volt számára nagy élmény a Martin Guerre-film történész szakértőjeként tevékenykedni, hogyan kell elképzelni a laboratóriumot, ahol dolgozott.⁵⁹ Azt írja, látni és tapasztalni lehetett, mit is jelent a történelem, s mindez az osztálytermen, az akadémiai találkozókon, szakfolyóiratokon és könyvbemutatókon kívüli térben. Bár a végző szó a rendezőt illette, a döntések arról, hogyan nézzen ki, hogyan szólaljon meg a múlt, valahogyan mégis közösek voltak, a színészek, sőt a falusiak is belebeszéltek. A színészek megtalálták a módját, hogy újraélijék a 16. századi sorsokat. Egyesek a bíró feljegyzéseit vagy más, a témahez kapcsolódó könyveket olvasgattak, mások az érzékenységekről, késztetésekről és a kézzel kifejezett gesztusokról beszélgették. Míg a színészek játékát figyelte, Davisben rengeteg kérdés merült fel, például Depardieu imposztoralakítása láttán a 16. századi énmeghatározás vált érdekessé a számára. S mindenkorban megértette: a szöveges és a képi történetmondás lényegileg más, a filmes drámaibb és talán meglepő, de bizonyos értelemben gyakran hűségesebb az eredeti forrásokhoz. A színésznak, a rendezőnek, a forgatókönyvírónak muszáj empatikusan bánnia az életre keltett figurával, különben a filmkészítők az első néhány másodperc után elvesztenék a közönségüket. Lévén a filmezés kollektív munka, talán jobban is sikerülhet az ebbéli törekvés, mint a magányosan alkotó történésznek. Persze érdemes mindig szem előtt tartani Marc Bloch figyelmeztetését: a jó történész nem ítélezni, hanem megérteni akar!

Davis utal a mikrotörténelem-írás és a filmkészítés közötti párhuzamra: egy különös história, jól dokumentált, sokszor drámai esemény következetes vizsgálatával a politikai, társadalmi környezetről lehet fontos és érvényes állításokat megfogalmazni.⁶⁰ A filmes laboratóriumban a történész kıléphet örökösen ráoktrojált szerepéből. Immár nemcsak a holtakkal társalog, nemcsak a valaha élt emberek vágyait, gondolatait, titkait, bűneit fürkészzi, hanem segítenie is kell a múltat megidéző színészeket,

⁵⁷ Lásd: A magyar nyelv értelmező szótára. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/l-39E16/laboratorium-39EF3/> – utolsó letöltés: 2023. október 25.

⁵⁸ Merriam-Webster. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/laboratory> – letöltés ideje: 2023. október 25.

⁵⁹ Davis 2000.

⁶⁰ Davis 2000: 6. Idézi Szélpál 2010: 178.

hogy hitelesen cselekedjenek: beszélgeszenek, mozogjanak, dolgozzanak, fejezzék ki az érzelmeket úgy, ahogyan több száz évvel korábban élt előjeik tették.⁶¹

A gesztusok, mozdulatok, testtartások megmutatása mellett nagy különbség a filmes és a történeti nyelv között, hogy a történésznek nem szükséges, nem mustajá képileg formába öntenie a mondandóját, a rendező viszont – helyzeténél fogva – javarészt ezt teszi. Természetesen Jacob Burckhardt, Johan Huizinga vagy Aby Warburg korai kísérleteitől kezdve számos történész törekedett a vizuális források kiaknázására, de ez többnyire választás kérdése volt.⁶² A képes-mozgóképes dokumentumok kiaknázása a történeti szövegekben mind a mai napig jelentősen háttérbe szorul az írott dokumentumokhoz képest.⁶³ Ez persze általánosító kijelentés, a 20. századi, különösen az angolszász–amerikai történetírásban akadnak kivételek. Peter Burke Simon Schama és mások nyomán egyenesen „képi fordulatról” beszél, s figyelmeztet, hogy a jellemzően vizuális kultúrában felnövekvő generációk számára a képi forrás használata sokkal természetesebb lesz, mint előjeiknek volt.⁶⁴ A vizuális nyomok kiaknázása már csak azért is indokolt a történész számára, mert a rendező–forgatókönyvíró–operatőr–színész csapat sajátos beszédhelyzetből mutatja meg az általa rögzített pillanatot, olyanból, amelyet a történész is kiemelten fontosnak tart: szemtanúként.

Persze a képi és az írásos nyomot hátrahagyó szemtanú a megélt valóság más és más dimenzióját adja vissza. De ebből kiindulva, vagy azt is mondhatnánk, forgatási tapasztalattal gazdagodva a történész tanulhat a filmkészítőtől, átültetheti módszereit és tapasztalatait a saját világába. Az egyik példa közismert: Antonioni *Nagyítás* (1966) című filmjének sötétszobás jelenete a mikrotörténészek kedvelt léptékváltáshivatkozása. Ehhez hasonló lehet a több kameraállásból készített felvétel, amelyet Leni Riefenstahl alkalmazott remekül a filmjeiben, például az 1936-ban készített *Olimpiában*. Natalie Zemon talán a film forgatása közben döbbent rá, de legalábbis az ott szerzett tapasztalatok megerősítették a késztetését, hogy a történetet ne egy,

⁶¹ A látvány, a megélt falusi hétköznapok, ünnepek, rítusok rekonstrukciójához lásd: Szélpál 2010: 179.

⁶² Ez nyilvánvalóan csak általánosan igaz. A holokauszt kutatásában például döntő a vizuális forráshasználat, és ez más, 20. századi események kapcsán is elmondható. Inkább csak arra próbáltam utalni, hogy a történészek még mindig nem merítik ki a lehetőségeket.

⁶³ A vizuális források történeti hasznosításához lásd Peter Burke áttekintő monográfiáját: Burke 2001. Érdekes történetet említi Burke. Amikor az egyébként a középkori ikonográfiát történésként messzemenően kiaknázó Huizinga véleményét kérte a Holland Akadémia, érdemes-e dokumentumfilmes archívumot létesíteni, a történész elutasítónan reagált, mondva, a film nem gyarapítja jelentősen a történeti tudást, valamint hogy az a tartalom, amelyet a képek mutatnak, vagy lényegtelen, vagy már ismert. Lásd Burke 2001: 155.

⁶⁴ Burke 2001: 12–13.

hanem több nézőpontból, Bertrande, Martin, Arnaud és a bíró, Coras szemszögéből mondja el.⁶⁵

Amikor 19. századi cívis párok marakodásán dolgoztam, több évet töltöttem a debreceni levéltárban különféle források tanulmányozásával.⁶⁶ Amint ez a mikrotörténész számára természetes, nem elégedtem meg a válóperes jogi iratok átanulmányozásával, rengeteg egyéb, az egyéni életút megismeréséhez szükséges dokumentumot is a kezembe vettetem. És mégis, ha egy rendező filmet akarna forgatni a civakodó kálvinista párokáról, és megkérne, történészkként legyek a segítségére, vissza kellene térnem a tímármester, a varga és a női szabó ügyéhez – és nem csak kutyafuttában, az emlékeim felidézése céljából. Újra kellene olvasnom az iratokat olyan részletek után kutatva, amelyek lehetővé tennék, hogy valóban az operatőr és a rendező segítségére lehessenek – a vizualizásban, beszédben, viselkedésben, és folytat-hatnám a sort. S ugyanez volna a helyzet a tiszazugi arzénes mérgező asszonyokra vonatkozó anyaggal! Pedig a nagyrévi dráma pontosabb megértéséhez olyan segéd-eszköz kaptunk, amelyhez történész csak ritkán juthat hozzá: rendelkezésünkre állt Schiffer Pál remek dokumentumfilmje, amelyben néhány egykor elkövető és a környezetükben élő családtagok, szemtanúk is megszólaltak.

Robert Brent Toplin a történész és a rendező helyzete közötti különbségeket elemző kitűnő dolgozatában figyelmeztet: bár az amerikai történésztársadalom a megszokottnál nyitottabb a mozgóképes tartalom befogadására, hiányzik az írott történeti szöveg és a képeken elmondott történet különbségének átfogó, alapos értelmezése, kevés történész reflektál a filmre mint a történelmi tartalom kiemelten népszerű közvetítőjére.⁶⁷ S ha mégis megteszi, inkább csak elégdetlenkedik, mert rossz a kiindulópont. A történészek többsége nem érti, mi a különbség a film és a történeti tárgyú monográfia között, nem érti, hogy a film feladata nem azonos az elemző könyvével.⁶⁸ A filmesek elégdetlenkednek, mert a történészek egy téma teljes körű, alapos feltárását, értelmezését, ok-okozati összefüggések bemutatását várják a történeti tárgyú filmtől, az pedig lehetetlen. Peter Davis rendezővel szólva: a film költészet, nem enciklopédia. Arra való, hogy felhívja a figyelmet egy-egy téma-

⁶⁵ Számos egyéb lehetőség adódik a filmes-történész együttműködésből. Példa lehet a történész számára a narrátor nélküli dokumentumfilm, amikor a rendező-operatőr nem „avatkozik be” a szereplők beszélgetésébe, hanem résztvevő megfigyelőként rögzíti azt. Erre számos példát találunk: holokauszttúlélők visszatérnek Auschwitzba negyven év után – *Társasutazás* (1984); a vietnámi háborút megéltek – *Hearts and Minds* (1974); az atomkísérletekről – *Radio Bikini* (1987). Lásd ehhez továbbá: Burgoyne 2008.

⁶⁶ Mátay 2006.

⁶⁷ Brent Toplin 1988: 1210.

⁶⁸ Lásd ehhez: Paul Smith (szerk.) 1976: *The Historian and Film*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.

ra, érzelmeket váltsan ki, stimulálja a közösséget.⁶⁹ Ha helyén kezeljük mindenkitől, a két világ között létrejöhet párbeszéd. A laptopját elszántan püfölő történész és a kamerát helyzetbe hozó filmesek kölcsönösen nyerhetnek az egymásra találáson: lehetséges egy valódi win-win forgatókönyv.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ahearne, Kate 1984: Deception uncovers French peasant life. *The Age*, június 23. 168.
- Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/l-39E16/laboratorium-39EF3/>. – utolsó letöltés: 2023. október 25.
- Benson, Ed 1983: Martin Guerre, the Historian and the Filmmakers: An Interview with Natalie Zemon Davis. *Film & History: An Interdisciplinary Journal of Film and Television Studies*, Vol. 13, Number 3, September. 49–65.
- Blowen, Michael 1983: His '... Martin Guerre' is a surprise hit. *The Boston Globe*, július 17. 111.
- Burgoyne, Robert 2008: *The Hollywood Historical Film*. Oxford, Blackwell.
- Burke, Peter 2001: *Eyewitnessing: The Uses of Image as Historical Evidence*. London, Reaktion Books.
- Canby, Vincent 1983: 'Martin Guerre.' *New York Times*, június 10.
- Chicago Tribune*, 1983. augusztus 18.
- Daniel, Ute 2020: *Kultúrtörténeti kompendium. Elmélet, gyakorlat, kulcsszavak*. Budapest: Ráció Kiadó Kft.
- Darnton, Robert 2007: On Clifford Geertz: Field Notes From the Classroom. *The New York Review of Books*. www.nybook.com/articles/2007/01/11/on-clifford-geertz-field-notes-from-the-classroom/ – letöltés ideje: 2023. november 22.
- Davis, Natalie Zemon 1977: Ghosts, Kin, and Progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France. *Daedalus*, Spring, Vol. 106. No. 2. 87–114.
- Davis, Natalie Zemon 1983: *The Return of Martin Guerre*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Davis, Natalie Zemon 1997: Remaking Impostores: from Martin Guerre to Sommersby. *Hawes Robinson Lecture Series No. 1*. London, Royal Holloway, University of London.
- Davis, Natalie Zemon 1999: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, Osiris.
- Davis, Natalie Zemon 2000: *Slaves on Screen: Film and Historical Vision*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Dayton Daily News*, 1993. szeptember 4.
- The Detroit Free Press*, 1983. november 16. 33.
- The Derby Mercury*, 1738. május 10.
- Foucault, Michel 1999: *Én, Pierre Rivière, aki lemészárltam anyám mat, húgomat és öcsémet*. EGY XIX. SZÁZADI SZÜLŐGYILKOSSÁG. Budapest, Jószöveg Műhely.

⁶⁹ Brent Toplin 1988: 1212–13.

- Garner, Jack: French folktale speaks across four centuries. *Democrat & Chronicle*, 1983. szeptember 19.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Budapest, Európa.
- Hearts and Minds* 1974 (dokumentumfilm, rendezte Peter Davis).
- Ladurie, Emmanuel Le Roy 1997: *Montaillou. Egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest, Osiris.
- Le retour de Martin Guerre* 1982 (film, angol felirattal, rendezte Daniel Vigne).
- Maning, Margaret 1983: Illuminating the world of 'Martin Guerre'. *The Boston Globe*, augusztus 29. 21.
- Mátay Mónika 2006: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben, 1793–1848*. Debrecen, Csonkai Kiadó.
- Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* 2016: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/laboratory>. – letöltés ideje: 2023. október 25.
- Radio Bikini* 1987 (dokumentumfilm, rendezte Robert Stone).
- Ryan, Desmond 1983: Keeping 'Martin Guerre' a factual film. *The Philadelphia Inquirer*, 1983. július 28. 43.
- Sebők Marcell 1999: Natalie Zemon Davis, a történetmondó. In: Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, Osiris. 119–130.
- Szélpál Lívia 2010: *Sommersby*, avagy *Martin Guerre visszatérése* a történelem és film kapcsolatának tükrében. *AETAS* (3). 172–184.
- Talbot, Margaret 1983: A case that shook 16th-century social order. *The Berkeley Gazette*, október 13. 11.; 24.
- Társasutazás 1984 (dokumentumfilm, rendezte Gazdag Gyula).
- The surprising story of Martin Guerre 1759: *The Edinburgh Chronicle*, szeptember 18. 1–2.; szeptember 20. 1–2.; szeptember 22. 1–2.
- Toplin, Robert Brent 1988: The Filmmaker as Historian. *The American Historical Review*, Vol. 93, Issue 5, December. 1210–1227.
- Tótfalusi István 2001: *Magyar etimológiai nagyszótár*. Budapest, Arcanum Adatbázis. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiaszotar-F14D3/l-F2DF6/laboratorium-F2E05/>. – letöltés ideje: 2023. október 25.
- Young, Vernon 1983: The historic record of the stranger and Martin Guerre. *The Philadelphia Inquirer*, szeptember 4. 177.

PÁRBESZÉD:
TÖRTÉNELEM ÉS IRODALOM

SZILÁGYI MÁRTON

Az *Élet vagy halál!* című Petőfi-vers és kontextusai

Az egyik budapesti antikvárium nemrégiben azzal keresett meg, hogy néhány, hozzájuk beérkezett Petőfi-relikviáról (kéziratról, röplapról) készítsek irodalomtörténész szakértői véleményt.¹ Az anyagban szerepelt két 1848-as megjelenésű röplap is. Ezek közül az egyik egy számomra ismeretlen versezet volt, egy ismeretlen szerzői névvel – míg a másik Petőfi egyik jól ismert, bár ritkán elemzett költeménye. Viszont a két szöveg egymás mellé kerülése sokatmondó és értelmezendő feladványnak bizonyult, amely messze túlmutatott egy bibliográfiai vagy könyvszakmai kérdésen. Az ismeretlennek látszó mű ugyanis olyan kontextust teremtett a Petőfi-versnek, amelyet érdemes volt alaposabban körüljárni.

Az első röplap értelmezéséhez, amely egy *Vészharang* (Őszelő 22. 1848) című verset tartalmazott,² első lépésként nyilván a vers szerzőjét kellett azonosítani. A szöveg ugyanis nem volt névtelen, hanem a Várfoki nevet írták alá. Ismerünk ilyen nevű személyt 1848–49-ből, ám, sajnos, nagyon keveset tudunk róla. Mindössze annyit, hogy Várfoki Ferenc őrmestert hadnaggyá nevezték ki Komáromban 1849. július 28-án.³ Ez még csak annak föltételezéséhez sem volt elegendő, hogy a vers szerzőjeként esetleg valószínűsítsük.

De alighanem nem is ebben az irányban kell keresnünk a szerzőt, hanem egyszerűen arról van szó, hogy szerzői álnévvel állunk szemben.

Ahhoz, hogy azonosítsuk a vers íróját, először is célszerű annyit leszögeznünk, hogy ezen a néven valóban számontarthatunk egy, a korabeli nyilvánosságban több

¹ A tanulmány elkészítéséhez köszönöm a Hereditas Antikvárium munkatársának, Pipicz Illesnek a segítségét, aki a röplapokról készített fotókat a rendelkezésemre bocsátotta. Hálás vagyok Hermann Róbertnek, aki a dolgozat első változatának az elolvasása után számos összefüggésre felhívta a figyelmemet.

² A vers szövegét lásd a Függelékben.

³ Szinnyei 1886: 607. Ennél többet Bona Gábor adattára sem tud róla, éppen csak regisztrálja a létezését: Bona 1999: 420.

publikációval is jelen levő szerzőt. A keresztnév egyetlen akkori írása alatt sem szerepelt, ez is azt erősíti, hogy a név minden bizonnal álnév.

A jelen aprónyomtatvány bibliográfiailag számon van tartva, egy másik aprónyomtatvánnyal együtt, amely szintén egy verset tartalmaz.⁴ Ez utóbbi kisnyomtatványnak a nyomdahelyéről legalább tudunk valamit: az Eisenfels név megadása egyértelművé teszi, hogy a röplap Pesten keletkezett, hiszen Eisenfels Rudolfnak itt volt nyomdája. Viszont a jelen kisnyomtatványon sem nyomdász neve, sem a megjelenési hely nincs feltüntetve, s ezt később sem azonosította a szakirodalom.

Várfoknak megjelent a korabeli sajtóban egy nyilatkozata is, amelyben arról beszél, hogy a *Nemzetőri harc-riadal* című versének a megjelenését és terjesztését akadályozzák. Ugyanitt a *Reszkessetek* című versének 4. sorát is helyesbítette.⁵ Ugyan ebben a lapban, csak egy későbbi számban pedig publikált még egy másik cikket is.⁶

A szerző az egyik divatlapban kiadott még egy olyan verset is, amelynek az apropója harmadik fia megszületése.⁷ Ebből a versből arra következtethetünk – feltételezvén, hogy a költemény valódi életrajzi eseményre támaszkodik, s nem fikció –, hogy a költő házas ember lehetett 1848-ban, s ha valóban ekkor született harmadik fia, akkor ez is fontos támpont lehet a szerző meghatározásához (erre a kérdésre még visszatérök).

Várfoki néven ismerünk még egy költeményt, amely alighanem a szerző legsikeresebb művének tekinthető: a *Ne higj magyar!* (Őszhó 2-án 1848) című szöveget, amely eredetileg nem aprónyomtatványként jelent meg, hanem egy lapban,⁸ aztán két, a szabadságharc után megjelent antológia is közölte.⁹

Vagyis Várfoki írói aktivitása egy meghatározott időszakra, 1848 őszére bizonyítható. Publikációs tevékenysége egyaránt megragadható ekkor a sajtóban, valamint kiterjed önálló kisnyomtatványként megjelent művekre is (ezek közül egy olyannyira felkeltette a figyelmet, hogy évtizedekkel később a korszak lírai termését bemutatni szándékozó antológiákba is belekerült).

A név feloldása amúgy szinte ott van az álnevekre vonatkozó magyar szakirodalmiban, csak érdemes rendet tennünk az eddig feltárt adatokban, s össze kell kötnünk azokat a szálakat, amelyek eddig egymástól elszakítva bukkantak föl. Szinnyei József írói lexikonában egy helyüttermi ugyanis feltűnik a Várfoki név írói álnévként (az, hogy csak itt és csak egyszer bukkan föl, azt az Arcanum adatbázisa segítségével alálapíthatjuk meg könnyen): Ney Ferenc nevénél szerepel ez az adat. Pontosabban a

⁴ [Név nélkül] 1848. Leírását lásd Kőhalmi (szerk. és bev.) [1948]. 21–22.

⁵ *Munkások Ujsága*, 1. évf. (1848), 7. szám (október 20.), 32.

⁶ Kardcsapások. *Munkások Ujsága*, 1. évf. (1848), 13. szám (november 10.), 55–56.

⁷ Harmadik fiam születésekor. *Budapesti Divatlap*, 1848, 17. szám (október 29.), 264–267.

⁸ *Nemzetőr*, 1848, 15. szám (október 12.), 230–231.

⁹ Áldor (szerk. és kiad.) 1867: 273–274. Valamint, az alcímét más formában (1848 October 12.) közelről: Botond [Léczfalvi Bodor László] (szerk.) 1868: 141–143.

következő olvasható ebben a szócikkben: „Álnevei és jegyei: Lengey, Várfoki Zoltán, x + y., y – z., N. F. sat.”¹⁰ Vagyis Szinnyei számottartotta ezt a nevet, de még csak nagyjából sem kötötte hozzá a felbukkanását konkrét periodikákhoz vagy kiadványokhoz, ráadásul megadott ehhez egy keresztnévet is, amely a minket érdeklő röplapon nem található meg, s a Várfoki névvel megjelent, többi 1848-as vers mellett sem. Gulyás Pál írói álneveket egybegyűjtő lexikona, amely köztudomásulag Szinnyei adatainak újrarendezéséből indult ki, adott egy fontos, továbbvezető információt. Ott ugyanis a következő szerepelt: „Várfoky Zoltán (kül. lapokban 1889 előtt): pilisi Ney Ferenc.”¹¹ Azaz Gulyás – nem tudni ugyan, mi alapján – nemileg konkretizálta Szinnyei adatát, s ezzel az álnév használatát nagyjából negyven évvel későbbre tette, mint a röplap megjelenése. Ez akár kétsélyt is ébreszthet, hiszen félvethető, hogy nem egymástól független felbukkanásairól van-e itt szó a Várfoki névnek, s az, hogy ehhez csatlakozik egy keresztnév is, nem ezt erősíti-e meg. Ezért is fontos a Gulyás-féle vállalkozás folytatásaként megjelent, újabb álnévxlexikon, mert abban viszont – szokatlan módon, hiszen eredendően más korszakra fókuszál, mint Gulyás munkája – találunk egy fontos újabb támpontot, amely akár korrekcióként vagy éppen az előbbi bizonytalanságra adott válaszként is felfogható. Itt ugyanis a következő adat olvasható: „Várfoki (A forradalom költészete. Pest, 1867) = Ney Ferenc.”¹² Vagyis Sz. Debreczeni Kornélia – amúgy Madár Lajos bibliográfus antológiákra vonatkozó, alapvető kutatásaira hivatkozva – a Várfoki nevet egy olyan vershez kötve értelmezte Ney Ferenc álneveként, amely az előbb körvonalazott, 1848–1849-es évkörbe tartozott, s amelyet az előbb fel is soroltam mint Várfoki írói aktivitásának bizonyítékát.

Ez alapján tehát már bízvást kijelenthető, hogy a Várfoki álnév – így, keresztnév nélkül is! – Ney Ferencet jelöli, s ilyen módon a röplapon szereplő versnek is ő a szerzője. Ám Sz. Debreczeni Kornélia adatát is érdemes továbbfűzni, s időben még inkább visszavinni. Erre ugyanis kivételesen módunk is van, hiszen Ney megírta a visszaemlékezéseit. A mű Buzinkay Géza jóvoltából és kiadásában megjelenés előtt áll,¹³ így számos ponton fontos párhuzamot és hátteret jelenthet a röplap értelmezéséhez.

Ney emlékiratában a következőket olvashatjuk egy helyütt: „Mindazáltal többen szorosabb ismeretségre léptünk. – Itt volt Horváth Mihály, Méhes, Kunoss [Endre],

¹⁰ Szinnyei 1903: 1041.

¹¹ Gulyás 1956: 457.

¹² Sz. Debreczeni 1992: 475.

¹³ A megjelenés előtt álló kötet: Buzinkay (s. a. r.) 2023. Köszönöm Buzinkay Gézának, hogy a kötet anyagát a megjelenés előtt a rendelkezésemre bocsátotta, s így felhasználhattam. Mivel azonban a kézirat még a tördelés előtt áll, a következőkben nem tudok lapszámot megadni a hivatkozásokkor, ezért csak azt a kötetben belüli fejezetet tüntetem föl, ahol az idézett adat megtalálható. Vö. még a sajtó alá rendezőnek a kiadást előkészítő tanulmányával: Buzinkay 2021.

Danne (a későbbi Dáni), Csáki és mások. Horváhtal és Kunossal annyira szövetkezénk, hogy hárman – álnevek alatt – »Országgyűlési Lant« című verses röpirat kiadására is elszántuk magunkat. Horváth – Palánki, Kunoss – Ákos, én Várfoki név alatt léptünk föl.”¹⁴ Vagyis 1839-ben Pozsonyban három, ekkor főúri családokban nevelőként dolgozó fiatalembert (Horváth Mihály,¹⁵ Kunoss Endre és Ney Ferenc) közösen kiadtak egy *Országgyűlési lant* című verses kiadványt, s ebben minden hárman álnéven szerepeltek. A kiadvány nem elkülönítve, hanem keverve adta ki a három szerző verseit, az álnevek feloldása sehol nem történt meg; Várfoky néven hat költeményt tartalmazott a kiadvány: *P. barátomhoz; Szellemfönség; Epigramm; Emlék; A' koczkák; Dévén.*¹⁶ Vagyis Ney írói munkássága (Várfoky néven) 1839-től nyomon követhető, s ebbe illeszkedik bele 1848-as írói termése is – s Szinnyei és Gulyás adatai szerint ezt folytathatta (illetve újíthatta föl) akkor, amikor évtizedekkel később ugyanehhez az álnévhez nyúlt vissza, csak most már keresztnévet is csatolt hozzá. Ney műveinek a bibliográfiájában nem szerepelnek ezek a röplapon megjelent versei, de ez csupán annak mutatója, hogy az eddigi bibliográfiai összeállítások nem terjesztek ki teljes irodalmi munkásságára, csak szemelgetnek belőle.¹⁷

Jól dokumentálható Ney hagyatékából harmadik gyermekének a születése is, amelyről ő 1848-ban külön verset publikált. Az *Ákos Lajos lapja* című verséhez csatolt jegyzeteiben, amelyet Buzinkay Géza szövegkiadása függelékbén közöl, a következő olvasható: „Harmadik fiam született 1848 ki october 18 kán , szerdán, esti

¹⁴ A „Nevelő pályám 1833–1841” című nagyfejezetben: Buzinkay (s. a. r.) 2023.

¹⁵ A történész Horváth Mihálynak szentelt egyetlen kismonográfia, amely amúgy szemléletében is jócskán elavult, alapvetően historiográfiai kiindulású lévén, nem tartotta fontosnak a biográfia pontos rekonstruálását, s Horváth egész 1848 előtti pályafutását elintézte a következővel – azaz költői fellépését meg sem említtette: „Életének első, 1848-ig terjedő szakasza nem különösen gazdag eseményekben, változatos fordulatokban. A szegedi kegyesrendiek gimnáziumából – egy főúri pártfogó segítségével – bejut a váci egyházmegye szemináriumába, ahol teológiai tanulmányai elvégzése mellett megszerzi a bölcsészeti doktorátust is. Pappá szentelése után több helyen, Dorozsmán, Kecskeméten, Nagybónyban káplánkodik; egyházi pályafutását azonban kétszer is megszakítva a Keglevich és Erdődy családnál vállal nevelőséget.” Paményi 1954: 8. A jóval részletesebb újabb összefoglalás sem szentelt figyelmet ezeknek a verseknek: Fenyő 1969. Horváthról lásd még a legkorábbi összefoglalást, amely szempontomból szintén nem használható: Márki 1917.

¹⁶ Á. P. V. 1839. A kötetről megjelent egy nem túl lelkes recenzió is Beöthy Zsigmond tollt; Beöthy éppen Várfoky egyik versét (*Epigramm*) tartotta jobbnak, miközben az egész vállalkozásról elég rossz véleménye volt, s ezt a költeményt teljes egészében idézte is: *Figyelmező*, 3. évf. (1839), 49. szám (december 10.), 816–817. Vahot Imre egy hosszabb gondolatmenetében egy mondatot szentelt a vállalkozásnak, de a szövegkörnyezetből kitetsően ez sem volt nagy dicséret: „Diaetai Músánk Csokonai Vitéz, Berei Farkas’ halála és Ponori Thewrewk’ resignálása óta mélyen hall-gat, habár a múlt évben kiadtott »Országgyűlési lant« e’ síri csendet gyönge accordjaival némileg megzavará.” Vachott [sic!] Imre, Levél a művészet érdekében, *Athenaeum*, 4. évf. (1840), 1. félév, 43. szám (május 28.), 678–686. az idézet: 681.

¹⁷ Vö. Szinnyei 1903: 1035–1042.; Dr. Ney [1943]: 115–120.

¾ 6 kor Lukács napján, – a kisdedóvó-képezdei lakásomban (Valero utca).” Ugyanezen vers vége azonban a következőt is elárulja: „Meghalt ezen 3^k fiam 1849. jun. 12^{kén}. A kerepesi út melletti új temetőben nyugszik.”¹⁸ Megjegyzendő, a Buzinkay Gézától itt publikált vers csak az első, számmal is megjelölt harmada annak az 1848-ban a Budapesti *Divatlap*ban közölt versnek, amely egy háromrészes kompozícióval ünnepelte a kisfiú világrajöttét.¹⁹

Ney saját nemzetőri múltjáról, illetve az ekkor folytatott irodalmi működéséről viszonylag csekély, használható részletet árult el ebben a visszaemlékezésben, ám az egyik, 1848-ban publikált verséről azért beszámolt: a *Nemzetőri harc-riadalom* című verséről írt az emlékiratában. Erről a következőt mondta: „De nem soká tartott a nyugalom. Két nap mulva az egész zászlóalj ki volt rendelve a Széntérre. »Nemzetőri harcriadalom«, mely K. G. őrnagyunk költségén jelent meg, éppen tegnap osztatott ki a terézvárosi két század tagjai közt.

Nem sokat ért ez a vers, az igaz; hoszsabb is volt, hogysem gyűjtő hatást eszközölhetett volna; de néhány emberre még is volt hatással, amennyiben a félénkebbek is nagy hősiesen mondogaták: Jól van ez; így kell la! Megyünk, ha kell, mindenjá-jan!”²⁰ A vers keletkezésének időpontjáról ez a néhány sor nem mondott semmit, de annyi feltétlenül kiderült belőle, hogy a röplapon publikált szöveg²¹ valaki másnak, egy nemzetőr őrnagynak a költségén jelent meg (ennek a személynak a kilétéit Ney nem árulta el, a rövidítést pedig Buzinkay Géza sem tudta feloldani, de valószínűleg Karátsonyi Guidóról lehet szó, ahogyan erre Hermann Róbert figyelmeztetett), s a versnek valóban volt buzdító jellege és propagandistikus célja, hiszen a terézvárosi nemzetőrcsapat harctérre vezénylése kapcsán adták ki ilyenformán, s noha maga a szerző sem tartott sokat róla, lehetett némi hatása. Ney emlékiratából kiderül, hogy századát végül is városi szolgálatra osztották be, s egy másik századot vezényeltek aztán Schwechatba.

Mindezek alapján nem lehet kérdés, hogy Várfokiban Ney Ferencet kell látnunk. Érdemes azonban tüzetesebben is megvizsgálni ezt az 1848-ban, röplapon kiadott versét – nem elsősorban poétikai vagy esztétikai szempontból, hiszen onnan néz-vést kevés méltányonivalót lehetne mondani a szövegről, ám az egykorú politikai helyzetértelmezés felől nézvést figyelemre méltó párhuzamot kínál Petőfi *Élet vagy halál!* című verséhez.

Ney Ferenc verse ugyanis tartalmilag reakció 1848 őszének egyik legnagyobb társadalmi sokkjára, a fegyveres nemzetiségi konfliktusokra. Érdekessége is ebből fakad, mert amúgy meglehetősen gyarló alkotásról van szó. A központi harangme-

¹⁸ Függelék: Buzinkay (s. a. r.) 2023.

¹⁹ A vers egykorú publikálásának a címleírását lásd a 7. jegyzetben!

²⁰ Dunapart és Széntér: Buzinkay (s. a. r.) 2023.

²¹ A vers egykorú publikálásának a címleírását lásd a 4. jegyzetben!

tafora olyannyira emlékeztet Petőfi 1848 augusztusában keletkezett, *A nemzethez* című versének alapötletére, hogy az már szinte a tudatos mintakövetés esetének tekinthető. Bár ezt a lehetőséget némileg talányossá teszi, hogy Petőfi ezen verse egykorúan nem jelent meg. Így vagy fel kellene tételeznünk azt, hogy *A nemzethez* kéziratos formában mégiscsak rendelkezhetett hatással, vagy pedig véletlen egybeszéről van szó. Abban is egyébként, hogy Petőfi is a belső veszélyre való felhívás érdekében alkalmazta a vészharang megszólaltatásának metaforáját, éppúgy, ahogyan Ney is tette – csak Ney itt aztán meg is adja, kikre gondol ellenségeként (ahogy látni fogjuk, ő nemzetiségeket nevezett meg). Petőfi ennél metaforikusabb és művészibb volt. Számára a belső ellenség kiléte a vers szövegében megmarad sejtetésnek, miközben más, a korszakban keletkezett szövegeiből szinte egész körképe állítható össze a „bel-ső bitangok”-nak. Az 1848 augusztusában született, egyéb Petőfi-szövegek ismeretében ez olyan gyűjtőfogalom volt, amely nemcsak a déavidéki harcokban kudarcot szenvedett, s ezért árulónak gondolt katonai vezetőkre vonatkozott, hanem másokra is: Petőfi magánlevélben nevezte a Batthyány-kormány tagjait is felakasztandónak,²² és az országgyűlés tagjaira is mondott hasonlót.²³ Ezekhez a privát közlésekhez képest a nyilvánosságra szánt, de aztán mégsem publikált versében (*A nemzethez*) megmaradt a célzásoknál, s ez jót is tett a versnek, amely persze még így sem tartozik a legjobb Petőfi-művek közé.

Ney Ferenc azonban nem így járt el. Nála az alkalmazott poétikai eszközök az egyszerű, ellentmondásmentesnek ábrázolt szembeállításokra korlátozódnak: a magyarság egyfelől, a rátámadó, hálátlannak és árulónak ábrázolt ellenfelek másfelől. A vers legfőbb állításává ilyenformán a bosszúállásra való ismételt felszólítás válik, s ezt nem színezi át semmiféle egyéb megfontolás. Ez meglehetősen fárasztóvá és monotoná teszi a verset. Ezt az egyszerű morális sematikát a szöveg egyszer koncretizálta, amikor megnevezte és etnikailag azonosította a támadókat: „Vesztünkre összesküvének / Szerb, rác, cseh és ilyr.”

A lista azért is érdekes, amit tartalmaz, meg azért is, amit nem. A felsorolás első két eleme egy finom, de egyértelmű különbségtételt jelenít meg: a „szerb” ugyanis Szerbia lakóit takarja, a „rác” viszont a Magyar Királyság szerb etnikumú (és ortodox vallású) alattvalói. A két – etnikailag voltaképpen azonos – népnév egymás mellé tétele tehát politikai értelmet hordoz: a határ két oldalán élő szerb etnikumú lakosok ezúttal összefogtak a „magyar”-ok, pontosabban a Magyar Királyság ellen.

²² „Én hiszem, hogy egy roppant forradalom előestéjén vagyunk, s tudod, nekem nincsenek vak sejtelmém. Akkor aztán első dolgunk egy óriási akasztófát állítani s rá 9 embert!” Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. augusztus 16. In: PSÖM VII. 165.

²³ „Ha minden elbeszélnék, minden által vagytok, fölrohannátok, és először is a minisztereket és az országgyűlést irtanatók ki, mert szabadságunk és leendő nagyságunk legmegrögzítettebb ellenségei itt vannak Pesten.” Petőfi Sándor Bankós Károllynak, Pest, 1848. augusztus 18. In: PSÖM VII. 166.

A felsorolás másik két tagja már valóban egymástól jól elkülöníthető népeket ad meg: a „cseh”-et és az „ilyr”-t, azaz horvátot. Ha most ennek a – valójában nem négy, csak – három népből álló ellenségképnek a jelentőségét próbáljuk meghatározni, akkor ezek egyértelműen különneműnek bizonyulnak. Ott a célzás a szerbekkel vívott délivédeki fegyveres konfliktusra, amelyet különösen a Szenttamás környéki harcok indokolnak, a horvátok esetében Jelačić támadására gondolhatunk²⁴ – a „cseh”-ek itteni szerepeltekése azonban másnak látszik. Nem valószínű, hogy Ney összekeverte volna a „cseh”-eket és a szlovákokat: ez utóbbiakat a korszakban következetesen „tót”-okként tartották nyilván, vagyis az elnevezések nem voltak egymás szinonimái. Ha pedig mégis így van, akkor az utalásnak két módon lehet értelmet adni: jelentheti azt a tényt, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács szabadcsapatai Morvaország felől támadtak Észak-Magyarországra, s a szlovák légió tagjai között is többségen voltak a csehek, valamint a hattagú nemzeti tanács felét is cseh nemzetiséggű politikusok adták;²⁵ vagy pedig a júniusban Prágában összehívott „szláv kongresszus”-ra vonatkozhat mint olyan eseményre, amely a Magyar Királyság területi egységének a megbontására irányult. Én inkább a második lehetőséget látom valószínűnek.

Ney versének kurta listájából azonban feltűnően hiányzik a „németek” említése, azaz annak számítartása, hogy a „magyarok” a birodalom nyugati felével, a sommásan „németek”-nek emlegetett osztrák féllel is konfliktusban állnak. Ám ez a hiány voltaképpen logikus is: Ney ebben a versben a fenyegetettséget csak a Magyarország területén élő nemzetiségekben látta. Ennek a megállapításnak némileg ellentmond persze a csak birodalmi keretben értelmezhető „cseh”-ek említése, ám ez feloldható, ha a prágai „szláv kongresszus”-t a Magyar Királyság szláv lakosait bujtogató összeesküvésként fogjuk fél.

Ney versével ilyenformán élménykörét tekintve rokonságban áll Petőfi *Élet vagy halál!* című verse, s összefüggés lehet a két vers röplapon való kiadása között is. Legalább annyiban, hogy a nem azonosított kiadó (vagy kiadók) mozgósításra alkalmas, nagyobb tömeghatásra méltó szövegnek gondolhatták ezt a két agitatív művet, s úgy vélhették, érdemes őket röplapon terjeszteni. Ney verse az alcímbe emelte a keletkezési időpontot, így jól érzékelhető, milyen szituációban s milyen hírek hatására születhetett. A szeptember 22-re tett egyértelmű utalás az alcímben ilyenformán fontos, az olvasónak szánt információ is, amely a közös tapasztalatok mozgósítását is jelenti – vagyis a vers élményköréhez egyaránt hozzá kell számítani a szlovák betörést, a Szenttamás körüli harcokat és Jelačić csapatainak a magyar hárta átlépő fenyegetését. Ám ezek a Pestre áramló hírek alapján utohatnak a kiváltó élményre: Ney emlékiratából ugyanis egyértelműen kiderül, hogy ő személyesen nem szembesült egyik irányú támadással sem, nemzetőrként sem vett részt ilyen

²⁴ Ennek kapcsán lásd Ress 2004.

²⁵ Vö. Spira 1980: 74–75.

harcokban. Ebből a szempontból fontos, hogy a szlovák betörés legkorábbi említése is a „tót”-ok támadását hangoztatta, tehát egykorúan különbséget tettek az ezért felelősnek tekintett etnikum és a „cseh”-ek között, azaz a „cseh”-ek versbéli kárhoztatása aligha jelenthette a szlovákokkal való fegyveres konfliktust. Gondoljunk csak arra, hogy éppen szeptember 22-én, azaz azon a napon, amikor Ney verse datálva van, Madarász László a képviselőház ülésén röviden utalt erre a szlovák betörésre, de a következőképpen: „Látjuk, hogy felül a tótok, másfelől pedig Jellachich tábora előre nyomul.”²⁶

Ney szövegéhez érdemes hozzáérni Petőfi versét is, amely részben hasonló eszközökkel él (itt is az alcím státuszában tűnik fel a keletkezési időpont, s itt is szerepelnek konkrét történeti utalások). Természetesen nem arról van szó, hogy a két vers azonos (vagy akár csak hasonló) esztétikai értéket képviselne: Petőfi költeménye még úgy is sokkal jelentősebb, mint Ney meglehetősen dilettáns szövege, hogy az *Élet vagy halál!* azért nem tartozik hozzá az életmű jelentősebb darabjaihoz. Ám a két vers egykorú funkciója, az agitatív versnyelv alkalmazásának közös szándéka lehetőséget ad az összevetésre. Persze más a két vers élményköre és tapasztalati alapja, emellett tudhatjuk, hogy Petőfi műve nagyjából egy héttel későbbi, mint Ney Ferencé, s ennek az események felgyorsulása miatt komoly jelentősége lehet.

Mint ahogy annak is, hogy Petőfi jelentősen máshogyan szembesült a versét kiváltó konfliktusokkal: neki volt személyes érdekeltsége is, míg Neynek nem.

Az *Élet vagy halál!* először egy divatlapban jelent meg: az az *Életképek* publikálta, amelynek a versrovatát Petőfi szerkesztette.²⁷ Utána a műnek több röplapkiadása is lett, a szakirodalom ezekből eddig kettőt regisztrált. Jelen röplapból két példány ismert közgyűjteményben, tehát ha nem is egyedinek, de elég ritkának számít,²⁸ s ehhez kell hozzászámítani az antikváriumban nemrégiben felbukkant, aukcióra bocksátott darabot is.

A vers keletkezése kapcsán is elég sok minden kideríthető. minden bizonnal személyes élmény alapján született, s Petőfinek az Erdélyben megtapasztalt román felkeléssel való találkozása hívta életre. Az Erdődről szeptember 29-én késő este vagy 30-án korán reggel útnak indulott költő a *Pesti Hírlapnak* küldött tudósításban írta: „Kőváridékén keresztül akartam kiküldetésem helyére, a Székelyföldre utazni, s Nagy-Bányáról kénytelen valék visszafordulni.”²⁹ Ennek a cikknek a megfogalmazása szinte szó szerint megegyezik a helyszínről írt másik levelével, amelyet

²⁶ Az idézetet lásd a szeptember 22-i ülésről szóló beszámolóban: *Közlöny*, hivatalos lap, 1. évf. (1848), 107. szám (szeptember 24.), 548.

²⁷ *Életképek*, 6. évf. (1848), II. félév, 16. szám (október 15.), 497–498. (*Septemb.* 30. alcímmel).

²⁸ Országos Széchenyi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, 6/1848.1849. 8° és Petőfi Irodalmi Múzeum, ANy 61.66. Négylapos, 190 x 130 mm nagyságú, álló formátumú nyomtatvány. Hely, év, nyomda megjelölése nélkül, *Élet vagy halál! / Petőfitől* cím alatt.

²⁹ PSÖM V. 128.

hamarosan idézni fogok; az a Szatmár megyei alispánnak a figyelmét akarta félhívni a helyzetre. Ebből a két, egymással egybevágó forrásból kiderül, hogy Petőfi Nagybányán barátjától, Teleki Sándor Kővár-vidéki főkapitánytól és Gabriel Mihali ~ Mihályi Gábor kormánybiztostól értesültet arról a román felkelésről, amelyről Pesten még nem is tudtak. A naszódi 16. (2. román) határőrezred új parancsnoka, Karl Urban alezredes ugyanis megtagadta az engedelmességet a kormánynak, és az újoncokat a császár hűségére eskette fel. A környék román lakosságának pénzét és fegyvert juttatott, hogy zendülésre bírja őket.³⁰ Petőfi Nagybányán már a környékről menekült magyar lakossággal találkozott. Még aznap, szeptember 30-án visszaindult Erdődre. Az út kétharmadát megtéve, este Szinthaluban találkozott a Nagykárolyból aznap reggel útnak indított 400 főnyi önkéntes nemzetőrcsapattal. A felvonultatott erőt elégtek lennének ítélni, Petőfi levelet írt és küldött Eötvös Mihály Szatmár megyei alispánnak, általános népfelkelést sürgetve. Érdemes idézni a levél helyzetértékelését: „Nagy Bányáról jövök. A székely Földre szándékoztam utazni némileg országos kiküldetésben, de Nagybányáról vissza kellett fordulnom, miután hiteles tudomás szerint Kővárvidékén az utazás bizonyos veszély minden kaputon magyar emberre nézve. Tízezer oláh van talpon, kik az ellenségeskedést azzal kezdték meg, hogy a kővárvidéki cassát mintegy 18,000 pengőt, elrabolták. – Tegnap egy helyen már gyűjtani is kezdtek, – Teleki Sándort, a kővárvidéki főispánt és Miháli kormánybiztost elfogták s csak csel által sikerült elillanniok, s midőn kocsira ugrottak és vágtagatni kezdték, egy vasvillát hajtottak utánnok, és két puskát sütöttek el rájok. – Szerencsére egyik sem talált. – Mindez magától Telekitől, és kormány biztostól tudom, kik NBányán vannak több Kővárvidéki urakkal, kik szinte megszöktek hazulról, mert életük nem biztos többé.”³¹ Kiss Gedeon nemzetőr parancsnok Szatmárra küldött jelentése szerint szeptember 30-án éjjel fél 12-kor a költő még Szinthaluban volt.³² Petőfi, az útját folytatva, még az éjjel megérkezett Erdődre, ahol másnap, október 1-jén megírta már idézett tudósítását a *Pesti Hírlapnak*.

Nem tételezhetjük föl, hogy hamarabb keletkezett volna az *Élet vagy halál!* című vers sem. Annak ellenére sem, hogy Petőfi a verset a versgyűjtő füzetében Erdődre helyezte, az első közlés alcímének pedig szeptember 30-át adta meg (Petőfinél amúgy igen ritka megoldás az, ha dátumot emel a címbe, ezért ennek minden kiemelt jelentősége van). A költő legkorábban az október 1-re virradó hajnalon írhatta le a talán már útközben, fejben (is) fogalmazott verset, az alcím pedig inkább az életre hívó élménykör időpontjaként értelmezendő, s nem a megírás dátumaként. De voltaképpen nincs szó jelentős időbeli eltérésről, s arról sem, hogy Petőfi a vers-

³⁰ Az eseményekről lásd bővebben Miskolczy 1986: 1392–1393.

³¹ Petőfi Sándor Eötvös Mihálynak, [Szinthalu, 1848. szeptember 30.]. In: PSÖM VII. 169–170.

³² PSÖM VII. 439.

gyűjtő füzetben megadott datálással és helymegjelöléssel tévesen orientálta volna az olvasót.

Az *Élet vagy halál!* a személyes megrendültséget egy hatalmas romantikus vízió keretébe ágyazza, s nem vallomásos formában, szubjektív benyomás keretében jelenti meg. Az első négy sorról nem alaptalanul írta Margócsy István: „a mitizáló fantázia egyszerre több érzékterületet is összekever színesztézikusan, s impozánsan egyénítő megszemélyesítéssel tud élni.”³³ Igaz, a vers egésze nem tudja tartani ezt a szintet: ez után a rendkívül erőteljes kezdés után a szöveg inkább agitatív és propagandistikus lesz, s ez a hatáselme nyilván erősen hozzájárult ahhoz, hogy a röplapon való terjesztésre is alkalmasnak bizonyult (noha azt adatok hiján nem tudjuk, hogy ez magának Petőfinek vagy a tőlünk nem ismert nyomdásznak volt-e a felismerése).

Petőfi itt a mindenkitől elhagyott, egyedül maradt magyarság képét teremtette meg, hatásos és határozott jelenetezéssel, s ehhez egy igen tanulságos listáját adta a magyarok ellen fordult etnikumoknak. Ez a felsorolás jelentősen eltér attól, amit Ney Ferenc versében láttunk, s a különbségeknek komoly szemléleti alapjuk is van (noha természetesen mind Ney, mind Petőfi az etnikumok ugyanazon készletéből kellett, hogy válogasson, hiszen a történelmi helyzet ezt kínálta föl):

„Te rácz, te horvát, német, tót, oláhság,
Mit marjátok mindenjában a magyart?”³⁴

Láthatólag Petőfi ebben a versben nem kizártlag a román felkelésre céltzott, hiába volt ez a vers keletkezésének legfőbb kiváltója, hanem ezt az élményt egy általános körképbe transzponálta, s ez a felsorolás következetesen a Magyar Királyságon belüli etnikumokra szűkült. Tehát itt már nincs nyoma a „cseh”-eknek.

Az első helyre a „rác”-ok, azaz a Magyar Királyság területén élő szerbek kerültek, s ez arra utal, hogy Petőfinek módosult a vélekedése a magyar szabadságharc etnikai környezetéről és a lehetséges ellenségképekről is. A költő ugyanis a déavidéki szerb felkelés ellen indult magyar hadműveleteket nem tekintette szabadságharcnak. Ez a vélekedése szélesebb körben elterjedhetett, mert nem is tőle ismerjük, hanem Vahot Imre egy szerkeszti lábjegyzetéből, amelyet viszont Petőfi soha nem cáfolt nyilvánosan: „Mi ismervén Petőfinek e részbeni gondolkozását, ő azt tartja, hogy a ráczok elleni csatázás nem szabadságháboru, s ezért nem akar abban részt venni.”³⁵ A kér-

³³ Margócsy 2011: 185.

³⁴ A Petőfi-versékből származó idézetek itt és a továbbiakban a megjelenés előtt álló, új kritikai kiadás szövegállapotát követik; ezt a kötetet Kerényi Ferenc rendezte sajtó alá, majd az ő váratlan halálával félbemaradt munkát Szilágyi Márton fejezte be.

³⁵ Nemzetőr, 1848. 11. szám (szeptember 10.), 169. A szöveget közölte: Endrődi 1911: 502. Az idézet az egykorú megjelenés alapján.

désnek azért volt jelentősége, s Vahot is ebben a szituációban jegyezte föl – egyáltalán nem jóhiszeműen –, mert Petőfinek már július óta szembesülnie kellett a gyávaság vádjával, hiszen az akkori szabadság-szervezések idején nem jelentkezett önkéntesnek, bár ezt a márciusi ifjak zöme megtette.³⁶ A cikk, amelyhez ez az idézett szerkesztői megjegyzés járult, álnéven, „Egy önkéntes” aláírással jelent meg, de alighanem maga Vahot Imre írta, s ebben meg is fogalmazódott ez a vág (miután a szerző amúgy a Vörösmartyval való konfrontáció Petőfit elmarasztaló verzióját is leírta): „Sándor öcsém, te minden versedben szabadságunk elnyomói, ellenségünk vérét szomjazod; te keservesen panaszkodál, hogy nem akkor születtél, midőn alkalma volt a magyarnak dicskoszorut szerezni a harczmezőn. Ime most nyakunkon a háboru, minden ép karra szüksége van a hazának, – te katona voltál, gyermeked nincs, – s roppant kardod, mellyel a marciusi napokban annyira csörömpöltél, még is hüvelyében rozsdásodik.”³⁷ Ennek a cikknek a célzatosságát és rosszhiszeműségét az is mutatja, hogy voltaképpen tartalmazta az okot: Petőfi felesége ugyanis éppen terhes volt. Az igazi magyarázatot a költő sohasem tárta a nyilvánosság elé, de az Szendrey Júlia 1848. október 2-i naplóbejegyzéséből kiderül (ezt a szöveget persze a kortársak nem ismerhették): „...hónapok óta tartottam őt is vissza rimánkodásaim által; nem elég, hogy én illy tehetetlen vagyok, hanem még őtet is elvontam attól, mi az ő lelkének főéleme volna, mi kielégíthetné tettek után szomjazó lelkedet és megfelelné magasztos küldetésednek. El kellett tűrnöd miattam a gyávaság gyanúját, tűrnöd kellett oly hitvány semmirekellők gyalázását, kik nem méltók hogy lábadat csókolnának.”³⁸

A szállongó szóbeszédek, megjegyzések aztán augusztusban a nyomtatott nyilvánosságba is bekerültek. Egressy Gábor augusztus 2-án az óbecsei táborból küldött nyílt levelet, amelyet az *Életképek* augusztus 13-án közölt. Ennek végén Egressy viszszatért a gyávaság vádjára: „A hetvenkedő pesti legényeknek pedig – kiknek méltóságukon alul van a rác ellen harcolni, mert haramia, – azt üzenem, hogy nem az a kérdés: *kivel*, hanem hogy *miért* harcolunk.”³⁹ Hogy a célpontban Petőfire vonatkozott, azt – a költővel egyébként baráti kapcsolatban lévő – Egressy augusztus 8-i, feleségének küldött levele igazolja: „Ö [ti. Petőfi – Sz. M.] igen sokat ártott magának egy pár utóbbi lépéseivel. Utamban mindenütt ellenségeivel találkoztam. Ö tőle azt várták eddigi jellege szerint, hogy most midön a' dologra került, – a' harcosok első sorában fogják látni. És én védeni sem igen tudtam.”⁴⁰ Mindezek alapján komoly

³⁶ Vö. Spira 1998: 303.

³⁷ *Nemzetőr*, 1848. 11. szám (szeptember 10.), 169.

³⁸ Ajkay-Szentes (s. a. r.) 2015: 121–122. Kiemelés tőlem.

³⁹ PSÖM VII. 452. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁰ Szalisznyó (s. a. r.) 2017: 67.

jelentősége van annak, hogy Petőfi a veszély körképét az *Élet vagy halál!* című versében a szerbekre tett utalással kezdte.

A lista második tagja a „horvát” volt (tehát Petőfi nem olyan történeti vagy eufemizáló módon szerepeltette őket, mint az „ilyr” népnevet használó Ney). Ez alighanem szorosan összefügg a harmadik helyen álló „német”-ekkel (Petőfi amúg következetesen mindig így emlegette az osztrákokat, tehát a birodalom nyugati felének lakosait). A „horvát”-ok mint nemzetiség önmagukban igen keveset szerepeltek Petőfi verseiben ellensékképként – ezért is érdemes megjegyezni, hogy korábban a Pestről, szeptember 24-én magával vitt *A székelyekhez* című versének a 30. sorában bukkantak föl a következő módon: „Hiába, Bécs, hiába van gázságod, / Küldheted ránk a rácot, a horvátot”. A szövegösszefüggés itt is sokatmondó: Petőfi már ekkor is úgy vélhette, hogy a „horvát”-ok csupán eszközei annak az uralkodótól irányított manipulációjának, amely a magyar szabadságharcot az erre kapható nemzetiségek bujtogatásával akarja megfojtani. S erre akkor, szeptember 24-e előtt két példája volt: a „rác”-ok és a „horvát”-ok. Ezért is lényeges, hogy amikor egy másik versében, az *Élet vagy halál!* után keletkezett *A vén zászlótartóban* Jelačićot név szerint emlegette, ennek nem a nemzetiségi vonatkozása volt lényeges, hanem a magyar szabadságharc főellenégének tekintett bécsi udvar képviselőjeként tekintett rá, s így minősítette legyőzhető, nevetségessé váló ellenfélnek. Ezért is függ össze a felsorolásnak ez a két eleme a vers egy következő sorával: „Reánk uszít a hűtelen király”. Itt ugyanis egyértelműen megjelenik a végső, eredendő felelősség gondolata, s minden összekapcsolódik a király „hitszegésének” a kérdésével is, amely egyfelől az áprilisi törvények be nem tartását veti az uralkodó szemére, másfelől összefüggésben van Petőfi 1848-as királyellenes (történeti karakterű vagy éppen aktuális töltetű) verseinek általános szemléletével, amely a királyok eredendő immoralitását ábrázolja vagy hangoztatja.⁴¹ Ez minden esetre mélyebb és átgondoltabb áttekintése a helyzetnek, mint amit Ney Ferenc versében láthattunk – még ha természetesen ez is tartalmaz a kortársi távlatból fakadó jelentős leegyszerűsítéseket.

A „tót”-ok említését az észak-magyarországi szlovák betörésről szóló hírek indokolják – láttuk, hogy azok már Petőfi Erdélybe indulása előtt elterjedhettek Pesten. S végül utolsó helyre került az a mozzanat, amely a személyes szembesülés és megdöbbenés legfőbb oka lehetett: az „oláhság”, azaz a románok fegyveres szembefordulása a magyarokkal. Így ebben a formában és sorrendben válhatott a panorámaszerű felsorolás annak argumentumává, hogy ez immár olyan, a fennmaradásért vívott élet-halál harc, amelyet a magára hagyottság állapotában kell végigküzdenie a magyarságnak.

Ehhez a hangulathoz és szemléleti alapálláshoz pedig jól illeszkedett Petőfi úgynevezett „forradalmi látomásvers”-einek az a sajátossága, amely ezt a küzdelmet

⁴¹ A királyellenes versek egy műfaji csoportjáról lásd Zentai 1999.

metafizikai érdekű és gondviseléselvű harcnak tüntette föl, s amely mindez az apokalipszis nyelvén vélte kizárálag elmondhatónak.⁴² Ez mutatkozik meg a következő sorban, amely a minden elődöntő, végső csatát az armageddon mintájára emelte be a versbe, s meg is nevezte az utolsó ítéletet, azaz az apokalipszis pillanatát mint hamarosan bekövetkező eseményt: „Föl egy hatalmas, egy szent háborúra, / Föl az utósó ítéletre, föl!”

Ebben az összefüggésben a magyarság mellé állás morális kérdésnek bizonyulhatott a versben, annál is inkább, mert a magyaroknak innentől transzcendens külde-tük is van. Ennek a legmarkánsabb s legszebb kifejeződése a következő négy sor:

„Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én,
Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb
Minden népek között a föld kerekén.”

Ezeknek a soroknak ez az imperatív erkölcsi megfogalmazás a lényege, amely mintegy felülírja az etnikai szembenállás praktikus tapasztalatát, s ezért válik kevésbé érdekkessé, mi több, elhanyagolhatóvá az a vonatkozás, hogy itt Petőfi mintha látványosan elfeledkezne saját származásáról és tudatosan választott, új identitásáról, azaz arról, hogy betű szerinti értelemben ő nem született „magyar”-nak, hanem döntött emellett. Hiszen a verssorok felhívó jellege éppen ennek az érzelmi azonosulásnak a fontosságára, mi több, morálisan megalapozható jellegére akarja felhívni a figyelmet (arról pedig most nem is beszélve, hogy a Petőfi gyermekkorában s későbbi éveiben is még erősen jelenlévő „hungarus” nemzettudat szerint bizony ő is „magyar”-nak született, mint ahogy mindenki, aki a Magyar Királyság területén élt).

Petőfi verse mellé érdemes odatennünk még egy párhuzamot, amely a nemzetiségi konfliktus egy korábbi szakaszára tett utalás miatt lehet érdekes. Arany János *Egy életünk egy halálunk...* című versében, amely július elején, tehát korábban jelent meg, s jóval korábban is keletkezett, mint Petőfi verse,⁴³ már szerepel egy ilyen sor: „Összeröfft rácz, cseh, német”. Ez a sommás utalás a vers keletkezési időpontjában felsejűlő, még nem akut konfliktusokra céltott, amelyek hamarosan fegyveres szembenállásba is torkolltak: a „rácok” említése valószínűleg az 1848 májusában Karlócára összehívott szerb nemzeti kongresszusra utal, ahol autonóm szerb vajdaságot követeltek a résztvevők (bár a vers megjelenésekor már beleérthetővé vált a július elején a szerb felkelőkkel vívott harc is Szenttamásért), a csehekre való hivatkozás pedig talán itt is a június elején Prágában összehívott szláv kongresszust jelentheti. Arany sem tévesztette össze a „cseheket” a „tótokkal”. Jóval korábban, 1848 márciu-

⁴² Erről a jelenségről bővebben Szilágyi 2021: 149–160.

⁴³ Nép Barátja, 1. évf. (1848), 5. szám (július 2.), 65–66.

sában, még a pesti forradalom előtt az *Életképekben* jelent meg *Az Alföld népéhez* című verse,⁴⁴ amely eredetileg a következő strófával zárult (ezt a versszakot Arany utóbb következetesen kihagyta a köteteiből):

„Azért hát engemet ne mondjatok tótnak,
Ha beszéltem néha dolgát hegylakóknak:
Adja bár az isten, hogy síkon és hegyen
Magyarország népe tiszta magyar legyen!”⁴⁵

Az etnikus sztereotípiákat is felhasználó vers következetesen a „tót”-okat emlegette a hegyvidék, azaz a „görbe tartomány” lakóiként, tehát Arany nyilván pontosan tisztában volt a szlovákok elhelyezkedésével és lakóhelyével, mi több, az őket övező magyar előítéletekkel is,⁴⁶ s nyilván nem keverte volna őket össze a „cseh”-ekkel, különösen nem egy olyan versben, amely már a fegyveres konfliktus felelőseit akarja megnevezni. Tehát az *Egy életünk egy halálunk...* című vers idézett célzásával nem a szlovákok – akkor még nem fegyveres – mozgolódását hozhatta szóba. A „németek” kapcsán pedig általában a bécsi udvarral való konfliktusokat jelölheti ez a sor. Azaz Aranynál az „összeröffenés” a tanácskozásokban megnyilvánuló nemzetiségi törekvésekre utal – míg Petőfi néhány hónappal későbbi verse már a nyílt fegyveres konfliktus bizonyítéka.

Petőfi verse kapcsán Margócsy István nem alaptalanul utalt a költő azon verseire, „melyek a politikai indulat okán erősen didaktikus linearitással is élnek”,⁴⁷ mert az *Élet vagy halál!* kétségtelenül idesorolható. A vers születésének a pillanata és szöveg-környezete pedig erősen meghatározta a mű jelentését, s akkor, amikor ez elhalványult, mondjuk, Petőfi születésének centenáriumán, 1923-ban, a nemzetiségekről mint ellenségekről alkotott körképre könnyen rávetülnéhetett egy Trianon utáni irredenta tartalom árnyéka is. Éppen ezért fontos, hogy megpróbáljuk a filológia eszközeivel a keletkezés történeti körülményeit is felidézni, s fel tudjuk mutatni azokat a kontextusokat, amelyek segíthetnek megragadni a vers szándékolt s egykorúan könnyen dekódolható utalásainak az értelmét.

Ney Ferenc röplapon megjelent, amúgy művészeti értelemben jelentéktelen verse ehhez jó alkalmat és megfelelő távlatot adhat.

⁴⁴ *Életképek*, 6. évf. (1848), I. félév, 11. szám (március 12.), 338–340.

⁴⁵ *Életképek*, 6. évf. (1848), I. félév, 11. szám (március 12.), 340. A későbbi kihagyásra felhívta a figyelmet: Tolnai 1928.

⁴⁶ A „tótokat”, azaz a szlovákokat érintő, 19. századi etnikus sztereotípiákról, különösen azoknak az elsősorban a földrajzi környezetet, a hegyeket minősítő elemeiről összefoglalólag lásd Fülöpová 2021: 138–186.

⁴⁷ Margócsy 2011: 185.

FÜGGELÉK

Vészharang

Őszelő 22. 1848

Kondúlj meg vészharang!¹ szólj szólj halált,
Halált az árulók fejére!
Zúgj vészhalált, borzasztó rémhálat
A gyilkosok vad seregére!
Bőszítsd hangod irtózatával
A legszelidebb legszendébb kedélyt;
Verd föl a dühnek ostromával
Párnáiról, ki még nyughatni vélt.
Öld a hitet ki sziveinkből,
Mit ápolánk az esküvés iránt,
Hittünk... s a csalfa eskü minket
A végenyészet kínpadára szánt! –
Zúgj rémülést, zúgj borzadályt, –
Vérengző, gyötrelmes halált!
Harc, láng, halál!

Harang szavára indulánk
Imára eddig isten hajlokába;
De most a vész zudult reánk,
S öltözve vérnek biborába
Csak kárhozat jő ajkainkra
És forrva ömlik gyilkosinkra.
És forrjon is a kárhozat,
Karunk szórjon villámokat,
Míg megtorolva nincs
Bítor rablóknak hitszegése!
Tanits átkozni o harang
Elátkozni a cinkos sereget,
Melly így gyaláz meg nemzetet.
Ne jőjjön íma ajkainkra,
Ne jőjjön mosoly arcainkra
Míg egytől egyig el nem pusztul
A kigyófajzat sarjadéka!
Legyen mérgezve a falat
Mit atya gyermekének ad,
S az anyaemlők édes nedve;

Ragály legyen a mátkacsók;
Halál a nőnek ölelése;
Gyilok a kisded csengése; –
Legyen őrjöngés a barátság,
Legyen parázs talpunk alatt a föld,
Míg minden latrot kardunk ki nem ölt!

A hitszegést meg kell torolni
Lássuk az árulók vérét omolni!
S ha irgalom
Vagy szánalom
Kisértené meg érzelminket:
Legyen pokoltanyává kebelünk,
Hol rémek körme ássa szívünk,
Lidércek ezre szíjja vérünk.
Egy hosszu átkos életkín
Legyen a gyáva szánás díja,
A mellynek minden percét víja
Gyalázat gyilkoló emléke! –
O zúgi harang,
S ne légyen e zúgásodnak határa:
Csatára fel, csatára!

Fel a toronyba fel!
Ütött a vész órája;
Konditsd bajtárs, – hadd hallja meg
A magyarok hazája; –
Mert készül ím a cselszövők,
Az árulók és hitszegők
Elátkozott fejfája.
O zúgi harang, üvölt s a szél, –
Dörögjön merre ember él
A szittyá boszú átok.
S ha ég a harcz, s ha ég a láng,
A vész mit ármány mére ránk,
Szálljon, gazok, reátok!
Fel fel a toronyba fel;
Hadd szóljon a harang,
Üvöltse minden hang:
Boszú, boszú, boszú!

Zúg a harang, üvölt a szél,
S a hol csak magyar ember él,
Fegyvert ragad dühében.
A véres zászló leng elől,
Utána ront, vág, öldököl,
És átkot mond szívében.
S ez átok és a vészharang
Gyászos zúgása a bitang
Gazoknak sírzenéje.
Pusztítsd el őket hős magyar!
Évszázadoktól fogva mar
Hazánk e rákfenéje.
Csatára fel, tovább tovább – –
Ne halld az irgalom szavát!
Hadd szóljon a harang,
Üvöltse minden hang:
Átok, átok, átok!

Mikép a méheknek raja,
Úgy tódul im bőszült faja
Az átkozott haramiáknak;
És ellepik
Mint sáska pusztító felhője
Hazánknak áldott tájait;
S felégetik
Az ős magyarság városit,
Tanyát, falvait.
Vesztünkre összesküvének
Szerb, rác, cseh és ilyr.
Fel, fel, csatára fel,
Készüljön el
Számukra óriási sír.
Temesd el őket nemzetem,
Harcolj -: s tiéd a győzelem. –
Fegyvert ragadj! puskát, kardot, kaszát,
Ásót, csákányt, villát, kapát,
Bárdot, fokost, fejszét és buzogányt, –
Verd le, verd a pokoli ármányt! –
S te vészharang, kongj, kongj, üvölt; –
Ostrom legyen minden szavad;

Lázitsd a vért, gyujtsd az agyat,
Feszítsd az izmokat.

Reszkessen hangod hallatára
Az ellenséges csorda, –
Sápadjon el a szolganép
Szabad magyarnak boszújára.
S mit el nem irthat fegyverünk,
Tiporja el itéletünk;
Legyen sorsa: bitő, kötél,
Ki e hon ellen harcra kél. –
És el ne némulj o harang,
Míg az utolsó pártütő
Hörgését nem kiséred;
Zúgd el neki búcsúdalát;
S aztán... legyen szelid szavad –:
Zengd nemzetem diadalát. –
De most, de most csak zúgd üvöltsd:
Csatára fel, csatára!

Kondúlj üvölts Budának ormain
Iszonynak vésznek gyász harangja, –
Felelj nyugot s keletnek tájain
Harcok zajának hősi hangja.
Ezer harang ezer halállal
Üldözze a vakult zsiványokat, –
S uszitsa rájok jász, kún, székely
S magyar karától a csapásokat.
Harsogjon el száz nemzetnek fülébe:
Igy büntet, igy boszúl a szittyá vér, –
És irgalom nem fér már most szívébe
Hol áruló latrot büntetten ér. –
Zúgj vészharang, zúgj kínhalált!

Hadd hallja a világ:
Ez Hunnia harangja
A mellynek minden hangja
Átok, boszú, halál!

Várfoki

FORRÁSOK

- Ajkay Alinka – Szentes Éva (s. a. r.) 2015: „Naponként árvább”. Szendrey Júlia naplója. Budapest (Női tükrben). Budapest, EditioPrinceps.
- Á. P. V. 1839: *Országgyűlési lant*. Pozsony, Schmid Antal.
- Buzinkay Géza (s. a. r.) 2023: „Nevelés tesz szabaddá, nevelés tesz emberré!” Ney Ferenc (1814–1889) író és pedagógus visszaemlékezései. Kézirat. Sajtó alatt. A kiadást a Kijárat Kiadó gondozza.
- Endrődi Sándor 1911: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Egykorú nyomtatványok másáival. Budapest, Kunossy, Szilágyi és Társa.
- [Név nélkül], *Nemzetőri harc-riadal*. [Hely nélkül], Eisenfels, 1848. [aprónyomtatvány]
- PSÖM V.: *Petőfi Sándor vegyes művei. Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózái írások*. S. a. r. V. Nyilassy Vilma – Kiss József. Budapest, Akadémiai, 1956 (Petőfi Sándor Összes Művei V.).
- PSÖM VII.: *Petőfi Sándor levelezése. Függelék (Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok)* – Pótlás a kiadás korábban megjelent kötetéhez. S. a. r. Kiss József – V. Nyilassy Vilma, függelék H. Törő Györgyi, pótlás Kiss József. Budapest, Akadémiai, 1964.
- Szalisnyó Lilla (s. a. r.) 2017: „Irjátok a mi tollatokra jön”. *Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865)*. I. kötet. Debrecen, Debreceni Egyetemi (Csokonai Könyvtár. Források 19.).

- Athenaeum*, 1840-es évfolyam
Budapesti Divatlap, 1848-as évfolyam
Életképek, 1848-as évfolyam
Figyelemző, 1839-es évfolyam
Közlöny, 1848-as évfolyam
Munkások Ujsága, 1848-as évfolyam
Nemzetőr, 1848-as évfolyam
Nép Barátja, 1848-as évfolyam

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Áldor Imre (szerk. és kiad.) 1867: *A forradalom költészete. Költemények és közlemények az 1848/1849-k-i szabadságharc idejéből*. Pest, Heckenast.
- Bona Gábor 1999: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharchban*. III. kötet. Budapest, Heraldika.
- Botond [Léczfalvi Bodor László] (szerk.) 1868: *A szabadság lantja. Költemények az 1848–49. ki függetlenségi harc idejéből*. Kolozsvár, Stein.
- Buzinkay Géza 2021: Ney Ferenc, az író, a forradalmár és a pedagógus. *Aetas* (36.), 1. 44–70.
- Fenyő István 1969: A demokrácia történetírása. Horváth Mihály reformkori történetírásáról. In: uő: *Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez*. Budapest, Szépirodalmi. 3–123.

- Fülöpová, Marta 2021: *Feleselő képek. Magyarok és szlovákok egymásról alkotott képe a 19. századi szlovák és magyar prózában*. Pozsony, Kalligram.
- Gulyás Pál 1956: *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei – Függelék: Néhány száz névtelen munka jegyzéke*. Budapest, Akadémiai.
- Kőhalmi Béla [1948]: *1848–1849 a kisnyomtatványok tükrében*. [Budapest].
- Margócsy István 2011: A romantikus Petőfi. In: uő: *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*. Pozsony, Kalligram. 131–198.
- Márki Sándor 1917: *Horváth Mihály*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Miskolczy Ambrus 1986: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). In: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III. 1830-tól napjainkig*. Budapest, Akadémiai. 1346–1424.
- Dr. Ney Klára-Mária [1943]: *Ney Ferenc élete és munkássága (1814–1889)*. [Budapest], [May Nyomda].
- Pamlényi Ervin 1954: *Horváth Mihály*. Budapest, Művelt Nép.
- Ress Imre 2004: A magyar–horvát konfliktus összetevői 1848–49-ben. In: uő: *Kapcsolatok keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest, L’Harmattan. 62–84.
- Spira György 1980: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán*. Budapest, Kossuth.
- Spira György 1998: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Budapest, Enciklopédia.
- Sz. Debreczeni Kornélia 1992: *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei – Gulyás Pál lexikonának kiegészítése*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Szilágyi Márton 2021: *A magyar romantika ikercsillagai. Jókai Mór és Petőfi Sándor*. Budapest, Osiris.
- Id. Szinnyei József 1886: Komárom 1848–49-ben. Naplójegyzetek (23. közlemény). *Hazánk. Történelmi Közlöny* (6) 3. 603–620.
- Szinnyei József 1903: *Magyar írók élete és munkái*. IX. kötet. Budapest, Hornyánszky.
- Tolnai Vilmos 1928: Arany János: Az Alföld népéhez. *Irodalomtörténet* (17.) 147.
- Zentai Mária 1999: Úgyefogyott királyok. Petőfi királyballadái. *Új Dunatáj* (4.) 1. 11–18.

Hampel Józsefné Pulszky Polyxena a „tudós férfiak” körében

„Egy új jele ez azon köztisztelettől kísért komoly irányú működésének, mellyel nemének s korának szokásos korlátjain átszárnyalva hazánk kiváló jelességű leányai között foglal helyet és ritka szívjóságot párosítva szellemi emelkedéssel biztosítja magának nemzetünk jobbjai hódolását, [...]”¹ – 1877-ben írta Haynald Lajos (érsek, bíboros, tudós botanikus) ezeket a sorokat Pulszky Polyxenának (1857–1921), amikor megköszönte a Janus Pannonius-kiadásokról küldött információkat. Nem ő volt az egyetlen a korszak tudós férfiú közül, aki így vélekedett Polyxena kivételes műveltségéről, valamint a társasági életben betöltött különleges szerepéről.

Írásomban a 19. század utolsó harmadában professzionalizálódó és intézményesült tudományos diszciplínák reprezentánsainak – mint a régészeti, a néprajzi, a művészettörténet vagy a történettudomány egyes területei, a muzeológia művelőinek – és Pulszky Polyxenának a kapcsolatát vizsgálom néhány, a korszakban a saját szakterületén elismert tudóssal folytatott levelezése alapján. A tudós férfiak ki-választását a forrásadottságok határozták meg. Pulszky Polyxena hagyatékából őriz valamennyit az OSZK Kézirattára – apja, Pulszky Ferenc iratai között –, az általa írt levelek pedig a levelezőtársak hagyatékában maradtak meg. Igen kiterjedt kapcsolati hálójából a választott néhány tudóssal folytatott levelezésből áll rendelkezésünkre elemezhető mennyiség (egy-egy levélírótól 30–100 darab között). A levelek nagy része az 1870 és 1890 közötti időszakból származik: Herman Ottó,² Szilágyi Sándor,³ Thallóczy Lajos⁴ és Polyxena férje, Hampel József esetében szerencsések va-

¹ OSZK Kt VIII/2207/1 Haynald Lajos levele Pulszky Polyxenához, Vichy, 1877. július 26.

² Herman Ottó (1835–1914) természettudós, zoológus, ornitológus, néprajzkutató, régész, a Nemzeti Múzeum állattárában is dolgozott. Legismertebb művei *A madarak hasznáról és káráról* című könyve és *A magyar halászat könyve I-II.*

³ Szilágyi Sándor (1827–1899) történész, az Egyetemi Könyvtár igazgatója (1878–1899), az MTA tagja. A kora újkori Magyarország és Erdély történetével foglalkozott, emellett jelentős forráskiadásokban működött közre.

⁴ Thallóczy (eredetileg Strommer) Lajos (1857–1916) történész, az MTA tagja, a Magyar Történelmi Társulat elnöke (1913–1916), politikus, a császári és királyi közös Pénzügyminisztérium

gyunk, mert levélváltások állnak rendelkezésünkre. Fraknói Vilmossal⁵ más a helyzet, ugyanis – remélem, csak egyelőre – csupán Fraknói Polyxenának szóló levelei (128 darab) ismertek.

PULSZKY POLYXENA NEVELTETÉSE, CSALÁDI SZOCIALIZÁCIÓJA

Polyxena neveltetése nem volt átlagosnak mondható. Apja, a jómódú köznemesi származású cselfalvi és lubóczi Pulszky Ferenc 1814-ben született Eperjesen német nyelvű, német műveltségű, evangélikus családban. A pesti egyetem jogi karán szerzett diplomát. Fiatalkorában nagy hatással volt rá anyai nagybátyja, Fejérvary Gábor műgyűjtő régiségek iránti vonzódása. Több ízben együtt tettek európai körutazást; ezek az alkalmak a látókör szélesítésén túl az önművelés részét (is) képezték. Pulszky megismerte a nagyobb európai gyűjteményeket, valamint személyesen megismerkedhetett a kor számos tudósával, műgyűjtőjével; hozzájutott a legújabb szakkönyvekhez.

Tagja volt a reformkori ellenzéknek, 1848-ban pénzügyi államtitkárságot vállalt Kossuth Lajos mellett, majd a király személye körüli miniszter, Esterházy Pál oldalán töltött be államtitkári posztot Bécsben. 1849-ben Kossuth Londonba küldte, hogy próbáljon támogatókat találni a magyar függetlenség ügyének. A szabadságharc bukása után halálra ítélték, így nem térhettet vissza Magyarországra. Londonban maradt, és kapcsolatai révén fontos szerepet játszott az angliai magyar emigránsok támogatásában. Felesége, a gazdag bécsi bankár lánya, Walter Teresia (Pulszky Teréz) követte férjét Londonba. (Kossuthot is együtt kísérték el amerikai útjára.) Számos hasznos ismeretséget kötöttek politikusokkal, közleleti férfiakkal, tudósokkal, művészkekkel.⁶ „[...] én és feleségem a londoni társaság különböző rétegeivel folyvást s írói körökkel is megismerkedtünk. Dickens különös előzékenységgel viseltetett mindig irántunk [...] Ismerőseink köre évről évre tágult, s lassan-lassan egészen beleéltük magunkat az angol szokásokba, különösen midőn gyermekeink is azon kort érték el, hogy őket iskolába kellett küldeni, ahol természetesen egészen

osztályfőnöke. 1877-től a Magyar Országos Levéltár tiszttisztelője volt, 1885-től a közös Pénzügyminisztériumhoz tartozó bécsi udvari kamarai levéltár igazgatója. A magyar Balkán-kutatás megalapozója.

⁵ Fraknói Vilmos (eredetileg Frankl) (1843–1924) történész, váradi kanonok, arbei címzetes püspök, az MTA főtitkára (1879–1889), másodelnöke (1889–1892). 15. és 17. századi egyház- és diplomáciatörténettel foglalkozott. 1892-ben megalapította Rómában a magyar történeti intézetet.

⁶ Többek között: Cobdent, a neves közigazdászt, Mazzinit, az olasz forradalmárt, Lord Dudley Stuart képviselőt egyaránt megnyerte a magyar ügy számára. Lord Palmerston külügyminiszter is fogadta Pulszkyt.

angolokká váltak: azon voltam azonban mindenkorra, hogy a magyar nyelvet el ne felejtsek, s tudják magokat magyaroknak érezni.”⁷ Később a család átköltözött Firenzébe, ott élt Teréz anyja, Henriette Mayer-Walter.

Pulszky Ferenc 1866-os hazatérését szörnyű családi tragédia övezte. Feleségét, Harriett lányát és Gábor fiát néhány hét leforgása alatt elragadta a tífusz. Ettől kezdve a három fiút, Károlyt,⁸ Ágostot,⁹ Garibaldit¹⁰ és lányát, Polyxenát egyedül nevelte.

Politikai pályája itthon folytatódott. Deák pártjához csatlakozott, és előbb Szentesen, majd Szécsényben választották meg – Deák-párti programmal – országgyűlési képviselőnek. 1869-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatói székébe mint nemzetközileg is ismert művészettörténész és régész. 1894-ig vezette a múzeumot. 1872-től kineveztek a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé – ez azt is jelentette, hogy meghatározó szerepe volt a magyar múzeumügy alakulásában. Elnöke volt az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak és az Országos Régészeti és Embertani Társulatnak. 1847-től tagja volt a Kisfaludy Társaságnak, a Petőfi Társaság egyik alapítója. 1895-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke. Az 1870-ben létrejött Magyarországi Jánosrendi Nagypáholy nagymestere, majd az 1886-ban a két nagypáholy (a Jánosrendi és Magyarország Nagy-Oriense) egyesülésével létrejött Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagymestere volt. Tollforgató munkásságát is rendkívüli változatosság jellemzi: a tudományos értekezésektől, monográfiától a politikai cikkekken át a szépirodalmi művekig sokféle műfajban alkotott. *Életem és korom* címmel kétkötetes memoárt írt. 1897-ben halt meg Budapesten.

Polyxena anyja, Teresia Walter Berlinben született 1819-ben, a protestáns vallásra áttért zsidó származású Walter családban, amely Bécs legvagyónosabb családjai közé tartozott. Elindítói és főrészvényesei voltak az Österreichische National-Banknak. Ahhoz a körhöz tartoztak, amelyet a jozefinizmussal kezdődően „Zweite Ge-

⁷ Pulszky 1958: 129–130.

⁸ Pulszky Károly (1853–1899) művészettörténeti tanulmányokat folytatott, bölcséstudoktorátusát Lipcsében szerezte. Korának egyik legkiválóbb művészettörténészeként tartják számon. 1881-ig az Iparművészeti Múzeum kurátora, majd az Országos Képtár igazgatója volt. Széles körű műkereskedelmi tapasztalatokkal és kapcsolatokkal rendelkezett. Elszámolási problémái támadtak a magyar állammal: sokkal több pénzt költött el, mint amennyit a minisztérium egy bizonyos időszakra kiutalt számára. Fivére, Ágost megtérítette a hiányzó összeget, de Károly pályája derékba tört. Ausztráliába menekült, ahol öngyilkosságot követett el. Felesége Márkus Emília színésznő volt.

⁹ Pulszky Ágost (1846–1901) jogtudós, jogszociológus, egyetemi tanár, politikus. Ő volt az első szociológiai társaság, a Társadalomtudományi Társaság elnöke. 1894–95-ben a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztériumban Eötvös Loránd mellett volt államtitkár.

¹⁰ Pulszky Garibaldi (1861–1926) mérnök, miniszteri tanácsos. 1904-ben kineveztek a MÁV zágrábi üzletvezetőjévé, majd négy évre rá a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség vezetője lett. 1910-ben megválasztották a Kassa–Oderbergi Vasút Rt. vezérigazgatójává.

sellschaft"-nak („második társaság"-nak) neveztek. A kör a bécsi (és osztrák) elitnek az udvari társaságon, azaz a (történelmi) arisztokrácián kívüli, tehetős, jórészt polgári vagy polgári eredetű, újdonsült nemességét jelentette. Ebben a társaságban megszokott volt, hogy a lányok is magas színvonalú oktatásban részesültek. Teresia a németen kívül három nyelven – francia, olasz, angol – beszélt, irodalomra neves bécsi professzorok oktatták. Tanult énekelni és zongorázni, emellett ügyesen rajzolt és festett. A Walter-villa a „zweite Gesellschaft” házi báljainak, koncertjeinek, soirée-inak egyik legfontosabb helyszíne volt a 19. század első évtizedeiben, amelyet nagykövetek, arisztokraták, főtisztségek látogattak.¹¹ Pulszky 1845-ben Bécsben Németh Lajos udvari ágensnél lakott, aki elvitte a Walter-villa egyik estélyére. Itt ismerkedett meg Teresiával. A találkozásból szerelem szövődött, és hamarosan házasság született. A fiatalasszony mesés hozománya Eperjesen is szóbeszéd tárgya volt. Hazatérésük után az ifjú pár megvásárolta a szécsényi kastélyt és birtokot. Rövid ideig éltek Magyarországon, (akkor már) Pulszky Teréz 1849 nyarán, kalandos úton követte férjét az emigrációba. Miután vagyonukat itthon zár alá helyezte az osztrák hatóság, ő is kenyérkeresetre kényszerült, írásossal próbált anyagi helyzetükön segíteni. 1850-ben megjelentette angol nyelven a memoárját – *Memoirs of a Hungarian Lady* címmel –, azzal a céllal, hogy megismertesse a külfölddel a magyar viszonyokat.

Firenzében – ahol özvegy anyja, Henriette Mayer-Walter is velük élt – egykor bécsi szalonjukhoz hasonló társasági helyszínt hozott létre a Petrovich-villában. Házuk a firenzei és általában az itáliai intellektuális elit ismert találkozóhelyévé vált.

Polyxena szocializációjában tehát a meghatározó elemet szülei sajátos családi hátere (német, osztrák, kikeresztelkedett zsidó, evangélikus, földbirtokosi, bécsi nagy-polgári), a külföldi neveltetés, az európai kapcsolati háló és az angol, olasz, (német) értelmiségi, polgári minta jelentette. Magyarországi neveltetését pedig nagyban meghatározta, hogy férfiak között élt, valamint hogy környezetét a szűk család mellett Pulszky Ferenc baráti és munkatársi köre jelentette, akik közül többen – ahogyan látni fogjuk – egészen szorosan kötődtek a családhoz.

Concha Győző – szintén családi barátjuk – egy igen lényeges dolgot fogalmazott meg Pulszky Nemzeti Múzeumban végzett tevékenységével kapcsolatban, amely úgy tűnik, Polyxena szocializációját is erősen befolyásolta. Ezen a ponton fontos megjegyeznünk, hogy a Pulszky-család fővárosi otthona a Nemzeti Múzeum épületében volt. Concha szerint Pulszky Ferenc „A nemzeti múzeumot a szemléltető oktatásnak mindenki előtt megnyitott intézetévé, s a természetrájzi, néprajzi, történelmi tudományok hatalmas laboratóriumává alakította, fölszerelve utóbbit eszközökkel és szakszerű bútárokkal, úgy hogy a múzeum az Akadémia, a főiskolák mellett a bútáratnak elsőrendű tűzhelyévé vált. [...] Pulszky ébresztette fől a köz-

¹¹ Dienes–Kegyes–Veres (szerk.) 2019: 213, 218.

művelődés munkásainak testületi öntudatát. (Kiemelés – a szerző.) Vidám szórákozásra házi tűzhelye köré gyűjtve szombat esténként a tudomány, az irodalom, a művészet munkásait, ezekben szemmeláthatólag, kézzelfoghatólag megmutatta, a mi nálunk hiányzott, a tiszta szellemi életnek a politika, a gyakorlati pályák mellett önálló világát, azoknak külön rendjét, a kik kizárolag az igazságnak kutatására, a szépnak kiformálására szentelték életüket. A kik egymástól elszigetelve, a többi gyakorlati pályák között számuk csekélysegénél fogva eltünve, ide-oda hánnyattak a társadalom nagy hullámú tömegei által, itt csoportosítva magukat egynek, önálló társadalmi tagozatnak, tudományi, művészeti, írói céljaik szellemi közössége következteben egy önálló világnak érezték, mely a nemzetnek legmagasztosabb célpontjait van hivatva szolgálni, de amely a nemzettől viszonttámogatást kíván.”¹² Ahogy Concha is láttá, az a tudós kör, amely Pulszky Ferenc vonzáskörébe került – és amelynek tagjai közül Pulszky Polyxena többekkel is szoros baráti kapcsolatot ápolt –, egy olyan világot, olyan közeget jelentett, ahol a formálódó szaktudományos elit tagjai, legalábbis pályájuk elején magukra találhattak. Szellemi, (esetenként) anyagi támogatást kaphattak ahhoz is, hogy a sokszor még magyarországi elődök és minták nélküli pályákon elinduljanak, karriert építsenek, amelyhez a mintákat elsősorban a nyugati világból ismerhették csak. Ez a még kiforratlannak, bizonytalannak tűnő helyzet is elősegítette azt a szemléletbeli, gondolkodásmódbeli nyitottságot, amely ezeket a „tudós férfiak”-at jellemezte.

Concha Győző idézett Pulszky-életrajzában hosszasan elemezte azt is, hogy személye nemcsak (elsősorban politikai) nézetei miatt volt különleges, sokak szemében idegen és elutasított, hanem különöknek tartották kortársai amiatt is, hogy úgy élt és gondolkodott, „ahogy neki tetszett”, nem igazodott a hazai elvárásokhoz. Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy lánya nem az itthon megszokott lánynevelésben részesült. Egyértelmű, hogy sokkal önállóbbnak, függetlenebbnek nevelték, hangsúlyt fektettek a magas szintű műveltség elsajátítására, és – ami alapvető különbség volt – ahhoz is támogató közeget biztosítottak, hogy tehetsége, képességei kibontakoztatásához teret kapjon.

Pulszky Polyxena 1857-ben született Londonban. Kilencéves koráig Angliában és Olaszországban, Firenzében nevelkedett. 1866-os Magyarországra telepedésük után a család a szécsényi kastélyba költözött. Pulszky Ferenc képviselőként azonban sok időt töltött Pesten és Bécsben, Polyxena így leginkább nevelőnőivel és anyai nagymájával töltötte idejét.

Apja ilyenkor levelein keresztül folytatta lánya nevelését. „Ma kaptam kedves leveledet, látom hogy minden nap nemcsak testileg hanem szellemileg is fejlődni kezdesz. Annál jobb, majd sokat olvasunk együtt télen, s tanítani foglak, a mi nekem

¹² Concha 1903: 56-57.

nagy örömet fog okozni.”¹³ „A Múzeumban sok a munka, Janko [János¹⁴] is itt van már, majd tanulhastz tőle botanikát.... [...] Leveledben alig volt hiba, tájék azonban nem így iratik a mint Te irtad (tályék) örülök hogy minden nap okosabbá válsz.”¹⁵

Polyxena apjának szóló leveleihez gyakran csatolták a nevelőnők, valamint az anyai nagymama saját megjegyzéseiket.¹⁶ Az egyik – vélhetően a nagymama által küldött – beszámolóban olvasható néhány érdekes észrevétel, amely bepillantást enged abba az igen sajátos és nehéz helyzetbe, amelyet Pulszky Ferenc minden odaadása és figyelme sem tudott ellensúlyozni: nevezetesen, hogy Polyxena anya, közeli női minta nélkül nevelkedett. Arra is találunk célzást, hogy lányával szemben talán túlzott elvárásai lehettek a tudós apának, a későbbiekben is lesz arról szó, hogy Polyxenát bizonyos tekintetben „fiúsították” az őt körülvevő férfi családtagok, tanulmányaival szemben más mértéket alkalmaztak, mint ez a korszakban a lányoknál megszokott volt. „Póli lényéről fogalmad sincs, hogy neki angyali természete van. Mindig azt mondta, hogy nem különösebben értelmes, és ebben nagyon tévedsz. A gyermeknek egészséges értelme, ítélezékessége és szorgalma van, [...] Mademoiselle S (valószínűleg a francia nevelőnő – a szerző) gyakran csodálkozik magában Póli kijelentésein. Ami az elmulasztott tanórákat illeti, ez bepótolható, egy lánynál más fontos dolgokra kell tekintettel lenni, melyről a férfinak nincsen ismerete, és melyek azóta Pólinál hátrányára teljesen elhanyagoltattak, és amit ő, mondhatnám, ösztönösen érez.”¹⁷

Nemcsak Pulszky Ferenc, hanem fivérei is nagy szeretettel és gondoskodással vették őt körül. A legidősebb testvér, Ágost (11 évvel volt idősebb húgánál) korai leveleiből kitetszik egyfajta atyai hangvétel és felelősségtudat, amely egyébként öccseivel szemben is megnyilvánult: „Kedves Kis Pólikám Igen megörültem levelednek, mivel okos és jól írt levél, és mutatja, hogy tudsz valamit... Egészen büszke vagyok, hogy oly okos a húgom. [...] Kerkapoly¹⁸ kinevezett, s Budán lakom rendesen a pénzügyminisztériumban.”¹⁹

A kinevezésről szóló tudósítás arra enged következtetni – Pulszky Ferenc leveleiben szintén gyakran tetten érhető ez –, hogy a 13 éves lánnyal megosztották a

¹³ OSZK Kt VIII/2316/19. Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, Bécs, 1869. augusztus 22.

¹⁴ Jankó János (1868–1902) földrajz- és néprajztudós. Torda- Kalotaszeg és a Balaton-mellék néprajzával, valamint a nyugat-szibériai hanti népességgel foglalkozott, az összehasonlító néprajz egyik első hazai művelője. Érdeklődési körébe tartozott a botanika is.

¹⁵ OSZK Kt VIII/2316/21. Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, Pest, 1870. július 26.

¹⁶ Köszönöm Szatmári Juditnak a német nyelvű beszámolók fordítását.

¹⁷ OSZK Kt fond VIII/847/ 9. Ismeretlen (valószínűleg a nagymama, Henriette Mayer-Walter) levele Pulszky Ferenchez (Pulszky Polyxena apjához írott levelében). Szécsény, 1869. augusztus 13.

¹⁸ Kerkapoly Károly 1870-től pénzügyminisztter.

¹⁹ OSZK Kt VIII/2314/5 Pulszky Ágost levele Pulszky Polyxenához, Pest, 1870. július 8.

munkájukkal, a múzeummal, valójában a felnőtt életükkel kapcsolatos történéseket, továbbá hogy a kört, amelyhez a két férfi tartozott, Polyxena jól ismerte, a beszámolókban elég volt csak utalást tenniük az egyes személyekre.

Pulszky Ferenc 1869-ben, múzeumigazgatói kinevezése után felhozta lányát a fővárosba. Polyxena 1872 és 1874 között az Országos Magyar Királyi Mintarajztanodában folytatott tanulmányokat. Később járt a Tanítónőképzőbe is, de vizsgáit egy görögországi körút miatt már nem tette le. Az önképzésben – ahogy a család férfi tagjainál – az utazás nála is kiemelt szerepet játszott.

Polyxena számos alkalommal járt Olaszországban, anyai nagyanya ugyanis továbbra is Firenzében élt, nála hosszabb időszakokat is töltött egyhuzamban. Képzése ott sem szakadt meg: „Mr Reyvel én most minden este olvasok franciául s mostantól fogva kétszer héten két órát is fog nekem adni. Valószínűleg a zongora órákból is lesz valami. Ma kezdtem egy kicsi természet után megint rajzolni, de nem akar se-hogy se sikerülni.”²⁰

Apjával, majd férjével bezárta Görögországot. Utazást tett Európa több országában, valamint Kis-Ázsiában is megfordult. Ő is „hasznosan” töltötte az utazásra szánt időt, megtekintette a gyűjteményeket, kereste az ismeretségeket, úgy is tudott gondolkodni, ahogyan egy múzeumi „szakember”. Apjának ezt írta egyik beszámolójában: „A multkor a Bargelloba voltunk, nagyon kevés van most ottan kiállítva, de a madonnát jól megnéztem nagyon szép megérdemli, hogy gyűjteményedbe jöjjön, csak mindég attól félek, hogy valaki más még orrunk előtt megveszi. A kis üvegre festett madonna amelyet Gugenheimnál láttunk Velencébe, már nem lett mienk, mert Demidoff most, mikor Velencébe volt Malchiorral, megvette és most San Donátóba küldetik.”²¹ Herman Ottónak szóló levelében felajánlotta, hogy megpróbál a múzeum számára kitömött állatokat, fegyvereket vinni. Tudakolta, hogy vajon „[...] kell-e a múzeumnak zebra egér és patkány vagy miféle [...] bestiára van szüksége Fridvalszkynak?”²²²³ Egyébként Hermann Ottó válaszában részletesen leírta, hogyan kell spirituszban „tartósítani” az egereket a szállításhoz.

Az 1870-es években Polyxena megbetegedett, kiütések lepték el arcát, nyakát. Miután az olaszországi kúra éveken át nem segített – amelyet Bécs legnevesebb bőrgyógyásza, Ferdinand von Hebra ajánlott –, a család úgy határozott, hogy Algírba küldik a lányt, bízva az afrikai éghajlat gyógyító hatásában. Erre az utazásra 1881/1882 telén került sor, amikor Polyxena 24 éves volt. A családi viszonyokat jól érzékelteti, hogy nemcsak informális hálót alkottak a családtagok (tehát nemcsak tájékozódtak

²⁰ OSZK Kt VIII. 847/17 Pulszky Polyxena levele Pulszly Ferenchez, Florenz, 1872. augusztus 11.

²¹ OSZK Kt VIII. 847/18 Pulszky Polyxena levele Pulszly Ferenchez, Florenz, 1872. augusztus 22.

²² Fridvalszky János zoológus, a Nemzeti Múzeum rovargyűjteményével foglalkozott.

²³ OSZK Kt Levelestár/4 Pulszky Polyxena levele Herman Ottóhoz, 1882. január 26.

egymás viszonyairól, élethelyzetéről, problémáiról), hanem Pulszky Ferenc kikérte a fivérek – nyilván elsősorban Ágost – véleményét is, amikor Polyxenával kapcsolatos döntéseket hozott. Pulszky Teréz halála után a családon belüli viszonyok még szorosabbá váltak, és a gyerekek hamar lettek önállóak, kerültek felnőtt-, döntéshozó státuszba. (Bár számomra úgy tűnik, hogy ez eredetileg mindenki közt gyermeknevelési alapelve is lehetett.) Polyxena afrikai utazását az tette lehetővé, hogy egy angol barátnője, Anna Leigh Smith meghívta őt El Biarba, az ottani házába. Pulszky Ferenc Londonban barátkozott össze Benjamin Leigh Smith unitárius lelkésszel és családjával. A legidősebb lány, Barbara Leigh Smith (Barbara Bodichon) ismert festő, író és nőjogi aktivista volt. A kisebbik lánytársa, Anna Leigh Smith-szel kötött szoros barátságot Polyxena. A család pozitív hozzállását az utazáshoz Ágost fivére sorai is jól mutatják: „Algírból miért nem lesz? (Valószínűleg valami probléma merült fel közben, amely kétségessé tette az utazást – a szerző.) Az orvosok jónak tartanák. Pénz lesz rá, ha kell. Az Arienda (birtokukat árendába adták – a szerző) rosszul áll, de segíteni fogok a dolgon. Másképpen, mint gondoltam, de mégis. Ne féltsd dolgainkat, amíg én viszem.”²⁴ Amikor véglegessé vált, hogy utazik, újabb sorokkal biztatta: „Örülök, hogy Algírba mész. Ez okos, s itt mindenki dicséri eszedet.”²⁵

Az utazás a hazai közvélemény számára az úti célt tekintve nyilván különlegesnek tűnt, másfelől szokatlan lehetett itthon abból a szempontból is, hogy a korszakban egy nő, kiváltéképp egy férjezetlen fiatal nő nem utazott egyedül, főként nem egy ilyen egzotikusnak számító hosszú külföldi útra. Annak a körnek a tagjai viszont, akik „maguk közé tartozónak” tekintették Polyxenát, nem ütköztek meg ezen, éppen ellenkezőleg. Hiszen (amúgy is) régészek, művészettörténészek, orientalisták, egyéb múzeumi szakemberek voltak, akik számára teljesen természetesnek számított, hogy sokat utaztak, és – elsősorban szakmai érdeklődésből vagy céllal – elhagyták a jó öreg kontinenst is.

Fraknói Vilmos levelében legtöbbjük véleményét foglalta szavakba: „[...] az már sehogy sem tetszett, hogy kalandos tervekkel foglalkozik, és egy más világ részbe vagyódik. Hát már az az »Európa« nevezetű darab föld nem elegendő Kegyednek? Egyébiránt (komolyan beszélve) habár fájdalmasan éreznők hiányát, ha egész télen távol maradna, megnyugvást találnánk abban a gondolatban, hogy egészségének végleges megszilárdulására a legjótékonyabb befolyást gyakorolná egy algíri sejur.”²⁶ Fraknói egy másik levelében – amelyben ugyancsak sajnálatát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy sokáig kell majd nélkülniük Polyxena társaságát – találunk

²⁴ OSZK Kt VIII/2314/14 Pulszky Ágost levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. szeptember 26.

²⁵ OSZK Kt VIII/2314/15 Pulszky Ágost levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. október 14.

²⁶ OSZK Kt VIII/2176/ 17 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. szeptember 21.

egy rövid félmondatot, amely arról is tanúskodik, hogy milyennek láitta őt a környezete: úgy vélték, Polyxenát nem lehet átlagos mércével mérni. „Őszintén mondóm, – Kegyed irányában nem is mernék üres phrasisokkal lépni elő (kiemelés – a szerző) – őszintén mondóm, az a gondolat, hogy egész télen át, – mondhatjuk egy egész éven át – meg leszünk fosztrva a Kegyed kedves társaságától, – fájdalmasan hat ránk; kivált rám. A Kegyed Köre volt az egyetlen Budapesten a hol valóban jól éreztem magamat. Tudja, hogy a Papát is nagyon szeretem, és ő rendkívül rokon-szenves előttem, szívesen fogom így is felkeresni házát; de Kegyed tavollété mégis pótolhatatlan ürt hágy! De majd vigasztaljuk magunkat azzal a gondolattal, hogy az egy évi tavollét évek hosszú sorára biztosít minket a felől, hogy Kegyedet derűlten és jó egészségben fogjuk láthatni.”²⁷

Különleges lánynak, később asszonynak ítélték, ezt a véleményt – más-más kontextusban – a többi levelezőtárs is megfogalmazta. Hogy Polyxena nem minden nap nő, hogy felül tudott emelkedni a hétköznapiságon, hogy nem ragaszkodott rigorózusan a szigorú, társasági életet megkötő illemszabályokhoz, az üres külsőségekhez, kiderül egy Grünwald Béla által írt levélből is. Ezeket a sorokat akkor küldte, amikor megsértett valamely illemszabályt. „Nem merek Kegyed színe elé lépni. Nem mint ha bűnösnek érezném magamat, hanem mert félek attól, hogy bűnösnek tart. Lelkem hozzászokott Kegyedet magasabb színvonalon látni más közönséges nőknél. Ebből ered az a kivéletes tisztelet és nagy ragaszkodás mellyel Kegyed iránt viseltem. Ha csak egyszer is azt venném észre, hogy nem nagy stylben fogja fel a helyzeteket s például a jelen esetre a közönséges halandók számára feltalált illem szabályait akarná alkalmazni, abból magatartására nézve következtetéseket akarna vonni, akkor én a legnagyobb veszélynek volnék kitéve, mert a jelenség megingatná bennem a hitet, hogy nem közönséges mértéket alkalmaz azokra, akiket abban a szerencsében részesít, hogy megtűri őket közelebbi környezetében.”²⁸ Polyxena egyébként egy alkalommal megköszönvén Grünwald megemlékezését, utalt a közöttük meglévő hűséges baráti viszonyra,²⁹ és valószínűleg valóban nem haragudott meg egy-egy „normaszegésen”.

²⁷ OSZK Kt VIII/2176/ 19 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. október 15.

²⁸ OSZK Kt VIII/2198/1 Grünwald Béla levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1891. március 15.

²⁹ „Ha egyáltalában tudott valami örömet okozni ez influenzás világban ugy az az Ön szíves megemlékezése adott, rendes körülmények között elég öntelt volnék azt mondani hogy nem is vártam máskép mint hogy Ön gondoljon reám, mert igaz őszinte barátságáról meg vagyok győződve, tudom, hogy azon kevesek közé tartozik, kik változatlanul ragaszkodnak azokhoz kiket egyszer barátságokba fogadtak, de most az influenza s az emberek hangulata oly alázatossá hangsoltak hogy extra megköszönöm ha valaki csak figyelmére is méltat.” OSZK Kt Levelestár, Pulszky Polyxena levele Grünwald Bélához, h. n. d. n.

Polyxena utazásaihoz hozzáartozott az is, hogy a hazai újságolvasók számára úti levelekben rögzítette élményeit, benyomásait. Olaszországból is küldött ilyen cikkeket a napilapok számára, apja, családja és környezete kifejezett biztatására. Ahhoz azonban ragaszkodott, hogy álnéven jelenjenek meg írásai, szerzői névként a Cselfalvai (előnevük) Zsuzsannát használta, bár Pulszky Ferenc ezzel egyáltalán nem értett egyet, és úgy tűnik, a szerkesztők sem. „Elmentem a [Pesti] Naplóhoz megrendeltem azt számmodra, Újváry³⁰ minden leveledért 15 ftot fizet, de kikéri, hogy neved alatt jelenjen meg, mi ellen utoljára komoly kifogás alig lehet. Felelj tehát akarod-e.”³¹ Azzal kapcsolatban még nem találtam forrást, hogy Polyxena mivel indokolta szerzősége eltitkolását, miért nem volt hajlandó saját nevén publikálni, miközben anyja számára ez természetesnek számított. Bár hozzá kell tennünk, hogy Pulszky Teréz írásai Angliában jelentek meg. Feltételezhetjük, hogy vagy a magyarországi viszonyokat értékkelte úgy, hogy a szélesebb társadalmi közvélemény itt nem nézné jó szemmel, ha fiatal nőként cikkeket közölne a napilapokban, vagy nem volt biztos abban, hogy írásai megütköz azt a színvonalat, amelyet elvár(hat)tak tőle vagy elvárt saját magától.

Fraknói igen lelkesen üdvözölte az írogató „Cselfalvai Zsuzsannát”: „Tiszttelt Póli néni! Üdvözlöm, hódoló tisztelettel, Nemes és Nemzetes Cselfalvay Zsuzsanna úrhölgyet. Isten élettesse sokáig; és engedje, hogy ez a név ne légyen a szent Márk piacza fölött feltűnt meteor, hanem fényes csillag, mely állandóan világítson a budapesti égboltzaton. Ugy-e bár ékes kívánság! De egész komolyan beszélve, élénk örömmel tapasztaljuk, hogy a szép Veneczia nemcsak egészességét szilárdította meg, hanem szellemét is útbaigazította *arra a térré, a melyen szervezeténél és családi tradícióinál fogva hivatva van tevékenynek lenni* (kiemelés – a szerző). És hátat fordítva úgy a politikai, mint a társulati élet meddő »heczczeinek«; higgye el több öröömöt és élvezetet fog találni az irodalmi munkában.”³² A kiemelt rész illusztrálja, hogy a Pulszky család esetében nemcsak a férfi tagoktól, hanem a nőktől is elvárták a „tévékeny”, alkotói életet, amelynek előképét bizonyosan Pulszky Teréz jelentette. Erre utal egy későbbi Fraknói-levél is, amelyben a lányt összehasonlította anyjával, akit elsősorban írásaiból és elbeszélésekiből ismer(het)tek a kör tagjai. „Önkénytelenül, az eszmetársulás törvényeinek hatása alatt, jőnek eszembe azok a szavak, amikben egy ünnepélyes alkalommal a Kegyed dicsőült édes anyját jellemeztem; s amelyeket egykor Kegyedről is el lehet mondani. A Kegyed lénye és élete is fényes igazolása annak a mondásomnak, hogy »Magasan felül lehet emelkedni a köznapi élet szín-

³⁰ Újváry Lajos, a *Pesti Napló* szerkesztője.

³¹ OSZK Kt VIII/2316/21 Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, Múzeum, 1870. július 26.

³² OSZK Kt VIII/2176/16 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Marienbad, 1881. június 28.

vonalán és teljesíteni lehet a köznapi élet összes kötelességét!“³³ Máskor is emlékezette Polyxenát arra, hogy bizonyos családok – ilyennek tartotta a Pulszky családot is – tagjainak felelőssége, sőt kötelessége, hogy kamatoztassák tehetségüket, mindenből a többletet, amelyet műveltségen, státuszban, társadalmi helyzetükből adódóan birtokolnak. Polyxénának, bár feltárta írói ambíciót Fraknói előtt, úgy tűnik, mégis akadtak ezzel kapcsolatban kétségei is – hogy mifélék, azt sajnos forrás híján nem tudjuk. Ezekre az aggályokra felelt Fraknói, amikor ezt írta: „Jól tudja Kegyed hogy nem fogom önhitt b...d.nak tartani (látja: még ki sem tudom írnia Kegyed blasphemiat) ha feltárja előttem ambítiót. A Pulszkyakat a természet feljogosította a legambitízusabb tervekre; és kezeikbe tette le a hatalmat azok valósítására. Csak elni tudjanak a hatalommal! Higgye el, senki sem kívánja őszintébben, hogy Kegyetek tudjanak élni hatalmukkal; és el tudják kerülni azon szirteket, melyen a köznapiság felülemelkedő tehetség oly gyakran szenved hajtórést.”³⁴

Polyxena fél évet töltött Algírban, ahonnan szintén úti leveleket küldött a fővárosi napilapok számára. Az írásra apja továbbra is ösztönözte, és örült lánya sikereinek. Pulszky Ferenc emellett hangsúlyozta azt is, hogy a publikálás pénzkereseti lehetőséget jelent, amelyet szintén nem szabad szem elől téveszteni. Arra, hogy egy nőnek is szükséges (lehet) fizetéssel járó munkát végeznie, családi életükben Polyxena anyja jelentette a példát. Társadalmi közegükben ezzel szemben az az általános nézet uralkodott, hogy a lányok kenyérkereső foglalkozása elfogadhatatlan. A korszak nőkről szóló diskurzusának (ezért) egyik állandó témája volt, hogy a társadalmi közép- és felső rétegek nem biztosítanak lányaik számára olyan hivatást, szakmát, amelyből nehéz körülmények között meg tudnak élni. Polyxena tanulmányai – főként a tanítónőképző – ezt az előrelátást is tükrözik.

Pulszky Ferenc rendszeresen sürgette, hogy küldje már a cikkeit. „Újváry kér többet tárczákat s mindig szivesen fogja adni, fizet is.”³⁵ „Czikked nagyon tetszett, még Vadnay is átvette egy részét a fővárosi lapokba, Szász Károly, Beöthy Zsolt, Gyulay, Véghné, Szőgyényi Laczi nagyon dicsérték, Újváry meg van elégedve s büszke hogy az ő lapjában jelent meg. Írj tehát megint, rövidebb cikket, de kettőt egy hosszú helyett, Újváry mindig szívesen adja, s fizeti.”³⁶ „Miért nem írsz cikket? minden ember itt is Bécsben is örül, ha egyet írsz. Dóczy azt találta, hogy jobbak ám, mint Rudolf koronaörökös naplója, s hogy látszik rajtok, hogy Te írtad, írj az Algiri társa-

³³ OSZK Kt VIII/2176/118 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Róma, é. n. december 17.

³⁴ OSZK Kt VIII/2176/127 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Budapest, é. n. aug. 11.

³⁵ OSZK Kt VIII/2316/39 Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, Múzeum, 1881. október 7.

³⁶ OSZK Kt VIII/2316/45 Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, h. n., 1881. december 3.

ságrol, akár miről, ha visszajössz csinálunk belölök egy kis kötetet s kiadjuk.”³⁷ Kötet végül nem lett a cikkekből, de úti leveleket később is írt.

Fraknói szintén izgatottan várta afrikai beszámolót is. „Azon véleményemet is ki akarom fejezni, hogy irodalmi terveit újra fel fogja eleveníteni. Írjon, és ha kívánja, szívesen vállalkozom arra, hogy a főv[árosi]. Lapokban vagy a Vasárnapi Üjságnál méltó helyet szerzek Zsuzzsanna asszony productumainak!”³⁸

Az algíri cikkek megjelenéséről több baráti levél is megemlékezett. Herman Ottó kritikai megjegyzéseket fűzött hozzájuk – ez arra is utal(hat), hogy komolyan vette Polyxena írói tevékenységét. „Tegnap Végh-né őnagyságánál tisztelekedtem s elkezelheti, hogy az első kérdés az volt: olvasta a Póly czikkét? – No beszéltünk mi erről azután egy egész sort; de nem csak mi, hanem sokan mások is [...] Nekem s másoknak is úgy rémlik, hogy Sg. Carletto [Pulszky Károly], aki a czikk elhelyezésével meg volt bízva valamit csinált vele, mert én csak helyen közön találom benne azt, amit mindenájan várunk és óhajtunk is, t.i. azt a könnyed csevegést, amelynek Nagyságod oly nagy mestere. Ugyan legyen oly szeretetreméltó és kegyes s képzelje magát odahaza abba a herczig kis szalonban, valami hallgatag tisztelek társaságában, akiknek benyomásait, az út apró epizódjait elmeséli. Ne tessék úgy tenni, mint az emberek legtöbbje, hogy t.i. más arcot ölt mihelyt a fényképész camerájának nyílása rá van szegézve – aztán a fotográfus még retouchét is alkalmaz. De veszem észre, hogy kritizálok! bocsánat és irgalom szegény fejemnek!”³⁹

Thallóczy Lajos a tőle megszokott ironikus hangon szolt első cikkéről: „Igen t. Kedves Polgár és írottársnő! [...] Hanem Zsuzsánna collega, tudja, nem hízelgek szóval, így írásban még kevésbé teszem, tárczája elég sikerült s itt bizonyos impositiót, nálam sensatiót költött. Kedvesen van írva, s ami fő nem lép föl nagy igénnyel. Folytatását várjuk.”⁴⁰

Polyxena Algírban is különböző tervekkel állt elő, például egyedül akart Tuniszba utazni, a hegyeken keresztül. Érdekes felfedezni azt a kettősséget, amely Polyxenát jellemzete. Szerzőségét nem vállalta a nyilvánosság előtt, viszont utazásai során független, önálló nőként mozgott. Nyilván ez annak is volt köszönhető, hogy távol Magyarországtól, „idegen” földön, ismeretlenül, mondhatni „inkognitóban” járta ezeket a helyeket, tehát nem kellett megfelelnie a hazai társadalmi elvárásoknak. Az ottani külföldi ismerősök számára pedig nem volt különleges az egyedül utazó nő. Apja nem ellenezte ezt az ötletet sem. Véleménye tükrözi, hogy őt valóban nem fog-

³⁷ OSZK Kt VIII/2316/47 Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, Múzeum, 1882. január 19.

³⁸ OSZK Kt VIII/2316/128 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Budapest, é. n. október 26.

³⁹ OSZK Kt VIII/2217/12 Herman Ottó levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. december 4.

⁴⁰ OSZK Kt VIII/2374/10 Thallóczy Lajos levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. július 9.

lalkoztatták a hazai társadalmi elvárások, nem vette azokat figyelembe, amikor egyes helyzeteket megitélt; európai perspektívából kívánt látni minden, így a nők lehetőségeit is. „[...] a mi tervedet illeti nekem nincsen ellene kifogásom, mint unprotected female te is utazhatsz, mint annyi angol Miss, de még is be kell várnom Gusztit [Pulszky Ágost] ki hónap után jő Bécsből, mit mond ő.”⁴¹ Fivérei azonban nem értettek egyet az utazással, mert úgy gondolták, ártana az egészségének – egyébként Ágost volt az, aki az egészsége védelmét illetően máskor is rendkívül szigorúnak mutatkozott –, tehát *nem elvi kifogások* merültek fel. A családi kupaktanács végül leszavazta a kalandot. „Még ha Miss L. Smith is Tunisba menne, mert ő sem szereti a kényelmetlen kocsizást, de idegenekkel éjjel nappal, vagy több napokig utazni mégsem tanácsos, ha az ember nem egészen erős és egészséges. (Kiemelés – a szerző.)”⁴²

Polyxena 1875-ben részt vett egy görögországi „expedición” apjával és Károly férével. Az út költségeit Hadik-Barkóczy Ilona grófnő – Pulszky Ferenc jó barátja –⁴³ fedezte, aki szintén tagja volt az „expediciónak” Henszlmann Imrével és Johannes (Adolph) Overbeck⁴⁴ lipcsei tanárral együtt. Polyxena Görögországba másodszor 1883-ban férjével, Hampel József régésszel utazott nászútra. Útjuk során találkoztak Heinrich Schliemann-nal is, akinek a javaslatára felvették útitervükbe Trója, illetőleg az ásatások megtekintését. A kirándulásra Konstantinápolyban készültek elő, ahol férjével és Szilágyi Dániel turkológussal együtt egy hetet töltöttek el. 1883. július 9-én, egy Frank Calvert amerikai konzulhoz szóló ajánlólevéllel indultak a Lloyd-társulat Urano nevű gőzösén a Dardanellák felé, másnap Csanak-Kalessiben szálltak partra, ahonnan lóháton mentek tovább.⁴⁵ Polyxena az útjáról két tárcát írt az *Egyetértés* című lap számára, amelyek már saját neve alatt jelentek meg. Valószínűleg férjes asszonyként, „tudósfeleségként” már nem zavarta a nyilvános megjelenés. Apja izgalommal kísérte magántudósításait, bár a fizikai megerőltetéstől (ő is) féltette. Arról azonban, hogy a világ felfedezése, az utazás csodálatos dolog; a tanulás, a tapasztalatszerzés és a kapcsolatépítés lehetősége – amelyet nem lehet a férfiak előjogának tartani –, Pulszky Ferenc és baráti köre hasonlóképpen vélekedett.

⁴¹ OSZK Kt VIII/2316/53 Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, Múzeum, 1882. március 13.

⁴² OSZK Kt VIII/2316/54 Pulszky Ferenc levele Pulszky Polyxenához, Múzeum, 1882. március 14.

⁴³ Közeli baráti viszonyt ápoltak a grófnővel, például Zichy Miklósné grófné, született tolnai Festetics Francziska grófnő temetésén ő kísérte (nyilván anyapótlékként) Polyxenát. Pulszky Ferenc 1875-ben támogatta Hadik grófnő felvételét az ungvári Egyenlőség páholyba.

⁴⁴ Overbeck a lipcsei egyetem klasszika-archeológia professzora volt és az egyetem antik gyűjteményének vezetője. Először 1865-ben járt Pulszkynál Firenzében, attól kezdve folyamatosan levelezésben álltak egymással, és látogatták is egymást. 1868-tól terveztek egy közös utazást Görögországba és Konstantinápolyba.

⁴⁵ Márki 1889: 141-142.

Polyxena szocializációjában, kapcsolati hálójának kiépítésében különleges szerepe volt apja pesti szalonjának is. Az 1870-es években a fővárosi értelmiségi elit kedvelt találkozóhelyévé vált a múzeumigazgatói lakás. Pulszky Ferenc az európai nagyvárosokban gyakran volt vendége a helyi szalonoknak. Amint már említettem, a Pulszky házaspár az emigráció idején, Londonban és Firenzében rendszeresen tartott összejöveteleket. Itthon Pulszky a magyar társadalom rendies elkülönülését kívánta oldani egy olyan nyilvános tér megheremtésével, amely találkozási lehetőséget biztosított különböző gondolkodású, értékrendű, felekezetű emberek számára. Egy helyet, ahol a tudomány és a művészet képviselői találkozhattak akár döntéshozói pozícióban lévő emberekkel, vagy külföldi prominensekkel, akik korábban – főként az emigrációban – megteremtett kapcsolati hálójának köszönhetően jutottak el hozzá. A szalon gyakori vendégei voltak – többek között – Trefort Ágoston, Apponyi Albert, Szilágyi Dezső, Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Gyulai Pál, Liszt Ferenc, Szilágyi Sándor, Marczali Henrik, Fraknói Vilmos, Hunfalvy Pál, Vámbéry Ármin, Herman Ottó, Thallóczy Lajos, Toldy Ferenc, Székely Bertalan, Than Mór.⁴⁶ Pulszky pesti szalonjának lényegét és jelentőségét a *Fővárosi Lapok* újságírója fogalmazta meg a legplasztikusabban: „Az ő szombati estélyei Budapesten társaséleti jelentőséget képeztek. Magyarország fővárosában elég gazdag és nagyvagyonú mágnás, tekintélyes kereskedő, telt Wertheim-pénztár van; szóval megvan az eszköz nyitott ház vitelére: de a különböző osztályok még nem olvadtak eléggé össze s mindegyik magának él. Az egyesek csak saját rangjukbelieket látják maguknál, az uraknak vannak kaszinóik, klubjaik, s valódi »európai ház« csak Pulszkynál létezik, hol a különböző társadalmi körök nevezetességei s a külföldi vendégek egyaránt megfordulnak. Tizenötévi száműzetése alatt oly széles körrel jött ő személyes ismeretségebe, mint Magyarországon senki s külföldön is csak kevés. A legtöbb nevezetes külföldi, ha Pestre jő, ő hozzá hoz ajánló levelet.”⁴⁷ Törekvései az 1870-es évekbeli magyarországi viszonyok között még nem hozhattak áttörést, ahogy a többi szalon sem, de egy irányt mégis jeleztek. A későbbiekben számos civil mozgalom, egyesület megkísérítette a társadalom felső és középső rétegének tagjait vagy a művészket és közösségeket egymáshoz közelíteni. Ahogy egy újságíró fogalmazott: „Pulszky Ferencz szalonjával példát akart adni a magyar társadalmi életnek, a megszokottól eltérő berendezésére, amint ő azt külföldön láta és gyakorolta. Egyébként is törekedett itthon, a Nyugaton Kelethez számított hazánkban, más életrendet meghonosítani, mely lehetővé tegye a munkaidő helyesebb beosztását és felhasználását és egyszer mind az egymásköti érintkezést és együttelést elősegítse. Terve azonban meddő kísérlet maradt, mint évtizedekkel előbb Széchenyi István gróf is, ki hasonlóra tö-

⁴⁶ Merényi 2004: 339.

⁴⁷ sz. n. 1884: Estély. *Fővárosi Lapok* (12.) 2. 11.

rekedett, de szintén eredménytelenül.⁴⁸ Concha úgy fogalmazott, hogy a Pulszky-szalon a „szellemi világ önállóságának megtestesítése volt”.⁴⁹

A szalonról szóló cikkek mindegyike kitért Polyxena személyére. A tudósítók elragadtatással írtak arról a rendkívüli képességről, amellyel fiatal lányként betöltött a háziasszony szerepét. Hangsúlyozták, hogy meglátszik rajta kitűnő, különleges neveltetése, az, hogy sokat tanulhatott a társaságbeli viselkedésről külföldön töltött évei alatt, valamint kitertek arra is, hogy azt a kulturális fönnyent, amellyel rendelkezett, egy nő csak a világ műveltebb felén sajátíthatja el. minden róla szóló méltatás tartalmazta ezeket a kitételeket, amelyek beleillettek a korszak *Kelet és Nyugat összehasonlításáról* szóló diskurzusba is. Csodálták azt a fesztelenséget, amellyel a tudós, magas rangú férfiakkal társalgott, azt a könnyedséget, ahogyan a vendégekkel viselkedett, forgolódott közöttük; sokszor egyedüli nőként. „*E családban sajátos minden.* (Kiemelés – a szerző.) E fiatal lány, ki még csak az imént szűnt meg gyermekek lenni, a frissességet, mely korának szerencsés tulajdona, s a természetes szíjóságot, melylyel mindenkit elbájol, olyan határozott és fesztelesen magatartással párosítja, melyet a szalon sokkal régibb úrnői is irigylhetnének tőle. Élénk, finom szelleme s lányoknál ritka képzettsége dacára sem mutat kedvet a kékharisnyássághoz s mégis ösmeri egész Pest, az is, aki nem látta.”⁵⁰ „Még gyermekkorában, midőn a száműzetés éveiben édesanya szalonja Firenzében az ottani mivelt társaság színe-javát egyesíté maga körül, már akkor úgyszólva a nagyvilágban mozgott a kis leányka, a mi értelmi tehetségeit szokatlan módon fejlesztette. S utóbb, midőn a családot egymás után oly súlyos csapások érték és a kis leányka anyai vezetés nélkül magára maradt, oly korban, melyben más leányok még az illemtánnal bíbelődnek az iskolában, apai házánál ő fontosabb hivatásnak is meg tudott felelni: pótolta a házi asszony hiányát. Társadalmi talentomát már akkor fölismerték, mikor a Pulszky Ferencz szombati estélyein, a pesti intelligencia ezen legkedveltebb gyúpontján, a kisasszonyt diplomataik, tudósok, művészek, bel- és külföldi czelebritások körében mozogni látták. Nem túlzás, amit valaki akkor a Pulszky szalonja két főszemélyéről megjegyzett, hogy: «az apa a szalon szelleme, a leány meg a lelke».⁵¹

Polyxena tudós barátai egyfelől Pulszky Ferenc és Pulszky Károly kollégái, másfelől a Pulszky-szalon vendégei közül – ezek általában fedték egymást – kerültek ki. Fraknói Vilmosossal is először a szalonban találkozott: „Én pedig büszkén sorolom Kegyedet azon kevés »régi« jó barátom közé, kiket a legtöbbnek elvesztése után még megőriztem. A régi-t joggal aláhúzhatom. Néhány hét múlva lesz húsz esztendeje

⁴⁸ sz. n. 1897: Pulszky Ferenc. *Ország-Világ* (18.) 37. 582. 18.

⁴⁹ Concha 1903: 55–57.

⁵⁰ sz. n. 1875: Pulszky Ferencnél. — Sturm Albert »Culturbilder aus Ungarn«-jából. *Fővárosi Lapok* (12.) 251. 2–3.

⁵¹ sz. n. 1880: A tavaszi ünnepély. *Vasárnapi Ujság* (27.) 20. 313–314.

annak, hogy először léptem szalonjukba, és a leander szegélyes görög szabású ruhában öltözött kislány megnyerő szívélyességgel nyújtotta felém kezét!⁵²

A Magyar Történelmi Társulat üléséinek és kirándulásainak apja révén lett ismert és elfogadott résztvevője. A társulat 1879-es marosvásárhelyi kirándulásáról⁵³ szóló újságkikk külön kiemelte, hogy a banketten elhangzó pohárköszöntők egyikét – a számos férfi között – Polyxenára mondták.⁵⁴ A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület csíkszeredai gyűlésén mint a Történelmi Társulat tagja vett részt. Az esemény résztvevői a magyar nyelvterület minden részéről érkeztek, a társulat 30 taggal képviseltette magát, a korabeli híradás szerint Segesvárról mintegy 20 kocsin indul-tak a közreműködők „be Székelyföldre”.⁵⁵

Az 1878-ben megalakult Országos Régészeti és Embertani Társulat gyűléseinek – amelynek Pulszky Ferenc volt az elnöke – rendszeres hallgatója volt, erről beszámolt a sajtó is, „a régészeti fiatal kedvelőjeként”⁵⁶ aposztrofálva őt. A tudományos szervezetek vezetői közé nemigen kerültek be nők a 19. század második felében, így különös hírnak számított, hogy a Földrajzi Társulat 1873-ban tartott közgyűlésén „[...] egy fiatal nő: Pulszky Polixéna k[is]. a[sszony]., (a múzeumi igazgató szellemdús lánya) a választnyi tagságra sok szavazatot kapott”. A Társulatnak ekkor 302 tagja volt, ezek közül 45 nő, akikről az újságíró megjegyezte, hogy nem vettek részt a szavazásban, bár megtehetett volna.⁵⁷ Nem véletlen, hogy Veres Pálné 1867-ben, a Nőképző Egyesület megalakításakor (hat évvel korábban, mint ahogy ez a cikk íródott) folyvetette a női szolidaritás kérdését, hangsúlyozva annak fontosságát, hogy a nők ismerjék fel az őket érintő problémákat, és együttesen képviseljék az érdekeiket.

Az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeum 1884-ben rendezett egy ötvös-mű-kiállítást. 380 kiállító 7728 tárgyat állított ki tematikus csoportokban, a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának termeiben. Pulszky Károly, Pulszky Ferenc, Ipolyi Arnold besztercebányai püspök, valamint Ráth György, az Iparművészeti Múzeum igazgatója mellett a háziasszony szerepét Polyxena töltötte be. 1876-ban a nemzetközi őrtörténeti kongresszus vendégeit a Nemzeti Múzeumban háziasszonyként szintén Polyxena fogadta. Dohra Antal német zoológus budapesti látogatásakor ő szervezett egy délutáni kirándulást a budai hegyek közé, „[...] amelyre szép társaság gyűlt össze a svábhegyi fogaskerekű vasút pályaházában. Este vidám lakoma egyesíté a társaságot az Eötvös-villában.”⁵⁸ 1894-ben a közegészségügyi és demográfiai

⁵² OSZK Kt VIII/2176/116 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Róma, é. n. december 3.

⁵³ Teleki levéltár feltárása.

⁵⁴ Szabó Gyula 1879: A történelmi társulat kirándulása II. *Magyar Polgár* (13.) 194.

⁵⁵ sz. n. 1879: A székely művelődés és közgazdasági egylet nagygyűlése. *Magyar Polgár* (13.) 203.

⁵⁶ sz. n. 1879: Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* (16.) 226. 1086.

⁵⁷ sz. n. 1873: Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* (10.) 10. 44.

⁵⁸ sz. n. 1883: Hírrovat. *Magyarország és a Nagyvilág* (20.) 32. 512.

kongresszus nőbizottságának elnökeként Polyxena mutatta be a kongresszus nőtagjainak a Nemzeti Múzeum gyűjteményét.⁵⁹ Kállay Béni közös pénzügyminiszter 1884-es intézménylátogatásai sorában helyet kapott a Műcsarnok⁶⁰ megtekintése is, ahol szintén ő volt a vendégek kísérője és vezetője.⁶¹

Az Akadémia ünnepi ülésére jellemzően azok a nők jártak, akik férfi családtagjukat kísérték el, így rendszeresen találkoztak itt a tudományos elit női hozzártatói, többek között: Eötvös Józsefné, Csengery Antalné, Arany Jánosné, Arany Lászlóné, Szász Károlyné, Tanárky Gedeonné, a Szász, a Tanárky, a Gyulai (Pál) lányok, Arany János unokája és Polyxena. Ezek a nők nem saját jogon tartoztak a 19. század végi értelmiségi elithez, hanem férjük (apjuk) státuszából jutottak olyan presztízs-hez, amelynek birtokában a főváros tudományos eseményein rendszeresen megjelenhettek. Az egyik akadémiai ülésről szóló beszámolóban a következő megjegyzés volt olvasható: „Hampelné Pulszky Polixéna a szépnemet képviselte, a mely szellem dolgában keresve sem akadhatott volna jobb képviselőre.”⁶²

Polyxena leveleiből kiderül, hogy nemcsak az érdekelte, ami az ismerősökkel vagy a barátokkal történt, hanem minden, ami a tudós társulatokban vagy az Akadémián zajlott, tehát a tudomány- és a kultúrpolitika kérdései is foglalkoztatták, és mindenről határozott véleménye volt (nyilván elsősorban a családja iránti elkötelezettség szempontjait előtérbe állítva ítélte meg a történések). Barátaival megosztotta meglátásait, és izgatottan várta tőlük a legújabb híreket. „Hát az akadémiában mi újság? A régészeti társulatban meg lesz-e Török Aurél titkárnak: Reménylem különben a Nyáriak⁶³ kezébe jutna a társulat, ez pedig igazán baj volna”⁶⁴ – írta Szilágyi Sándornak. Thallóczy Lajosnak szóló leveléből úgyszintén az derül ki, hogy naprakészen tájékozott volt, és tudni akart a fejleményekről. „A pesti levelekből látom, hogy a régészeti társulatban már megint baj van – hiszen az rettenetes miért nem tudnak az emberek nyugton maradni mi szükség van Hampelnek (ekkor még nem voltak házasok, és ez idő tájt Hampelnek konfliktusa támadt Pulszky Károllyal, amelynek alakulásáról barátai folyamatosan beszámoltak – a szerző) lemondani ha

⁵⁹ sz. n. 1894: Nemzetközi közegészségügyi kongresszus. *Fővárosi Lapok* (31.) 244. 2093.

⁶⁰ 1877-ben épült a neoreneszánsz stílusú sugárúti palota, a Műcsarnok. A millenniumi ünnepek idején 1896-ban emelték a Városligetben a mai Műcsarnok épületét. Ekkor keresztelték át az Andrássy úti épületet Régi Műcsarnokra. Később a Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképző szomszédos épületeivel egybenyítötték, s azóta a Régi Műcsarnok épülete a Képzőművészeti Egyetem része.

⁶¹ sz. n. 1884: Napi hírek. *Pesti Hírlap* (6.) 265. 25.

⁶² Columbus 1885: Végén csattant. *Pesti Hírlap* (7.) 27. 1.

⁶³ Báró Nyáry Jenő (1836–1914) ösrégész, barlangkutató, császári és királyi kamarás, miniszteri osztálytanácsos. Kubinyi Ferenc unokaöccse. Szoros barátság fűzte Rómer Flórichoz, együtt is végeztek ásatásokat.

⁶⁴ OSZK Kt IX/493/6 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, Firenze, 1881. október 25.

tudja hogy Czobor⁶⁵ fog helyébe jönni s ha tudja hogy ez által az Értesítő szerkesztőségét C[z]ob[or]. kezébe juttatja, komolyan bosszankodom az ilyen eljárás felett. [...] Mi történt a keleti bizottság dolgában lesz e valami belőle, [...] mennyire van a török kéziratok dolga – beszélt-e már róla Károllyal? Különben is hogyan mennek az ügyek az akadémia, múzeum, képzőművészeti társaság?"⁶⁶ Barátai lelkiismeretesen kielégítették kíváncsiságát. Thallóczy például a tőle megszokott szarkazmussal számolt be neki az aktualitásokról: „Szkender Szilágyi basa sonkát eszik s II. Rákóczi György dicsőségét issza. Indítványozunk népünnepet, Budavár visszavétele megülését, Bánó⁶⁷ a félreismert sárosi Carlyle⁶⁸ milleniumos planumokkal traktál, szóval élünk s van skandalom elég. Az Akadémiai választás közeleg: a bukás lehetséges, sőt valószínű, de enyhébb a hangulat, hacsak Lónyait buktatni akarók kisebbségen nem maradnak.”⁶⁹

Az európai múzeumok, a műtárgy-kereskedelem berkeiből származó információkhöz, kéziratok, könyvek, műtárgyak felbukkanásáról, vásárlásáról szóló hírekhez külföldi – elsősorban olaszországi – kapcsolatain keresztül jutott. A hazai tudósokkal való napi szintű találkozás és eszmecsere, a különböző tudományos eseményeken való részvétel, valamint olvasmányai nyomán tájékozott volt a hazai régészeti, történeti, művészettörténeti kutatások helyzetéről. Közvetített például egy kézirat ügyében, amelyről Berzeviczy Albert írt fellelkesült levelet. „Mikor útközben elolvastam De Marinis⁷⁰ úr levelét, akkorát ugrottam, hogy a vasúti kocsi fedelét majdnem kivertem.” A levélben egy olyan kéziratról volt szó, amelyről feltételezni lehetett, hogy a Dydinus Codex, amely Mátyás és Beatrice „legintimebb, legrealisztikusabb képét tartalmazza”, és Berzeviczy évek óta keresett mindenhol. A Codex „sorsát” részletesen ecsetelte Polyxenának, majd az eredetisége vizsgálatára tett észrevételeket. „Ha tehát csakugyan a Didinus Codes e könyv, akkor végtelen fontosságú és becsű lelet nyomára vezet bennünket Mélt. Asszonyom! Ez volna e szerint mindenek előtt megállapítandó!” Leszögezte, hogy minden el kell követniük annak érdekében, hogy a könyv nehogy olyan gyűjtő birtokába kerüljön, akitől soha többé nem tudják megszerezni.⁷¹

⁶⁵ Czobor Béla (1852–1904) katolikus pap, régész, műtörténész, egyetemi tanár. 1876-tól a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának segédőre volt. 1889-től a Műemlékek Országos Bizottságának előadója.

⁶⁶ OSZK Kt XI/397/8 Pulszky Polyxena levele Thallóczy Lajoshoz, Algír, 1881. február 29.

⁶⁷ Bánó József politikus, az MTA tagja.

⁶⁸ Thomas Carlyle (1795–1881) skót történetíró.

⁶⁹ OSZK Kt VIII/2374/45 Thallóczy Lajos levele Pulszky Polyxenához, h. n., é. n. (ceruzával a levélen: 1889.)

⁷⁰ Tammaro De Marinis firenzei könyvkereskedő és kodikológus.

⁷¹ OSZK Kt VIII/2120/2 Berzeviczy Albert levele Pulszky Polyxenához, Berzevicze, 1912. május 12.

Grünwald Bélának beszámolt arról, hogy talált egy naplójegyzetet, amelyet nagyon fontos és érdekes forrásnak ítélt, de úgy gondolta, hogy nem lehet nyilvánosságra hozni addig, amíg élnek a benne érintettek. „[...] a világosi fegyverletételere vonatkozik, most még nem publicálható mert a két főszereplő Kossuth s Görgei élnek, de idővel igen fontos lesz az akkor gondolkodásmód s kor jellemzésére.”⁷²

Ismertsége, elismertsége révén előadóként és szerzőként is meghívásokat, lehetségeket kapott. Kettöt emelek ki ezek közül, ahol egyedüli nőként szerepelt. Az 1879-es szegedi árvíz utáni újjáépítés alkalmából, 1883-ban a királyi pár meglátogatta a várost. Az eseményre – ahogy a hasonló ünnepségek esetében szokás volt – kiadtak egy húszoldalas díszes alkalmi lapot *A feltámadt Szeged* címmel. Ebben ismert írók, politikusok szépirodalmi művei, kisebb dolgozatai, emlékmondatai látta napvilágot, neves művészek illusztrációival együtt. A szegedi kiadványról szóló híradások idéztek az emlékmondatokból. Jókai Mór, Tisza Kálmán, Tisza Lajos idézetei között szerepelt Pulszky Polyxenáé is, aki a következő gondolatot osztotta meg az ünnepi kiadvány olvasóival: „A lesújtott Niobén megkönyörültek az istenek és fájdalma enyhült, midőn könyei kővé váltak. Napjainkban megújult a csoda. Szeged könyeit az emberiség részvéte változtatta kővé. Újjá emelkedett romjaiból. Üdv neki!”⁷³ A szöveg tükrözi, hogy Polyxena birtokában volt annak a klasszikus műveltséget kifejező beszédmódnak – hiszen rendelkezett ezzel a műveltséggel –, amelyet a korabeli művelt, értelmiiségi (elsősorban férfi) körön belül normatívnak lehetett tekinteni.

A Népművelő Társaság 1913-1914-ben szervezte meg népszerű főiskolai kurzsát, amelynek előadói a kultúrtörténet köréből tartottak előadásokat XIV. Lajos koráig bezáróan. Egyetemi tanárok és olyan elismert tudós „oktatók” között szerepelt Polyxena egyedüli nőként – *A reneszánsz férfi- és nőtipusa* című előadásával –, mint Alexander Bernát, Wildner Ödön, Marczali Henrik, Lenhossék Mihály, Mahler Ede, Sebestyén Károly, Láng Nándor, Ballagi Aladár, Riedl Frigyes, Heinrich Gusztáv.⁷⁴

Megjelent egy tudományos cikke is – Mátyás király trónszönyege címmel – az *Archeológiai Értesítőben*, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyoiratában, amelynek korábban Pulszky Ferenc, a cikk kiadásakor, 1888-ban pedig férje, Hampel József volt a szerkesztője. Ebben a munkában arra tett kísérletet, hogy bebizonyítsa, a galgóci szőnyeg Mátyás király trónszönyege volt. „Gazdag műtörténeti ismerete segítségére volt, hogy a kérdést eldöntse. Egyszerű tiszta szabatos előadását gyönyörű facsimilékkal illusztrálta, jelesül egy azonkorai franczia s egy német trónszönyeggel a firenzei intarsia székek rajzaival, Mátyás a diadalkocsin

⁷² OSZK Kt Levelestár Pulszky Polyxena levele Grünwald Bélához, h. n., d. n.

⁷³ sz. n. 1883: „A feltámadt Szeged”. *Fővárosi Lapok* (20.) 241. 1538.

⁷⁴ sz. n. 1913: Irodalom és művészet. *Budapesti Hírlap* (33.) 256. 13.

amint Bécsbe vonúl stb. E kis monographiának kiállítása is könyvészeti remek”⁷⁵ – írta róla a *Századok* című folyóiratban megjelent ismertő szerzője.

A trónszönyegről szóló tanulmányhoz Firenzében is végzett kutatásokat, erről férjének írt leveleiben részletesen beszámolt. Bejárta az ottani múzeumokat, ahol a szönyegeket, a kárpitokat vizsgálta, konzultált olasz szakemberekkel is. Az egyik megjegyzése arra is rávilágít, hogy sok minden érdekelte, és a reneszánsz művészetben – már csak számos itáliai utazása és kapcsolata nyomán is – különösen jártas volt. Férjének arról írt, hogy járt a Museo dell’Opera del Duomóban, megnézte az ezüstoltárt, amelyet még sohasem látott, és „igazán nagyszerű dolog s mind inkább arra a meggyőződéré vitt, hogy az Esztergomi kálvária Verocchio műve”⁷⁶.

Érdeklődési (kutatási) területe, a kézimunka (a hímzések, kárpitok) – amelyről, úgy tűnik, széles körű ismeretekkel rendelkezett, és ismerte a korabeli szakirodalmat is – olyan téma volt, amelyben a női szakértelmet a kortársak sem kérdőjelezhatték meg.⁷⁷ Az a tény azonban, hogy ezt a tanulmányt sem saját neve alatt adta ki, hanem Lubóczy (ez volt a másik előnevük) Zsuzsánna álnéven írta, jelzi, hogy a korabeli közvélemény számára nem volt igazán elfogadott a nők tudományos tevékenysége. Ismételten visszatérünk ahhoz a kérdéshez, hogyha Polyxena ambícióit a családja, valamint a „tudós” és a nem tudós baráti kör (írók, képzőművészek, azok feleségei, számos arisztokrata barátnő) elfogadta, miért nyúlt újra és újra álnévekhez. Saját magában volt bizonytalan, vagy pedig szem előtt tartotta kortársai előítéleteit. Itt mindenkiéppen érdemes néhány sort szentelni Polyxena női emancipációról val-lott nézeteinek, amelyeket a női gimnáziumokkal kapcsolatban fejtett ki. Vélekedése azon az elvi megközelítésen alapult, miszerint a társadalom állapota, fejlettsége meghatározza, hogy tagjai milyen jogkiterjesztést képesek tolerálni, és milyen jogokkal képes élni az egyén. Egyértelműen hitt a társadalmi fejlődésben, amelynek során az emancipáció magától is megszülethet. Ő maga e fejlődés előmozdításán kívánt elsősorban munkálkodni, amelyet a műveltség emelésével, kiterjesztésével kívánt elérni. „A nők teljes emancipációjára irányuló törekvéseket részemről nem ítélem ugyan el, de fölöslegeseknek tartom. Szerintem kell, hogy minden nő maga-magát emancipálja. Annyi joga lesz, amennyi esze van és a mennyeit a körülmények megengednek. A további fejlődés önkényt következik az elért eredmények után. Azt megakadályozni nem lehet. Előbb azonban a társadalomnak kell magasabb fokra fejlődni; a jog annak mindig utána sántikál. [...] Mi tehát egyelőre ne siessünk na-gyon az emancipációval.”⁷⁸ 1892-ben megfogalmazott álláspontja jól tükrözi, hogy

⁷⁵ sz. n. 1888: Irodalmi Szemle. *Századok* (22.) 193.

⁷⁶ OSZK Kt VIII/2547/59 Pulszky Polyxena levele Hampel Józsefhez [Firenze 1889. április].

⁷⁷ Gondoljunk Gyarmathy Zsigánéra, akire a kalotaszegi varrottas szakértőjeként tekintett az induló néprajztudomány.

⁷⁸ Hampelné 1892: 150.

Polyxena élete olyan elfogadó, ösztönző, megértő, toleráns közegben zajlott, ahol lehetősége volt arra, hogy „magamagát emancipálja”. Később árnyalatabbá vált ez irányú véleménye; ehhez hozzájárulhatott az is, hogy egyre több társadalmi és szociális egyesületben, megmozdulásban vett részt, és egyre jobban megismerhette például az alsóbb rétegek asszonyainak helyzetét is.

Visszatérve az álnévhasználatra: az lehet talán a magyarázat, hogy úgy gondolta, a magyar társadalom fejlettségi foka nem elég magas még ahoz, hogy tagjai tolerálják a női tudományos teljesítményeket. Korábbi „rejtőzködéséről” inkább lehet úgy vélekedni, hogy abban közrejátszhatott még az önmagával való elégedetlenség, hiszen útirajz, úti levél női szerzőktől nem volt már annyira szokatlan az 1870-es vagy 1880-as évek Magyarországán sem.

„PÓLI” ÉS A TUDÓS FÉRJ

1883-ban kötött házasságot Hampel József (1849–1913) régész, egyetemi tanárral. Hampel német eredetű katolikus polgárcsaládból származott. Eredetileg jogi tanulmányokat folytatott. 1877-től dolgozott a Magyar Nemzeti Múzeumban Rómer Flóris utódaként mint az érem- és régiségtár őre, 1890-től mint a múzeum igazgatója. A budapesti egyetem klasszikai archeológiatanára volt szintén 1890-től. Az Akadémiának 1884-től levelező, 1892-től pedig rendes tagja. A régészettel új korszakot jelentett Hampel József működése, ő volt a hazai bronzkori és honfoglalás kori leletek első monografikus összegzője. A magyar tudományos régészeti elindulását Rómer Flóris, Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold és Pulszky Ferenc fémjeleztek. Ahogyan Hampelről szóló emlékbeszédében Ortvay Tivadar fogalmazott, fellépésükig „Hiányzott tudományos világnezetükben az áttekintés, a tárgyak összefüggésének, együvé tartozásának vagy együvé nem tartozásának a felismerése. Ítéletük megfogalmazásában hiányzott az analógiák nagy tanúsága.”⁷⁹ Mind a négyen az analógiák, összehasonlítások nyomán folytatták kutatásaikat, és Hampel indulásakor ők voltak rá a legnagyobb hatással. Hampel meggyőződése már korán megnyilatkozott, miszerint „Első és legfontosabb, talán mondhatni, kizárolagos szükséglet: az anyagyűjtés” – írja egyik 1876-ból való iratában. „Csak óvatosan és feltételesen szabad általánosabb tételeket felállítani és veszedelmes dolog merész hypothesékkel fogni a kutatáshoz, mert a kívánt elfogulatlanság könnyen megzavarodik. A tudomány csak terjedelmes synthesisen épülhet, melyre az anyagot az ország minden zugából össze kell hordani.”⁸⁰

⁷⁹ Ortvay 1913: 4.

⁸⁰ Idézi Ortvay 1913: 6.

Esküvőjüket a krisztinavárosi katolikus templomban tartották, Fraknói Vilmos, a család barátja adta őket össze.⁸¹ Polyxena számára nemcsak az apja, hanem férje is megfelelő háttérét biztosított ahhoz a széles körű társadalmi tevékenységhez, önműveléshez, irodalmi munkássághoz, amelyet végzett. Férje elfogadta önállóságát, bizonyos fokú függetlenségét. Archeológiai érdeklődésük közös volt. 1883-as görögországi útjuk is bizonyítja, hogy Hampel számára természletesnek számított, hogy felesége abban a nem minden nap, nem átlagos utazásban is kitűnő, tapasztalt, tájékozott társként kísérte. A házaspárnak öt gyermeke született, négy fiú⁸² és egy lány.⁸³

Hampel feleségéhez írott levelei – amelyek nagy része németországi és oroszországi útjáról maradt fenn – arról tanúskodnak, hogy teljes mértékben partnerként kezelte őt tudományos kérdésekben is. Hosszú, sokszor szinte értekczésszerű leírásokban tudósította feleségét (és apósát, mivel nem akart két levelet küldeni) a látottakról, valamint újabb és újabb elméleteiről. A múzeumok és gyűjtemények leleteinek aprólékos tanulmányozása számos ötletet, gondolatot inspirált, amelyeket részletesen megosztott. Elmesélte találkozásait a tudósokkal, múzeumigazgatókkal, az illetők rövid jellemzését humoros részletekkel vagy megjegyzésekkel is kiegészítette. Írt az étkezési szokásokról, baráti vendéglátásokról, a városokról, emberekről nyert benyomásairól. Azt, hogy tudományos kérdésekről itthon is rendszeresen beszélgették, bizonyítja egy megjegyzése, amelyet egy orosz régésznél tett látogatásának leírásához fűzött hozzá. „Délután ½ 2- ½ 6-ig véle tárgyaltam – az ő csinos feleségének legnagyobb kétségebesésére, aki erőnek erejével azt akarta, hogy vele és társaságával igyuk meg a verandán a csajt – udvarias voltam, de makacs – mondám asszonyokkal nem lehet archeologizálni – kivéve [sajnos olvashatatlan név] grófnét és az én feleségemet!”⁸⁴ Stettinben részt vett egy történész kongresszuson, ahol találkozott Rankéval is. A kongresszusról egyébként úgy nyilatkozott, hogy sokkal jobbnak tartaná, ha a tudósok nem beszélnének – mert írni sokkal jobban tudnak –, hanem amikor összegyűlnek, eszmék és beszédek helyett könyveket cserélgetnék egymás között, így a rettentő hosszadalmas és unalmas előadásokat nem kellene végighallgatni.⁸⁵ A szellemes, szarkasztikus kommentárok olvasása nyomán egyér-

⁸¹ MNL OL A 00110.337 A Krisztinavárosi katolikus plébánia Házassági Anyakönyve. 1883. március 29.

⁸² Ferenc orvos; Gábor a Kereskedelmi Bank hivatalnoka; Vilmos 1904-ben, 12 éves korában meghalt; József ügyvéd, grafikus.

⁸³ Beatrix képesített tanítónő unokatestvérehez, a katolikus Kern Aurél zenekritikushoz ment feleségül. 1928-ban, férje halála után öngyilkos lett.

⁸⁴ Hampel József levele Pulcsky Polyxénához, Moszkva, 1886. IX.14. OSZK Kt, Fond VIII/2204, 39. sz. levél.

⁸⁵ OSZK Kt VIII/2204/14 Hampel József levele Pulcsky Polyxénához, Stettin, 1886. augusztus 12.

telmű, hogy Polyxenával nemcsak komolyan, hanem igen szórakoztatónak is lehetett eszmét cserélni.

A német gyűjteményeket tanulmányozva Hampel több érdekes következtetésre jutott legfőbb érdeklődési területe, a kultúrák egymásra hatása tekintetében. Amint írta: „Miután a szlávok előtt itt egyéb nárcziók itt nem is laktak, mint germánok(?) Ennél fogva még inkább erősödik nézetem, hogy a fekete tenger felől kaptuk e szélirányt és hogy a góthság meg mellékágai voltak a hővezetők és fejlesztők addig míg az alemanusoknál, [alemannok] burgundoknál, frankoknál meghonosult az új ízlés és helyi zamatott vett föl. Majd meglátjuk hogy föltekintésem hogy vágnak majd össze a petersburgi s moszkvai leletek tanulságával. A mi másik problémámat illeti, a bronzkérést: nyilvánvaló hogy Magyarországból terjedt a bronz Sziléziába és Poumerznbe, de meg Westpreussenbe is, hogy tehát a magyar bronzkor kérdésére ezek a vidékek azt a negatív bizonyítékot adják, hogy lejebb délre és délkeletrre kell a kapcsokat keresni. Egyik út ismét a fekete tenger északi vidékére vezet másik Thrákiába. Mind a két út valószínű, de össze kell öket kapcsolni, hogy hol váltak széjjel, még nem tudom.”⁸⁶ Kifejtette azt is, hogy a szláv kultúrára nem lehet úgy tekinteni, ahogy a német tudósok teszik: „Nem áll, hogy ők csak földhöz tapadt koldusok voltak, nem szabad oly elfogultaknak lennünk, mint német szomszédaink, nincs is szükségünk reá. [...] nem áll, hogy kultúrájuk nem volt és lehetetlen hogy nem maradtak légyen emlékeik.” Ehhez a megállapításhoz hosszú, részletes elemzés után jutott, majd azzal összegezte, hogy ezt a „szláv kérdést az archeológiában” leveleiben (tízoldalas levélről van szó) nem fejtette ki elégé, de úgyis lesz még rá alkalom, „Csak érintettem, hogy lássad, úgy mellékesen mik foglalkoztatnak engem mostanában az én két fő kérdésemén t.i. a bronzkori és népvándorláskori themán kívül”.⁸⁷ Számos ehhez hasonló részletes, szakmai eszmefuttatást tartalmaznak leveleit.

Polyxena leveleiben beszámolt férjének a gyerekekről, saját napjairól, amelyek elég unalmasan teltek. Hampel biztosította arról, hogy megérte helyzetét, nem lehet könnyű, hogy mindig csak a gyerekek körében van. Polyxena is céltossz erre, de közben meg is nyugtatta férjét, hogy nem lázadozik a körülömények ellen. „[...] most tudom csak mi az 4 gyerek s értem ha a mamák azt mondják hogy a gyerekektől nem jutnak más munkához, de ezt nem mondjam panaszképpen mert nincs nagyobb öröm mint ezekkel a kis imposztorokkal bajlódni [...]”⁸⁸ Kitért arra is, mennyire várja, hogy a gyerekek felcsepedjenek és együtt tehessenek utazásokat. Természetesen tájékoztatta Hampelt ismerőseikről, barátaikról is: „Thallóczy [...]

⁸⁶ OSZK Kt VIII/2204/15 Hampel József levele Pulszky Polyxenához, Stettin, 1886. augusztus 13.

⁸⁷ OSZK Kt VIII/2204/15 Hampel József levele Pulszky Polyxenához, Stettin, 1886. augusztus 13.

⁸⁸ OSZK Kt VIII/2547/87 Pulszky Polyxena levele Hampel Józsefhez, Szt. Lőrinc, 1889. szeptember 10

azt találja hogy a történelmi társulat ülése politicailag sikerült én azt tartom hogy sikerült Ő felségét annyira agyon untatni hogy soha többé tudományos ülésre nem lesz kapható.”⁸⁹

Többször kérte, hogy semmiképpen ne jöjjön hamarabb haza az előre tervezett-nél, hanem használja ki a lehetőséget, és addig maradjon, ameddig szükséges a kutatásaihoz. „Kedves egyetlen Józsim. 3diki leveledet ma vettetem, kérlek, ne siess haza igen nagyon örülök ha megint együtt leszünk de ki tudja mikor lesz megint ily jó alkalmad Oroszországot látni ezért is 100 frt helyett 200at küldtem.”⁹⁰

„PÓLI” ÉS A TUDÓS FÉRFIAK

A baráti levelek arról tanúskodnak, hogy bár a tudós férfiak apjával, fivéreivel, férjével kollegiális vagy baráti viszonyban álltak, Polyxena művelte sége, széles körű tájékozottsága, szellemessége, társalgási stílusa miatt külön is respektálták őt, saját jogon is barátnak tekintették, szívesen megosztották vele a társasági és a szakmai pletykákat, a múzeumi kérdéseket, a tudományos élet híreit, az aktuális politikai történéseket. A nyájas, közvetlen, játékos, viccelődő, néha ironikus hang mögött ott érezzük a minden nap találkozás, beszélgetés eléményét, valamint azt, hogy ők mindenannyian egy kör tagjai, akik megosztják egymással az információkat; mindenki bennfentesnek érzi magát. Az emberi, baráti megnyilvánulásokon túl leveleikben a legkülönbözőbb témakról írtak. Tájékoztatták egymást személyes problémáikról, élethelyzetükről, a családagokról. A szakmai kérdéseket, valamint a baráti kör tagjainak „hivatalos” és magánügyeit egyaránt megtárgyalta. Megosztották egymással a fővárosi (társasági) pletykákat és a közélet ügyeit. Gyakran előfordult az is, hogy Polyxenát apja vagy testvérei hogyléteről vagy holléteről, ügyeiről tájékoztatták. Baráti levelekből (is) értesült például fivérei nősülési szándékáról (azalatt történt, amíg ő Algírban volt), kielemeztek minden két pár helyzetét, benyomásaikat, információikat a leendő arákról. Pulszky Ágost Figdor Herminét, Károly pedig Márkus Emília színésznot vette feleségül. Ez utóbbi igazán érdekes hírnek bizonyult, muníciót adott a pletykához a pesti társasági körökben.

Polyxena mint atyai barátjára tekintett Herman Ottóra (akinél 12 évvel volt fiatalabb),⁹¹ legalábbis „Kedves Herman bácsi”-nak szólította mindenügy őt. Levélvál-

⁸⁹ OSZK Kt VIII/2547/13 Pulszky Polyxena levele Hampel Józsefhez, Rákos-Palota, 1886. szeptember 4.

⁹⁰ OSZK Kt VIII/2547/15 Pulszky Polyxena levele Hampel Józsefhez, Budapest, 1886. szeptember 7.

⁹¹ Trefort Ágoston 1875-ben kinevezte a Magyar Nemzeti Múzeum állattárába őrsegédnek, tehát ő is a múzeum munkatársa volt ezekben az években. 1875 és 1878 között jelent meg három-kötetes, pónkaunáról szóló könyve.

tásaik kifejezetten meghitt viszonyt tükröznek, a tréfálkozáson keresztül is érezhető az a bizalom és szakmai tisztelet, amellyel a tekintélyes tudós felé fordulhatott. Herman Ottónak jól leírta a lány figyelmessége, érdeklődése szakterülete iránt. Polyxena például jelen volt a pókfaunákról tartott előadásán, amelyet Herman egy különleányomattal köszönt meg. „E napokban kaptam meg a pókok szövéséről tartott előadásom szövegét átnézés végett, s minthogy e szöveg első szava »Hölgyeim«, legott Nagyságodra emlékeztem, mint aki előadásomat jelenlétével megtisztelte, sőt meleg érdeklődést tanúsított a tárgy és csekély törekvésem iránt. Alapjában rideg, nehéz életemben ilyen és ennyi szeretetreméltság igen jól esett nekem [...]”⁹² Polyxena sokszor csipkelődött, beszélt vele feszítelenül. Leveleik stílusát egyfelől az őszinteség, másfelől a humoros fordulatok jellemzik. „Igaz, hogy utolsó levelemre nem kaptam választ, de hát megbocsátom bűneit ha ez egyszer jobban viseli magát. Én miolta utoljára írtam Önnek bejártam a félvilágot, [...] (Egy olasz kisvárosba – a szerző) mentem ahol 3 napot töltöttem gyönyörű költői kis város zöld hegyektől körülvéve a hegyeken mindenhol dús flóra virágzik, a völgyben már egészen déli vegetatio van, míg a hegyek tetején fenyőfák díszlenek.” Beszámolt arról is, hogy a városon keresztül folyik egy patak, benne pisztrángok. Mindez fontosnak tartotta megjegyezni a zoológusnak, a természettudósnak. Tájékoztatta arról is, hogy Velencében tíz napig maradt egyedül, ott várta be apját és fivérét, akikkel azután együtt utazott vissza Firenzébe. A délelőttöt a tengerparton, a Lidón töltötte, délután megnézett egy-egy képet, majd kigondolázott, és sokszor csak holdvilagnál tért haza.⁹³ Levele egy független, magabiztos fiatal nőé, akin látszik, hogy környezete (levelezőtársa is) elfogadta őt, méltányolták, bíztak benne, hagyták, hogy önálló döntéseket hozzon, önálló véleménye legyen.

Ezzel kapcsolatban érdekes momentum, hogy amikor egy praktikus ügyben fordult Herman Ottóhoz, (a filoxérákat illetően) tett egy megjegyzést arra is, hogy Magyarországon az emberek (hivatalt viselők) mennyire nem képesek szuverén módon határozni akkor sem, ha pedig az lenne az észszerű, mindenkinél előnyös. Amikor felfedezték a környék (Szécsény) szőlőjében a filoxérát, miután senki nem tudta még, hogy valójában miről is van szó, Polyxena javasolta a főszolgabírónak, hogy küldjenek mintát Hermannak, a beteg tőkéket pedig vágják ki. Erre az illető szőlősgazda hajlandó is lett volna, de „őtekintetessége” (a főszolgabíró) felső parancsra várta, nem tett semmit. „[...] ilyenek ebben az országban az emberek!” – fűzte hozzá Polyxena.⁹⁴

⁹² OSZK Kt VIII/2217/1 Herman Ottó levele Pulszky Polyxenához, Boroszló, 1876. május 6.

⁹³ OSZK Kt Levelestár/2 Pulszky Polyxena levele Herman Ottóhoz, Firenze, 1881. szeptember 25.

⁹⁴ MTA Kt Ms 273/166 I. Pulszky Polyxena levele Herman Ottóhoz, Szécsény, 1876. július 2.

Herman saját politikai szerepvállalásáról, képviselői fellépéseiiről, a Házban és a Házon kívül folyó politikai csatározásokról,⁹⁵ a közélet visszásságairól, közös ismerőseik – sokszor általa igen negatívan megítélt⁹⁶ – szerepéről részletes képet nyújtott leveleiben, parlamenti beszédeit és azok hatásait is ecsetelte a lánytak. „El vagyok tökélve arra, hogy mindennek teljes nyiltsággal nekimegyek – jön, ami jön, mert komoly aggodalmaim vannak a nemzet jövőjére nézve, kivált, amikor a társadalom általános romlását szemlélem.”⁹⁷

A politika rendszeres témája volt levelezésüknek, Polyxena 1906-ban kéréssel fordult Herman Ottóhoz: „Sokszor politizáltunk mi egymással néha egy nézeten voltunk néha eltértek meggyőződéseink, de ez egyszer mindenketen 48-as pártra fogunk szavazni az az Ön fogja azt tenni, mert nekem sajnos nincs szavam s ezért kérem szavazzon Dr. Nagy Dezsőre aki nekem jó emberem s tegyen mindenamt tehet érte!”⁹⁸ Herman kifejezte bizalmát aziránt, hogy Polyxena támogatotta nyilván „derék ember, jó hazafi” – hiszen megbízik benne –, ennek ellenére nem tudott kérésének eleget tenni, mert úgy gondolta, azzal teheti a legnagyobb szolgálatot, ha nem vesz részt a választásokon.⁹⁹

Herman a múzeum ügyeiről, az intézményen belüli feszültségekről is tudósított, de az ő leveleiben is előfordulnak a minden napok és azok sokszor humoros epizódjai: „[...] Török Aurél kenyeres pajtásom Laghouatból két szarvas viperát küldött, melyeknek fehér egeret kellett szerezni s azonkívül a múzeum idegeseit külön külön megnyugtatni, hogy a terráriumból meg nem szöknek.”¹⁰⁰

Szilágyi Sándor történész, aki „öreg barátnak” aposztrofálta magát, és „édes jó Póli kisasszonynak” szólította a lányt, leveleiben beszámolt az utazásairól, a társasági ülésekről, emellett társasági, irodalmi, és tudományos plétykákkal is bőven ellátta. Levelei szintén jól illusztrálják, hogy a „céhhez” tartozónak, a társaság bennfentes tagjának tekintette Polyxenát. „Hogy mennyivel szélesebb látköre s helyesebb felfogása van Fraknónak, mint a püspöknek (valószínűleg Ipolyi Arnoldról van szó – a szerző) arról tegnap győződtem meg. A Tört. Társ. vál. ülésében arról volt szó, hogy az Emich Gusztáv fele pályakérdés újra tűzessék ki, miután egyszer eredménytelen

⁹⁵ Herman politikai szerepéről: Erdödy 1984.

⁹⁶ „Bubics [Lajos] bácsival találkoztam. Azelőtt mindig egymás szemébe néztünk, most már nem. Beszél »körülményekről, viszonyokról«, beh sokan, beh régen beszélnek nekem ugyanazt, de már az úgy van, hogy az én boldogtalan fejemben teljesen hiányzik az agyvelőnek az a kanyarulata, amelyre a »körülmények« hatnak. [...] Nem hiszek én többé papnak; pedig mondhatom ez a pap nekem igen kedves papom volt.” OSZK Kt VIII/2217/10 Herman Ottó levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. Mihály napja.

⁹⁷ OSZK Kt VIII/2217/14 Herman Ottó levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1883. február 1.

⁹⁸ MTA Kt Ms 258/25 Pulszky Polyxena levele Herman Ottóhoz, h.n., 1906. április 20.

⁹⁹ OSZK Kt VIII/2217/3 Herman Ottó levele Pulszky Polyxenához, Bécs, 1906. április 25.

¹⁰⁰ OSZK Kt VIII/2217/10 Herman Ottó levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. Mihály napja.

maradt. De minő alakban? Ha ismét Mátyástól 1541-ig kívánják a királyi udvartartás leírását, nehezen fog új munka érkezni. Fr[aknói] tehát azt indítványozta, hogy tetszsé szerént választva akármelyik magyar király vagy erdélyi fejedelem udvara írassék le. A püspök cath. lelke fellázadt, hogy egy prot-fejedelem udvarára adassék 20 ft s csak a magyar királyokat akarta bevonni. Persze leszavaztuk.” Talán Fraknói Vilmos előbb akarta a pletykákat elmondani: „Hát megírta –e hogy a »bajor király« álló félóráig udvarolt Blahánénak s hogy e miatt Lónyai féltékenységének egész mérgeét a báróné férjének critizálásában önté ki? Hát azt megírta –e hogy a lepke erről a virágról Felekinére szállt, s hogy egy ¼ órai időzés után tovább szállt?”¹⁰¹

Polyxena Szilágynak írt első leveleinek egyike az a meghívás lehetett, amelyben leendő tanítvánnyaként aposztrofálta magát: „Igen Tiszelt Szilágyi Úr, Különösen örvendenék, ha csütörtökön az estét nálunk töltené. Sokszor üdvözli jövendőbeli tanítványa Pulszky Polyxena (Ellentmondás megtiltatik).”¹⁰² Későbbi leveleiben beszámolt Szilágynak például aktuális olvasmányairól: „Sokat olvasok, Emerson munkái különösen érdekelnek.”¹⁰³ Nyilván beszélgetéseiből nagyon sokat tanult Polyxena. Arról, hogy jól érezte magát a társaságában, számos ebéd- és vacsorameghívó tanúskodik, az egyik szécsényi invitálásból is kiderül, hogy hosszabb időket is töltötték együtt: „Alig várom hogy itt legyen szerencsém, de aztán tartsa is meg az ígéretét és maradjon itt legalább egy héting, mert különben ki vetetem a kocsi kerekeit.”¹⁰⁴

Úti beszámolóiban, amelyekben rendkívül részletesen ecsetelte a látottakat, be-nyomásait, többnyire azt is hangsúlyozta, hogy milyen szívesen megosztaná élményeit Szilágival. Olaszországi útjáról például ezt írta: „Annyiszor kívántam, hogy Ön is itt legyen s élvezhesse velem a gyönyörű remekműveket s a kellemes gondolázást a szép holdvilágos estéken s most még inkább sajnálom hogy Ön nincsen itt (Pieve), mily szép sétákat tehetnék együtt a körül fekvő hegyeken.”¹⁰⁵ A humoros részletek az ő levelezésükön sem hiányoztak. „Fraknói ’s Bubics¹⁰⁶ már igazán teljesen püspököknek készülnek miótla Marienbádba járnak fürdőbe”¹⁰⁷ – közölte epés észrevételét Polyxena.

¹⁰¹ OSZK Kt VIII/2358/14 Szilágyi Sándor levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1882. február 10.

¹⁰² OSZK Kt IX/493/16 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, h. n., d. n.

¹⁰³ OSZK Kt IX/493/4 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, Piéve di Cadore, 1881. augusztus 2.

¹⁰⁴ OSZK Kt IX/493/2 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, Szécsény, 1880. július 4.

¹⁰⁵ OSZK Kt IX/493/4 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, Piéve di Cadore, 1881. augusztus 2.

¹⁰⁶ Bubics Zsigmond (1821–1907) kassai püspök, történész, művészettörténész.

¹⁰⁷ OSZK Kt IX/493/4 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, Piéve di Cadore, 1881. augusztus 2.

Atyai jóbarátjának tekintette Szilágyit (30 év volt közöttük a korkülönbösg), erre utal a megszólítás is. A történész szavaiból is érződik, hogy olyan aggódással, törödéssel viszonyult a lányhoz, ahogy ezt az apák, nagyapák teszik. Polyxena egyik velencei utazásakor írta a láynak: „[...] megdorgáltatnám kegyedet. nem engednérem, hogy éjfél után fekszik le – az nem jó.”¹⁰⁸

Polyxena pajkosan évődött vele, viccelődött, hogy a téli színházi szezonban egészen Szilágyi ellenőrzése alá veti majd magát. „[Pulszky] Károly új színház járó mániáját ugyan nem értem, (elsősorban Márkus Emilia volt az oka – a szerző) de félek, hogy majd reám is ragad belőle, de akkor majd Kegyed is eljön néha velünk a télen a színházba különben igen jól fogom magamat viselni a télen s este soha sem fogok kijárni reménylem meg lesz velem elégedve.”¹⁰⁹ Amikor kiderült, hogy a telet Algírban tölti, emlékeztette „öreg barátját” korábbi megállapodásukra: „Hiába alkudtunk meg a télre, hogy jól fogom magamat viselni s.a.t. mert Algírban bizony nem controllálhat elég sajnos, hogy olyan messze eljutok a keze ügyéből [...]”¹¹⁰

Szilágyi Sándorral és Thallóczy Lajossal¹¹¹ (és persze Pulszky Ferencsel) együtt Polyxena is részt vett többször a történelmi társulat kirándulásain. Amikor nem tudott elmenni, nagy érdeklődéssel kérdezte mindkettőjüktől, hogy milyen újdonságokat fedeztek fel, kik voltak, ott, mi történt.

Thallóczy Lajossal egyidősek voltak, mindenketten 1857-ben születtek. Leveleikben időnként „Tisztelt Polgártárs”-ként és „Tisztelt Polgártársnő”-ként szólították egymást, de általános, évtizedeken keresztül visszatérő formulaként a „Mama” és a „Fiam” volt használatban. Thallóczy az egész családdal jó viszonyt ápolt. Apjával, bátyjaival és később Hampel Józseffel baráti volt a kapcsolatuk. Thallóczy lett a keresztpapja a Hampel házaspár Ferenc nevű fiának. Polyxena és Thallóczy leveleinek stílusa jól mutatja, hogy mennyire bensőséges baráti viszonyban álltak egymással, emellett arról is tanúskodnak, hogy szerették felnőgni vagy kisfigurálni a megszokott vagy elvárt formákat, illemszabályokat. Egyfajta pajtási cinkosság jellemezte a kapcsolatukat. Polyxena a következőképpen tudósította Thallóczyt keresztfia fejlődéséről: „Feri [...] jó gyerek ’s kezd már a majomságból az emberségre átváltozni, de nem dicsérem, mert az nem illik.”¹¹²

Thallóczy egy alkalommal elhallgatott valamit előlük Hampel Józseffel kapcsolatban, és ezt Polyxena valószínűleg rossz néven vette. A „Fiú” emiatt nagyon kellemetlenül érezte magát, és bocsánatkérő soraiban írt a család iránt érzett elköteleződéséről: „Tudom és ismerem izgatottságának okát, s ha e zavarban is alkalmatlankodom

¹⁰⁸ OSZK Kt VIII/2358/11 Szilágyi Sándor levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. július 3.

¹⁰⁹ OSZK Kt IX/493/5 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, Firenze, 1881. szeptember 22.

¹¹⁰ OSZK Kt IX/493/6 Pulszky Polyxena levele Szilágyi Sándorhoz, Firenze, 1881. október 25.

¹¹¹ Thallóczy Lajos Szilágyi Sándor tanítványa és közel barátja volt.

¹¹² OSZK Kt XI/397/24 Pulszky Polyxena levele Thallóczy Lajoshoz, Budapest, 1886. január 1.

soraimmal, rója fel annak a keserű napnak, melyet nekem az a hír szerzett, hogy maga kedves Mama neheztel, mégpedig komolyan rám. Lássa kedves Mama, ha bárki ezen a behorpasztott végű világban késsel, tűzzel jönne felém, nem bántana úgy, mintha maguk, ez az egyetlen kör, melyért éretlen ésszel rajongtam, érett ésszel egy tisztességes ember állhatatosságával szeretek, s melyhez vonzódom most és fogok bármilyen várjon is ránk: egy perczig is neheztelnek, vagy ha valamely tetteimmel egy perczre is kellemetlenséget szereztem. Nem phrásisok ezek, de igazolása, hogyha tettek is valamit, annak indító oka nem lehet nem tiszta.”¹¹³

Thallóczy egyébként rendkívül szellemesen írt, mintegy mozaikszerűen rengeteg információt osztott meg a „Mamával”. Különc, szarkasztikus, társadalmi normákat felrúgó, sokszor fekete egyéniségről már a kortársak között is legendák keringtek.¹¹⁴

„Kedves jó Mama! A Battisterio városából kinek írjak, ha nem magának Mama, kihez az a régi ragaszkodás köt, mely Firenzében erősödött meg változhatatlanná, s mellyel sajnos a műemlékek iránti értelmetlenségem fényesen párosul, csakúgy mint öt évvel ezelőtt. [...] (Bolognából Firenzéig Fraknóival utazott – a szerző.) Volt vele nyolcz kuffer, s egy sapka [...] a kapaszkodási jelenet ismétlődött Flórenczben (a leszállásnál – a szerző), mikor a kis kanonok felállott az ülésre, hogy pakkjait leszedje. Volt még egy két leírhatatlan jelenet is. De azért jól műlattam vele, igen jókedvű volt, feszít tudományról és Akadémiáról beszél, nem szidott senkit s dicsért minket. Rómában naponként találkozni fogunk, s ha Tóth Lőrincz és László (valami tanácsos) Rómába jönnek, az egész csordát ő viszi a szent atyához. Lesz tehát egy akadémikus processio a pápához, azzal a különbséggel, hogy papucspuszit ugyan kap tőlünk, de Péter fillért, jobban mondva Lajos fillért ugyan nem. Szegény Leo, ezt is el kell neki tűrni.”¹¹⁵

Polyxena hasonlóan szellemes leveleket (is) írt Thallóczynak. A Mária Dorothea Egyesület tudományos előadásait ő szervezte, Thallóczy felkérése azonban nem igazán felelt meg a hivatalos forma követelményeinek: „Hivatalos ügyben írok. A Maria Dorothea egyesület alázatos kérésével járul fényessége elé méltóztasson jó szó és 80 kemény koronáért oly kegyes lenni és egy előadást tartani a tárgy meg választása teljesen Önre bizatik, de legyen olyan hogy fiatal leány is meghallgathatja az előadást előzetesen le kell írni mert kiadjuk / ezért külön honorárium jár az előadásra frakkban és fehér nyakkendőben illik meg jelenni [...] lemondani nem lehet. Ugye édes Lajos megteszi az én kedvemért? [...] Addio Kedves Fiam [...] Mama.”¹¹⁶

¹¹³ OSZK Kt VIII/2374/36 Thallóczy Lajos levele Pulszky Polyxenához, Bécs, 1886. október 26.

¹¹⁴ Waktor 2004.

¹¹⁵ OSZK Kt VIII/2374/28 Thallóczy Lajos levele Pulszky Polyxenához, Firenze, 1885. november 3.

¹¹⁶ OSZK Kt XI/397/35 Pulszky Polyxena levele Thallóczy Lajoshoz, Budapest, 1892. november 8.

Férjével tartott estélyeikről – amelyeket valószínűleg a Pulszky-salon folytatásának is szántak – így informálta Thallóczyt: „Különben a mi estélyeink nagyon jól mennek, úgy látszik mulat a világ journalistát nem hívok képviselőt pedig csak elvétve.”¹¹⁷

A családot ért nehézségek, tragédiák közepette hűséges támogatójuk volt, Hampsel József halála után Polyxena és keresztfia mindvégig számíthatott a segítségére.

Polyxena szintén közeli baráti kapcsolatot ápolt Fraknói Vilmossal. Leveleiben ő is szívesen mesélkülföldi útjairól, levéltári kutatásairól, ismeretségi körük híreiőről, múzeumi, tudományos és egyéb társasági ügyekről rendkívüli részletességgel tájékoztatta a lányt. Sok kérdésben egyetérthettek, a közügyeket illetően utalt is erre Fraknói. „A politikai helyzet megítélésben találkozunk. Én is botránkozom azon, hogy a közélet tényezői apró, nyomorúságos kérdések tárgyalásában chauffirozzák magokat, majdnem coltellata-ig [késszúrásig] ragadja őket szenvedélyességek; ellenben a nagy problémákkal, melyeknek megoldásaitól a jövő függ, nem törődnek. Tudom, hisz a történelem elég példát mutat föl, hogy az emberiség hibáival és mulasztásaival is szolgálatában áll a fejlődés törvényeinek. De már jogunk volna elvárni, hogy az előrelátás és áldozatkészség a tervszerű actió és következetes erőfeszítés vigyék előbbre a világot a haladás útjain.”¹¹⁸ Polyxena Fraknóihoz írt leveleit nem ismerjük, ennek ellenére állíthatjuk, hogy közöttük is (Thallóczyhoz hasonlóan) igen közvetlen viszony állt fenn. Fraknói azt is megengedte magának, hogy csipkelődjön vele, egyébként megszólítása is ezt tükrözte: „Póli néni”-nek nevezte őt a levelekben. „Én mindig azt mondottam, hogy Kegyed a legszerényebb és legkevésbbé hiú leány, akit ismerek. Most visszavonom ezt az ítétemet. Mert először is, Kegyed azt írja nekem, hogy én a Kegyed flórenczi levelét »a nagymamának köszönhetem.« Kegyed tehát érezé, hogy levelével nekem nagy örömet szerzett. Ezt pedig egy fiatal leánykának nem szabad érezni, és legkevésbbé szabad éreztetni! Azután Kegyed bátorságát vesz magának kifogást tenni az ellen, hogy én német leveleket írok Kegyednek. Már pedig, Kegyednek, mint fiatal leánykának meg kellene nyugodni abban, amit egy Kegyednél sokkal korosabb, tudósabb, tekintélyesebb ember cselekszik; fel kellene tennie, hogy minden tettének meg vannak komoly okai, még ha azokat a maga eszével nem is tudja felérni. Ezek után, azt hiszem, hogy Kegyed nem fog többé kísértetbe jöni az én flórenczi nyilatkozataimat a magyarországi állapotokról kritizálni! Most csak azt szeretném tudni, mikép romlott meg Kegyed oly rövid idő alatt. Vajjon tiszttel apát barátunk gyakorolt-e Kegyedre oly vészteljes befolyást? vagy Flórenczben kényeztették el? Bár miként legyen a dolog, ideje már, hogy visszajöjjön,

¹¹⁷ OSZK Kt XI/397/32 Pulszky Polyxena levele Thallóczy Lajoshoz, Budapest, 1891. január 14.

¹¹⁸ OSZK Kt VIII/2176/59 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Alsó Tátrafüred, 1897. július 22.

mert különben attól tartok, hogy majd rá se ismerünk Kegyedre.”¹¹⁹ Fraknói stílusa elárulta, hogy a 14 év korkülönbség és a papi hivatás ellenére abszolút partnerként kezelte Polyxenát, méltányolta őt és nagy szeretettel vette körül. „De házasságról beszélve, Kegyed nem reflectál az én jószívű kívánataimra? Souverain megvetéssel tér fölöttük napirendre. – [...] A Kegyed czikkei és levelei után ítélezve, Algírban urak és gavallérok mintha nem léteznének! Ez nem csak nekem tünt fel ám! Ne haragudjék e tréfa miatt. Tudja, hogy én őszinte szívből kívánom, hogy Kegyed boldog legyen. És én nagyon skeptikus vagyok arra nézve, hogy Kegyed a nagy sokaság normális útjain megtalálná-e a boldogságot? [...] Bubics e napokban fog írni, Rómer tiszteletét jelenti.”¹²⁰ Az idézett levélrészletben ismét előkerült az a momentum, miszerint Polyxenával kapcsolatban nem lehetett általános elvárásokkal élni, bármikor hozhatott meglepő döntéseket. Egyébként a két említett úriember közül Bubics Zsigmond cassai püspök is Polyxena közeli baráti köréhez tartozott. Egy másik tudósról is megemlékezett Fraknói egy levelében: Marczali Henrik történészről. Amikor náluk járt, Marczali feleségével együtt „kérkedve mutogatta” Polyxena levelezőlapjait, amelyeket Fraknói irigykedve szemlélt. Marczalitól csak néhány Polyxenának címzett levél olvasható, az egyikben könyvét ajánlotta elolvasásra, hozzáéve, hogy nagyon kíváncsi Polyxena véleményére.¹²¹ Marczali és felesége is a Hampel-ház vendégei közé tartozott.

Fraknói többször is kifejezte ragaszkodását, valamint azt, hogy mennyire hálás ezért a barátságért: „Nem frázis ha azt mondjam, hogy meghat a soraiból kisugárzó változatlan meleg jóakarat, mellyel harminc év óta megtisztel. Tudom mily nagy a barátainak száma, s mennyire igénybe van minden percze, s mégis tud időt találni nyolcz oldalas levelek írására!”¹²² Kapcsolatukat tovább erősítette, hogy Fraknói lett Vilmos fiuk keresztpapja; nagy izgalommal készült erre a szerepre. „Nagy örömet szerzett nékem imént érkezett soraival. Biztosan számítottam rá, hogy nem fog megfeledkezni múltkori nyilatkozatomról. Higye el igen boldoggá fog tenni, ha a keresztpai tiszt kapcsaival szorosabbra fűzi a köztünk fennálló, részéről az igaz tiszteletén és őszinte rokonszenven alapuló viszonyt. De ez egy feltételező függ. Attól, hogy a születendő gyermek fiú lesz. Mert a leány nem az én egyházam híve fogna lenni, így amellett keresztpai tisztet nem volna szabad elvállalnom. Mindazonáltal

¹¹⁹ OSZK Kt VIII/2176/7 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Budapest, é. n., május 15.

¹²⁰ OSZK Kt VIII/2176/30 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Nagyvárad, [1881.] december 24.

¹²¹ OSZK Kt VIII/2277/1 Marczali Henrik levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1882. január 17.

¹²² OSZK Kt VIII/2176/78 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Róma, 1902. február 18.

én biztosan számítok rá, hogy »megállapodásunk értelmében« a születendő gyermekek is a kath. egyház tagja vagyis fiú lesz.”¹²³ Vilmos fiuk 12 éves korában meghalt, Fraknót is nagyon mélyen érintette a gyermek elvesztése.

POLYXENA SZEMÉLYISÉGE

Polyxenát személyisége, érzékenysége alkalmassá tette arra, hogy (férfi)barátai me-gosszák vele belső vívódásaikat is.

Herman Ottó 1878-ban, a miskolci árvíz és a balkáni háború hatására (unokaöccsét is behívták katonának) rendkívül elkeseredett hangú levéllel lepte meg Polyxenát: „Két hét óta szedem magamba az underodást s gyakorlom magamat a cynizmusban, mert az utóbbi már olyan morphium-szükség kezd lenni nálam: megélek vele a meddig addig.” Elkeseredettségére hivatkozva nem fogadta el Polyxena meg-hívását Szécsénybe, nem akart rossz hangulatával senkinek a terhére lenni.¹²⁴ Polyxena válaszában egyfelől érzékeny és megértő volt, másfelől viszont nagyon határozottan elutasította ezt a fajta világfájdalmat, amelyről Herman írt. Soraiból egyértelmű, hogy határozott elvekkel rendelkezett, hitt abban, hogy minden az értékes munka, amelyet a környezetében élők végeztek, a nemzet vagy az emberiség hasznát szolgálja, ezért úgy gondolta, mindenki köteles minden körülmények között a kapott talentummal elni. Nyilván nem véletlen, hogy ebben a kontextusban Kossuth ju-tott eszébe, aki gyermekkorának meghatározó személyisége lehetett. „Igen tiszttel Herman bácsi! Szíves sorai melyeket nagyon köszönök nagyon megszomorítottak s mélyen meg hatottak. Értem underát az emberiség és világ ellen, osztom fájdalmát rokonai miatt, [...]. Higgye el, nekem sem oly kék az ég, miként látszik, most, azt hiszem mindenkinél, akinek rokonait, hazáját sőt az emberiséget szereti minden feketében tűnik fel, hogy is lehetne az máskép! – de azért, Kedves Hermann bácsi mégsem szabad csüggédnünk, nem szabad cynikusnak lenni, ha azon munka, amit Kegyed végez, hazája javára Danaidák munka is, ha minden a likacsos szitán körösről folyik is, meg is meg marad a szita oldalán némely parányi kis részecske melyből később, talán évek után sok jó nőheti ki magát. Higgye, hogy sok ember van a világban a kikre a sors nagy csapásokat mért s mégsem lettek cynikusokká mégis munkálkodnak ’s reménykednek ’s ha nem is hisznek az egyes emberben hisznek az emberiségben ott van a példa a legnagyobb legnagyobb példa: Kossuth kövesse példáját ebben is mint mindenben. Most veszem észre, hogy két egész oldalon át

¹²³ OSZK Kt VIII/2176/101 Fraknói Vilmos levele Pulcsky Polyxenához, Hetering, é. n., június 26.

¹²⁴ OSZK Kt VIII/2217/3 Herman Ottó levele Pulcsky Polyxenához, Budapest, 1878. szeptem-ber 13.

prédkáltam Önnek, pedig nem volt szándékomb nincs is jogom hozzá, mire Pestre jövök meg lesz-e bűnöm bocsátva?”¹²⁵

Herman viszontválaszban elmesélt egy régi történetet arról, hogy egyszer megsebezte őt egy nő. „Óh, ez egy nagy, igen nagy kín, a melyet meggyógyítani soha – csak enyhíteni lehet – pillanatra! Én, boldogtalanságom perczétől kezdve, soha senki iránt se bizalommal se szeretettel nem viseltetem [...] És lám! én rajtakaptam magamat, hogy van egy hely, egy lény ahol összes pesszimizmusom kényszerűen elhallgatott, s az a durva kéreg, mely legbensőmet körülvette, lágyult, engedni kezdett! Megvallom, hogy ez mindig Nagyságod körében történt!”¹²⁶ Mélyen meghatotta, hogy elkeseredett, gyűlölködő levele ilyen mély részvétet váltott ki a lányban, és hogy határozott véleményét kertelés nélkül leírta.

Thallóczy Lajos is feltárt a lelkiállapotát, amelyeket a hazai viszonyok idéztek elő benne. Az akkor 24 éves lánynal jóvendőbeli egzisztenciáját is meghatározó kérdésekről értekezett. „Most dolgozom, készülök, s higgye el, forr bennem a vér, hogy aktiv szerepre lépjek, melyre akaratom van, mert mint nem kicsinyes ember – ne vegye nagyzásnak – terhemre van életünk sok személyes oldala. Itt kérem, a hol azért haragusznak valakire, mert jobban szeretik másoknál, vagy mert dolgozik, vagy mert az élet küzdelmeiben nem ért rá a kraválikötés magas művészetét megtanulni – higgye el nem kedves az élet. Az apróbb intrikákról nem is írok, ezeket elmosa az idő, csak jelzem, hogy van itt elég. Mintha látnám amint kis kezével bosszankodó mozdulatot téve mondja: mi az a bolond Thallóczy is elégedetlen [...] Világért sem Polika, de nem akarom, hogy velem elhitessék, hogy penészes actáknak még penészesebb tudósok előtt való nagyképű fejegetése képezze a földi élet Eldorádóját. Arról is biztosítom, ha a fatum erre kárhoztat is, én bizony nem panaszkodom.”¹²⁷ Korábban személyesen is beszéltek Thallóczy további sorsáról, mert néhány hónappal korábban Polyxena már megfogalmazta, hogy mit gondol a férfi azon dilemmájáról, hogy elhagyja-e vagy sem a tudományos pályát. „Kedves Polgártárs [...] Miólta elment sokat gondolkoztam terveiről nem kár-e, ha Ön egészen elhagyja a tudományos kört s a politicaira tér át tudom, hogy ön ott sokkal hamarabb fog karriert csinálni, mint a tudományos téren, de nem kár e kört elhagyni, hol úgy is oly kevés komoly és tehetséges ember van? Hazájának s az emberiségnek nem tesz e nagyobb szolgálatot itt, mint ott? de hallgatok, nem akarok predicalni mert meg találja unni ’s végig sem olvassa levelemet.”¹²⁸ Poyxena ezekben a sorokban is amellett tett hitet,

¹²⁵ MTA Kt Ms 273/164 Pulszky Polyxena levele Herman Ottóhoz, Szécsény, 1878. szeptember 13.

¹²⁶ OSZK Kt VIII/2217/5 Herman Ottó levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1878. december 13.

¹²⁷ OSZK Kt VIII/2374/15 Thallóczy Lajos levele Pulszky Polyxenához, Budapest, 1881. december 10.

¹²⁸ OSZK Kt XI/397/7 Pulszky Polyxena levele Thallóczy Lajoshoz, Firenze, 1881. október 21.

hogy a nemzetnek, az emberiségnek tett szolgálat mindenél fontosabb, mindenel szemben – rossz lelkiállapot, sértegenség, a meg nem értettség érzése, egzisztenciális bizonytalanság – elsőbbséget kell, hogy élvezzen.

Polyxena kapcsolati tőkéjét (a külföldit és hazait egyaránt) gyakran használta arra, hogy barátainak (és másoknak is) segítsen. Számos alkalommal kért vagy adott ajánló levelet, különösen külföldi utakhoz. Thallóczynak 1885-ben Haynald bíborostól kért például ajánló levelet Rómába.

Fraknói is több alkalommal kifejtette Polyxenának érzéseit saját ambícióiról, pályája mérlegéről. „Lelkemet keserűség nem tölti el. Igaz, hogy az utolsó időben sok csalódás ért és megnemérdelemel bántalmakat is szenvedtem. De másrészről tisztában vagyok aziránt, hogy állásokban, hatáskörben és anyagi dotatióban sokkal többet értem el, mint amennyit megérdelemeltem. Ha életemről mérleget készíték, sokkal többet lehet javamra írnom, mint terhemre. Kérem, tartsák meg nékem sokra becsült jóakaratukat és barátságukat, amely aktiváim egyik nagy értéke.”¹²⁹

ÖSSZEGZÉS

Pulszky Polyxena életútja, életmódja, felfogása és kortársi megítélése a korszakban, a 19. század utolsó harmadában kivételesnek volt mondható. Széles körű művelte sége, tájékozottsága, érdeklődési köre, rendkívülinek mondható külföldi és magyarországi kapcsolati tőkéje eleve meghatározta, hogy sajátos helyet foglaljon el a kulturális elitben. Ebben a tekintetben voltak hozzá hasonló nőtársak, főként az arisztokrácia köreiben. Polyxena élete azonban rendelkezett néhány egészen egyedi vonással. Olyan közegben nevelkedett és szocializálódott, amelyre egyfelől a nyitottság, az európai polgári mentalitás és életmód megélése, gyakorlása volt jellemző, másfelől pedig egy újfajta szaktudományos elköteleződés, lendület, amelyhez nagy fokú bizonytalanság is járult. Mindezek vegyültek a hazai társadalmi elvárásokhoz, meglévő intézményi keretekhez, kialakult érdekcsoportokhoz való alkalmazkodás kényszerével. Polyxena megtanult eligazodni ezek között a viszonyok között, korán megszerzett önállóságával, széles látókörével, informáltságával jól tudott adaptálódni ehhez a környezethez. Nyilván személyisége is szerepet játszott ebben, valamint hozzájárult ehhez mindaz a „nyugati világból” hozott mentalitás, szokások, társalgási mód és valóban páratlan műveltség, amellyel kitűnt a kortárs asszonyok közül. A környezetében élő tudós férfiak mindezt respektálták benne, különlegesnek tartották, és „méltónak arra”, hogy egyenrangú partnerként kezeljék a tudományos

¹²⁹ OSZK Kt VIII/2176/ 99 Fraknói Vilmos levele Pulszky Polyxenához, Semmering, 1912. szeptember 2.

világ berkeiben belül is. A nők között is nagyszámú híve volt, sokan becsülték és tartották akár példaértékűnek gondolkodásmódját, viselkedését, életvitelét. Thallóczy levelének egy sora, amely annak ellenére, hogy a közöttük megszokott szarkazmus-sal íródott, tükrözhette a szűkebb és tágabb környezet véleményét is. „A pesti leányok – leányok. – Nővérem kezd a Polyxena-cultus híve lenni, mi nála esemény.”¹³⁰

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

A 00110.337 A Krisztinavárosi katolikus plébánia Házassági Anyakönyve
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

VIII. Fond Pulszky Ferenc

IX. Fond Szilágyi Sándor

XI. Fond Thallóczy Lajos

Levelestár:

Pulszky Polyxena Grünwald Bélához

Pulszky Polyxena Herman Ottóhoz

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár (MTA Kt)

Ms 258 Pulszky Polyxena levelei Herman Ottónak

Ms 273 Pulszky Polyxena levelei Herman Ottónak

HIVATKOZOTT IRODALOM

Concha Győző 1903: *Pulszky Ferenc: Élet- és jellemrajz*. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir Udvari Könyvnyomdája.

Erdődy Gábor 1984: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felelőskedés ügye: Kísérlet a demokratikus ellenzéki érvényesítésére a dualista Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gyulai Éva 2019: Egy református politikus feleség a bécsi „zweite Gesellschaftból”: Pulszky Terézia (Therese Walter-Pulszky) (1819–1866). In: Dienes Dénes – Kegyes Erika – Veres Ildikó (szerk.): *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Sárospatak, Hernád Kiadó. 211–264.

Hampelné Pulszky Polyxénia 1892: A nőkérdezhez. *Élet* (2.) 4. 142–151.

Dr. Márki Sándor 1889: Magyar nők utazásai. *Földrajzi Közlemények* 17. kötet. 89–157.

Merényi Hajnalka 2004: A Pulszky-szalon. In: Fábri Anna (szerk.): *Társasélet Pesten és Budán – Budapesti Negyed* 46. kötet, (12.) 4. 331–350.

¹³⁰ OSZK Kt VIII/2374/15 Thallóczy Lajos levele Pulszky Polyxénához, Budapest, 1881. december 10.

Ortvay Tivadar 1913: *Emlékbeszéd Hampel József rendes tag fölött*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom II. kötet*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Waktor Andrea 2004: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról” Thallóczy Lajos és köre Bécsben. In: Fábri Anna (szerk.): *Társasélet Pesten és Budán – Budapesti Negyed* 46. kötet, (12.) 4. 435–456.

A sajtó szerepe Jókai Mór életművében¹

Révai Mór János² a 19. század vége és a 20. század eleje egyik legsikeresebb és leginnovatívabb könyvkiadója, a 100 kötetes Jókai nemzeti kiadás ösztönzője és megjelentetője. *Írók, könyvek, kiadók* című memoárja Jókainak szentelt fejezetében az alkotói siker titkát kutatva az alábbiakat írta egykorú munkatársáról és barátjáról:

„az ő hatásának és páratlan népszerüségének oka abban állott, hogy egész élete, fejlődése és munkája annyira bele volt kapcsolva a nemzet közéletébe, mint soha még más magyar íróé. Ifjukorában benne élt a nemzet legmozgalmasabb korszkában, egyik szereplője volt az eseményeknek, szóval és tollal buzdítója az akkori fiataloknak, azután részese a szabadságharcnak, martirja a meggyőződésnek, majd ujra felébresztője az új nemzedéknek, krónikása a multnak, prófétája a jövőnek.

Benne és az ő munkájában élt akkor a nemzet, az elnyomatás napjaiban. Az ő elbeszéléseiben, az ő szavaiban, az ő igéiben, az ő burkolt mondataiban, az ő tréfáiban, az ő szatirikus leveleiben és humoros episztoláiban, az ő romantikus kompozícióiban benne találta minden magyar ember a magyarság egész életét, egész gondolatvilágát, összes reményeit és jövőjének összes lehetőségeit. ... Az ő munkáiban élt a nemzet másfél évtizeden át, olyan másfél évtizeden át, melyben az ő munkái nélkül, az ő nagy termékenysége nélkül talán még a magyar nyelvről, a magyar gondolkodásról és érzésről is lemondott volna.

Csak az akkori páratlan hatás magyarázza meg a későbbi Jókai példátlan népszerűségét.

De ennek az akkori hatásnak a későbbi irodalomra is rendkívüli kihatása volt, ez teremtette meg a magyar irodalomnak későbbi nagy közönségét. *Jókai tanította meg a közösséget olvasni, Jókai népszerüítette a magyar könyvet, ő alapozta meg akkor könyveivel a mai magyar irodalmat?*³

¹ Jelen tanulmány írásos változata annak a Habsburg Történeti Intézetben 2017 decemberében tartott, Arcképek az Osztrák–Magyar Monarchiából: Jókai című előadásnak, mely a felkérésnek megfelelően arra kereste a választ, hogyan is vált az író a dualizmus korának népszerű alakjává. A rendezvény másik meghívott előadója Lugosi András volt.

² A kiadóvezető nevét Révaiként hivatkozzuk, kivéve az *Írók, könyvek, kiadók* című memoárt, melynél a kiadói tevékenységéért nemességet nyert szerző y-os névhasználatát követjük.

³ Révay Mór János 1920: 190–191.

Írásunkban Révai Mór fenti, hosszabban citált gondolatainak vizsgálatára vállalkozunk, árnyalva és egészítve az idézetteket azzal a kérdéssel, hogy az életműnek volt-e, és ha igen, milyen hatása a könyvkiadás fejlődésére, illetve azt is áttekintjük, mit jelentett az író számára a születőben lévő laptípusokkal való kapcsolat.

...ÍRÓ LESZEK...

Miként Hansági Ágnes és Szajbékly Mihály monográfiáikban⁴ is hangsúlyozták, Jókai sikerét a sajtóban megjelent tárcanovelláival és regényeivel alapozta meg, s művei csak másodrenden jelentek meg kötetben – s nem mellesleg kevesebb példányszámban és lassabban jutottak el az olvasókhöz, mint a folyóiratokon keresztül. Voltaképpen Jókai pályája második felében kapott hangsúlyosabb szerepet a könyvkiadás. A Révai Testvérek kiadóvállalattal való együttműködés hozta meg a fordulatot e téren: a „szép” könyv előállításának kíváncalmával, azaz a kiadvány esztétikai faktumként való értelmezésével, és ennek szellemében való közrebocsátásával, a 100 kötetes nemzeti/díszkiadás megjelentetésével, s annak páratlan nagy hazai és nemzetközi sikerével – csúcsra járatva ezzel a Jókai-kultuszt is.⁵

A kortársak és kései értelmezői is egyetértenek abban, hogy Jókai Mór az Osztály-Magyar Monarchia egyik legnépszerűbb alakja volt: mind politikai, mind szépírói, mind újság szerkesztői és írói pályafutása – mely egymást jelentősen támogatta – predesztinálták erre a szerepre. A kortársak közül Révai Mórban kívül azonban kevesek érzékeltek, hogy a közéleti és írói pálya népszerűségének, sőt politikai pályájának a bölcsője a sokszínű és sok műfajú sajtó volt, az a közeg, amelynek Jókai egyszerre volt állandó *témája* és *alakítója* is. Arra viszont többen felhívták már a figyelmet, hogy mind a szabadságharcot, mind a passzív rezisztencia korszakában a túlélést tollával szolgálta, szerkesztői-írói működésével támogatta leginkább. Noha számos tanulmány vizsgálta már Jókai egy-egy laphoz való viszonyát, a sajtó szépírói működésére gyakorolt hatását, azt is érdemes átgondolni, milyen szerepet játszott a sajtónyilvánosságban való aktív részvétel az életpálya egészére, kiterjesztve a gondolkodást a közéleti népszerűségre és a karriertörténetre is.

Jókai első írásai joggyakornok korában, 1844-től jelentek meg, de a valódi ismertségre a 19. század legszínvonalasabb, a bontakozó irodalmi és művészeti élet újabb alkotásait közzétevő, és arról beszámoló, a Heckenast-Landerer által közrebocsátott népszerű szépirodalmi divatlapban, az *Életképekben* való jelentkezésekor, mindenkor huszonkét évesen tett szert, melynek szerkesztését 1847 júliusában Frankenburg Adolftól vette át. A divatlaphoz 1848 áprilisában Petőfi is csatlakozott, tovább fokoz-

⁴ Vö.: Hansági Ágnes 2014 és Szajbékly Mihály 2010.

⁵ A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története, 1898.

va annak népszerűségét.⁶ Jókai már pályája elején felismerte: az írás éppoly biztos megélhetési forrást nyújthat, miként az általa elhagyott jogászi pálya, csak megfelelő tehetség kell hozzá. Példaként állhatott előtte a *Pesti Hírlapot* szerkesztő Kossuth, aki az általa szerkesztett politikai napilap fénykorában, ötezret meghaladó példánszám mellett évi 9000 Ft tiszta jövedelemmel rendelkezhetett.⁷ Miként önreflexív írásában, *Az én életem regényében* írja, a forradalom egész más irányt adott az eddigi költői működésének⁸, és felismerte, hogy jó költő és jó szerkesztő egy személyben senki nem lehet. Noha a költészet és a képzőművészet primer, professzionális művelésének gondolatával felhagyva a próza és a lapszerkesztés felé fordult, az előbbi két műfaj és általában a művészeti iránti fogékonyúság, aktív alkotás végigkísérte életét, melyre példa a hagyatékában fennmaradt rajzok és faragványok, az élclapokba készített karikatúrák sokasága, és a maga egészében kötetben csak részben megjelent, leginkább folyóiratokban közzétett költemények terjedelmes szövegkorpusza.

Jókai pályája elején pontosan felmérte, mely olvasórétegek vannak számukra megfelelő lapok háján, és ezen tapasztalat fényében rendre részt vett a prosperálónak ígérező folyóirat-alapításokban, vagy szoros kapcsolatot ápolt velük és szerkesztőikkel. Tehette, hisz ez a korszak a hazai laptípusok létrejöttének és kibontakozásának az időszaka volt – igaz, nagyrészt nyugat-európai mintákat követve. Egy idő után már a sajtótermékekben való megjelenéshez igazította művei formáját: a tárcaregények és novellák íratlan szabályai szerint szerkesztette szövegeit⁹ – egyre nagyobb népszerűséget kivívva olvasók, kortárs szerzők és szerkesztők között. Jókai részese és alakítója volt annak az írói-mediális paradigmaváltásnak, mely egybeesett egy irodalmi generációváltással is, melynek egyik legöntudatosabb csoportosulása a Tízek Társasága volt. A műveiből megélni kívánó professzionális, az *Életképek* körül csoportosuló szerzők egyik vezéregyénisége lett, sőt, miként Szajbély Mihály írja Jókai-monográfiájában, ebben a műfajban az első sztár Petőfi volt, a második Jókai lett.¹⁰

A fentebbi okok miatt az *Életképek* 1848. december 31-i megszűnését követően, de még a szabadságharc idején sorra kapcsolódott be más folyóiratok szerkesztésébe is: Heckenast egykor sikeres politikai lapja, a *Pesti Hírlap*, a forradalmi kormány hivatalos kiadványa, a *Közlöny*, és a *Pesti Hírlap* szellemiségett folytató, Debrecenben megjelenő politikai napilap, az *Esti Lapok* szerkesztője, munkatársa lett.

Mivel a március 15-i események a fiatal íróinkat politikai szerepvállaláshoz is juttatták, az *Életképek* körül csoportosuló Tízek Társasága tagjaként az események egyik irányítójává vált. A szabadságharc leverése után a lapot közreadó Heckenast

⁶ Goriupp Alice 1930: 282–288.

⁷ Lipták Dorottya 2012: 61.

⁸ Jókai Mór 1901: 26.

⁹ Zákány-Tóth Péter 2010: 478–538 és Hansági Ágnes 2014.

¹⁰ Szajbély Mihály 2010.

és Landerer társas cég, mely Jókai munkaadója s a *Tizenkét pont* és a *Nemzeti dal* kinyomtatója volt, nemcsak Jókaival lazított a munkakapcsolaton, hanem maga is a túlélésért küzdött. Az író politikai szerepvállalása miatt 1852-ig saját nevén nem is publikálhatott: a közelmúlt emlékét, a nemzeti öntudatot fenntartva, Sajó név mögé rejtőzve vett részt több folyóirat munkájában az abszolutista hatalom ellenében. Ez az álnév leplezte többek között a *Forradalmi és csatacépek 1848 és 1849-ből* textusát is.¹¹ E narratíva még legkevesebb három évtizedig visszatérő szólamként van jelen műveiben – miként erre Révai Mór János utal is – még akkor is, amikor a Habsburg-ház több tagjához már a barátság és a respektus szálai fűzik. Találóan összegzi Fried István Jókai és a sajtó ötvenes évekbeli egymást támogató hatását: „Jókai országos (részben külföldi) népszerűsége mindenkelőtt a Bach-korszakban alapozódott meg, s e népszerűség tartós fennmaradásához számottevő mértékben járult hozzá újságírói tevékenysége, újságokba írása, illetőleg szerkesztiői munkálkodása, amelynek révén lapjait az irodalmi és nem pusztán irodalmi érdeklődés középpontjába sikerült helyeznie.”¹² S gondolatmenetének folytatásaként Herczeg Ferencre támaszkodván hangsúlyozza a nemzeti trauma, ha nem is feldolgozásában, de legalábbis a túlélés különöző módozatainak – ismeretszerzés, művelődés, olvasás, művészeti élmények népszerűsítése – felkínálásában betöltött páratlan szerepét.¹³ Éppen ez a kollektív traumafeldolgozási folyamat vezetett a nyomdatermékek iránti fokozódó érdeklődéshez.

A folyamat nem volt problémamentes. A szabadságharc leverésével a negyvenes években differenciálódó, fejlődő sajtóélet megváltozott: a lapok kényszerűen megszűntek, illetve rendkívül erős, utólagos cenzúra alá estek.¹⁴ A lassan induló kulturális élet orgánumai közül a *Délibáb*, a *Pesti Napló* és a *Hölgyfutár* lettek Jókai fontosabb publikációs fórumai,¹⁵ de Müller Gyula által meghonosított minták alapján maga is megpróbálkozott egy új műfajjal, olyan naptár kiadásával – pl. Országos Nagy Naptár –, melyben szépirodalmi szövegek, főképp népies írások jelenhettek meg. Emich Gusztáv *Pesti Naplója*, az ötvenes évek legolvasottabb közéleti lapja tette közzé 1853–54-ben az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* című regényeket, melyek meghozták számára az átütő, országos sikert, s egyúttal az anyagi biztonságot is.¹⁶ Jókai – Emich támogatásával – még az utolsó fejezetek lezárása előtt hozzájárult

¹¹ Szilágyi Márton 2021.

¹² Fried István 2014: 96.

¹³ Herczeg Ferenc 1939: 129–136.

¹⁴ Déák Ágnes 2013.

¹⁵ Jókai a *Délibáb* és a *Hölgyfutár* munkatársai közé tartozott 1853–1854-ben. Amikor a *Délibáb* megszűnt, az ott folytatásokban közölt *Janicsárok végnapjai* című regényét a *Hölgyfutár*ban folytatta.

¹⁶ A honorárium árából veszi meg a svábhegyi telket, építeti fel villáját, s tervez, alakítja ki kertjét.

a tárcamegjelenések kötötté szerkesztéséhez, mely ily módon a korban kiemelkedően magas, 12-13 ezer példányban kelt el. E kiadó adta ki Jókai műveit¹⁷ egészen a Révai Testvérekkel való munkakapcsolat kezdetéig.

Az Emichhel való együttműködés azonban nem jelentett kizárolagosságot. Jókai sorra csatlakozott az újabb és újabb vállalkozásokhoz és kiadókhöz. A szabadságharcot követően tehát szerkesztette a Vahot Imre tulajdonában lévő *Reményt* (1851), Festetics Leó mellett a Nemzeti Színház lapját, a *Délíbábot* (1853–1854). Legnagyobb hatásúvá azonban a *Vasárnapi Ujsággal* való munkakapcsolata vált. Pákh Albert és Gyulai Pál mellett elvállalta a Heckenast kiadó által 1854-ben alapított enciklopédikus lap szerkesztését, ahol heti rendszerességgel jelentek meg tárca novellái és regényei is. Az angolszász mintákra visszavezethető enciklopédikus lap már megjelenése pillanatában is az addig példátlan 12.500-as előfizető számával rendkívül népszerűségű volt, s a dualizmus alatt még nagyobb karriert futott be: fénykorában, a hetvenes években a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből származó, mintegy 80.000 olvasóval számolhatott. Itt közreadott művei messze több olvasóhoz jutottak el, mint a kötetkiadásokban megjelentek, ráadásul a szerkesztőként általa gondozott tudományos ismeretanyag is beépült írásaiba. A *Vasárnapi Ujság* nyugati mintákat (*Illustrierte Zeitung*, *Illustrated London News*) követve tartalom és forma tekintetében egyaránt ötvözte az enciklopédikus és a családi lap profilját, indulásától olyan néplap szeretett volna lenni, amely mindenkihez szól. mindenről tudósított, ami tudomány és irodalom terén aktuális kérdésként felmerült, jól egyesítve a hagyomány és innováció szempontjait közművelődési céllazzal. Jól illeszkedik e törekvés az Európában a 19. század elején, hazánkban fél évszázados késéssel jelentkező információéhség nyomán megjelenő lapok belső dinamikájába. Kialakult az ipari forradalom hatására a technikai vívmányok és a tudományok iránti érdeklődés, ismeretterjesztő társaságok jöttek létre, és megszületett a könyvkiadásnak egy speciális ága, az ismeret- és tudományterjesztő, mely ily módon professzionalizálódott.¹⁸ Az indulás időszakában hiánypótló laptípus mintát teremtett és mértéket adott, hitelessé azonban azáltal lett, hogy már Pákh Albert és Jókai Mór is, de különösen az 1867-től a főszerkesztői teendőket ellátó Nagy Miklós idejében az ismeretterjesztő és tudományos témájú írásokat nem kizárolag publicisták, hanem az egyes szakterületek mérvadó tudósai írták. A hiteles ismeretközlés ily módon tekintélyt és népszerűséget biztosított a lapnak. A Heckenast kiadó által alapított hetilapot 1873-tól a Franklin Társulat néven részvénnytársasággá alakult cég vitte tovább egyre szébb kivitelben és egyre értékesebb tartalommal, melyben Jókai zavartalanul folytathatta elbeszélései, esszéi, ismeretterjesztő írásai, regényei és versei közzétételét. Részben ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Franklin Társulat – több közös sorozat mellett – a

¹⁷ Szám szerint 44 kötete jelent meg itt.

¹⁸ Kocsy Anikó 2002.

Révai Testvérekkel közösen munkálkodott a Jókai jubileumi összkiadás megjelenetésén is.

Feltűnő ugyanakkor, hogy Jókait egzisztenciális kényszerei és kísérletező attitűde különböző műfajú lapokhoz egyaránt vonzotta: divatlap, enciklopédikus-ismeretterjesztő hetilap, politikai napilap, néplap, majd az élclapok már az ötvenes évektől publicisztikai-szerkesztői tevékenységének kipróbált és sikeres területévé váltak.

Hansági Ágnes már idézett munkájában alaposabban tárgyalta, hogy a mediális viszonyok miként hatottak a közzétett szövegekre, mit is jelentett műfaji és tartalmi szempontból a sserialitás. A különböző laptípusok változó modalitású, stílusú, műfajú művei ebből a mediális aspektusból még elméleti átgondolásra várnak. Mindazonáltal feltételezhető, hogy Jókai sajtónyilvánosságban való intenzív jelenléte alapozta meg a képviselői pályát is számára: 1861-től 32 éven át volt az ország különböző kerületeiben parlamenti képviselő.

Jókai érzékelte a humoros kiadványok iránt mutatkozó hazai igényt is. Mind a korhangulat, mind a külföldi népszerű élclapminták népszerűsége, de egyszerre honi hiánya, mind a burkolt, politikai véleményformálás szükségessége miatt alapította meg a *Nagy Tükör* (1856–1858) című humoros lapot, mely 5000-6000 előfizetőt számlált. A hazai műfajvariáns egyik előzménye is neki köszönhető: az 1854-ben alapított *Vasárnapi Ujság*ban 1856-tól jelentek meg *Kakas Márton levelei*, mely sorozat kellő humorral tekintett a színházi eseményekre, s vitriolos tollal jellemzte a közélet történéseit. Ez utóbbiak sikere és a műfaj hazai hiátusának tapasztalata nyomán Jókai 1858-ban saját, később nagy hatástúvá vált élclapját, az *Üstököst* is megindította,¹⁹ melyet kisebb-nagyobb megszaktásokkal szerkesztett szoros kapcsolatot kialakítván az olvasókkal: „Hogy tárgyamból nem tudok kifogyni – írja – abban segítségemre van maga a közönség. Ami csak jellemző adat felmerül a napok történetében, azt nekem mindenünnben beküldi egy-egy ismeretlen jóbarát... mondhatnám, hogy az egész magyar nemzet együtt dolgozik velem.”²⁰ Az *Üstökösben* a burkolt formában artikulált politikai témaik és az anekdotázó-adomázó, irodalmi jelleg váltakozott: „Nem csak politikával él az ember. Én részemről e politikai mu-száj-vicceket úgy meguntam már a magam lapjában is..., hogy vágyom már egy kis jobb mulatság után... Szorítsunk az irodalmi humornak egy kis helyet. Az Üstökös jövőre a humoros szépirodalomnak fog nagyobb tért adni. Víg elbeszélések illusztrációkkal, foglalandják el a lap legeljét, lesznek benne satyricus költemények és pa-

¹⁹ A lap közéleti irányultsága az 1863-ban alapított *A Honhoz* hasonlatos. Vö:

„Az élclapok egyértelmű kötődése a pártpolitikához a kortársak előtt sem volt kétséges. Párokon neveztek meg a politikai és az élclapokat, amit több esetben a szerkesztők vagy tulajdonosok azonossága is indokolt. Így a Borsszem Jankót a Reform (1869–1875) pároként, az Üstököst a Hon (1863–1882) ikertestvéreként, - a Ludas Matyit a Nép Szaváéként (1868–1872), a Mátyás Deákot a Magyar Állam (1868–1908) pároként emlegették.” Buzinkay Géza 1985: 169–173.

²⁰ Jókai Mór önéletírása, *Pesti Hírlap*, 1896. augusztus 4.

ródiai genre is, s kiváló figyelemmel lesz bemutatva a külföldi remekírók humora igen jó fordításokban; a politikai satyrából csak azt fogjuk közölni, ami nagyon jó és nagyon találó.”²¹ A politikai tartalmakat metaforikusan-ironikusan közvetítő élclapban a névtelenség vagy a csupán többé-kevésbé azonosítható álnevek mögül minden össze néhány ismert munkatárs alakja emelkedik ki: Lauka Gusztáv, Csernátony Lajos és a népszerű költő-publicista, Török Kálmán, Endrődi Sándor, Vas Gereben, Csengey Gusztáv, annál inkább a szerkesztőé. Fontos, hogy 1866-tól az *Üstökös* az élclapok között elsőként alakult pártorgánummá, egyértelműen balközép párti ellenzéki lap lett,²² A *Hon* humoros párja; viaszatérő figurája, a politikus csizmadia „elmélkedéseiben” a hírlapok glossza („újdonság”) rovatának paródiáját fogalmazta meg, azaz a napi aktualitásokat kommentálta, és egyúttal élc tárgyává tette.²³ Számos olyan elemet honosított meg Jókai, mely az élclapok emblematikus eleme maradt hosszú időn keresztül: így a Hírlapi Kacsa, a Rébusz, rejtvény, a Sub rosa rovatcím alá rendezett szerkeszeti üzenetek.²⁴

Jókai publicisztikája politikai elgondolásainak és attitűdjének különböző modalitású, de fontos terepe, mely megalapozta a későbbi közéleti szerepvállalását is, s voltaképpen készülődés a politikai karrierre. Miként már említettük, Jókai első ízben 1861-ban lett képviselő, 1863. január elsején indította saját politikai lapját, A *Hont* is, mely a Határozati Párt orgánuma volt, s amely a *Pesti Napló* mellett a korszak legolvasottabb sajtótermékének számított egészen 1875-ig.²⁵ Kormánypártivá válva vesztett ugyan népszerűségéből, azonban csak 1882 szeptemberében szűnt meg, s az *Ellenőrrel* egyesülvé *Nemzet* címen (1882–1899) alakult újjá, szintén az író közreműködésével, amely a közéleti és kulturális életet érintő publicisztikája legfontosabb terepe lett.

A Barátok terei Emich-üzletben és szerkesztőségen, majd annak utódvállalatában, az 1868-ban részvénytársasági formában továbbműködő Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Irányi utca és Curia utca sarkán álló épületében²⁶ szerkesztett

²¹ Előfizetési felhívás, *Üstökös*, 1871. 52. sz., 613.

²² Ebből adódóan a kiegyezés megvalósult formáját azonnal elutasította. A kiegyezés ünneplésének ellentmondásait megírta.

²³ Kakas Márton: A Kakas Márton név eredetileg Jókai írói álneve volt, majd a 90-es években önálló élclappá vált a Budapesti Hírlap mellékleteként.

²⁴ Buzinkay Géza, 1983.

²⁵ A balközép párt legnagyobb – nemcsak négyezret felülmúló előfizetői számát, hanem hatalmas, „lepedő” méretét is tekintve – lapját, A *Hon* Jókai Mór szerkesztette. Hosszabb-rövidebb ideig vezető munkatársa volt Csernátony Lajos, Ludvigh János, Horn Ede, P. Szathmáry Károly, gróf Keglevich Béla, Frecskay János, Hegedűs Sándor, Mudrony Soma, György Aladár és Mocsáry Lajos.

²⁶ Vö: Kiss István 1980. Emich Gusztával szoros munkakapcsolatot ápolt Jókai: könyvei kiadója és egyben barátja is volt. A magánvállalkozás 1868-ban alakult részvénytársasággá, melynek igazgatótanácsába több író, így Kemény Zsigmond és Jókai Mór is bekerült.

A *Hon* alapvetően politikai és közgazdasági profilú sajtótermék volt, mely a számos közlelt tartalom mellett gazdasági és közhasznú információt közölt – a gabonaáraktól, terménytudósításoktól a vasúti menetrenden át a vásárokig –, de tájékoztatott a színházi eseményekről, szemlézte a külföldi, bécsi és lengyel lapokat, s nem utolsósorban a tárcarovatban közölte az író műveit. Olyan fontos regényei jelentek itt meg, mint a *Politikai divatok*, az *És mégis mozog a Föld*, Az *aranyember* stb. Mikszáth Kálmán emlékezik meg az emblematiskus lapról, Jókai „A Honban majd minden nevezetesebb politikai kérdéshez hozzásszól. Lapolozgatva az elsárgult lappeldányokat 1866-ból, ott találjuk az ínségi aggodalmakról és kiegyezési kísérletekről írt cikkeit. Mire kellene hát az a Reichsrath most? Mit hozhat egy háború előtti kongresszus? Hová juttatta az államot az egységes német politika? Cikkezik a feliratai vitárol és a Ház tanácskozásainak rendjén felmerült minden lényeges kérdésről. Szerkeszti az Üstököst, amelyben esszészerű élénk rövid jellemrajzokat ír Kazinczy Gáborról, Szalay Lászlóról, Madách Imréről.”²⁷ A *Hon* utólapja, a *Nemzet* is megszűnt 1899-ben, a profilt és részben az alkotói gárdát is továbbvivő, liberális szellemiséggű *Magyar Nemzetnek* Jókai haláláig – sokkal csekelyebb aktivitással, de – szerkesztője volt. A kevésbé iskolázott olvasókról sem mondott le. Éppen ezért, fel elevenítve a néplap korábban már kedvelt műfaját, 1867-ben létrehívta a balközépi orientáltságú *Igazmondó* című néplapot, melyen keresztül a csekelyebb műveltségű olvasóközösséget próbálta megnyerni mind előfizetőnek, mind pártja politikai elgondolásainak.²⁸

„... KI POLITIKÁT CSINÁL...”

Jókai aktív politikusi pályafutásáról, mely Siklós választókerület képviselőjeként 1861-ban kezdődött el, megoszlanak a vélekedések. Mikszáth visszaemlékezése és Jókai monografiájának vonatkozó állításai nyomán tartja magát az a nézet, hogy csekely politikai aktivitás jellemzte az írót. Ezt a meglátást újabb vizsgálatok részben árnyalják, részben cáfolják. Jókai az 1860-as és 1870-es, valamint az 1870-es és 1880-as évek fordulóján igen intenzíven vett részt a parlament munkájában, minden időkörben a legváltozatosabb kérdéseket érintő, hozzávetőleg háromszáz felszóلالást regisztráltak a képviselőházi naplók.²⁹

A beszédek témaaválasztása egyértelműen arra utal, hogy Jókai pártja egyik vezető politikusaként alapvetően elvi kérdésekben – például válaszfelirati és költségvetési viták során – hallatta a hangját, és igen változatos ügyekben képviselte álláspont-

²⁷ Mikszáth Kálmán 1904: 155.

²⁸ Szabó László 1904: 174.

²⁹ Czieger András 2017.

jukat, nem kerülve a fajsúlyos témaikat sem (például a nemzetiségek és a zsidóság egyenjogúságának kérdését). Felszólalásai zöme így vagy úgy, de az ország közjogi helyzetével függött össze, illetve a mindenkor kormány pénzügy- és adópolitikáját érintette. A kulturális ügyek csak ezek után következnek a sorban, választókerületei érdekében viszont a legritkább esetben szólalt meg (kivétel például a Kassán létesítendő királyi ítélezőtábla ügye). Személyes tekintélyét mutatja, hogy ünnepi alkalmakkor is gyakran őt kérték fel szónoknak (például a házelnökök búcsúztatásakor). Már a korszak publicistái is felfigyeltek sikereinek titkára, melyet az egyik, halálát követő visszaemlékezés is rögzít: „Senki nem csalt ki annyi derűt hallgatói lelkéből, senki nem fakasztott annyi mosolyt humora varázsvesszőjével a politika sivatagában, mint ő. Jókai felszólalásai, melyekre minden gondosan készült s melyekre minden válságos alkalmak adták meg a czímet, ellenállhatlan vonzerőt gyakoroltak a parlamenti tanácskozások közönségére, habár ritkán lépett ki a küzdőtérrre s politikai beszédeinek zöme csak a 80-as évekre esik. Szellemesnél szellemesebb axiómák, megjegyzések, ötletek, visszavágások peregték ilyenkor ajkairól.

Komolyabb ünnepélyek alkalmával is igénybe vették azonban Jókai népszerűségét és nimbuszát, ahol a pillanat emelkedettségének költői ihlettel kellett kifejezést adni. Sokáig a lelépő elnökök búcsúztató szónoka is Jókai volt s ő tolmácsolta a Ház köszönetét és elismerését pl. az elnöki polcról távozó Ghyczy Kálmán és Szlávy József előtt is.”³⁰

Jókai politikus arcélét summázó tanulmányában Czieger András kitér a pálya egzisztenciát érintő kérdéseire, és reflektál az imázsépítés különféle módozataira is. Ezek közül két érdekességet érdemes itt kiemelni: egyrészt A *Hon* propaganda- és reklámháttérnek tekinthető Jókai választási harcaiban. A szétosztott lapszámok a kampánybeszédeket támogathatták, olykor helyettesíthették. Másrészt az is érdekes, hogy Jókai élt a reklám más fogásaival is: gyakran készítetett nagy példányszámban arcképeket, melyek szintén ugyanezt a célt szolgálták. Másfelől, hogy mennyire kritikusan is láthatta az a politikai életet és közeget, arról írásai, pl. az Asszonyt kísér, Isten kísér szövegei vallanak.

A *Hon* megszűnése, illetve átalakulása nagyjából egybeesett azzal, hogy az író munkakapcsolatba került a Légrády Testvérek lapjával, a *Pesti Hírlappal* – mely pályája kései szakaszának regényeit tette közzé – és 1880-ban a nagyon tehetséges pályakezdő kiadójával, Révai Mór Jánossal. A fiatalembert Révai Sámuel, eperjesi és pesti könyvkereskedő fia volt, aki frissen végzett a budapesti, majd a lipcsei egyetemen, de könyves szakemberként számos innovatív tervvel rendelkezett. Az általa vezetett Révai Testvérek Irodalmi Intézet mint cég 1869-ben alakult meg Gebrüder Rosenberg Buch und Antiquariatshandlung, magyarul Rosenberg Testvérek Könyvkereskedés és Ódon dászat névvel, és hamarosan mind mennyiségi, mind minőségi

³⁰ Vö: Jókai humor a parlamentben. *Vasárnapi Ujság* 1904. 24. sz., 382–383.

értelemben felzárkózott az Athenaeum és a Franklin Társulat mellé az irodalmi szövegek kiadása terén.

Révai Mór János többek között egy új kiadványtípus, a csak folytatásos regényeket közlő *Regényvilág* megjelenését kezdeményezte, melyet Jókai nevével és egy direkt ide írt művével szeretett volna promotálni. A kiadó felismervén a megváltozott olvasói elvárásokat, a regényekkel szembeni fokozott igényeket, a szériális közlés előnyeire támaszkodva képzelt el sikerét megalapozni, melynek reklámarca a sikerei csúcsán álló, e közlésforma mesterének tekinthető Jókai volt, aki megértette a vállalkozás újító és formabontó jellegét – melyre akár ő is gondolhatott volna –, és csatlakozott a tervhez. A közös munka Révai számára az életút egészét meghatározó tényezővé lett, melyet visszaemlékezésében is hangsúlyozott: „*Ez az első találkozásom Jókai Mórral* volt egész kiadói pályám legjelentősebb mozzanata, ez irányította további lépéseimet, ez alakitotta ki további működésemet.” Jókai számára is ők lettek a legfontosabb kiadóvállalat, sőt annál több, ma úgy mondanánk, az író menedzserei.³¹ A Révai Testvérek 1881-től Jókai kizárolagos jogú kiadójaként működött annak haláláig, noha nem volt közöttük kontraktus, s mindenmellett Révai Mór az író élete végéig a gyakorlati ügyeinek intézését is kézben tartotta.

A munkakapcsolat része volt az 1885-ben elindult, a Révai Testvérek és a Franklin Társulat kiadásában megjelenő *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozatban való részvétel is, mely 21 kötetben a monarchia népeinek történelmét, kultúráját mutatta be. Jókai a szerkesztés munkálatait Rudolf trónörökössel végezte, annak 1889-ben bekövetkezett haláláig.³² (A sorozat nemely magyar vonatkozású részét – pl. a Budapestről szóló bevezető fejezetet – éppen Jókai írta. Társszerkesztőként segítette a munkát még a *Vasárnapi Ujság* legendás szerkesztője, Nagy Miklós, a vállalkozás első számú terjesztője a Révai Testvérek volt. Így fonódott össze itt is és a 100 kötetes életeműiadásban a két nagy kiadóvállalat.)

A kilencvenes években egyre fontosabbá vált Jókai számára is a folyóiratokban való megjelentetés mellett a könyvben, ráadásul szép kötetben való megjelenés is. Az olvasók számára ekkor válik értékké a könyv, bizonyos vásárlói értegek számára a szöveg mellett az azt hordozó kötetek kivitele is lényeges volt. Ekkor kezdődött meg a művészkiötések térhódítása, és a cég a hazai legnevesebb, nemzetközi mércével is elismert Gottermayer könyvkötészettel együttműködve rendkívül szép vászon- és bőrkötéses borítóvariánsok sorában tette még kelendőbbé a műveket. A Monarchiát bemutató sorozat, melyet hazánk neves illusztrátorai támogatták műveikkel, majd az *Ezernyolcszáznegyvennyolc* című, a szabadságharc történetét reliquiafotókkal és művészeti ábrázolásokkal illusztrált album létrejöttében való részvétele is jelzi, hogy Jókai érdeklődése a könyvkiadás, a szép könyv és a szintézisek irányába is terelődött.

³¹ Révay Mór János 1920: 53.

³² Szívós Erika 2007.

Írói pályájának ötvenéves évfordulójához kapcsolódva Révai Mór a teljes Jókai-életmű dekoratív sorozatban való közzétételét kezdeményezte az ünnep alkalmából. Révai szervezte meg a más kiadóknál lévő jogok megvásárlását, a sorozat szerkesztésére Jókai mellé egy segítő csapatot szervezett, megyerte a Franklin Társulatot a nyomdai munkálatok számára, akik új nyomda- és szedőgépeket állítottak be a munka megjelentetésére,³³ illetve a Gottermayer könyvkötővállalattal aranyozott gerincű vászon- és bőrborítású kötetáblákat terveztetett.

Jókai műveinek nemzeti díszkiadása a korszak nemzetközi viszonylatban is páratlan vállalkozása lett, igazi könyvsiker és kiadói bravúr. A sorozat a maga 100 kötetével és 6000-et is meghaladó eladott sorozatszámaival a könyvpiacon soha addig nem látott méretet öltő vállalkozás volt, melynek létrejötte – a Révai Testvérek koordinálásával – több hazai könyvkiadó együttes munkájának köszönhető.

Az első tervek szerint a jubileumi bizottság számos ajándékának egyike lett volna egy szerényebb pénzösszeg, mely a nyolcvanas években forgalomban lévő Jókai-kötetek eladásából, pontosan az ár 10 százalékából gyűlt volna össze. Ezt az ötletet Ráth Mór, a korszak másik neves könyvkiadója a jubileumi bizottság jóváhagyásával a fontosabb heti- és napilapokban közzé is tétette. Révai — akit eredetileg nem hívtak meg az ünnepi bizottságba — e felhívást olvasva jutott arra a meggyőződésre, hogy az ötvenéves írói jubileum legmaradandóbb, nemcsak gesztusértékű, hanem irodalom- és könyvtörténeti jelentőségű eseménye is a művek nemzeti összkiadása kell hogy legyen. A megvalósíthatóságban sokan, maga Jókai is kétkedett. A kiadás legnagyobb problémáját és kockázatát az életmű nagysága jelentette, és a könyvek elterjedtsége okozta. A cél ugyanakkor az volt, hogy az eladásból befolyó pénzösszeg felét, melyen nem a tiszta hasznót, hanem az előfizetési összeget kell érteni, megkaphassa a szerző. A díszkiadás elindításához – Révai számításai szerint – minimum 1000 előfizetőre volt szükség, hogy rentabilis legyen. A Jókai szerint is súlyosabbnak ítélt akadály — a kiadási jogok összekuszáltsága — azonban valóban majdnem meghiúsította a kiadás létrejöttét, ugyanis a Jókai-művek kiadói jogával nem egy, hanem több könyvkiadó rendelkezett. A legnagyobb ellenállást a legtöbb,

³³ Így ír erről Révai Mór János visszaemlékezésében: „Az egész világirodalomban a Jókai-összkiadás az egyetlen ily nagy kiterjedésű, 2000 ívet magában foglaló munka és ez óriási munka kiállításának technikájával most már a Franklin-Társulat nyomdájának kellett megbirkóznia. A nyomda nagy látkörű vezetője, a már fent említett *Hirsch Lipót*, fényesen oldotta meg feladatát. A betüöntőgépek egész sorát állította fel, amelyek csak ugy szórták az új betüanyagot, ami azért volt szükséges, mert hiszen egyszerre 3-400 ív betűnek kellett rendelkezésre állnia. Amíg az egyik 200 ives sorozatot nyomták, azalatt már a másik 200 ives sorozatot kellett szedni, revideálni, nyomásra előkészíteni. Csak evvel a mesébe illő gyorsasággal értük el, hogy a programm szerint pontosan az 1898. év karácsonyára együtt volt a 100 kötetes hatalmas könyvtár, amely technikai kiállításában is az emberi munkának, a gépek kihasználásának, a XIX. század nyomdai iparának becsületére válik.” Révay Mór János 1910: 156–157.

illetve a legkevesebb kötet első kiadási jogát birtokló vállalatok, a Franklin Társulat és a Légrády támasztották. A Franklin Társulat esetében a vezetés vélekedése nem volt egységes. Jurány Vilmos, a vállalat igazgatója a sorozat esetleges sikertelensége okozta anyagi problémák mellett a már készleten lévő kötetek, valamint az éppen frissen forgalomba kerülő 150 fűzetes Jókai népies kiadás eladhatatlanságával érvelt. Hirsch Lipót, a társulat nyomdájának vezetője azonban felismerte a tervben rejlö erkölcsi és anyagi lehetőségeket, s kompromisszumra bírta a Franklin Társulatot. Végül a kiadóvezetőnek lett igaza: a különböző olvasótípusoknak szóló különböző kiadásvariánsok jól megfértek egymás mellett a piacon.

A Jókai jubileum idején 1800 előfizetője volt a sorozatnak, mely végül 6000 példánynál tetőzött a századfordulón. Hogy ez így alakult, abban a Révai Testvérek marketingjének és a dekoratív művészötöknek nagy szerepe volt. A kiváló szakmai munka együttállása eredményezte azt, hogy a párizsi világkiállítás nagydíját hozta el a vállalkozás. S bár ez a hatezres eladási szám is alatta maradt a folyóirat-olvasók számának, a Jókai-kultusz csúcseseménye volt.

Révai ráadásul nem csak Jókai műveit adta ki, gazdasági-magánéleti ügyeit is segítette, hogy zavartalan körülmenyeket biztosítson a munkához, emellett még Jókai kanonizációját is előmozdította: 1904-ben megírottatta Mikszáth Kálmánnal a már idézett Jókai-életregényt,³⁴ melyhez az adatokat a kortársaktól levelekben gyűjtötték; ezek feldolgozására és Mikszáth Kálmán segítésére szintén külön osztályt létesített az Üllői úti üzletházban.

A sajtó, a könyvkiadás – miként láthattuk – a maga eszközeivel, főként, ha a nyilvánosság eme közegében élő író annak hasznosságát felismeri, eszköze lehetett az író körül kialakult kultusz formálásának, és saját karriertörténete megvalósításának. És Jókai azon állításának is igaza lett, melyet édesanyjához 1847 májusában írott levélben rögzít: az újságírásból és a szerkesztési munkákból jól megélhet,³⁵ ráadásul emellett még „magánmunkálatokra” is maradt ideje. Hogy mindez a terveknél jobban is sikerült, az a fenti vázlatos összegzésből is látható. És még valami sikerült: a Habsburg Birodalom egyik legismertebb alakjává lenni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története. (Jókai Mór összes művei. 100.) Budapest, Révai, 1898.

Buzinkay Géza 1985: *Borsszem Jankó és társai. Magyar éclapok és karikatúrák a XIX. század második felében.* Budapest, Corvina.

³⁴ Révay Mór János 1910: 345-346.

³⁵ Jókai Mór – Övv. Jókay Józsefnének [1847. máj. 31.]. JMÖM Levelezés I. 48.

- Buzinkay Géza 1985: A politikai élclaptípus virágkora, 1867–1875. In: Szabolcsi Miklós (főszerk.): *A magyar sajtó története II/2.* Budapest, Akadémiai. 169–173.
- Czieger András 2017: Jókai Mór, a profi politikus? *Aetas* (32.) 5–15.
- Deák Ágnes 2013: „A politika ne nyúlj hozzá-m-virág volt.” Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában. *Századok* 3. 625–634.
- Előfizetési felhívás. *Üstökös* 1871. 52. sz., 613.
- Fried István 2014: Jókai Mór 1854-ben és 1904-ben. *Tiszatáj* (68) május, 96.
- Goriupp Alice 1930: Az Életképek szerkesztőváltozása 1847-ben. *Magyar Könyvszemle* (XXXVII), 1–4., 282–288.
- Hansági Ágnes 2014: *Tárca – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei.* Budapest, Rációi.
- Herczeg Ferenc 1939: Jókai Mór. Emlékbeszéd. In: uő: *Művei X.* Budapest, Singer és Wolfner. 129–136.
- Jókai humora a parlamentben. *Vasárnapi Ujság* (50), 24. sz., 382–383.
- Jókai Mór 1901: *Az én életem regénye.* Budapest, Révai Testvérek.
- Jókai Mór önéletrírása. *Pesti Hírlap*, 1896. augusztus 4.
- Kiss István 1980: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban.* Budapest, Akadémiai.
- Kocsy Anikó 2002: Az enciklopédikus lapok kialakulásának sajátos körülményei Magyarországon a XIX. század közepén. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* (11) 1, 39–47.
- Kulcsár Adorján (szerk.) 1971: *Jókai Mór levelezése, 1833–1859.* Budapest, Akadémiai.
- Lipták Dorottya 2012: Kihívások és vonzások, Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáive az egyéni vállalattól a részvénytársaságig. In: uő (szerk.): *A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó.* Budapest, Kossuth. 61.
- Mikszáth Kálmán 1904: *Jókai Mór.* Budapest, Révai.
- Révay Mór János 1920: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai I.* Budapest, Révai Testvérek.
- Szabó László 1904: *Jókai élete és művei.* Budapest, Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata.
- Szajbel Mihály 2010: *Jókai Mór.* Budapest, Pesti Kalligram.
- Szilágyi Márton 2021: Újrakezdés a forradalom után: Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből. In: uő: *A magyar romantika ikercsillagai.* Budapest, Osiris. 269–288.
- Szívós Erika 2007: Budapesti mesék: Jókai és Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. *Budapesti Negyed* (15. évf.) 3. (57.) sz. 222–235.
- Zákány-Tóth Péter 2010: „A Jókai-frógrép”. In: Szegedy-Maszák Mihály – Vincze Ferenc – Zákány-Tóth Péter (szerk.): *Nemzeti művelődés – egységesülő világ.* Budapest, Napkút (12). 478–538.

NAGYVÁROSI MINDENNAPOK

HERÉDI ATTILA

„ALÓLÍROTT KÍVÁNKOZIK PESTEN VÉGKÉPPEN LETELEPEDNI”

Lakhatási, kereskedelmi és ipari jogkérelmi esetek Pesten,
1860 és 1862 között

BEVEZETÉS

Napjaink egyik legégetőbb politikai kérdése az Európát egyre növekvő mértékben elérő bevándorlási hullám, amely az ideológiai nézetkülönbségek okozta feszültségeken túl számos gazdasági, társadalmi kérdést is felvet – ezek előbb-utóbb az egyének szintjén is megtapasztalható realitássá válnak.

A történelemben persze nem ez az első, nagy tömegeket megmozgató migrációs jelenség, ám a népvándorlásokat kiváltó események többnyire leszűkíthetők néhány egyszerű okra: az emberek leginkább a hazájukban történt, kedvezőtlen (politikai, éghajlati stb.) változások elől menekülnek – és emellett gyakran ugyanannyira vágnak jobb életkörülményekre is.

Néha drasztikus természeti katasztrófák vagy végtelen háborúskodás sem szükséges a nagyobb arányú migráció megindulásához, pusztán elég néhány politikai változás is ahhoz, hogy tömegek induljanak új hazát keresni maguknak.

Az 1848/49-es magyar szabadságharc leverését követően elindult polgári átalakulások és gazdasági lehetőségek sokakat vonzottak Magyarország területére, és a bevándorlók lassan, de biztosan sok mindenben hozzájárultak az újjáformálódó magyar gazdasághoz és társadalomhoz.

A 19. században Pest szabad királyi város dinamikus fejlődésnek indult, amelyet több tényező is táplált: az eleve kiemelkedően jó földrajzi helyzetű város meglévő piakközponti szerepét¹ tovább erősítette a közlekedés fejlődése, elsősorban a gőzha-józás megjelenése és elterjedése, valamint a vasútvonalak építése.² A reformkorban, de főként a polgári korszak beköszöntével – és különösen a kereskedelmet és az

¹ Bácskai 2007: 229.

² Majdán 2014: 50–55.

iparűzést megkönnyítő törvények³ és rendeletek⁴ következtében – Magyarországot szinte elárasztották a Habsburg Birodalomból vagy akár távolabbról is érkező bevándorlók, akiket vonzottak az új gazdasági lehetőségek. Már az 1850-es években egyre többen költöztek a városba⁵ – ők, értesülve a Pesten elérhető lehetőségekről, kifejezetten azért jöttek ide, hátrahagyva az eredeti hazájukban lévő, kedvezőtlenebb viszonyokat, hogy kihasználják az itteni gazdasági konjunktúrát.⁶

Ám a városba letelepedési szándékkal érkezők közül nem mindenki találta meg a helyét, mert akik szegénységük, képzetlenségük vagy megrömlött egészségük miatt nem tudtak tartósabb munkalehetőséghoz, megfelelő megélhetési forráshoz jutni, a legtöbb esetben végül a betegségeknek estek áldozatul⁷ – vagy, amennyiben törvénybe ütköző cselekményekkel próbálták fenntartani magukat, fogda és kitoloncolás lett a sorsuk.⁸ Akik viszont képesek voltak „megkapaszkodni” a város sodrásában, vagyonuk, munkájuk vagy kapcsolataik révén idővel nem csupán közvetlen környezetük, hanem a város számára is ismertté és hasznossá váltak.⁹ Az ő számukra Pest lett az új „haza”, és többnyire igyekeztek ezt a tényt hivatalos eszközökkel is megerősíteni, vagyis a hatóságokkal elfogadtatni.

Írásomban azt szeretném bemutatni, hogy az 1860-as évek elején kik érkeztek letelepedési szándékkal a városba. Ehhez pedig bizonyos levéltári irattípusokon, a pesti tanácshoz érkezett lakhatási, kereskedelmi és iparűzési engedélykérelmeken keresztül ismerhetők meg legjobban a válaszok.

³ 1840. évi XVI. tc. a kereskedőkről; 1840. évi XVII. tc. a gyárak jogviszonyairól.

⁴ „Ideiglenes Iparutasítás”: Geringer Károly kormányzó által kiadva 1851. február 6-án; „Iparrendtartás”, másként „Ipari pátnas”: 1859. december 20-án kelt császári nyílt parancs.

⁵ Az 1850-es években Pesten kívül hasonló migrációs növekedés volt Bécsben is. Schorske 1998: 35.

⁶ A „karrier-migráns” kifejezést itthon Bácskai Vera „terjesztette el” külföldi szerzők munkája nyomán a kézművesek és iparosok hazai vándorlását vizsgálva. Bácskai 1996: 336. Egyes pesti gyárak igencsak jó fizetést kínáltak – elsősorban persze a képzett szakmunkásoknak, mivel Magyarországon az egyszerű segédmunkások béré akkoriban is elmaradt a Lajtántúlon szokásostól. Futó 1944: 269.

⁷ Jellemzően a képzetlenebb, vagyontalan bevándorlók szerepeltek a Szent Rókus Kórház beteg- és halálozási jegyzékeiben. Polyák 1996: 361.

⁸ Horváth J. 1995: 165., 175.

⁹ A beköltözöknek a városban való megtelepedését plasztikusan bemutatja: Bácskai 2007: 597–604.

LAKHATÁSI JOG – KI IGÉNYELTE?

A városlakókat többféle szempont alapján lehet osztályozni; az egyik lehetséges módszer a városban tartózkodás jogcíme szerinti megkülönböztetés. Nagy jelentőséggel bír, hogy ki milyen státussal rendelkezik a lakosok közül, hiszen az adó-bevételektől a katonaállításon át a büntetés-véghajtásig különbözőképpen kell a hatóságoknak viszonyulniuk a helybeli és a máshonnan származó személyekhez. Itt egyből felvetődik egy fontos kérdés: ki számít helyinek? A korszak az *állampolgár* vagy *honfi* (*honleány*) megnevezést használta azokra, akik az adott országban születtek. Ugyanakkor a szülőföldjükön elvándoroltak megőrizték az eredeti *honosságukat* mindaddig, amíg új lakóhelyükön nem szereztek *illetőséget*. A rendi időszakban a komoly jelentőséggel bíró *polgárság* szerepét a szabadságharc után a jóval egyszerűbb, de már a polgári társadalomnak megfelelőbb *lakhatali jog* vette át.¹⁰ A változatos elnevezések sokszor okoztak zavart a hatóságok köreiben is,¹¹ ezért nemegyszer felsőbb szintű kiigazítás szükségletetett a honosítási eljárások során.

A *lakhatali jog* (*incolatus* vagy *Incolatsrecht*) valamely személynek az adott településen engedélyezett életvitelszerű tartózkodása. A helybeli születés automatikusan helyi illetőséget jelentett, ezért lakhatali jogra a helyben születettek esetén nem volt szükség, hiszen a keresztlevellel (mai fogalmak szerint: születési anyakönyvi kivonattal) ez az adat könnyen bizonyítható volt. A nők elvileg apjuk vagy férjük után voltak jogosultak a lakhatalásra, de előfordulhattak problémák ezzel kapcsolatban is.

A máshol született, avagy másutt honos személyeknek viszont a városi tanácsról kellett kérelmezniük a lakhatali jogot; elnyerésének feltételeként teljesülniük kellett bizonyos kitételeknek,¹² és amennyiben a folyamodó nem tudott ezeknek hitelt érdemlően (leginkább okirattal) megfelelni, akkor a tanács „elmozdította kérelmétől”. A lakhatali jog elnyerésének egyik legfontosabb eleme volt a magyarországi születés; ebbe beleértették a kiegyezés előtt még külön jogállású Erdélyt és Horvát-Szlavóniát is, de például az örökösi tartományokból bevándorolni szándékozóknak először a honosságot kellett megszerezniük felsőbb szerveknél, hogy annak birtokában már igényelni tudják a városi tanácsnál a felvételt a helyi lakosok közé.¹³

¹⁰ A polgárságról már temérdek munka született; ezek tételes felsorolása itt nem cél, de hazai viszonylatban a téma kutatói közül Bácskai Vera neve mindenkiéppen kiemelendő. Egy újabb munka szintén jó összefoglalót ad a témáról angol nyelven: Czoch 2021.

¹¹ Halmos 1991: 133.

¹² BFL IV.1303.f. X. 1232/1861.

¹³ Például Ossel Simon kérelmére, aki a Habsburg Birodalomban születettként úgy gondolta, hogy Pest városában is könnyedén megnyithatja üzletét, a Lakhatali Bizottság ezt válaszolta: „*Arra, hogy Pest városa kebelébe lakosul felvétessék valaki, osztrák állampolgári jog nem szükségtelvén, ennél fogva folyamodó kérése nem teljesíthetvén, elmozdítandónak véleményeztetik.*” BFL IV.1308. 3. kötet, 67. sz. bejegyzés (1862).

Feltétel volt az önálló cselekvőképesség, azaz a folyamodónak nagykorúnak kellett lennie,¹⁴ és nem lehetett felügyelet alatt álló személy (gondnokság alá helyezett, katonai déjét töltő vagy szolgai jogállású egyén). Kiemelten fontosnak bizonyult az is, hogy a kérelmező igazolni tudja: már tíz éve folyamatosan Pesten lakik, valamint be kellett számolnia korábbi lakóhelyeiről is. Jóllehet a helyben töltendő évtized a külföldi gyakorlathoz képest hosszú időnek számított,¹⁵ meglétéből a tanács csak kivételes esetekben volt hajlandó engedni – például ha valaki tudományos szaktekintély, vagy egyéb érdemeket szerzett, emellett a katonai szolgálat esztendeit be-számították, ha Pestről sorozták be a kérelmezőt.¹⁶

Kézmuűvesektől és iparosoktól igazolást kértek az előző szakmai szolgálati helyük-ről: mikor szabadultak fel inaskorukból, hol, melyik mesternél töltötték legényide-jüket, valamint be kellett mutatniuk a vándorkönyvüket is. A kereskedést úzóknak szintén tanúsítanuk kellett a segédként eltöltött munkaidejüket a főnökeik által ki-adott igazolással.

Hasonlóképpen fontos volt az is, hogy a lakhatást kérelmező bizonyítani tudja: „rendes” keresettel rendelkezik, amelyből gondoskodni tud magáról és családjáról, és amely alapján vélelmezhető, hogy az illető nem a város által eltartott „szerencsétlenek” számát fogja gyarapítani. A helyben adózást az adóhivatal által kiadott adókönyvvel tudták igazolni. Némely folyamodó a vagyonával, háztulajdonával is „eldicsekedett”, alátámasztandó megfelelő anyagi helyzetét.¹⁷

Családi állapotról is kellett nyilatkozniuk a kérelmezőknek; ennek csak akkor volt jelentősége, ha a tanács úgy vélte, hogy az illető keresete fordítottan arányos családjának méretével. Ilyenkor tehettek engedményt a lakhatásért fizetendő díjból. A helybeli nővel való házasság nem jelentett külön előnyt.¹⁸ A lakhatást csak a megfelelő, „feddhetetlen” életűeknek adták meg; az erkölcsi bizonyítványt a pesti rendőri alkapitányságok állították ki, a zsidók esetében a hitközség azonos értelmű

¹⁴ Ekkor 24 év volt a nagykorúság elnyerésének határideje.

¹⁵ A lakhatás elnyeréséhez megkívánt, helyben töltött évek száma ebben az időben Franciaországban hétfő, „Angolhonban” öt, míg az Amerikai Egyesült Államokban csupán négy volt. BFL IV.1303.f. X. 1232/1861.

¹⁶ A katonai szolgálat adott esetben a tíz évet is meghaladhatta, noha kötelezően három évre soroztak. A leszerelés minősége (például hogy valaki invalidusként távozott a seregből) nem számított a kérelem elbírálásakor, mint ahogyan az alkalmatlannak nyilvánítás sem jelentett ebből a szempontból negatív megítélet.

¹⁷ A korábbi időkben egyes helyeken a polgárjog elengedhetetlen feltétele volt az ingatlan birtoklása; úgy látszik, ez még a század közepén is benne élt a köztudatban.

¹⁸ Megint csak ellentétben a korábbi századokkal, amikor a helyi feleség (és különösen az özvegyasszonnyal való házasság) mérsékelte a polgárjog díját.

igazolását is benyújtották. Meg kell jegyezni, hogy a vallási hovatartozásnak egyébként e tekintetben a század közepén már nem volt jelentősége.¹⁹

A pesti tanács a havonta ülésező *Lakhatási Bizottság* véleményének kikérésével döntött arról, hogy az illetőnek megadható-e a kért lakhatási jog. Az iparjogok közül néhány szakma esetében elegendő volt csupán a hatóság tudomására hozni, hogy valaki Pesten kívánta ilyen irányú tevékenységet folytatni, míg máskor a céhek, pontosabban az ipartestületek is véleményezték a kérelmező által benyújtott adatokat – és gyakran személyüket is, hiszen a legtöbbször már évek óta a városban dolgozó, gyakran közismert és megbecsülésnek örvendő szakemberekről volt szó.²⁰ Az első iparjogi kategóriát „szabad” elnevezéssel illették, mivel az ebbe tartozó szakmák gyakorlásához az is elegendő volt, hogy az illető iparüzési igényét tényként bejelentsse a helyi hatóságoknál.²¹ A másik kategória a kissé félrevezető nevű „engedélyezett” vagy „engedélyes” iparágakat gyűjtötte egybe, de ide csupán az olyan szakmák tartoztak, amelyekhez valamilyen szakhatósági vizsgálatnak is meg kellett felelnie a kérelmezőnek: például nyomdák, a szállítási (hajózás, bérkocsizás) vagy az építőipari ágazat (építőmester, kőfaragó stb.), valamint az élelmiszerkkel kapcsolatos tevékenységek (mint a mészáros, a pék, de a kávés és a kocsmáros is).²² Gyakorlatilag tehát az „iparszabadság” értelmében a szakmák döntő többségének műveléséhez nem kellett iparhatósági hozzájárulás, azaz céhes vagy ipartestületi szakvélemény.

Amennyiben egy külföldi illetőségű személy kért magyarországi honosságot, vagy egy külföldi településen élőnek kellett az ottani hatóságok előtt igazolnia pesti honosságát, akkor a tanács először a Népszámlálási Hivatalhoz utalta az ügyet, hogy kiderítsék, szerepel-e a kérelmező a nyilvántartásokban.²³ Ha egyes követelményekhez nem nyújtott be a lakhatásért „esedező” személy megfelelő igazolást (különösen, ha egy újra beadott kérelem is hiányosnak bizonyult), akkor a Lakhatási Bizottság elutasította.²⁴

¹⁹ A céhek évszázadokon keresztül őrizték vallási homogenitásukat (amely rendszerint római katolikus volt), de gyakran a városi polgári jogból való kirekesztést jelentette a protestáns, pláne a zsidó vallás.

²⁰ Az Iparrendtartás pontosan meghatározta a szabad és a korlátozott iparágakat, de ettől függetlenül adódtak problémák a szabályok betartásával.

²¹ Kaszás 1996: 11.

²² Kaszás 1996: 11.

²³ BFL IV.1329.a. A Népszámlálási Hivatal fő feladata a katonaállítások „alapanyagának” összeírása, felügyelete volt, a lakhatási jogok esetében csak alkalmilag szolgáltattak adatokat a tanácsnak.

²⁴ Jellemző „sablonszöveg” a beadványt benyújtók számára kiküldött negatív válaszra: „Miután folyamodó lakhatási jog elnyerésére minősítve nincsen, ennél fogva ebbeli kérelmétől elmozdítandónak véléményeztetik.”

GAZDASÁGI BEVÁNDORLÓK PESTEN

Az 1860-ban kiadott Októberi Diploma újra érvényesítette a magyar alkotmányos-ságot; az 1850-es évek központosított, állami felügyeletét – beleértve a települések közigazgatását – az 1848-as alapon megválasztott önkormányzatok váltották fel. Pest város tanácsa tehát ismét saját maga intézhette ügyeit, így valamelyest a népes-ségmozgásokra is hatással lehetett.

A Pestre érkezők gyakran nem meghonosodni, csupán üzletheti szándékoztak – jellemzően ilyenek voltak a Lajtántúlon (vagy más, magyarországi településeken) már biztos gazdasági kapcsolatokkal, boltokkal rendelkező, tőkeerős vállalkozók. Ők többnyire nem a családjukkal érkeztek, vagy legalábbis nem akartak élethosszig e városban maradni. Jellemző képviselőik a termény- és egyéb agráráru-kereskedők, valamint egyes – szintén német földről érkezett – gyáriparosok voltak.²⁵ E tehetős réteg ellentétét jelentette a szegénységen élő, magát csekély keresetből fenntartani próbálók csoportja. Az észak-északkelet felől Magyarországra települt zsidók közül sokan szatócsként vagy valamely kisebb értékű áruval folytatott kereskedésből kísérletek meg (legalább ideig-óráig) Pesten maradni.²⁶

A két szélsőség közötti átmenetet jelentették azok az iparoslegények, akik vándorlásuk során Pesten láttak lehetőséget arra, hogy letelepedve önálló tevékenységet folytathassanak.²⁷ Közülük néhányan ideiglenesnek tekintették pesti munkájukat, de a legtöbben az évek során házassággal, mesterjog megszerzésével végül gyökéret ereszttek a városban. Ha egy bevándorlónak nem is állt szándékában tartósan Pesten maradni, a kereskedési vagy iparüzési engedélyek megszerzéséhez többnyire szükség volt helybéli származást vagy legalábbis magyarországi honosságot felmutatni, valamint pesti lakhatási jogot igényelni.

LAKHATÁSI, KERESKEDELMI ÉS IPARÜZÉSI JOGKÉRELMEK

Jelen írásomban egy folyamatban lévő nagyobb kutatás első eredményeiről adok számot. Azt vizsgáltam, hogy az Októberi Diploma előidézte változások hogyan befolyásolták a Pestre érkező bevándorlók társadalmi összetételét, valamint hogyan határozhatók meg a bevándorlók személyi jellemzői. Megfigyelésem szerint 1860-tól az addig is jelentős pesti bevándorlás mértéke ugrásszerűen megnövekedett; a

²⁵ A korai – sok esetben zsidó származású – nagykereskedőkről lásd: Bácskai 1989. A másik kategóriába tartozik például a Svájcban ideköltözött, sörgyártásáról elhíresült Haggenmacher család vagy a vendéglátóipar területén nevet szerzett, bajor eredetű Gundel család.

²⁶ A zsidók magyarországi betelepülési hullámairól lásd: Komoróczy 2023: 87–102.

²⁷ Tóth 2006: 254–255.

tanácsi iratokban fennmaradt kérelmek adatai alapján ellenőrizni – alátámasztani vagy cáfolni – szeretném a rendelkezésre álló szakirodalomban fellelhető adatokat, a társadalmi folyamat bemutatását.²⁸ Mivel, mint láthattuk, a pesti bevándorlók motivációja legtöbbször gazdasági eredetű, a lakhatási jogokon túl szükséges megvizsgálni a kereskedelmi és ipari jogkérelmeket is; egyrészt a jelentős átfedés miatt, másrészt pedig azért, mert az egyes személyekről bővebb adatok (kérelemlevelek, esetleg más bizonyítványok, okiratok) csak a tanácsi iratokból tudhatók meg.

A Pesten kereskedelmi és iparjogot kérelmezők lajstromai 1851-től 1873-ig fennmaradtak, de ezen kötetek bejegyzései meglehetősen szűkszavúak, alapvetően csak a nevet, a foglalkozást, az engedély dátumát és iktatószámát közlik; néha előfordulnak adatok a születési helyre és évre, valamint az aktuális lakcímre vonatkozóan is.²⁹ Ugyanígy a Lakhatási (vagy Illetőségi) Bizottság jegyzőkönyveiből³⁰ is csak a kérelmezők nevét, szakmáját, esetleg születési helyét lehet megtudni. A kutatás során ezért szükségesnek találom megvizsgálni a tanácsi iratokat is.³¹ A beadott lakhatási kérelmekben kívül a mesterré váláshoz vagy üzletnyitáshoz kapcsolódó folyamodványokat szintén érdemes ellenőrizni – annál is inkább, mivel, mint említettem, az egyes szakmák esetében előírták a honosságot vagy lakhatást, de egyébként is gyakran előfordult, hogy egy-egy személy több „témaiban” adott be kérelmet, ezért nemcsak a rendőrségi, hanem a kereskedelmi ügyosztályok (*kútfők*) iratait is át kellett néznem.³² A teljes kép érdekében mindenkor említett levéltári iratcsoport anyagát tanulmányozni kell – lehetőleg darabszinten (ügyiratonként), adatbázis-építéssel egybekötve.

Minden esetre, amíg lehetőség nyílik egy efféle nagyobb lélegzetvételű munkára, jelen tanulmányhoz a fent említett két lajstrom bejegyzései alapján készítettem

²⁸ Az iparszabadság következményeit részletesen kifejt: Dóka 1979: 190–205.

²⁹ BFL IV.1303.k (1851–1874). Sajnos még ezt a kevés adatot is meglehetősen hektikusan, jókora hiatusokkal rögzítették a kötetekben.

³⁰ BFL IV.1308. (1851–1873). Az előzőleg írt adathiány itt is jellemző.

³¹ IV.1313.f. (1850–1873), névmutatók.

³² A pesti tanácsi iratok mutatókönyveiben a levéltári szám mellett a kútfő (ügyosztály) is fel van tüntetve, és ez jó támponot ad a kutatáshoz. A II. „gazdasági” kútfő csak a kereskedelmi és iparügyeket tartalmazza (nem csupán engedélykérelmeket, de más, érdekes eseteket is), a X., „rendőrségi” pedig változatos tárgyú iratokat – többek között a lakhatási jogok igényléseit is. A lakhatás szinonimáit viszonylag következetesen használták az iktatók, ugyanis az „illetőség” címszó a kórházból ápolta származáshelyének kipuhatalására irányul (VII.), míg a „házlakhatási engedély” a felépített épületekre vonatkozó iratot (mai kifejezéssel: használatbavételi engedélyt) jelenti (XI.). Ugyanakkor a szintén a X. kútfőbe sorolt „honosság” teljesen más ügyeket takar, leginkább a külföldön élők (vagy ott elhunytak) pesti illetőségének igazolását. Az „elbocsátás” pedig alapvetően a katonaságtól való leszerelést (VI.) jelenti, bár ilyen címszó alatt lehet megtalálni a mutatókban a Pestről elköltözők anyagát is, akik „a város kebeléből való végelbocsátásukat kívánják kieszközölni”, hogy máshol telepedhessenek meg (vagyis kapjanak új illetőséget).

el összesítéseimet (lásd lejjebb). A választott három esztendőben (1860–1863) beadt kérelmeket összevettem a tanácsi mutatókönyvekben feltüntetett nevekkel, emellett jó néhány kétes eset aktáit egyesével is átnéztem. Utóbbit főleg a nevek ellenőrzése miatt volt szükség, ugyanis a mutatókban a folyamodók neveit meg lehetősen hektikusan iktatták – ez azt jelenti, hogy csak az eredeti iratok (vagy esetleg csak az ügyfél saját kezű aláírása) alapján volt kideríthető, hogy az illető neve helyesen például Weiss vagy Weisz, Schvarcz vagy Schwartz lehetett,³³ és ugyanígy a keresztneveket is hol német, hol magyar változatban írták le (függetlenül a folyamodó származásától).³⁴ A mutatókban néha a kérelmek tárgyát is pontatlanul tüntették fel, így ezeket is ellenőrizni kellett.³⁵ Az 1860-ban történt politikai változás már a forrásokban is jól látható, hiszen az addig németül írt kötetek egyszeriben magyar nyelvre váltottak, és az utolsó lapokat már így töltötték ki. Egyébként külön nehézséget jelentett, hogy egyes, éveken át húzódó ügyeket általában a legkorábbi irat iktatószáma alá utalták vissza, így az adott évben befejezett, de még az 1850-es években keletkezett ügyeket nem vettem be a statisztikába.

Ugyanígy megesett persze az is, hogy egy folyamodványt csak 1862 után zártak le (sőt, több helyen találtam téritvényeket, amelyek az aktákat továbbutalták az 1880-as évekre) – ezért ezek is kimaradtak az összevetésből. Mivel ebben a három esztendőben is előfordultak az évek között átcíszások, többszörözött beadványok, „fellebbezések”, így nehezen volt eldönthető, hogy egy-egy személy mikor is kapta meg a lakhatási vagy az iparengedélyét. Végső soron azt is mondhatjuk, sem a beadás, sem a lezárás tényleges dátuma nem számít annyira.³⁶

³³ A leggyakoribb vezetéknévek egyébként a *Weisz* és a *Klein*; viselőik nagy valószínűséggel német és/vagy izraelita gyökerűek voltak, de az identitásukat még a kérelmek nyelvhasználatából sem nagyon lehet megtudni, bár természetesen előfordultak jellemzően (például Lázár, Simon) vagy akár kizárolag zsidók által használt keresztnevek (főleg ószövetségi pátriárkákra utalók, mint Izrael vagy Mózes), valamint csak általuk úzött foglalkozások, például kóser vendéglős vagy „óhitű könyv-áruló”.

³⁴ A nevek miatt más kavarodásokra is volt példa: például Gieszriegl József helyi születésű rézműves pesti polgár jogért(!) és iparjogért esedezett, de a céh szerint a beadott okiratok G. Károly nevére szóltak, ezért nemcsak a folyamodó elmozdítását kérték, hanem további kivizsgálását is (de ebből nem lett semmi). BFL IV.1303.f. II. 33/1862.

³⁵ Nem beszélve arról, hogy gyakran különböző megnevezéseket alkalmaztak egyazon kereskedelmi ág leírására, például a „rövidáru-kereskedő” és a „rőfös” alatt ugyanazt értették, de a „zsibárus” és „szatács” kifejezéseket is sokszor felváltva használták – legalábbis a hivatali írnokok és maguk az érintettek; ezzel ellentétben ugyanis a jogszabályok pontosan meghatározták az egyes kereskedelmi ágakat. Több esetben a kérelmezők maguk adták meg vágyott foglalkozásukat csupán egy leszűkített árucsoportra vonatkoztatva, így lett például az általánosan használt „gyümölcsárusból” néha „dinnye”, vagy „kesztenyáruló”, és hasonlóan megtalálhatók „drága régiség-árusok”, netán „mandoletti-sütők”.

³⁶ Mármint jelen összevetésben; természetesen egy nagyobb lélegzetű vizsgálatban, egy majdan elkészülő, részletes adatbázisban lehet értelme az évek szerinti tagolásnak is.

Minden esetre a számszerű összesítéshez már elegendő adat gyűlt össze az 1860–1862-es évekre vonatkozólag – ezek alapján az alábbiakban közlök egy kis jelentést, emellett néhány, az ügyek intézésére, a felmerülő problémák bemutatására jellemzőnek vagy érdekesnek tartott esetet külön is megemlítések. Eddig elkészült statisztikáimból most csupán kevés, általam fontos adatot szeretnék kidomborítani:

1. Hány lakhatási jogkérelmet adtak be az adott három évben?
2. Hány kereskedelmi és iparűzési jogkérelmet adtak be az adott három évben?
3. Mi volt leggyakrabban a folyamodók foglalkozása?
4. Hol születtek a kérelmezők?
5. Hány évesek voltak?
6. Mi volt az aktuális lakcímük?

A kérdések feltevésében a következő megfontolások álltak:

- 1–2. Természetesen fontos látni a számokat, a kérelmek mennyiségett.
3. A folyamodók foglalkozásának vizsgálatából ellenőrizhetők, alátámasztatók a kereskedelmi, valamint a céh- és ipartörténeti szakirodalom megállapításai az egyes szakmák elterjedtségére vonatkozóan.
4. A születési helyek eloszlása a bevándorlási irányokat mutatja meg.
5. Életkor tekintetében „láthatóvá válik” az aktív népesség (persze csak egy csekkely) része.
6. A lakcímadatak az erre vonatkozó, egyéb források hiánya miatt is fontosak.

Nézzük hát a számokat! Az 1860 novemberétől 1862 decemberéig terjedő, közel 26 hónap során (1860-ban szándékosan csak az Októberi Diploma utáni két hónapot vettettem alapul!) 585 lakhatási és 1509 kereskedelmi vagy iparűzési jogkérelmet ikattattak a tanácsnál.³⁷ A legtöbb kérelmet italmérésre adták be (316), de elég sokan folyamodtak szatocsságért (304) és kávésjogért (176) is.³⁸ Az engedélyes szakmák közül feltűnően magas a bérkocsisjogot igénylők száma: 96 (igaz, közülük jó néhányan „flottájuk” bővítését kérelmezték második vagy harmadik fiáker munkába állításával).³⁹

³⁷ A számok a Lakhatási Bizottság jegyzőkönyvéből, valamint az Iparjogi nyilvántartásokból származnak. A tanácsi iratok mutatóiban ezeknél jóval több név szerepel (a jegyzőkönyvben és az iparnyilvántartóban felsoroltakkal együtt összesen mintegy 3200!), ám ezek egyenként ellenörzéséig inkább kihagytam a csak a tanácsi mutatókban felbukkanó neveket.

³⁸ A kávés szakmát tágabban értelmezve itt egyaránt szerepelnek a kávházak és a kis pótkavé-mérő boltok is.

³⁹ 1860 körül már sok pesti lakos töltötte szabadidejét olyan mulatóhelyeken, mint a Városliget vagy akár a távoli külterület, Kőbánya. Ezeket a helyszíneket már menetrend szerinti társaskoci (*omnibusz*)- járatokkal is el lehetett érni. Herédi 2023: 3.

A szabad iparágakat tekintve a szabók száma (292) jócskán meghaladja a második és harmadik leggyakoribbat (hentes és mészáros: 108, cipész: 86),⁴⁰ míg a kereskedelemben a terménykereskedők vezetnek (93).⁴¹ Őket követik a gyümölcsárusok (77 – ez tipikusan asszonyokra jellemző foglalkozás volt), végül következnek a ruhárusok (50) – itt alapvetően alacsony minőségű használt, sőt, „ócska” ruhák adás-vételére kell gondolni, amely zömében szintén női munka.

A lakhatási vagy egyéb jogért folyamodók származáshelyének vizsgálatából kitűnik, hogy a magyarországi születésűeket tekintve a helybeliekben kívül (58) a Pest vármegyéből (36) és a Nyitra környékéről származók (28)⁴² voltak a legtöbben; őket kissé „lemaradva” követték a zempléniek (18) és a szepesiek (15). A külföldről elszármazottak közül a csehországiak (44) és a morva földről valók (32) fordultak elő a leggyakrabban, de sokan érkeztek Bajorországból is (32).⁴³

A kérelmezők jellemzően az 1830-as évek elején születtek, azaz a húszas éveik második felében jártak (27–29 évesek). A lakhatási jog megszerzéséhez tíz évig Pesten kellett élni – ez azt támasztja alá, hogy a bevándorlók legtöbbször ifjan kerültek a városba, és „erejük teljében lévő” (gyakran már családos) emberekként határozták el magukat az itteni letelepedésre. Hozzá kell tenni azonban, hogy konkrét születési adatok nagyon ritkán szerepeltek ezekben a kérelemlevelekben, hiszen a folyamodók a beadványokhoz csatolták az eredeti okmányait is (például az anyakönyvi kivonatokat), amelyeket viszont az ügy lezárultával vissza is kaptak – azaz a levéltári iratokban többnyire csak utalás szerepel arra, hogy az illető nagykorú.

A kérelmekre ráírták a lakhatási vagy egyéb jogért folyamodók lakcímét is, aholá a hatóság választ vártak.⁴⁴ Némelykor – jellemzően nem magyarországi születésű (és/vagy nem magyar anyanyelvű) folyamodók esetében – a beadványokat ügyvédek intézték, ezért ilyenkor az ő címük volt megadva. A kérelmezők lakóhelye tekintetében egyértelműen Terézváros vezet (221 fő), és ez nem is csoda, tekintve, hogy az egyik legsűrűbben lakott városrészről beszélünk. Innen több mint kétszer annyi-

⁴⁰ A kézműves szakmákról jó összefoglalást ad Dóka 1979.

⁴¹ Itt összevontam többféle elnevezést, mivel a terménykereskedő szinonimájaként használták a bizományosként és szállítmányozóként megjelölt kategóriákat.

⁴² A kérelmezők adatait szemügyre véve is megfigyelhető a szakirodalomnak az a megállapítása, hogy a magyarországi vármegyék közül Nyitra kifejezetten sok izraelita migránsossal gazdagította Pestet – ez alátámasztani látszik a zsidók korábban megfigyelt mozgalmaikat. Bácskai 1995: 10., Varga 1992: 72.

⁴³ A számok a jegyzőkönyvi adatok alapján készített összegzésemet mutatják. A teljes képhez mindenkiéppen darabszinten szükséges átnézni a kérelmeket, mert az adatok többnyire ebből az irategyüttesből gyűjthetők ki.

⁴⁴ Némelykor ezen adatok a mutatókban is szerepeltek, bár feltűntek ellentmondások a lajstromokban és a kérelmekben feltüntetett lakcímekben; ennek egyik oka lehet a lakosság gyakori költözöködése is (főleg, ha az egyes ügyek sokáig elhúzódtak, könnyen elképzelhető, hogy az illető akár egy év múlva már máshol lakott).

an folyamodtak kérelmükkel a tanácshoz, mint együttesen a Bel- és Lipótvárosból (107), vagyis a másik két régi és – részben a sok emeletes ház miatt – szintén nagy népsűrűsséggel rendelkező városrészről. Ehhez képest a jelentős területű „külvárosok”: József- és Ferencváros összesen 110 kérelmezőt „küldtek”. Látható tehát, hogy a bevándorlók többsége a sűrűbben lakott városrészben talált szállást.⁴⁵ A kereskedelmi vagy iparjogot kérők lakhelyükkel néhány esetben Budát vagy éppen Bécset jelölték meg, ez pedig jól mutatja a nagyvárosok közötti gazdasági kapcsolatokat.

Az adatokból is látható, hogy a kereskedelmi jogok közül messze az italmérési engedélyek száma vezet. Ez könnyen hihető, elég csak a napjainkban is szép számmal fellelhető, alkoholt felszolgáló egységek elterjedtségére gondolni. Az előzményekről annyit kell tudni, hogy az italmérés mindig is földesúri regálé volt, amelyet Pest esetében a város tanácsa jogosult megadni az azt kérelmezőknek.⁴⁶ Azonban az önkényuralmi időkben, az 1851. évi ipartörvény szerint a vendéglátói stb. jogok „az engedélyezett korlátozott iparágak közé tartoznak, melyek engedélyezésénél a hely viszonyok, és a rendőri felügyelet tekintetbe veendők lettek volna, ez üzletek mégis, soha a törvény szigora alá nem vonatkoztak, és aszerint nem kezeltettek, hanem adófizetés lévén a fő cél, majdnem kivétel nélkül szabadoni gyakorlatra bocsáttattak [...] az illyeténi üzletek gyakorlatához lakkhatási jognak előbbi megszerzése nem kívántatván, olyan egyének kezdének korcsmát nyitni, kik sem képességgel sem feddhetetlen jellemmel nem bírva, a demoralizációk leghatalmasabb előmozdítói lettek. Ezek folytán közgyűlésileg határozatilag kimondatni kérjük, miszerint mindegyik társulati tag, azon esetre ha korcsmáltatási üzletére nézve hatósági engedélyel még nem bírna, ezt magának mielőbb kieszközölni, és megserezni tartozzák, valamint, hogy üzletét csak akkor, ha a társulatba bekebelezve, és beírva leend gyakorolni és folytatni szabad lészen.”⁴⁷ Pár évvel később (1859-ben), az Ipartörvény alapján a pesti vendégfogadók, vendéglősök, bor- és sermérők közös ipartestületbe tömörültek, és újjáalkották alapszabályzatukat (1860). Ugyanakkor a politikai változások (Októberi Diploma) miatt a grémiumnak pár hónappal később megint csak új szabályzatot kellett készítenie, amelyet szintén elfogadott a pesti tanács (mint az alkotmányosság jegyében ismét az ipartestületet felügyelő szerv). Az italméréssel foglalkozóknak be kellett lépniük az ipartestületbe, belépései taksát (szállodások számára 15 forint, vendéglőöknek 10 forint, bor- és sermérőknek 5 forint) és negyedéves díjat (egységesen 1 forint) befizetve a testület kasszájába. Az ipartestület vezetői „esedeztek”, hogy kocs-

⁴⁵ Ennek okait érdemes lenne alaposabban is elemezni; valószínűleg fontos szerepet játszott a lakás megválasztásánál az anyagiakon (ingatlánárok, bérleti díjak) kívül a munkahely vagy üzlet, valamint az illető számára fontos családi és vallási közösségg közelisége is – utóbbi jellemzően a zsidók számára volt magától értetődő szükséglet, de más, főként nem magyar anyanyelvűek (például szerbek vagy „tatók”) esetében is jelentős szerepet töltthettek be ezek a tényezők.

⁴⁶ A pest-budai bormérésekéről lásd: Simon 2022.

⁴⁷ BFL IV.1303.f. II. 535/1861.

majogot csak az kaphasson, aki vállalja a testületbe történő belépést, ugyanakkor a jogot kérelmezők személyét továbbra is véleményezhessék, noha erre elvileg nincs szükség, mert az italmérés mint regálé a város kezében van. A tanács ebben mégsem látott kivetnivalót, sőt, jogosnak érezve elfogadta a kérelmet.⁴⁸ Ennek a „szakmai lát-tamozásnak” a következményeként azonban az elutasított folyamodók rendre a visz-szaállított Helytartótanácshoz fordultak jogorvoslatért. A felsőbb hatóság igazából nem volt illetékes a városnak ezen jogát illetően, de azért többször is „leteremtették” a pesti tanácsot, amiért az saját rendszabályait is áthágva, „nyakló nélkül” adja ki az új italmérési engedélyeket, miközben egyes, régóta működő egységeket formai okokra hivatkozva bezárat.⁴⁹

A városokban korábban a polgárjog egyik közkedvelt privilégiuma volt a saját termelésű bor árulása otthon, azaz a polgár saját házában. A polgári korban már ilyen előjog nem létezett, a szabályozás szerint az italmérési jogot mindenkinél meg kellett vásárolnia, és azt a pesti tanács személyre, illetve „kocsmáépületre” szabot-tan adta ki (a régi, bortermelő polgárokkal ellentétben a kocsmatulajdonosnak nem kellett feltétlenül a saját birtokában lévő házban folytatnia az italmérést – elég sokan árendában bírtak másol elhelyezkedő üzleteket). A kocsmajogot birtokló személy bérbe adhatta italmérési jogát másnak, és alkalmazhatott „itzést”, vagyis pincért is.⁵⁰ Ezzel azonban sokan vissza is éltek – erről számos, ezzel foglalkozó tanácsi akta tanúskodik.⁵¹ A kocsmákon kívül a fűszerkereskedelekben is kimérhették az általuk

⁴⁸ BFL IV.1303.f. II. 535/1861.

⁴⁹ BFL IV.1303.f. II. 80/1862. Egy konkrét példa: Walter Ferenc, aki „Privorszky kávéházában, mint vendégszolgáló fő legény, alkalmazásba áll”, de kibérelt egy, a pesti vámon kívül, a Csömöri úton (ma Thököly út) található vendéglöt, ahol kocsmároskodni szeretne. Indokul felhozta, hogy felesége is tudja őt segíteni a munkában, van pénze „az iparüzlethez netán megkívánandó Cautio-ra”, valamint „métlő figyelmet érdemlő körülmeny az is mellettem, hogy kérésem megadása által a korcsmák száma nem szaporítatnák, mivel az általam kibérlett helyiségen mindenkoron vendégl volt”. Ennek ellenére „kérésétől elmozdítandónak” vélte a tanács. BFL IV.1313.f.X. 241/1862.

⁵⁰ Az „iccesnek” is kellett rendelkeznie honossággal vagy lakhatási engedéllyel. Molnár János polgár például a cseh Freudelfeld Károlyt akarta pincérként alkalmazni, de lakhatási jogot kellett kérnie hozzá. BFL IV.1303.f. II. 28/1862.

⁵¹ Jellemző esetnek, mondhatni „az italmérési problémák állatorvosi lovának” tekinthető Wieder Márk példája: a férfi Recht Fülöp szerint „nálam hosszabb ideig mint cseléd szolgálván s mint ilyen boltomban a pálinka árulással és illetőleg mérésel foglalkozván, tőlem havonkénti cselédbért húzott. Történt azonban, hogy Wieder Márk folyó hó 2-ikán tőlem minden igaz ok nélkül elmenvén, magának mellettem a Spivák-féle házban egy udvari raktárt fogadott ki, és ottan folyó hó 3-ika óta pálinka mérést gyakorolni kezdett. Miután Wieder Márk pálinka árulásra féljogosítva nincs, és semmiféle hatósági engedéllyel ellátva nincs, nékem pedig az által, hogy közvetlenül mellettem még most is jogtalanul pálinkát mér, tetemes kárt okoz” – egyszóval, Wiedert a jogtalan működésétől hatóságilag eltiltani kéri. A nyomozás feltárta, hogy Wieder Márk csupán Spivák József fűszerkereskedő „iccese”, vagyis csapos alkalmazottja, tehát nem saját üzletet vissz. Spivákról kiderült, hogy pálinkamérésre nincs külön engedélye, a fűszerkereskedőknél azonban megengedett, hogy „talponálló-jelleggel” boltjukban szeszes itallal is kiszolgálhassák a fogyasztókat. A tanácsi dön-

(palackban vagy hordóban) árult borokat és „likőröket” – de csak „poharanként”, hogy a „kuncsaftok” ne „vendéglátó-jelleggel” tölték ott az időt, csak állva „felhörpintsék” italukat.

A szatócsjogkérelmek magas száma nem volt véletlen, ugyanis ez a „műfaj” a kereskedelemben egyik legalsó szintjét jelentette,⁵² semmilyen szakismeret vagy felmutatható vagyon nem szükségeltetett hozzá.⁵³ A szatócsság kérdése egyébként érdekes eseteket produkált – ezt a jogot eredetileg a szegénységen élő, leginkább megözvegyült asszonyok megélhetési forrásaként adták meg az arra rászorulóknak. Az italméréshez hasonlóan ez is személyes jognak számított, amelyet ugyan át lehetett adni másnak (például akkor, ha a jog tulajdonosa egészségi állapota miatt már a csekély testi erőfeszítéssel járó üzletvezetést sem tudta elvégezni), de alkalmazottat már nem volt szabad tartaniuk. Az iratok tanúsága szerint azonban számtalan visszaélés történt a szatócsjogokkal kapcsolatban; a leggyakoribb vád az volt, hogy a kereskedést végző személy még fiatal, és megfelelő testi erőben van, így „más keresetmódot” is találhat magának. De az ilyen „szélhámosoktól” eltekintve is folyamatosan emelkedett a szatócskérelmek száma; ennek a városi hatóság megpróbált gátat szabni, és ez nem is csoda, hiszen egy jelentés szerint 1861-ben Pesten már 460 szatócsüzlet működött.⁵⁴ A hatósági vizsgálatok némely esetben teljességgel indokolatlannak találták a szatócsság iránti kérelmeket: néha a folyamodó tehetsége miatt nem akarták megadni az engedélyt⁵⁵ – viszont olyan is előfordult, hogy kivételesen engedményt

tés értelmében Wieder Márk bírságát elengedték, a kis raktárboltot bezárták, Spivákat meg felszólították, hogy ezentúl is csak az addig engedélyezett módon, vagyis egyedül a fűszerboltjában mérjen ki italt. Wieder Márk hamarosan újra a tanács látókörébe került, mivel Lázárstein Henrik szeszgyáros betegségére hivatkozva a fiatalemberre kívánta átruházni pálinkamérési jogát. Ezzel jogi probléma végül is nem volt, bár az ügyet kivizsgáló vásárfelügyelő megjegyezte, hogy a belvárosi Geist-házban, a Nemzeti Múzeummal és az Országgyűlés épületevel szemközt talán mégsem kéne ilyen intézmény működését támogatni... BFL IV.1303.f. II. 29/1862.

⁵² Sokak szemében a szatócsságnál is alantasabb foglalkozást űző személy volt a házaló (*Hausir*), akinek még üzlete sem volt, hanem a nála lévő árukészlettel házról házra járva próbált némi keresetethez jutni. Ez a „szakma” jelenleg is megtalálható, lásd „porszívóügynök”... Az Iparrend-tartás által megszabott „kereskedelmi ágakról” lásd Szávay 1927: 203–207.

⁵³ H. Szűcs 1982: 73.

⁵⁴ BFL IV.1303.f. II. 361/1861. Néhány évtizeddel korábban (1836-ban) még „csak” 258 szatócs volt a városban. H. Szűcs 1982: 76., míg 1851-ben már 371. Uo. 78.

⁵⁵ Stamm Frigyes saját bevallása szerint jó magaviseletű, dolgos és takarékos ember, de vérhasban gyötördik, emiatt családját eltartani nem képes, ezért szatócsjogért esedezik. A tanácsnokok szerint viszont „*kaptafacsináló mesterségét*” hat legénnel gyakorolja, ráadásul még csak 43 éves, tehát elmozdítják kérésétől. BFL IV.1303.f. II. 47/1862; vagy: Gratzianger sz. Fried Mária szatócsjogot kért, de elutasították, mert a férje jogán szabómesterséget is folytat „*legények segedelmével*” és „*egy varrógép birtokában van*”. BFL IV.1303.f. II. 71/1862. Még ezekhez képest is „arcatlannak” tűnik Taczberger Mátyás kérelme, aki káposztasavanyító-üzletét akarta szatócsságra cserélni, ugyanis a tanácsi vizsgálat szerint a kérelmező háztulajdonos, emellett pedig kocsisként is dolgozik... BFL IV.1303.f. II. 215/1862. Hasonló eset Hertzl Máriáé, aki hüvelyes vetemény

tettek, és nem jogos igényt is kedvezően bíráltak el.⁵⁶ Olykor a kérelmezők sorsáról szomorú történetek is szerepelnek az iratokban.⁵⁷

A szatácsüzleteket gyakran nők vezették, de, amint már jeleztem, léteztek más, jellemzően „női foglalkozások” is. Az alacsonyabb jövedelmet biztosító gyümölcs- vagy (hüvelyes) veteményárusok többnyire nők voltak, ahogyan a szalagkereskedők is – ez utóbbiak között azonban akadtak tehetősebb asszonyok.⁵⁸

Hasonlóan problémás üzletnek számított a kávémérés is, amely szintén a *reáliák* közé tartozott, mert gyakran fordultak elő visszaélések. Egy ismert kávést, Singer Károlyt azzal vádoltak meg, hogy kávéházában kétes üzemeket folytat – azaz az üzlete kínálta találkahelyéül szolgál. Thaisz Elek rendőrfőkapitány támogatásával végül sikerült magát kimentenie.⁵⁹

A klasszikusan céhes keretek között úzött iparsajták közül a korban a szabók képviseltették magukat a legnagyobb számban – a kérelmezők sorai között is. Ugyanakkor az Iparrendelet jóvoltából a szabóknak már nem volt kötelező belépniük az Ipartestületbe, így kontárok is szép számmal kaptak engedélyt a működésre.⁶⁰ Ennek ellenére nagyon sok szabó váltott foglalkozást, és kért például szatócsi jogot.

árulására kért jogot, de a szatócctestület akadékoskodott, mivel a „*folyamodónak férje a Szén téren edénykereskessel foglalkozik és harmonikákat is készít: lévén tehát eképp elég élelmi ága, őt kérelmétől elutasítatni kéri*” – viszont a nő állítása szerint pont azért akart zöldséges lenni, mert az edénykereskés nem ment... BFL IV.1303.f. II. 113/1862.

⁵⁶ A tanács szerint Inzenhofer Antónia (máshol „Heft Iza”) fiatal, egészséges nő, egy kisgyerekkel; a városnak még semmilyen szolgálatot nem tett, erkölcsi bizonyítványa sincsen, plusz így is nagy a konkurencia... Mégis, „*nehogy a város terhére essen, kegyképpen*” engedélyezték neki a szatócskodást. BFL IV.1303.f. II. 361/1861.

⁵⁷ Morvayne Mária például így írt élethelyzetéről szatócsi jogkérelmében: „*Számos évek óta mint kardalnoknő a magyar nemzeti színháznak tagja vagyok (...) szegénysorban vagyok, mivel egy részről keresetem kardalnoknői állásomnál fogva – köztudomás szerint – már magában nézve s nem tekintve a jelen drágaságra, igen csekél; más részről pedig saját énemen felül még 4 neveletelen gyermekem fenntartási és nevelési gondja nehezedik csupán egyedül magamra, mert hites férjemtől nem csak én magam hűtlenül elhagyatva, hanem gyermekem is tőle szívtelenül eltaszítva vannak.*” BFL IV.1303.f. II. 46/1862.

⁵⁸ Csellár Vince kereskedő neje (sz. Bauer Anna) szalagkereskést akar nyitni, mivel „az 1840. évi XVI. tc. és utóbbi rendeletek” értelmében ez a lehetőség a nőknek is szabaddá vált. Bemutatta 2000 forint hitbérét és 7200 forint hozományát igazoló törvényszéki végzéseit, és hivatkozott nevelőapjára, aki az ígérete szerint a kért üzlet bővebb felszerelésére további 2000 forintot ad majd neki. (Összehasonlításul: a kereskedelmi joghoz 6300 forint tőkét kellett felmutatniuk a kérelmezőknek.) BFL IV.1303.f. II. 35/1862.

⁵⁹ IV.1303.f. II. 483/1862. Az izraelita származású Singer Károly később vallást és vezetéknemet is váltott – katolizálva Somossy néven vált közismertté mint a legendás Orfeum alapítója. MÉL 1982: 648–649.

⁶⁰ A szabó céh elöljárója szerint ugyan Schütz Károly szabályszerű szakmai előmeneteléről „*lehetetlen*” iratokat szerezni, mivel 1848 előtt az izraelita szabók magáncéhbe tömörültek, ahol

A fentiekben részletezett szakmákon kívül természetesen elemzésért kiált sok más kereskedelmi vagy iparág művelése iránt beadott kérelem is – ezekről, mint említettem, egy tervbe vett projekt majdani eredményeképpen lehet bővebben számot adni. Ugyanakkor már az eddigiek alapján is látszik, hogy az Októberi Diplomát követően határozottan fellendült a pesti gazdasági bevándorlás, amelyet a hatóságok igyekeztek a tőlük telhető alapossággal, minden érdeket szem előtt tartva kezelni.

A korszakra vonatkozó szakirodalomból ismert megállapításokat már ez a „kis merítésű” vizsgálat is megerősíti: többek között az egyes szakmák elterjedtségét vagy más foglalkozások fellendülését (vagy éppen hanyatlását) Dóka Klára és mások is tárgyalják műveikben; de például a szatócsokra vonatkozó ismereteinket lehet még bővíteni az ügyiratok, a bennük fellelhető esetek részletes feldolgozásával. Ami a migrációs útvonalakat illeti: ezek irányáról és az egyes területekről bevándorlók számáról mások mellett Bácskai Vera is beszámolt már, de a különböző forrásokból származó részletek összevetésével tovább finomíthatók az adataink. Az egyes személyekre vonatkozó információk feldolgozása pedig a forráshiányt orvosolhatja például az aktuális lakóhelyek tekintetében. A lakhatási jogok tüzetesebb vizsgálata során felbukkanhatnak eddig nem vagy nem teljesen ismert elemek akár a hatósági szabályozásokkal, akár a hivatali működéssel kapcsolatban is, valamint az egyes kérelmek árnyalhatják a korszakról alkotott mentalitástörténeti tudásunkat.

A bemutatott néhány év csak a kezdeteket jelentette, hiszen ez a migrációs folyamat hosszan elhúzódott, sőt a dualizmus alatt meg is többszörözött, és új típusú problémákat eredményezett (Budapest nagyvárossá válásának gondjai, munkások mozgalmai, antiszemítizmus stb.). A feladat tehát adott, de az első lépésekkel, úgy érzem, sikeresen megtennem.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1303.f. Pest város Tanácsának iratai (1850–1873)

IV.1303.k. Pesti iparjogi nyilvántartások (1851–1874)

IV.1308. Pest város Illetőségi Bizottmányának jegyzőkönyvei (1851–1873)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest, Magvető.

Bácskai Vera 1995: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed* (8) 2. 5–21.

„rendet soha nem tartottak, könyvet nem vittek”, mégis javasolja a folyamodó számára a mesterjog megadását. IV.1303.f. II. 295/1861.

- Bácskai Vera 1996: „Karrier-migránsok”. A pesti és budai kézművesinasok összetétele. *FONS* (III.) 3. 335–357.
- Bácskai Vera 2007: *Városok és polgárok Magyarországon*. I-II. (Várostörténeti tanulmányok.) Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- Czoch, Gábor 2021: The origins of the negative historical representations of burghers in Hungary. *Urban History* (49.) Cambridge, UK. 502–522.
- Dóka Klára 1979: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Futó Mihály 1944: *A magyar gyáripar története*. I. kötet. Budapest, Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég* (2–3.) 132–166.
- Herédi Attila 2023: Új lehetőség a fejlődésre. Kőbánya és a városegyesítés. *Budapesti Levéltári Mozaikok* (79.) 3. DOI: 10.56045/BLM.2023.3
- Horváth J. András 1995: A fővárosi rendőrség az 1860–1873. közötti időszakban: közrendészet az önkormányzat irányítása alatt. In: Kollár Nóna (szerk.): *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)*. Budapest, Budapesti Rendőr-főkapitányság. 157–194.
- H. Szűcs Gitta 1982: A pesti szatácsok. In: Borza Tibor (szerk.): *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. 71–88.
- Kaszás Marianne 1996: *Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai* (Levéltári módszertani és oktatási füzetek 2.). Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Komoróczy Géza 2023: *Jogot, mert emberek vagyunk. Zsidó történeti tanulmányok*. Budapest, Kalligram.
- Majdán János 2014: *A közlekedés története Magyarországon (1700–2000)*. Pécs, Pro Pannónia.
- MÉL 1982: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Polyák Andrea 1996: A szakképzetlen munkaerő bevándorlása Pestre a XIX. század második felében. *FONS* (III.) 3. 359–375.
- Schorske, Carl E. 1998: *Bécsi századvég*. Budapest, Helikon.
- Simon Katalin 2022: Kocsmák és borok a jog útvesztőjében. A termelői bormérés és a borgalmazás kérdése a városegyesítés előtti Pest-Budán és Óbudán. *URBS – Magyar Várostörténeti Évkönyv* (XVI.), 11–29.
- Szávay Gyula 1927: *A magyar kamara intézmény és a Budapesti Kamara története*. Budapest, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara.
- Tóth Árpád 2006: Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. *URBS – Magyar Várostörténeti Évkönyv* (I.), 241–268.
- Varga László 1992: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* (126.) 1., 59–79.

A főváros és könyvtára a Bárczy-korszakban

„Legyen szabad egy pillantást vetnem a jövőbe: [...] A fő- és székváros a tudományos könyvtárak mellé hatalmas nyilvános közkönyvtárakat létesített. A központi városi közkönyvtáron kívül negyven fiókkönyvtár működik, mindenik olvasóterremmel, szerteszét a város mindenik részében nyújtja bőven a könyveket, képzett könyvtárnokok egész serege áll a központi városi nagy könyvtárban s a fiókintézetekben a közönség rendelkezésére. Barátoságos útmutatói minden szükséges irodalmi, tudományos, közgazdasági és közérdekű kérdésben a tudni vágyó közönségnek. A főváros szellemi életének egyik fő gócpontja ez a nagy könyvtár és fiai. Nemcsak szórakozást keresni, hanem tudományához, mesterségéhez, művészettelhez új tudnivalót, új szerszámokat is kovácsolni tódul oda mindenféle foglalkozást űző ember, férfi és nő, fiatal és öreg. [...] A fő- és székvárosban mily érdekes változás: már nem a kávéházakat, hanem a könyvtárakat szállotta meg szabad idején a közönségnek az a része, mely eddig kávéházakba járt olvasni”¹ Amikor 1904-ben Gyalui Farkas, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársa, a könyvtártan egyetemi magántanára papírra vetette e sorokat, talán maga is bizonytalan volt abban, hogy távoli utópiát, vagy elérhető közelégen lévő reális lehetőséget fogalmaz-e meg. Bár önmagát is biztatva, hozzáfűzte: „Utópia ez? Mesemondás? Nem. A képet a valóságból s a jelenkorból vettetem. Igaz, hogy az óperenciás tengeren túlról, egy kis amerikai állam életéből kölcsönöztem néhány vonást, mellyel a mi ügyünk jövőjét megrajzoltam.”

Ugyanebben az évben, 1904. október 15-én nyílt meg a közönség számára a Szabó Ervin vezetése alatt újjászervezett Fővárosi Könyvtár,² a Központi Városháza Ká-

Az írás a „Csak a Könyv kapcsol múltat a jövőbe” címmel Kőrössy Albert Kálmán születésének 150. évfordulója tiszteletére a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban 2019. november 19-én rendezett konferencián tartott előadás bővített változata.

¹ Gyalui 1904: 437–438.

² Az új intézmény két könyvtár éles konfliktusuktól sem mentes egyesítése révén jött létre: a Székesfőváros Statisztikai Hivatala kebelében működő szakkönyvtár és a Levéltárhoz tartozó,

roly körúti szárnyának 7 helyiségeben 16 férőhelyes olvasószobával, 9–14 óra, vasárnap 9–12 óra között nyitva tartással. Az ünnepélyesnek nem mondható megnyitás – Gárdonyi Albert könyvtártisztnek a külföldön tartózkodó Szabó Ervin könyvtárnoknak küldött beszámolója szerint – a következőképpen zajlott le: „[...] levettük a ‘zárva van’ cédrulát az ajtóról, s azóta egy s más kutatóval is van dolgunk.”³ Az elődkönyvtáraktól örökölt, zömmel társadalomtudományi, jogi, közigazdasági és történelmi könyvanyagot, valamint a „Budapest Gyűjteményt” kezdetben évi néhány száz, majd néhány ezer esetben vették igénybe az olvasók helyben olvasás vagy kölcsönzés formájában. A közgyűlés által a könyvtár szervezéséről elfogadott szabályzat szerint „kizárálag csak közigazgatási érdekű, avagy olyan könyvek, folyóiratok stb. szerezhetők be, a melyek a fővárosra bármí tekintetben vonatkozással bírnak, vagy a melyekre a székesfőváros statisztikai hivatalának, többi hivatalainak és intézményeinek van szükségük.”⁴ Azaz egy városigazgatási és helyismereti szakkönyvtárat kívántak létrehozni. A lakosság közkönyvtári ellátását ekkor sem jogszabály nem tette a főváros feladatává, sem a várospolitikai közfelfogás nem tekintette annak.

Az angol–amerikai típusú *public library* elvei és gyakorlata, amint azt Gyalui Farkas idézett sorai is érzékeltek, szakkörökben jól ismertek voltak, sőt csodálat tárgyat képezték.⁵ A probléma veleje a finanszírozás iránti hajlandóság volt, amint azt Gárdonyi Albert összefoglalta: „Ilyen általános könyvtárak csupán nagy anyagi áldozatokkal alapíthatók és tarthatók fenn, ami a város lakosságára jelentékeny terheket ró. A külföldi, főleg az amerikai és angol városok nem átallották e célból külön megadóztatni polgáraikat, illetőleg jövedelmük meghatározott részét fordítani könyvtári célokra. Chicago p. o. 1891-től 1896-ig 10 millió koronát költött pompás közkönyvtárára, New York közkönyvtárai évi $2\frac{1}{2}$ millió koronát emésztenek meg, ami az összes kiadások $\frac{1}{2}$ százalékát teszi ki, Massachusetts állam városai pedig törvényteljesen vannak felhatalmazva, hogy közkönyvtárak alapítása céljából évi 5 korona adót vethessenek ki fejenként polgáraikra. Ilyen áldozatkézséget az európai városok nem fejthetnek ki, mert adózóképességük így is nagyon igénybe van véve s túlhajtani a dolgot nem lehet.”⁶

Szabó Ervin a főváros nyilvános könyvtári hálózatának megalapozását jelentő híres *Emlékiratában* hasonló álláspontra helyezkedett: „Tudvalevő, hogy az Egyesült Államokban és Angliában külön könyvtári adót vethetnek ki a községek, sőt nemely

elvben városigazgatási, de a vezető, Toldy László törekvéseinek megfelelően inkább általános közművelődési jellegű, helytörténeti gyűjteményt is magában foglaló könyvtár összevonásával. Az új Fővárosi Könyvtár 1911-ig a Statisztikai Hivatal alárendeltségében működött, ekkor önálló intézménnyé vált Városi Nyilvános Könyvtár néven.

³ Katsányi 2004: 67.

⁴ BFL IV.1403.a. 89/1903. (január 21.)

⁵ Voit 2003: 108–120.

⁶ Gárdonyi 1908: 42.

amerikai államokban a törvényhozás egyenesen kötelességükre tette ezt. Nem lehet kétséges, hogy a könyvtári kiadások fedezésének ez a módja a legtökéletesebb, és úgy könyvtárpolitikai, mint közháztartási szempontból minálunk is követésre méltó volna. Mégis azt hisszük, hogy Magyarországon és különösen Budapesten is, egylelőre nem gondolhatunk rá. [...] Ha ilyenformán nem javasoljuk egyelőre, hogy a könyvtárt használók anyagi hozzájárulásának ezt a letermészetesebb és legigazságosabb módját vezessük be, akkor annak csak egy módja van: könyvtári kölcsöndíj vagy olvasódíj szedése.”⁷

A budapestiek olvasmány iránti igényét kiszolgáló könyvtárak hálózata (benne egyesületi és kaszinói, szakszervezeti könyvtárrakkal, magán kölcsönkönyvtárrakkal és iskolai könyvtárrakkal) – ha a nagy tudományos könyvtáraktól eltekintünk – a nyugat-európai nagyvárosokhoz képest is szétforgácsolt és gyengén finanszírozott volt. „[...] Budapest 800.000 főnyi népességének könyvszükségletét kb. 100.000, nagyrészt silány, szegényesen gyarapított, szegényesen elhelyezett, ötvenfelé szétforgácsolt kötettel kell kielégíteni, minek folytán, mialatt Bécsben 1 család átlag 8-9 kötetet olvas egy évben, Budapesten 4 családra egész éven át alig jut összesen 3 kötet! Ez majdnem annyi, mint semmi! [...]”⁸

Ebből az állapotból Szabó Ervin egy nagy ugrással, radikális reformmal kívánta a nemzetközi élvonalba emelni a budapesti könyvtárugyet, a nemzetközi gyakorlatban kialakult különböző könyvtári rendszerek elemeinek egyéni szintézisére épülő koncepcióból kiindulva. Ennek egyik alapja az a városigazgatási könyvtártípus, amely elsősorban a professzionalizálódó városigazgatás információs bázisa és tudományos háttérintézménye.⁹ Erre a német könyvtárok nyújtották a legkiválóbb mintát, nem véletlenül, hiszen a századfordulón nemzetközileg is a német nagyvárosokat tekintették a szakszerűen és hatékonyan irányított nagyvárosok modellértekű példáinak. A főváros vezetése kétségtől egy ilyen hatékony városigazgatási könyvtár kialakítását várta Szabó Ervintől, amikor 1904-ben a Statisztikai Hivatal keretében egyesített Fővárosi Könyvtár elére állította. A Németországban honos elvek szerint vezetett szakkönyvtár azonban a szorosan értelmezett városigazgatási szakanyagra korlátozta a gyűjtőkörét. Szabó Ervin ezt kiterjesztette mindenkorra a tudományterületekre, melyek a városigazgatás körében felmerülő társadalmi, illetve a legtágabban vett életjelenségeket érintik. Ettől pedig már csak egy lépés volt a könyvtár társadalomtudományi profiljának nyílt megfogalmazása és ennek össze-

⁷ Szabó 1910: 25.

⁸ Uo. 10–11.; Vö. Remete 1966: 118–119.

⁹ „Az elméleti kísérletek gyakorlati érvényesítésének legcélszerűbb eszköze a városigazgatási könyvtár, ahol a gyakorlat emberei veszik át az elméleti tudomány eredményeit. [...] Együtt kell ettől találni mindenkorra a kísérleteket, melyeket a különböző városok a felmerült városigazgatási problémák megoldására tettek.” Gárdonyi 1909: 732.

kapcsolása a széles olvasóközönséget szolgáló közkönyvtári funkcióval. Szabó 1907-től határozottan ebben a szellemben működtette a Fővárosi Könyvtárat.¹⁰

Ezt kívánta ötvözni az amerikai típusú *public library* elveivel, amelynek általa legfontosabbnak tartott és az *Emlékirat*ban részletesen bemutatott vonásai: a városi lakosság minden rétegét kiszolgáló gazdag és friss választék, a tömeges használat követelményeihez igazodó működés, technológia és üzemszervezés. Nem a közigazgatás, hanem hangsúlyozottan a polgárok szolgálatában áll, és kapcsolata az iskolán kívüli felnőttoktatással erőteljes. „Az új könyvtár tökéletes funkcionálását legjobban biztosíthatjuk, ha azt angol–amerikai mintára csináljuk meg. Az amerikai könyvtárak elve: a legjobb könyveket a legtöbb embernek a legolcsóbb úton – kell hogy az új könyvtár működésének is vezérelve legyen.”¹¹

Az újdonság nem a *public library* hazai, budapesti meghonosításának gondolata volt (amint ezt jól mutatják Gyalui Farkas idézett sorai), hanem az, ahogyan Szabó ezt a nagy víziót a nemzetközi tapasztalatok és a konkrét budapesti viszonyok aprólékos elemzése alapján „aprópénzre válta” kidolgozta. Előzménye, amint az jól ismert, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának elnöke, Wlassics Gyula által jegyzett emlékirat, amely a létező „városkormányzati” könyvtárból javasolja „nagy arányú városi közművelődési könyvtár” kifejlesztését „angol–amerikai példa szerint”, „egy központi közművelődési főkönyvtár föllállítása s szükség szerint ennek vezetése alatt kifejlesztendő kerületi fiókkönyvtárak által”. Kőhalmi Béla visszaemlékezése szerint az emlékiratot Bárczy polgármester kezdeményezte, Ballagi Aladárt kérve meg, hogy „eszközöljön ki a MKOT-nál egy polgármesterhez intézett feljegyzést”, amelyet kézhezvételle után rögtön Szabó Ervinnek adott ki véleményezésre, majd részletes kidolgozásra.¹²

A BÁRCZY-KORSZAK

1906. június 19-én a főváros közgyűlése Bárczy István személyében a Városháza ad-digi főtisztviselői karának – életkorát és szolgálati idejét tekintve is – legfiatalabb tagját¹³ választotta polgármesternek. Ez a fordulat inkább a nyitányát, mint bete-

¹⁰ Tóth 1988: 119–131.; Remete 1966: 49–53.; Katsányi 2004: 66–114. A városi könyvtárakra vonatkozó irányadó korabeli német munka ezzel szemben a közkönyvtár és az igazgatási szakkönyvtár mihamarabbi szétválasztását tartotta kívánatosnak. Düring 1907: 262.

¹¹ Szabó 1910: 29.

¹² Katsányi 2004: 369.

¹³ 1866. október 4-én született, azaz megválasztásakor még a 40. életévét sem töltötte be. Varsányi 2008: 163–177.

tőzését jelentette a nemzedékváltásnak: az 1860/1870-es években születettek az ezt követő években foglalták el fokozatosan a városigazgatás kulcsposzíciót.¹⁴

Az új nemzedék egyben új tisztviselőtípus is képviselt a városegyesítés és a millennium kora között szerepet játszókhoz, valamint az ő közvetlen örököseikhez képest, akik mentalitásban, szemléletben még sok, a hivatalviselő patrícius polgárra emlékeztető vonást őriztek. Bárczyék teljes mértékben a modern szaktisztviselő réteg megtettesítői, vérbeli városmenedzserek, akik újszerűen tekintettek a modern nagyváros feltorlódó társadalmi és környezeti problémáira. Azt a felismerést képviselték, hogy a szociális gondoskodás a várospolitikában nem lehet pusztán járulékos elem, ami a fejlődés áldásait élvező polgárságnak a szegények és elesettek iránti morális kötelmeiből fakad. A város működésének alapfeltétele, hogy a szociális szempontrendszer a várostervezés és a városigazgatás minden területén meghatározó legyen. Saját szerepüket, hivatásukat abban látták, hogy ők azok, akik képzettségükön fogva képesek szakszerű, racionális technikákat kidolgozni a szükségszerűen jelentkező konfliktusok kezelésére.

A Bárczy-korszak alkotásait az új pénzügypolitika alapozta meg. A fejlesztést, beruházást hosszabb távon is kölcsönpénzekből kívánták finanszírozni. A kölcsönök törlesztésének fedezésére azokat a monopolisztikus jellegű közszolgáltató üzemeket igyekeztek városi kézbe venni, amelyek addig magánvállalatok számára hoztak busás nyereséget. A sort a gázművek átvételére vonatkozó döntés nyitotta meg (1908). Az áramszolgáltató vállalatokat a város a kelenföldi erőmű megépítésével (1912–1914) szorította sarokba, aminek eredményeként 1918-ig sikerült minden magánvállalatot megváltani. Az egyik nagy villamosközlekedési vállalat részvénny többsége 1911-ben került a város kezébe. E vállalatok megszerzése és nyereségorientált tarifapolitikája lehetővé tette, hogy 1909–1913 között egy hatalmas beruházási programot hajtsanak végre, teljes egészében kölcsönpénzből. Az adósságállomány néhány év alatt háromszorosára nőtt, a jövedelmező befektetések azonban a visszafizetés olyan szilárd alapját jelentették, hogy a háztartás helyzete ezzel együtt is stabilabb volt, mint korábban. Ezt úgy érték el, hogy a lakosság vállára semmisféle új terhet nem kellett rakni.

A beruházási programból a legnagyobb összeget éppen a visszafizetés pénzügyi alapját biztosítani hivatott üzemek létesítése és megszerzése emésztette fel, ami persze szolgáltatásszervézési szempontból is kulcsfontosságú volt. A másik kiemelt szúlypontot a méreteiben nemzetközileg is szinte egyedülálló szociális kislakásépítési program (kb. 4800, háromnegyed részben olcsó, egyszobás lakás épült), valamint az iskolaépítés (néhány év alatt 967 tanterem, 36 teljesen új iskolaépület) jelentették. Bárczy koncepciója jellegzetesen „békebeli” elgondolás volt: azon alapult, hogy a

¹⁴ Bárczy megválasztása után, 1906-ban működő 10 ügyosztályvezetőből 4, 1913-ban az akkor 16 ügyosztályvezetőből 15 született 1860 után.

magyar főváros, megfelelő gazdálkodás esetén, mindig bőségesen juthat hitelhez a nemzetközi pénzpiacra. Ez az út a továbbiakban nem volt járható.¹⁵

Bárczy az új várospolitika követelményeit szervesen összekapcsolta az ország demokratizálásának átfogó programjával. Apparátusi agytrösztjének volt egy jellegadó magva, mely a radikális demokrata szellemi-politikai áramlathoz, a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság köréhez tartozó személyekből tevődött össze. A budapesti Városháza volt az a terep a századelőn, ahol ez a gárda tényleges politikai döntéshozatali szerepet kapott. A legfontosabb összekötő kapcsot Wildner Ödön jelentette, a *Huszadik Század* körének egyik különösen sokoldalú egyénisége. Szabó Ervin barátja és 1903-tól szerkesztőtársa a *Huszadik Századnál* – egyben személyes jó barátja, egyik legközelebbi munkatársa a polgármesternek is, akiivel a *Népművelés* (1912-től *Új Élet*) című művelődéspolitikai folyóiratot szerkesztették közösen. Wildner éveken át volt titkára Bárczy elődjének, Halmos Jánosnak, majd Bárczy a közoktatásügyi ügyosztályba helyezte. 1909 márciusában, a hatalmas kislakás- és iskolaépítési program érlelődésének végső szakaszában pedig áthelyezte az elnöki ügyosztályba, ügykörébe utalva a lakáspolitikát, a szociálpolitikát és a közművelődést (az iskolai ügyek kivételével). Azt a szokatlan lépését, hogy „reszortfeladatokat” az elnöki ügyosztály feladatkörébe csoportosított, kifejezetten azzal a szándékkal indokolta, hogy „e fontos ügyekre egyenes befolyást gyakoroljak”.¹⁶ Wildner ettől kezdve tanácsnoki rang nélkül is lényegében ügyosztályvezetői hatáskörben tevékenykedett, éppen a reformpolitika kulcsterületeit tartva kézben.¹⁷ 1911-ben pedig, a városigazgatás átszervezése során létrejött a vezetése alatt az új Szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály, melynek alárendeltségébe került a Statisztikai Hivatal keretéből kiválva, Szabó Ervin igazgatósága alatt ekkor önálló intézménnyé vált Városi Nyilvános Könyvtár. Így hivatalosan is Wildner lett Szabó Ervin közvetlen főnöke, bár érdemben addig is ő „referálta” Bárczynak a könyvtári ügyeket.¹⁸

Szabó már az igazgatási szakkönyvtári feladatkörben is az „élet számára dolgozó” amerikai közkönyvtárak módszereit igyekezett alkalmazni. Ezt szolgálták 1907-től a *Fővárosi Könyvtár Közleményei c.* sorozatban kiadott tematikus bibliográfiák, melyek a Bárczyék várospolitikai törekvéseinek fókuszában álló legaktuálisabb kérdések irodalmát tárták a városatyk és az érdeklődők elé. A sort 1907 nyarán a lakáskérdésre és az ezzel összefüggő városszabályozási, városépítési kérdésekre vonatkozó bibliográfia nyitotta meg¹⁹ – amikor a „lakbérzsora” elleni tömegtüntetések, lakbérzsentrákok tartották izgalomban a várost, és már érlelődött a tömeges

¹⁵ Sipos 1996: 91–193.

¹⁶ *Fővárosi Közlöny*, 1909. március 2. 369.

¹⁷ Erdei 1991: 52–61.

¹⁸ Sipos 1996: 82–86.

¹⁹ Lakáskérdés és a városszabályozás kapcsolatos kérdéseinek irodalma 1907.

kommunális lakásépítés gyökeresen újnak számító gondolata. A következő évben a községi pénzügyre vonatkozó összeállítást adták ki – mint Szabó az előszóban megjegyzi, „a főváros akut pénzügyi nehézségeinek hatása alatt”.²⁰ E bibliográfiák összeállítása során Szabó Ervin és munkatársai nem elégedtek meg a könyvpiac kínálatával, hanem a nemzetközi könyvtár- és városközi kapcsolatok mozgósításával teljességre törekvő célzott gyűjtést végeztek. 1909 tavaszán jelent meg a választójog, a parlamentarizmus és a politikai pártok témaikörének bibliográfiája, aminek különös községpárti aktualitást adott, hogy egy ezzel megbízott albízottságban végső stádiumba érkeztek az új fővárosi törvényre vonatkozó javaslat munkálatai.²¹ A tervezet a virilizmus (a legnagyobb adófizetők privilegizált képviselete) eltörlése mellett az általános választójog követelményéhez is közel jutott (a 24 éven felüli férfiakra nézve csupán az 1 éves helyben lakás követelménye korlátozta volna), így gyökeresen átformálta volna a fővárosi önkormányzat társadalmi-politikai alapjait. 1909 végén jelent meg a „Közégi szocializmus” c. füzet, amely a városi vállalkozásokra, illetve a városok által üzemeltetett szolgáltatásokra, közművekre vonatkozó anyagot ölelte fel.²² 1910-ben volt aktuális a Bárczy-féle községesítési politika első nagy lépése, a gákszolgáltatás városi kézbevétele.

VÁROSPOLITIKA ÉS KÖNYVTÁRÜGY

A Szabó Ervin által 1910-ben előterjesztett terv a nagy könyvtár- és közművelődési palotáról, illetve az a köré mint központ köré szerveződő fiókhálózatról eleve bírta Bárczy teljes támogatását. Hogyan illeszkedett ez a várospolitika egészéhez?

Bárczynak és körének célja egy olyan modern, nyitott nagyvárosi társadalom kiformálódása volt, amelyben fokozatosan megszűnik a polgárság és az alsó rétegek közötti szakadék. Ehhez, úgy vélték, kéz a kézben kell járnia az anyagi biztonságnak, a mindenki számára tisztes megélhetés lehetőségeinek, a politikai jogok kiterjesztésének és a kultúrához való hozzáférés biztosításának. Szabónak az *Emlékirat* szellemében részletesen is kidolgozott szakmai terve a nyitott, tömegeket (napi 2000–2500 látogatót) befogadó, sokféle igénynek egyszerre megfelelni képes könyvtápalotáról²³ és elgondolása a városi társadalom minden rétegét szolgáló fiókhálózatról (egyben a kizárolag alsó rétegeket megcélzó, alacsonyabb szintű művelődési és szórakozási igényekhez alkalmazkodó népkönyvtár elvének elutasítása) ennek

²⁰ A közégi pénzügy 1908.

²¹ A választóreform. Válogatott jegyzék a parlamenti és községi választójog, a parlamentarizmus, a demokrácia és a politikai pártok irodalmából, 1909.

²² Községi szocializmus. Bp., 1909. (A Fővárosi Könyvtár Közleményei. 4.)

²³ A tervezett központi könyvtár és közművelődési palota épületterveiről: Gerle–Csáki 2013; Lajta Béla Virtuális Archívum.

a társadalompolitikai koncepciónak igazi vezérhajója lehetett. Különös aktualitást kölcsönzött ennek a politikai élet előterében álló választójogi harc: Bárczy szemléletében a választójog a munkásság polgárságba történő integrálásának kiindulópontja, s ez akkor nem veszélyezteti a polgári társadalmat, ha együtt jár vele a kiterjedt szociálpolitika, amely kifejezésre juttatja a közhatalom felelősséget az egyének életviszonyaiért, valamint az oktatási és kultúrpolitika, amely biztosítja, hogy mindenki képes legyen tájékozottan és felelősen élni az újonnan megszerzett jogokkal.

Bárczyék koncepciójának lényeges eleme volt az is, hogy az életmódreformot hordozó, a társadalmi konfliktusok kezelésének új eszközeit jelentő intézmények – vagy a fontosabb intézménytípusok legalább egy-egy mintaintézménye – olyan megjelenéssel valósuljon meg, amelyen nem érződik „szegénységszag”, a „hazai viszonyokhoz szabott” szerény kivitel; amely a mintául szolgáló külföldi metropoliszokban is megállna a helyét. Ezért is fogadták örömmel Szabó Ervin tervét egy olyan könyvtárpalotáról, mely nem kívánta lejebb adni a mércét az amerikai nagyvárosok – budapesti nézőpontból szinte mesébe illő – közkönyvtárainál.

Annak az elgondolásnak a jegyében, hogy a szociális gondoskodás, a jogkiterjesztés és a kultúra terjesztése elválaszthatatlan egymástól, érvényesíteni igyekeztek azt az elvet is, hogy a kultúrának a legszegényebb, legelesetebb rétegek ellátását szolgáló intézményekben is jelen kell lennie. Nekik is esztétikus környezetet kell biztosítani, a számukra készülő létesítményeknél is teret kell engedni a művész szempontoknak. Ennek egyik kiemelkedő példája az Undi Mariska falfestményeivel díszített Aréna úti Népszálló.²⁴ Itt és a Vág utcai Népházban, a Fővárosi Könyvtár irányításával berendezett könyvtárak voltak az amerikai rendszert követő fiókkönyvtári hálózat szerény előhírnökei, egyfajta kísérleti terepei.²⁵ A kislakásos telepeken is változatos homlokzati megoldásokkal igyekeztek ellensúlyozni a szerény és takarékos kivitelezésű földszintes pavilonok egyhangúságát, s fontosnak tartották e telepek könyvtárral való ellátását is. A szociális lakásépítési program Bárczyék várospolitikájának egyik legsajátosabb eleme, így mintegy önmagától napirendre tűzte a város által megszervezendő közművelődési könyvtári hálózat kérdését.²⁶

Említettük, hogy Bárczyék a fejlesztési, beruházási programokat kölcsönpénzekre alapozták. Ezeket a programokat azonban úgy kellett összerakni, hogy a belőlük megvalósuló jövedelmező létesítmények kitermeljék a nem jövedelmezőkre jutó törlesztő és kamatterheket is. Az így „kicentizett” beruházási programban a könyvtárpalótának belátható időn belül nem juthatott hely. Rendelkezésre állt viszont a főváros által 1896-ban a millennium emlékére tett egymillió forint (kétféle millió korona) összegű alapítvány „nemzeti culturalis és közjótékonysági célok” megvalósítására.

²⁴ Ferenczi 1911: 899–915.

²⁵ Remete 1966: 123–124.

²⁶ Katsányi 2004:133–134.; Katsányi 2001: 637.

A felhasználásáról szóló sokéves tárgyalássorozat eredménye már 1903-ban olyan elhatározás lett, hogy a kamatok „népkönyvtárakkal kapcsolatos és nemzeti irányban fejlesztendő munkás-otthonok létesítésére fordítassanak”.²⁷ Ennek alig leplezett célja az lett volna, hogy a munkások szabad idejét, művelődését „polgári irányítás” alatt szervezzék meg, ellensúlyozva a szakszervezetek és a rájuk támaszkodó szociáldemokrácia befolyását. Ennek hatékonyságát és célszerűségét a fővárosi döntéshozatali fórumokon is számosan vitatták, így a megoldás újabb évekre elodázódott, viszont az időközben immár 1 millió 200 ezer koronára szaporodó kamatoknak volt köszönhető, hogy Szabó Ervin terve pénzügyi szempontból is a realitások világába tartozott. 1910. július 6-án Wildner Ödön már arról tájékoztathatta a közgyűlést: „[...] a kamatok elég tekintélyes összeget tesznek ki, hogy valamely az alapítványt szülő nagy emlékhez méltó intézmény létesítessék, másrészről az egyes eszmék elégé megérlelődtek: a tanács abban a helyzetben van, hogy a felmerült terveknek újabb átvizsgálása, korszerű átdolgoztatása után, ami a legsürgősebben meg fog történni, már az őszi közgyűlések egyikén konkréten javaslatot szándékozik tenni a közgyűlés intencióinak megfelelő nagyobb szabású kultúr- és szociálpolitikai intézmény létesítése iránt.”²⁸ A döntés végül egy év múlva, 1911. július 5-én született meg: a Tisza Kálmán térré (mai II. János Pál pápa tér) tervezett, „Népházat és Községi Nyilvános Könyvtárt magában foglaló közművelődési intézet” építésére 2 millió koronát szavaztak meg. Ebből 1,2 milliót a millenniumi alap kamatai fedeztek, 800 ezret pedig a költségvetés olyan módon biztosított, hogy azt a millenniumi alap kamataiból tíz év alatt vissza kellett volna téríteni.²⁹

A közgyűlés ezzel látszólag az 1903. évi elhatározás vonalán haladt tovább, azt korszerűsítette. A Szabó Ervin által tervezett intézmény irányultsága mégis lényeges pontokon eltérőnek igérkezett. A korábbi elképzelésben fontos elem volt a „nemzeti irány” és a munkásság ilyen irányú befolyásolása. Szabó Ervin egy gyűjtőkörét és működését, szolgáltatási elveit, az olvasmányokhoz történő hozzáférés módját illetően teljesen nyitott, minden nem korlátozástól mentes könyvtárat képzelt el. Nem titkolva, hogy annak közönsége gyanánt, a dolgok logikájából eredően, kiemelkedő mértékben számol a munkás olvasóval, „a ki gazdasági és politikai érvényesüléséért folytatott harcának gerjesztő elemeit és értelmi igazolását keresi a technika és a természettudomány, de főként a társadalom- tudomány és a szociálpolitika új eredményeiben.”³⁰ Ráadásul a Fővárosi Könyvtárnak az előző években általa kialakított profiljára alapozva, a könyvtáralapotában működő központi könyvtárnak egyben társadalomtudományi szakkönyvtári szerepet is szánt. Úgy vélte, hogy ez a gyűjtés

²⁷ Fővárosi Közlöny, 1903. március 24. 359.

²⁸ BFL IV.1403.a. 1236/1910. (július 6-i közgyűlés).

²⁹ BFL IV.1403.a. 1392/1911. (július 5-i közgyűlés).

³⁰ Szabó 1907: 1.

minden egyoldalú irányzatossága nélkül is, pusztán az idevágó minőségi irodalom összetetlénél fogva, oda fog vezetni, hogy az állományban nagy súlyt képviselnek a szocializmussal, szocialista eszmékkel, illetve a fennálló viszonyok marxista kritikájával foglalkozó művek, s a nyitott, befogadó szellemű könyvtárban ezeket könnyen meg is találják azok, akik számára ezek a munkásság „gazdasági és politikai érvényesüléséért folytatott” harca szempontjából fontosak.

Mindez eleve magában rejtte a konfliktus magvát Szabó Ervin elképzéléseinék széles körű várospolitikai támogatását illetően. Nemcsak a beruházás igérkezett azonban költségesnek, hanem a létrehozni tervezett hálózat fenntartása, működtetése is. Szabó az egységes hálózat gazdaságosságát azzal igyekezett alátámasztani, hogy javaslatot tett a létező egyesületi könyvtárnak a hálózathoz történő integrációjára, amelynek révén ezek könyvvállománya, felszerelése és közpénzekből élvezett dotációja is az új nyilvános könyvtár rendelkezésére állhat, a főváros által fenntartott iskolák könyvtárait pedig egyszerűen beolvasztotta volna.³¹ E felvetések alapján azonban végképp reménytelenek tünt konszenzust teremteni.

Mint ismeretes, a Tisza Kálmán téri építkezés már 1912 nyarán léket kapott, majd 1914. május 27-én a közgyűlés az immár Fővárosi Múzeumot is magában foglaló Kálvin téri változatot is levette a napirendről.³² Aligha kétséges, a fent említett tényezők hozzájárultak ahhoz, miért bizonyult ebben az esetben kevésnek a sikerhez Bárczy egyértelmű támogatása és oly sokszor eredményes kompromisszumteremtő képessége. Kőhalmi Béla, Szabó Ervin közeli munkatársa szerint a tervet az a Vázsonyi Vilmos befolyásos városata által kiadott jelszó buktatta meg, hogy „nem csinálunk a mi pénzünkön szabad iskolát Szabó Ervinnek és a szociológusoknak”³³ Vázsonyi az 1890-es években a város vezetésében uralkodó hatalmi viszonyokat szinte forradalmi hangvételben bírálva, „az osztály-uralom ellen” harcot hirdetve, a liberális berendezkedés demokratikus irányú továbbfejlesztését követelve tört be a politikai életbe, és ő volt az első olyan politikus, akit az öntudatra ébredő pesti kispolgárság támogatása emelt a fővárosi, majd az országos politika élvonalába. Az 1905/06. évi alkotmányos válság idején a régi többség megrendülését kihasználva, a fővárosi közgyűlés többségét az általa vezetett pártba tömörítette, biztosítva Bárczy István polgármesterré választását. E párt hamarosan bekövetkező felbomlása után is megőrizte a Városháza politikai vezérének szerepkörét.³⁴ Mind a Vázsonyi-féle demokrata, mind a polgári radikális irányzat (amelynek képviselőit Vázsonyi valóban szerette megvető hangsúllyal „szociológusok” gyanánt emlegetni) egyértelműen szociáliberálisnak tekinthető, viszo-

³¹ Katsányi 2004: 106–113.

³² A tervezett központi könyvtár és közművelődési palota épületterveiről lásd Gerle–Csáki 2013: 190–194., 212–215.; Lajta Béla Virtuális Archívum.

³³ Kőhalmi 1959: 19.

³⁴ Sipos 1996a: 219–247.

nyuk azonban, a programelemek számos hasonlósága ellenére, kifejezetten ellenséges volt. Vázsonyi a valódi polgári társadalom nélkülözhetetlen feltételének tartotta, hogy a társadalomnak legalább a relatív többségét olyan önálló kistulajdonos egzisztenciák tegyék ki, akik tulajdonukra stabil polgári életformát tudnak alapozni. A munkástömegeket elproletarizáló nagyipari kapitalizmus térhódítását egyértelműen veszedelmesnek, károsnak tartotta. A polgári radikálisok ezzel szemben a nagyüzem térhódítását természetes folyamatnak tekintették, és elfogadták, hogy a fejlődés a termelés megszervezésének valamiféle kollektív formája felé halad, s a jövő formálásában a szervezett munkásságnak lesz meghatározó szerepe. Szabó Ervin, a *Huszadik Század* köre és Vázsonyi közötti viszony kellően ellenséges, sőt személyes gyűlölködéssel telt volt ahhoz, hogy Szabó Ervin környezete a kudarc mögött valóban Vázsonyi kezét sejtse. Ő azonban, a kortársakat is időnként megtévesztő látszat ellenére, nem képviselt akkora hatalmat a Bárczy által irányított Városházán, hogy állásfoglalása önmagában eldönthesse egy ilyen nagyszabású terv sorsát. A könyvtárpalota tervét – mint minden hasonló nagyságrendű beruházást – városrendezési problémák, építészeti viták, lobbiérdekek harcai öveztek, mindezek azonban önmagukban és együttesen sem magyarázzák a bukást.

Bármilyen széles körű érdeklődést, pozitív várakozást váltott ki a terv – különösen annak első, Tisza Kálmán téri változata –, igazán elszántan, minden nehézség leküzdésére készen csak a polgármester és agytröcsztje, a *Huszadik Század* köréhez tartozó szűk csoport támogatta, ez pedig nem volt elegendő. Különösen sebezhetővé vált a terv a várható – és mint hamarosan egyértelművé vált, a jóváhagyottnál bizonyosan nagyobb – költségek oldaláról. A Bárczy-féle beruházási program végrehajtása óriási tempót diktált. 1909 májusában a közgyűlés a következő 10–15 év beruházásaira határozta el 270 millió korona kölcsön felvételét, 1914-ig azonban ezt lényegében felhasználták. Az 1910–1911. évi sikeres külföldi kölcsönfelvétellek után, a nemzetközi feszültség kiéleződése és a gazdasági válságjelenségek miatt komoly nehézségekbe ütközött az utolsó nagyobb részlet megszerzése a pénzpiacra; arról csak 1914 márciusában sikerült megállapodni a berlini Dresdner Bank vezette konzorciummal, de a korábbinál magasabb kamattéherrel. 1912–1913 folyamán így a beruházási program pénzhiánnal küzdött, amit rövid lejáratú kölcsönökkel hidaltak át. A közgyűlés mérvadó csoporthai, amelyek kezdetben szinte szabad kezet adtak Bárczynak a program végrehajtása terén, kritikusabbá váltak, és egyre inkább igyekeztek magukhoz ragadni a gyeplőt.³⁵ Mire a könyvtárpalota terve részleteiben is formát öltött, és a jelképes startpisztoly eldördült, már el is múlt az a kivételes történelmi pillanat, amikor körülötte a szükséges minimális mértékű konsenzust meg lehetett teremteni.³⁶

³⁵ Sipos 1996: 140–145.

³⁶ Sándor 1993; Katsányi 2004: 115–126.

A KÖNYVTÁRI FIÓKHÁLÓZAT KEZDETEI ÉS KÖRÖSSY ALBERT KÁLMÁN ADOMÁNYA

A tervezett fiókhálózat kialakításának és üzemszerű működtetésének természetes előfeltétele a központját jelentő fő könyvtárépület lett volna. Mindkettő előkészítése párhuzamosan haladt, és a központ megoldásának késlekedése folytán került előtérbe az első fiókkönyvtárak megnyitása. Ezek, bár jeleztek azt az irányt, amelyen a város és a könyvtár vezetősége haladni kívánt, sokkal inkább adódó lehetőségek kihasználását jelentették, mint valamiféle szisztematikus hálózatépítési terv kivitelezését.³⁷

Az első kihelyezett könyvtárak a beruházási program keretében készült új szociális intézményekben létesültek. 1911. április 22-én avatták fel az V. (ma XIII.) kerületi Vág utca 12–14. alatti Népházat, amely egy fedél alatt egyesített „úgy közhétékonysági, mint népjóléti” intézményeket.³⁸ Azaz, a szegénysegélyezést igyekszett összekötni a modern szociálpolitika eszközeivel és a népműveléssel. A polgármester avatóbeszéde szerint „amikor a főváros polgársága lakásépítő- és szociálpolitikai programmját összeállította, tervbe vette minden kerületben egy-egy népház építését, hogy a kerület szociálpolitikai és társadalmi tevékenységének gyűjtőpontja legyen, szolgáljon a munkáltalanok ideiglenes munkahelyéül és a gondozás nélküli gyermekek otthonául. Célja a népházának, hogy a vagyontalan lakosság testi és szellemi kielégülést találjon annak étkezőjében és könyvtárában.”³⁹

A Vág utcai létesítményt a főváros az V. kerületi Általános Közjótékonysági Egyesület kezelésébe adta, amelynek élén Hanvai Sándor kerületi előjáró állt. Bárczy ezt valódi mintaintézménynek szánta. Megvalósításánál érvényesült az az említett elv, hogy a szegényeket megcélzó létesítmény esetén is kerülni kell a szegényes jelleget, annak megjelenésével is a társadalmi-kulturális integrációt kell hangsúlyozni. „Művészeti kiképzésű, komoly homlokzatával első tekintetre elárulja középületi jellegét, míg három, monumentális arányokban kiképzett főbejárata már külsőleg is jelzi az épület különböző célú rendeltetését, amelynek megfelelően az egyes részek teljesen izolálva vannak egymástól. [...] E szigorúan kereszttülvitt tagolás folytán az első kapu a gyermekotthonhoz, az I. emeleti étkezőhöz, a könyvtárhoz, a nyilvános tanácsadóhoz és az intézeti személyzet lakásaihoz vezet. A középső ajtón át a népkonyhába és a főzöhelyiségekhez jutunk. A harmadik kapu a foglalkoztató műhely és éjjeli szálló bejárata. A harmadik emelet alatt két részre osztott figurális fríz vonul el, amelyek az épületben elhelyezett különböző intézményeket szimbolikusan ábrá-

³⁷ Remete 1966:123–144.; Katsányi 2004: 132–144.

³⁸ Hanvai 1911: 7.

³⁹ Fővárosi Közlöny, 1911. április 28. 1184.

zolják. E művészeti munkát Maróti Géza szobrásztanár mintázta és öntötte. minden munka elsőrangú anyagból, elsőrendű kivitellet készült.”⁴⁰

Jellegzetesen fejezi ki az intézmény többféle irányultságát, hogy térben is egy-értelműen elvált a népkonyha, ahol a foglalkoztató műhelyben dolgozók, az éjjeli szállást igénybe vevők és egyéb hatósági segélyezettek étkeztek, valamint a másik szárnyban lévő olcsó nyilvános étkező, ahova bárki betérhetett és étlap szerint választhatott. Az étterem esténként nyilvános társalgóként funkcionált, aholára szabad és ingyenes volt a belépés, különféle tanfolyamokat szerveztek. Ugyanebben a szárnyban a második emeleten volt a Városi Nyilvános Könyvtár által berendezett és működtetett könyvtár, ahol a 21 méter hosszú olvasóterem jó lehetőséget biztosított szabadpolcos kézikönyvtár és ugyancsak szabad használatra kitett hírlapok, folyóiratok rendelkezésre bocsátására. A 2000 kötetes állományt a könyvtár munkatársai nagy gonddal válogatták össze. Első ízben itt volt lehetőség olyan megoldások adaptálására a nyilvános könyvtárak nemzetközi gyakorlatából, mint a fiókos-kartotékos katalógus, a könyvkártya alapú kölcsönzési rendszer.

Mindazonáltal Szabó Ervin a szociális intézmény épületében, annak belső részén elhelyezett, így szükségszerűen csak az intézmény vonzáskörébe tartozó rétegek által látogatott könyvtárat nem kívánta fiókkönyvtárnak minősíteni, mivel felfogása szerint ez első budapesti fiókkönyvtárként kompromittálta volna a társadalom valamennyi rétegét egyaránt szolgáló *public library* elvét. Találóan jegyzi meg Katsányi Sándor: „A sors iróniája, hogy az »irodalmi népkonyhák« ellen annyiszor kikelő Szabó Ervinnek az első fiókkönyvtárat a Vág utcai Népházban egy valódi népkonyha – étkező, konyha, fürdő, éjjeli szálláshely – mellett kellett kialakítania.”⁴¹

A Népház könyvtárosa, Alpári Gyula ugyanakkor 1913 végén, az első évek működésének tapasztalatai alapján, úgy értékelte, „hogy a főváros területén már három év óta működik egy könyvtár, mely ugyanazon elveken épült fel, melyeket dr. Szabó szerint minden népkönyvtárnak követni kellene. Vagyis talál itt az olvasó minden pártpolitikai irányzathoz tartozó lapot és folyóiratot, új és régi jó könyveket, közöttük nagyszámmal olyanokat is, melyek az élet problémáira őszintén iparkodnak megfelelni. [...] Este 4-9 között minden nap 120–150 gyermek és 80–120 felnőtt látogatja.”⁴²

A Népháztól kb. 10 perces séétatávolságra 1912. február 20-án avatta fel a polgármester a beruházási program egy másik impozáns létesítményét, a Népszállót. 396 hálófülkével és 42 szobával olyan férfiak számára kínált olcsó és hangsúlyozottan kulturált szálláshelyet, éttermében pedig étkezési lehetőséget, akik egyébként ágy-

⁴⁰ Hanvai 1911: 8–9.

⁴¹ Katsányi 2004: 134. A népházi könyvtár 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején nyilvánították a fiókhálózat részének, 7. számú fiókként.

⁴² Világ, 1913. december 31. 9.

rajáráusra lettek volna utalva. A bevételek nagyjából fedezték a költségeket. A Népszálló igényes kivitelével – mint Ferenczi Imre, Bárczy fő szociálpolitikai szakértője írja – az intézménytípusnak „világra szóló reklámpalotát teremtett”.⁴³ Bárczy megnyitóbeszédében utalni is kényszerült a „luxuskivitelt” illető bírálatokra: „[...] az esztétikai szempont figyelembevétele, a festmények és egyéb művészeti színvonalú rendezési tárgyak nem hívságos pompa, hanem azt a célt szolgálják, hogy meleggél és otthonossá tegyék a szállót, amely így jobban megfelel hivatásának és így inkább igazi otthon a legszegényebb emberek számára, mintha rideg, kaszárnyaszerű lenne a berendezés.”⁴⁴ Itt a földszinten kapott helyet a népházinál szerényebb adottságot jelentő 5x5 méteres könyvtárszoba és a 10x10 méteres olvasóterem.⁴⁵

A Könyvtári Bizottság 1912. október 19-i ülésén Szabó Ervin így vázolta fel a további menetrendet: „Összesen öt fiók létesítése van a jövő évre tervbe véve. Ezek közül kettő a főváros kislakásos telepein, a Palotai-úton és a Százados utcában lévő közhjellegű épületekben volna elhelyezve, egy a könyvtár átköltözése után a Gróf Károlyi utcában, egy a Deák Ferenc páholy adományából az Almássy téren, az ötödik Budán volna a Budapesti Könyvtáregylet könyvtárának átvétele után. E fiókok költségvetése összesen, beleértve a berendezést és a könyvanyag felújítását is, 43.000 K.”⁴⁶

Az utolsóként említett egyesületi könyvtár átvételének terve azon alapult, hogy 1912 márciusában elvi megállapodás jött létre arról, miszerint „ez a könyvtár mint a fővárosi könyvtár II. kerületi fiókja kezelhető”, de a Könyvtáregyesület végül ki-hátrált belőle.⁴⁷ A Palotai úti kislakásos telepen tervezett könyvtár sem valósult meg. A Százados úti kislakásos telep a lakás- és iskolaépítési program második és harmadik ciklusában épült Kőbánya Józsefvárossal határos részén, vasúti pályák, temetői és ipari területek, sportpályák és a Hungária körút közé ékelődő területen. Barakk-szerűen kiképzett, földszintes és egyemeletes házai túlnyomórészt egyszobás lakásokat foglaltak magukban. Környezetétől egyértelműen elkülönülő, léckerítéssel övezett terület volt, fasorokkal szegélyezett belső utcákkal, a házak előtt kiskertekkel. Az itteni könyvtár annyiban rokon a fentebb ismertetett két kihelyezett könyvtárral, hogy szorosan kapcsolódott a főváros beruházási programjának szociálpolitikai területéhez, de ez már hivatalosan is fiókkönyvtár volt, mint ilyen, a 3. számot viselte, és időben másodikként nyitották meg, 1914. május 7-én. A „közhjellegű épületben” történő elhelyezés a népfürdő közvetlen szomszédságát jelentette, a könyvtárnak egy 35 m² alapterületű helyiség jutott. „A szegényebb osztály ellenszenvét csak növeli, hogy népfürdővel kapcsolatosan egy helyiségben van, ezért jóléti intézménynek

⁴³ Ferenczi 1913: 693.

⁴⁴ Fővárosi Közlöny, 1912. február 20. 620.

⁴⁵ A Népszálló könyvtárát 1925-től sorolták a fiókhálózathoz mint 4. sz. könyvtárt.

⁴⁶ Fővárosi Közlöny, 1912. október 25. 3416.

⁴⁷ Remete 1966: 126.; a telepről Gergely 1987: 30–33.

nézik. Ugyanazon okból a jobb módú közönség is idegenkedik tőle, mert társadalmi állásán alulinak tartja a könyvtárt használni” – állapította meg egy könyvtári előterjesztés az első hónapok tapasztalatai alapján.⁴⁸

A könyvtáros, Váradi Irma az első, még békés hónapokban valóságos olvasás- és könyvtár-szociológiai felmérést végzett, amelynek eredményét publikálta is. Megállapítása szerint az itteni lakosság zöme részben alsó rangú közigazgatási vagy közületi alkalmazott (postás, rendőr, hivatalszolga, altiszt) vagy kisiparos, kisipari alkalmazott, aránylag kevés a nagyipari munkás és a tiszttiszelő, értelmiségi – minden annyit jelent, hogy „a könyvtár vidékének a lakossága rossz olvasóanyag”. Az első nem egészen három hónap 767 olvasója közül 644 gyermek volt. „Egyes szülők megtiltották gyerekeiknek, hogy a könyvtárba járjanak, mert ’hátha nem viszi vissza időben a könyvet és akkor fizetni kell’. A felnőttek egy része a legnagyobb idegenkedéssel fogadta, hogy igazolnia kell magát. [...] A Deák Ferenc-könyvtárt jellemezte az, hogy a közösséget semmiféle korlátozás, kényszerűségből alkalmazott ridegség sem bírta visszatartani a könyvtártól. A Százados-úton ellenben a legkisebb formálás is elegendő volt ahhoz, hogy az olvasót elijessze.”⁴⁹

A szerző által ellenpélda gyanánt említett másik könyvtár az 1913. december 27-én elsőként megnyílt fiókkönyvtár, amely a VII. kerületi Almássy téren önálló kis épületet kapott, és a 2. számot viselte. Mivel a világháború előestéjéig folyamatosan napirenden lévő központi könyvtárapélet mellett a fiókhálózat kiépítésére nem volt érdemleges beruházási fedezet, ezen a téren egyrészt a létező könyvtárakkal való kooperáció és integráció, másrészt adományok felhasználásának lehetőségei kerültek előtérbe. Előbbieknél nem jártak eredménnyel, viszont az első fiókkönyvtár adományozásnak köszönhetően készülhetett el. A Deák Ferenc szabadkőműves páholy fennállásának 25. évfordulójára eredetileg a Podmaniczky utcai szabadkőműves székházban működő ingyenkenyér bolt mellett tervezett ingyenkönyvtárat nyitni. A páholy működésében nagy súlyt helyezett a munkásság társadalmi és kulturális integrációját szolgáló intézmények támogatására, és a törekvései egybeestek a Bárczy-féle városvezetés céljaival. A páholy egyik vezető tagja Székács Antal üvegnagykereskedő, egyúttal befolyásos demokrata párti városatya is volt. Ezeket a körfülvényeket kihasználva, Szabó Ervin 1911 elején eredményes tárgyalásokat folytatott Székáccsal, miszerint „a népkönyvtár céljaira gyűjtött összeget arra használnák fel, hogy Budapest valamely parkjában, vagy nyilvános közterén amerikai mintára tetszetős, vonzó, kényelmes és barátságos népkönyvtári épületet létesítenének, melyet azután átadnának a fővárosnak”⁵⁰. A főváros az Almássy tér Barcsay utca felőli végét jelölte ki, „amely ma főleg szemétgyűjtő lánckal van megrakva, míg azután

⁴⁸ Uo. 142.

⁴⁹ Váradi 1914: 831.

⁵⁰ Idézi Remete 1966: 128.

az Almássy térnek, mint gyermekek tartózkodó helyének szerves kiegészítő része lesz”.⁵¹

A páholy által biztosított 20.000 korona egy 50 m² alapterületű könyvtárépület emelését tette lehetővé. Szabó Ervin nagy könyvtárpártitkai ellenlábasa, Gulyás Pál, a Nemzeti Könyvtár vezetője azon viccelődött az általa szerkesztett *Magyar Könyvszemlében*, hogy „[i]ly méretekben egy közel milliós városban legalább is annyi fiókot kellene létesíteni, amennyi azoknak az egyéb közrendeltetésű épületeknek a száma, amelyekhez a nem épen válogatós pesti humor e házikót hasonlította. Ettől azonban a fővárosi könyvtár vezetősége, amely állandóan öt fiók létesítéséről beszél, ugyancsak messze áll, s a város pénzügyi viszonya aligha olyan, hogy a sok apró könyvtár megvalósítására csak gondolni is lehetne.”⁵² Szabó Ervin maga is aggódott az összeg szűkössége miatt. Szabadkőműves (más páholyokhoz tartozó) munkatársain, Kőhalmi Bélán és Madzsar Józsefen keresztül próbálta elérni – Kőhalmi emlékezése szerint –, hogy „a Deák Ferenc páholy indítson el egy gyűjtőakciót a páholyok körében, hogy az alapítványi összeg megfelelően felemelhető legyen, a másik: egyezzék bele abba, hogy a főváros maga is hozzájáruljon legalább még annyival, mint az eredetileg felajánlott összeg. Tárgyalásaink — fájdalom — nem vezettek eredményre.”⁵³ A nyitás alkalmával készült tudósítás szerint: „Egy nagy pavillonban van a könyvtár, amely a Városházán levő fővárosi könyvtár fiókja. Oldalt vannak a könyves szekrények, középen az asztalok. Ötven-hatvan olvasót fogad be egyszerre a terem. Oldalvilágítás szolgál be a terembe, az esti órákban villanyvilágítás van. Délután három órától esti kilencig van nyitva, a munkásnép tehát könnyen hozzáférhet, s munkája után megfelelő olvasmányok állanak a rendelkezésére.”⁵⁴ A teremben elkülönült a felnőtt és a gyermek olvasók részlege. A könyvtár jelentése arról számol be, a „megnyitás után az olvasni vágyók, úgy a gyermekek, mint a felnőttek, annyira megrohanták a könyvtárat, hogy a rendelkezésre álló 3400 kötet mihamarrabb elégellennek bizonyult.”⁵⁵ Már az első héten közel ezer olvasót fogadtak, rendszeresen az utcán kellett sorba állni a bejutáshoz.

A Deák Ferenc páholy adományától a főváros és a könyvtár vezetői mintaadó szerepet is reméltek: „remélhetőleg arra buzdítja a fővárost és a társadalmat, hogy az ilyen népkönyvtári épületeknek egész sorával ékesítse minél előbb a székesfőváros köztereit”.⁵⁶ Az adományok, felajánlások sora azonban nem akart megindanni. Egyetlen kivétel volt: 1912. február végén „[...] Kőrössy Albert műépítész úr atya emlékére 40.000 koronás kulturális alapítványt tett, melyet a Polgármester úr

⁵¹ Fővárosi Közlöny, 1912. október 25. 3416.

⁵² A fővárosi könyvtár Almássy-téri fiókjának megnyitása 1914: 96.

⁵³ Kőhalmi 1964: 155.

⁵⁴ Világ, 1913. december 28. 11.

⁵⁵ Jelentés a Fővárosi Könyvtár működéséről 1914: 27.

⁵⁶ Idézi Remete 1966: 128.

könyvtári célra ajánlott fel. Az alapítóval folytatott eszmecserék folyamán legutóbb az a terv merült fel, hogy együttműköést kellene létesíteni a tervezett fiókkönyvtár és a VII. ker. polgári kör építendő kulturháza között. A könyvtári bizottság a tervet helyeselte, s megbízta a könyvtár-igazgatót a tárgyalások folytatásával, azzal a hozzáadással, hogy az intézmény keretében a Fővárosi Könyvtár autonóm jogai biztosítva legyenek.”⁵⁷

Nem tudjuk, hogy a felajánlás az atya, Neumann Miksa, a Budapesti Áru- és Értéktőzsde volt alelnökének kívánsága, vagy Kőrössy saját döntése volt-e. A 74 éves korában hosszas betegség után elhunyt Neumann Miksa végső akarata más tekintetben is homályos. Hithű zsidó embernek ismerték, sírhelyét jó előre megrendelte a Chevra Kadisánál a zsidó temetőben, felesége sírja mellett. Így érthető feltűnést keltettek a közzétett gyászjelentés sorai: „A megboldogult hűlt tetemeit február 26-ikán hétfőn déli 12 órakor fogjuk a r. kat. egyház szertartásai szerint a kerepesi temető halottasházában beszentelni és onnan a családi sírboltban örök nyugalomra helyezni.”⁵⁸ Ismerősei is ez által értesültek arról, hogy Neumann a halálos ágyán, néhány nappal elhunyta előtt, régebben áttért fiát követve, kikeresztelkedett. A Chevra Kadisa nyilvánosságra hozta azt az álláspontját, hogy az áttérést és a temetést törvénytelennek tekinti, mivel az áttérést be kellett volna jelenteni az elhagyni kívánt felekezet lelkésze előtt.⁵⁹ A keresztelest és a temetést végző pap, Huszár Elemér térvárosi káplán nyilatkozatában nem is tagadta a jogszabálysértés tényét. Lépése mellett azt hozta fel, hogy az egyháza felfogásával megegyezik, másrészt a család régi ismerőseként tudomással bírt arról, hogy Neumann régi szándékát valósította meg, csak „mindig húzta-halasztotta a dolgot, míg végre halálos ágyán rászánta magát”.⁶⁰ A Chevra Kadisa a polgármesternél és a köztemető igazgatóságánál is hivatalos tiltakozást jelentett be. Kőrössy közvetlenül a temetés után – amelyen a pénz- és üzleti élet számos előkelősége jelent meg – átadott a polgármesternek 40.000 koronát „később megjelöldő kulturális cérla”.⁶¹ Az összeget a Jelzáloghitelbank 4 db 4,5%-os kamatozású záloglevéle formájában bocsátotta rendelkezésre.⁶²

⁵⁷ A Fővárosi Könyvtár Értesítője 6. (1912) 3. 204.

⁵⁸ Az Ujság, 1912. február 27. 15.

⁵⁹ A vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi 43. törvénnyel az izraelita felekezetre is kiterjesztett 1868. évi LIII. tc. 3-7. § előírása szerint, amely erről még csak a kereszteny felekezetek viszonylatában rendelkezett, az áttérési szándékot két ízben, legalább 14, de legfeljebb 30 nap eltéréssel, két tanú előtt kellett bejelenteni az elhagyni kívánt felekezet lelkészének, aki erről köteles volt hivatalos bizonyítványt kiállítani. Csak ilyen bizonyítvány bemutatásával lehetett valakit az új felekezet kebelébe felvenni.

⁶⁰ Az Ujság, 1912. február 27. 16.

⁶¹ Uo.

⁶² Fővárosi Közlöny, 1914. február 13. 362. p.

Kőrössy tehát a jelek szerint nem eleve és kimondottan könyvtári célra szánta az adományt, hanem valószínűleg Bárczy terelte ilyen irányba. A felajánlás olyan időpontban történt, amikor még jó esély látszott arra, hogy hamarosan megkezdődik a Tisza Kálmán téri központi könyvtárpalota beruházása, fiókkönyvtárak ügyében pedig biztató tárgyalások folytak a Budapesti Könyvtáregylettel, és biztosítva volt a Deák Ferenc páholy 20.000 koronás adománya is. Kézenfekvőnek tűnhetett az elgondolás, hogy a szabadkőművesek által felajánlott összeg duplájából már valóban olyan épület emelhető, amely a Lajta által tervezett könyvtárpalota kiegészítéseként, ahhoz méltó mintául szolgál a fiókkönyvtárak számára. Kőrössynek egy lényegi kiötése volt: a fiókkönyvtárat apjáról nevezék el. Az eredeti összeg mellé, nyilván a tervek és költségek pontosabb kialakulása folytán, további 5000 koronát ajánlott fel, emellett a tervezést, valamint az építkezés vezetését is díjmentesen vállalta. Az Országos Ismeretterjesztő Társulat ehhez kész volt további 10.000 koronát hozzátenni, amennyiben az új könyvtárba előadói helyiséget kap, ami szintén nagyon is megfelelt volna Szabó Ervin elgondolásainak.⁶³ A háború ezúttal is közbeszólt: a tervek elkészültek, a helyszínt is kijelölték az Aréna út és István út sarkán, ezt azonban a közgyűlésnek már csak 1917 nyarán volt alkalma jóváhagyni.⁶⁴ A háborút követő inflációban a felajánlott összeg éppúgy elértektelenedett, mint a központi könyvtárpalota fedezetéül szolgáló millenniumi alapítvány.

Az 1. számot annak a minta fiókkönyvtárnak tartották fenn, amelyet eredetileg a központi könyvtárpalotában szerettek volna kialakítani. Miután azonban 1912-ben annyi már világossá vált, hogy a könyvtár működése, a gyarapodó könyvanyag elhelyezése a szűkös városházi elhelyezés mellett előbb fog ellehetetlenülni, mint ahogy az új helyszín elkészülhetne, átmeneti elhelyezésre egy kiürítendő iskolaépületet jelöltek ki a belvárosi Gróf Károlyi utca (ma Ferenczy István utca) 8. szám alatt. A Városházán lévő központi könyvtár, amely inkább szakkönyvtári szerepet töltött be, az emeleten nyert elhelyezést, az 1. számú fiók pedig a földszinten kapott helyet. A központi könyvtár, sokszori csúszás, halasztás után 1914. május 1-jén megnyílt. Az 1. sz. fiókot mintakönyvtárhoz méltó gondossággal szerették volna kialakítani, ennek megnyitását az év végére terveztek. A közönség háborús híréhsége követelte ki ennek előbbre hozását: augusztus 17-étől fogadták az olvasókat...

⁶³ Uo. A tervezés és a tárgyalások részleteit sajnos nem ismerjük. Remete László egyik hivatalozása szerint a könyvtár irattárában találkozott az ügyre vonatkozó dokumentumokkal, ezek azonban jelenleg lappanganak. Lásd Remete 1966: 129. Budapest Főváros Levéltárában a tanácsi ügyosztályok központi irattárában az iratok helyén csak egy téritvény található, amelynek tanúsága szerint azokat 1917 végén, Kőrössynek egy újabb, bizonyára az ügyet előmozdítani próbáló beadványa folytán kiemelték irattári helyükönél, és a jelek szerint többé nem is kerülték oda vissza. BFL IV.1407.b. 610/1912-XIV. Uo. 9368. kötet, Iktatókönyv 1917. 130.857. ikt. sz.

⁶⁴ Fővárosi Közlöny, 1917. június 22. 1189.; BFL IV.1403.a. 884/1917. Katsányi 2004: 139. oldalán közöl egy tervlapot, amely jelenleg nem fellelhető.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei

IV.1407.b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsi ügyosztályok központi irat-tára.

A Fővárosi Könyvtár Értesítője 1907–1914.

Fővárosi Közlöny 1909

Az Ujság 1912

Világ 1913

A fővárosi könyvtár Almásy-teri fiókjának megnyitása... 1914: *Magyar Könyvszemle*, 22. 95–96.

Jelentés a Fővárosi Könyvtár működéséről 1913-ban. A *Fővárosi Könyvtár értesítője*. 8. (1914) 1–2. sz. 5–30.

Lakáskérdés és a városszabályozás kapcsolatos kérdéseinek irodalma, Budapest, 1907. (A Fővárosi Könyvtár Közleményei 1.)

A községi pénzügy. Budapest, 1908. (A Fővárosi Könyvtár Közleményei 2.)

A választóreform. Válogatott jegyzék a parlamenti és községi választójog, a parlamentarizmus, a demokrácia és a politikai pártok irodalmából. Budapest, 1909. (A Fővárosi Könyvtár Közleményei 3.)

Községi szocializmus. Budapest, 1909. (A Fővárosi Könyvtár Közleményei. 4.)

Lajta Béla Virtuális Archívum <https://lajta.bparchiv.hu/> (utolsó letöltés: 2023. október 6.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Düring, H 1909: Die Gründung von Stadtbibliotheken. *Kommunale Rundschau* 1. No. 7.

Erdei Gyöngyi 1991: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. Budapest művelődéspolitikája a századelőn*. Budapest, Fővárosi Önkormányzat – Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

Ferenczi Imre 1911: A székesfővárosi VI. kerületi népszálló. *Városi Szemle* 4. 899–915.

Ferenczi Imre 1913: A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben. *Városi Szemle* 6. 617–736.

Gárdonyi Albert 1908: A városi könyvtárak feladatai. *A Fővárosi Könyvtár Értesítője* 2. 39–42.

Gárdonyi Albert 1909: Könyvtár és városigazgatás. *Városi Szemle* 2. 728–735.

Gergely Katalin 1987: A Százados úti városi kislakásos telep és lakói (1910–1985). *Honismert* 15. 6. 30–33.

Gerle János – Csáki Tamás 2013: *Lajta Béla*. Budapest, Holnap Kiadó.

Gyalui Farkas 1904: A magyar könyvtárak jövőjéről. *Budapesti Szemle* 118. 330. sz. 437–450.

Hanvai Sándor 1911: *A székesfővárosi V. kerületi Népház*. Budapest.

Katsányi Sándor 2001: A könyvtáros és kora. Vonások Szabó Ervin könyvtárpolitikusi arcképéhez. *Könyvtári Figyelő* 47. 4. 633–645.

- Katsányi Sándor 2004: *A főváros könyvtárának története 1945-ig*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
- Kőhalmi Béla 1959: Szabó Ervin, a könyvtáros. In: Tiszay Andor (szerk.): *Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye 1900–1918*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 7–26.
- Kőhalmi Béla 1964: Az Almássy téri Deák Ferenc könyvtár történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 80. 154–155.
- Remete László 1966: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története*. Budapest, FSZEK.
- Sándor Tibor 1993: „*Egy amerikai méretű budapesti kultúrmű*.” Kézirat, 1993. FSZEK Budapest Gyűjtemény BQ0910/810.
- Sipos András 1996: *Várospolitika és városigazgatás Budapesten*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- Sipos András 1996a: Vázsonyi Vilmos és a budapesti várospolitika 1894–1906. In: Szboboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára. 219–247.
- Szabó Ervin 1907: A fővárosi könyvtár. A *Fővárosi Könyvtár Értesítője*. 1. 1. szám (1907. május) 1–4.
- Szabó Ervin 1910: *Emlékirat közösségi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten*. Budapest, a Fővárosi Könyvtár kiadása.
- Tóth Gyula 1988: Szabó Ervin útja az Emlékiratig. In: Gál Györgyné (szerk.): *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXI. (1983–84.)* Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 119–131.
- Váradi Irma 1914: Egy városi fiókkönyvtár kezdetei. *Városi Szemle* 7. (1914) 829–837.
- Varsányi Erika 2008: Bárczy István 1906–1918. In: Feitl István (szerk.): *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*. Budapest, Napvilág Kiadó. 163–177.
- Voit Krisztina 2003: A nyilvános könyvtár eszméjének alakulása a 20. század fordulóján. In: Horváth Zsolt – Kiss Bori – Sándor Tibor (szerk.): *A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulójáról alkalmából*. Budapest, FSZEK. 108–120.

Az „átlagos” fővárosi cseléd – a statisztika mint narratíva

A cselédség kutatása Nyugat-Európában és Észak-Amerikában évtizedek óta kiemelt területnek számít, a házicselédek társadalmi helyzete, életútja, lakásörölményei, munkaviszonyai az 1900-as évek kezdetétől foglalkoztatják a társadalomtudósokat.¹ A 20. században folyamatosan napvilágot láttak a cselédség történetére vonatkozó munkák, eleinte inkább egyfajta társadalmi igazságosságtól inspirálva, majd az 1960-as évektől kezdve a cselédekkel mint kiemelt társadalmi csoporttal foglalkoztak a feldolgozások, a felvetett kérdésekre és a választott módszerekre pedig nyilvánvalóan hatottak az aktuálisan elterjedt historiográfiai irányzatok. Az elmúlt években a téma iránti akadémiai érdeklődés igen aktívnak mondható, sőt, a migrációs problémák megjelenésével fokozódott a cselédek történetére irányuló figyelem. A jelenkor helyzetre reflektálva az Európai Tanács 2002 és 2004 között a párizsi EHESS egyik oktató-kutatója, Antoinette Fauve-Chamoux vezetésével elindította a Servant Projectet, amelynek keretében több mint húsz európai államban vizsgálták a mezőgazdasági és háztartási alkalmazottakat. Ez azt mutatja, hogy Nyugat-Európában a cselédkutatás mind a mai napig nagy figyelmet kap, bizonyos országokban, például az Egyesült Királyságban kiemelt témanak számít.

Hazai viszonylatban azonban ez nem mondható el, a magyar cseléd-szakirodalom szinte egyetlen képviselője Gyáni Gábor, aki 1983-ban publikálta a fővárosi cselédtársadalmat elemző *Család, háztartás és a városi cselédség* című monografiáját.² Gyáni az 1970–80-as években több szakfolyóiratban megjelentette a házi-cselédséggel kapcsolatos kutatási eredményeit, amelyek azért is kiemelkedő jelentőségek, mert ebben az időben Magyarországon egyedül ő foglalkozott a témaival.³ Első tanulmányában részletesen bemutatja fő forrásbázisát és annak létrejöttét, az

¹ Lásd bővebben: Cooper 2004; Dudden 1986; Fauve-Chamoux 2004; Giles 2004; Hamilton-Higman 2003; Harrison 2013; Higgs 1983; Katzman 1978; Klots 2018; M. McBride 1976; Powell 2012; Prochaska 1981; Sarti 2015; Steedman 2007; Todd 2009; Wadlow 2013; Wierling 1982.

² Gyáni 1983a.

³ Lásd: Gyáni 1983a.; Gyáni 1984.; Gyáni 1979.

1927-es háztartási alkalmazottak szociális és gazdasági életkörülményeit feldolgozó iratanyagot. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala az 1920-as években nagyszabású társadalomstatisztikai felvételsorozatba fogott, melynek egyik eredménye az 1927-es cselédstatisztika.⁴ Ugyancsak ennek az anyagnak a feldolgozásával készült a *Budapesti házicseléd-munkapiac működésének mechanizmusai* című tanulmány,⁵ amelyben a szerző a cseléd munkaerőpiac fluktuációját, sajátosságait vizsgálja.

A cseléd téma aktuális és népszerű.⁶ Vajon mivel magyarázható a fokozott érdeklődés? A cselédeket jellemzően a középosztály által megteremtett polgári ethosz szemszögéből tudjuk makroszinten megragadni. Ebből a nézőpontból érdemes értelmezni a különböző számokat, a cselédterminológiát, a térhasználatot, vagy akár a különböző törvényeket és a professzionalizáció kérdéskörét és természetesen a bűnözést is. Mentalitástörténeti értelemben a cselédség a rendi társadalom sajátos maradványa egy polgári világban. A középosztály megteremtette városi kiszolgáló rétegét. A cselédtartás osztálytudatból fakadó törvénykezés, politika, szociálpolitika eredménye. Ezt az osztálytudatot a társadalmi nem sem írja felül, hiszen az osztály erősebb kategória a gendernél. A fent leírtakból következik, hogy a cselédtartó osztály, amellett, hogy társadalmi alapfeltétele a cselédtartás, mégis fél az otthonába beengedett idegentől. Felügyelni akarja az államapparátuson keresztül a cselédnak álló nők csoportját. A különböző intézkedések, törvények, rendeletek, de akár a térhasználat, a sajtóban és a szépirodalomban megjelenő beszédmód, illetve a statisztikák ezt támasztják alá. A cselédség kettős elnyomás alatt áll. Az állami apparátus és a középosztály együttesen prekriminalizálta a cselédeket; ebből a szemszögből kell a házicselédekkel kapcsolatos olvasatokat értelmezünk.

*

A fővárosi cselédek statisztikájához elsősorban a Budapest Főváros Levéltárának őrizetében található, a Központi Statisztikai Hivatal által 1927-ben a háztartási alkalmazottak adatait rögzítő anyagot használom fel.⁷ Gyáni Gábor ezt a forrást kvantitatív módon kandidátusi disszertációjában már évtizedekkel ezelőtt fel dolgozta.⁸ Dolgozatomban nem célom, hogy újraalkossam a Gyáni által készített

⁴ Gyáni 1979.

⁵ Gyáni 1983b.

⁶ Így tett többek között: Powell 2012.; Harrison 2011; Wladow 2013; Newman-Tate 2013.; Higgs 1983.; Quinn 2011.

⁷ IV. 1419.d.4. doboz Háztartási alkalmazottak stat feldolgozása 1927.

⁸ lásd bővebben: Gyáni 1983a; Gyáni 1983b.

elemzést.⁹ Ehelyett a statisztikát reprezentációként értelmezem, és narratív forrás-ként tekintek rá.¹⁰

Az elemzés ötletét Tóth Zoltán *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*¹¹ című munkája adta, amelyben a történész nem a népszámlálások adatait vizsgálja, hanem azt az ideológiai, társadalmi és politikai mezőt, amelyben ezek a statisztikák létrejöhettek. Míg a 18. századi felmérésekben nem kellett figyelembe venni az összképet, a jelenség gyakoriságát vagy a társadalomi kontextust, addig a 19. században az érvényben lévő statisztikai és társadalomtudományi normákkal már igen, mivel a „népszámlálások társadalomstatisztikai elemzései a 19. század második felétől egy állam teljes népességének sajátosan alkalmazott »nemzetgazdasági« fogalmakkal való állapotleírását tűzték ki célul”¹² – olvashatjuk Tóthnál. Thirring Gusztáv kutatásai óta tartja feladatának a hazai statisztikatörténet, hogy a különböző társadalmi folyamatokat rekonstruálja, és a különböző céllal készült népszámlálásokat, ahol teheti, összehasonlítsa és értelmezze. A hazai statisztikai vizsgálatok első időszakában – egészen a 19. századig – még az osztrák sémákat használták. Tóth szerint forráskritikailag kérdéses, hogy ezek mennyire ültethetők át a magyar viszonyokra.¹³ Elemzésében a statisztikákat létrehozó háttéranyagok és a társadalmi kontextus adják az értelmezés alapját.

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala az 1920-as években nagyszabású társadalomstatisztikai felmérésre készült. Gyáni tanulmányából tudjuk, hogy 1926-ban 45 témát fogadtak el feldolgozásra, ennek egyik első kérdőíves felmérése a cseledséggel foglalkozott.¹⁴ Egészen mostanáig a hazai kutatások mellőzték a Fővárosi Statisztikai Hivatal és a társadalomismeret két világháború közötti történetét. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy Sipos András még kéziratban lévő tanulmányát elolvashattam,¹⁵ ennek alapján megkísérlem értelmezni a háztartási alkalmazottak statisztikájának történeti hátterét. Az alábbiakban alapvetően erre a cikkre támaszkodom.

Ahogy Sipos tanulmányából megtudhatjuk, a két világháború közötti Magyarországon az empirikus társadalomkutatások egyik legfontosabb és legmeghatározóbb

⁹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Nagy Ágostonnak, akinek javaslatai nélkül nem jöhetett volna létre ez az alfejezet. Lugosi Andrásnak, Vörös Boldizsárnak és Lászlófi Violának is köszönettel tartozom megjegyzéseikért. Sipos Andrásnak külön köszönöm, hogy megosztotta velem még publikálthatlan tanulmányát.

¹⁰ Perényi 2012: 127–134. Perényi Roland munkájában a „rovott múltúak” társadalmi jellemzőinek összefoglalására törekzik. Én hasonlóképpen járok el az „átlagos cseléd” jellemzői kapcsán.

¹¹ Lásd bővebben: Tóth 2015.

¹² Tóth 2015: 14.

¹³ Tóth 2015: 14–25.

¹⁴ Gyáni 1979: 67.

¹⁵ Sipos 2022.

intézménye a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal volt.¹⁶ Kiadványaik túlmutattak az egyszerű kvantitatív statisztikai értelmezéseken, már-már szociológiai kutatásokat végeztek; nem pusztán közölték az adatokat, hanem azok alapján következtetéseket is vontak le, így a várospolitika alakításába is beleszólhattak. Úgy vélem, elsősorban ebből a megközelítésből szükséges értelmezni az Illyefalvi Lajos vezetése alatt működő hivatal munkáját. Illyefalvi irányításával a hivatalban a társadalompolitikai gondolkodás vált meghatározóvá. Ez azt jelenti, hogy komplexumként kezelték például a népesedéspolitikát, az egészségügyet, a társadalombiztosítást, a munkaviszonyokat, a megélhetést és a munkaügyet. Illyefalvi 1926-ban Thirring Gusztávot váltotta a hivatal élén, személyisége és gondolkodásmódja meghatározta az elkövetkezendő évtizedeket. Munkaprogramjában 48 pontban sorolta fel a feladatokat, amelyekben szerepelt a nagy foglalkozási csoportok, mint a köztisztviselők, háztartási alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyaira vonatkozó adatfelvétele is.¹⁷

Sipos tanulmánya alapján tudjuk, hogy Illyefalvi első projektje az egyetemi diákságot célozta meg, amely mögött a diáknymor enyhítésének szándéka állt. Ez az 1924-ben készült felmérés szolgált alapként a későbbiek számára. Illyefalvi ebben határozta meg azokat a kategóriákat, amelyekre az ívek rákérdeztek, valamint amelyekkel kapcsolatban információkat kívántak szerezni. Ezek a következők voltak: származás, mobilitás, lakáshelyzet, elérte pozíció, üzlet, vállalkozás külső jellemzői, iskolázottság, képzettség, egészségi állapot, kultúra, szabadidő, társas élet.¹⁸ Ezzel a módszerrel a hivatal 1924-től 1930-ig tizenegy csoportot vett fel, közöttük voltak például az egyetemi hallgatók, albérzők, ágybérzők, háztartási alkalmazottak, iparosok, kereskedők, munkások.

Az adatokat szociológiai igénnel vették fel, így megismerhették a város különböző rétegeit és gazdasági viszonyait. Ennek eredményében két nagy volumenű kötet született: 1930-ban *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*, majd 1935-ben *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. A statisztikusok a városi társadalmat alapvetően munkásrétre és polgári rétegekre osztották.¹⁹ A munkásság felmérésére azért volt szükség, mert Illyefalvi úgy vélte, hogy ezt a réteget megfelelő politikai irányba kell vezetni, amelynek alapját egy olyan megbízható adatgyűjtés adhatja, amelyre építve hatósági intézkedéseket lehet végre-hajtani. A statisztikai adatfelmérés tehát nélkülözhetetlen a megfelelő szociálpolitika kialakításához és végrehajtásához. A főváros támogatta ezt a törekvést.²⁰

¹⁶ Sipos 2022: 1–2.

¹⁷ Sipos 2022: 5–7.

¹⁸ Sipos 2022: 9–12.

¹⁹ Sipos 2022: 25–26.

²⁰ Sipos 2022: 25–27.

A munkásokról szóló 1930-as kötetben találhatók a cselédekkel kapcsolatos statisztikák is. A munkások csoportja jelen esetben a dolgozó egyének azon csoportját jelenti, akik a nagyvárosban helyezkedtek el, közéjük tartoznak a gyári munkások, iparosok és a cselédek is. Nem Illyefalvi volt az első, aki így sorolta be a cselédeket, ennek korábban is létezett hagyománya: Körösi József ugyanezt tette 1871-es népszámlálási monográfiájában.

A városegesítés előtt 1871-ben végeztek utoljára népszámlálást, ekkor összesen 35.872 háztartást és 18.418 cselédet számláltak össze.²¹ Az 1906-os népszámlálási adatoknál 1880-tól 1906-ig feltüntették a cselédek létszámát: 1880-ban 27.584, 1890-ben 41.790, 1900-ban 55.485, 1906-ban pedig 59.116 cseléd élt a fővárosban.²² Ez a szám 1910-re 70.117 főre emelkedett – ez a csúcscsönt jelentette. Jelenlétéük ettől kezdve folyamatosan csökkent: 1920-ban, közvetlenül Trianon után 51.095-re esett vissza a cselédek száma, majd 1925-ben csekély növekedés tapasztalható, ekkor 59.616 főt regisztráltak.²³ 1910-ig folyamatosan nőtt a számuk Budapesten, ez az urbanizációval és az ezzel együtt járó munkaerőigény növekedésével magyarázható. Az első világháború, majd Trianon következtében a gazdaság megroppant, az ország gazdasági fejlődése visszaesett, ez pedig a cselédtartás terén is érezhető hatását.

Az 1927-es budapesti cselédstatisztikát jól össze lehet vetni az 1930-as népszámlálással, így országosan is megismerhetjük, társadalomtörténetileg is leírhatjuk a csoportot. Az 1930-as népszámlálási adatok szerint Magyarországon belül 166.648 fő²⁴ tartozott az össznépességből a női házi cselédek csoportjába, ennek közel 30,9%-át tettek ki azok a budapesti cselédek, akikről az összeírások készültek.²⁵ A népszámlálások adataiból kitűnik, hogy 1900–1910 között 2%-ról 4%-ra nőtt a cselédek száma az országban.²⁶ Az 1910-es népszámlálás összesítő táblázatai alapján kiderül, hogy a kereső nők többsége házicseléd volt.²⁷

Az 1927-es háztartási alkalmazottak összeírása idején Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala összesen 51.610 háztartást kérdezett meg. A munkálatok ter-

²¹ Körösi 1870. https://adt.arcanum.com/hu/view/BpStatKozlemenek_004/?pg=171&layout=s&query=csel%C3%A9d

²² 1906-os népszámlálási adatok. https://adt.arcanum.com/hu/view/BpStatKozlemenek_043/?pg=60&layout=s&query=csel%C3%A9d

²³ https://adt.arcanum.com/hu/view/BpStatKozlemenek_070_3/?pg=169&layout=s&query=csel%C3%A9d

²⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_06/?pg=173&layout=s&query=csel%C3%A9d

²⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_06/?pg=173&layout=s&query=csel%C3%A9d

²⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_06/?pg=116&layout=s&query=h%C3%A1zi%20csel%C3%A9d

²⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_06/?pg=123&layout=s&query=h%C3%A1zi%20csel%C3%A9d

vezetéről nem találtam levéltári forrást, annak ellenére sem, hogy átnéztem Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának 1923-tól 1930-ig tartó iktatókönyvét.²⁸ Mindössze egyetlen levélre bukkantam, amely szerint 1927. február 5-én a hivatal elküldte a háztartási alkalmazottak összeírásánál használt nyomtatványok két példányát Papp Dezső helyettes államtitkárnak.²⁹ 1927-ben a Székesfőváros Statisztikai Hivatal titkára levelet küldött a kerületi vezetőnek, amelyben kérte, hogy a háztartási alkalmazottak lapjait a revízió befejezése után küldjék meg a Statisztikai Hivatalba a járási és kerületi összesítőkkel együtt – járások szerint rendezve. Amennyiben a begyűjtés hiánytalanul megtörtént, a számlálóbiztosok 1927. februárig 6-tól 14-ig szabadságot kapnak. A biztosoknak háromnaponta jelentkezniük kell a kerületi vezetőnél, hogy a javítás céljából visszaadott számlálólapok átvételét elintézzék.³⁰

Az anyagban két német nyelvű levelet is találtam. Az egyikben a székesfővárosi hivatal a háztartási alkalmazottak statisztikája során használt kérdőívek német fordítását küldte meg a zürichi városi statisztikai hivatal vezetője számára, aki korábban érdeklődött a kérdőívek és a végrehajtási utasítások iránt.³¹ A másik német nyelvű levél Dr. Julius Mayer bécsi szerkesztől érkezett. Mayer Bécsben a XVIII. kerületi Martinstrasse 71-ben lakott, többet azonban nem sikerült kiderítenem róla. A zürichiekhez hasonlóan Mayer is értesült a budapesti felmérésről, és megbízták, hogy írjon egy cikket a magyar háztartási alkalmazottak helyzetéről. Felkereste Illyefalvit, mert a tudomására jutott, hogy úttörő munkát végzett a cselédek felmérése terén, s szerette volna megkapni a felmérés eredményeit és a kérdőíveket. Hozzáttette, hogy titkárњe tud magyarul, ezért a továbbiakban a levelezés magyar nyelven is folytatódhat.³² Illyefalvi magyarul válaszolt Mayernek, levelében pedig csatolhatta a Statisztikai és Közigazgatási Évkönyvben megjelenés alatt álló négyoldalas cikkét, amelyben a háztartási alkalmazottak összeírásánál használt számlálólapok is megtalálhatók. A megjelent évkönyv végeleges változatában végül nem közölték a négy oldalt, s a kérdőívek és az azokhoz tartozó utasítások sincsenek meg.

A külföldi megkeresések annak köszönhetők, hogy a Statisztikai Hivatal széles körű kapcsolati hálóval rendelkezett, a magyarok is kezdeményeztek információ-cserét más országok statisztikai hivatalaival. Az 1923–1930-as iktatókönyvet átnézve látható, hogy több külföldi hivatal kereste meg a budapestieket azzal a kéréssel, hogy közöljék velük a saját statisztikai adataikat. Az információcsere statisztikai adatszolgáltatást, vagy ahogyan a német levelek mutatják, módszertani tudásközvetítést is jelenthettet.

²⁸ BFL IV. 1419.a.56.

²⁹ BFL IV. 1419.a. 1928/42.

³⁰ BFL 1419.d.4. doboz Háztartási alkalmazottak stat feldolgozása 1927.

³¹ Uo.

³² Uo.

A kérdőívek utáni kutatás során a levéltárban nem találtam a vonatkozó iratokat, ezért a sajtóanyagok között próbáltam további információkhöz jutni. A konzervatív, nacionalista lapnak számító *Budapesti Hírlap* 1927. január 16-i számában *A kíváncsi főváros* címmel egy írást közölt, amely részletesen beszámolt a felmérésről, feltehetően azzal a tájékoztató céllal, hogy a cselédek (és cselédtartói) ne ijedjenek meg a kérdezőbiztosoktól, és minél többen válaszoljanak a kérdésekre.

Az adatrögzítés úgy zajlott, hogy a számlálóknak 1927. január 15-től február 1-ig kiosztották a kérdőíveket, majd a számlálóbiztosok 57 kérdésből álló kérdőívvel járták körbe a várost. A cselédeknek – nemükre való tekintet nélkül – felelniük kellett a feltett kérdésekre. Csak azok a személyek válaszolhattak, akik 1927. január 24-én alkalmazásban álltak, és állandó vagy ideiglenes cselédkönyvvel vagy igazolvánnyal rendelkeztek. A hivatal dolgozói az általános adatokra vonatkozókon kívül speciális kérdéseket is feltettek. Kíváncsiak voltak a háztartási alkalmazottak iskolai végzettségére, családi állapotára, korábbi foglalkozására stb. A cselédek munkaadóiról is kérdeztek: ki a munkaadójuk, hány szobás a lakás, hányan lakják stb. A cikk egy rövid felvilágosítást közöl azon kérdésekről, amelyekre a főváros kíváncsi volt. A kérdőíveken megjelölték azokat a csoportokat is, amelyeknek nem kellett kitölteniük az íveket. Ebbe a kategóriába azon személyek tartoztak, akik nem éltek a munkaadójukkal egy háztartásban. A számlálóbiztosok a kiosztott számlálólapokat február elseje után szedték össze.³³

A korabeli sajtó élénken foglalkozott a kérdőívezéssel, a lapok különféle módon értelmezték a jelenséget olvasóik számára. A kereszteny politikai napilap, a *Nemzeti Újság* 1927. január 23-i számában arról írt, hogy 21 ezer cseléddel kevesebb szolgál Budapesten, mint az 1910-es években, amikor még 70 ezer cselédet számláltak a fővárosban. A lap szerint a Statisztikai Hivatal azért készít felmérést a cselédekről, mert a főváros törvényhatósági bizottsága mellett a publikumot is foglalkoztatja a „cselédmizéria” és a cselédközvetítés. A lap még cselédstatisztikát is közöl, amely szerint 1900-ban 57.204, 1925-ben pedig 48.774 cseléd élt a városban, a cikk szerint ezzel párhuzamosan megnőtt a cselédszobák száma is. A sajtó a cselédek számának jelentős csökkenését a háborúval és a katonák távollétével magyarázza. A szerző következtetése szerint ahogy nőtt a lakosság és vagyonosodott a főváros, úgy nőtt a cselédek száma is, míg a megfogyatkozásuk egyértelműen a gazdasági hanyatlás jele.³⁴

A kereszteny, nacionalista napilap, az *Új Nemzedék* 1929. május 11-i számában megjelent írás is a cselédek számának csökkenését hangsúlyozza a háború előtti évekhez képest. Az újságíró szerint ez a visszaesés a gazdasági nehézségekkel hozható összefüggésbe, mivel romló anyagi helyzete miatt egyre kevesebb család tud

³³ *Budapesti Hírlap*, 1927. január 16.

³⁴ *Nemzeti Újság*, 1927. január 23.

cselédet tartani. A szerző külön kiemeli az 1927-es cselédstatisztikát, amelyben a vallási megoszlást is rögzítették.³⁵ Az elemző-értelmező népszerűsítő újságcikkek jól jelzik a „cselédmizéria” súlyát a korabeli közbeszédben.

A fentiekkel szemben a bulvárlapnak minősülő *Friss Újság* kifejezetten negatívan szól a háztartási alkalmazottak statisztikájáról: „...nehéz ügy, amelyet úgy az érdekeltek, mint a statisztikusok félreértenek. Szent meggyőződésünk, hogy a fővárosi statisztikai hivatal éppen az alkalmazottak szociális helyzetének javítása érdekében iparkodik pontos adatok birtokába jutni, de megfeledkeztek a kérdőívek kibocsátásakor arról, hogy kímélni kell azoknak az érzékenységét, akiktől pontos és élénk intím körülményeire vonatkozó fürdésekre tárgyilagos feleletet akarunk kapni. Márpedig a kérdőívek összeállításánál úgy csoportosították a legkülönbözőbb kérdéseket, hogy minden humoristának pompás témául kínálkozott. A másik, amiről megfeledkeztek, hogy ezekre a kérdésekre egyedül maga az alkalmazott hivatott feleletet adni, nem pedig a munkaadó. Most a háztartási alkalmazottak statisztikáján újságcikkek tréfálkoznak és a kérdésekre mindenki felel, csak az alkalmazott nem, pedig csak ők mondhatnák el igazán, hogy milyen körülmények közt élnek, van-e rendes fekvőhelyük, hogy rendes tisztalkodására rendelkezésére áll-e a fürdőszoba, mert ha az alkalmazottak őszintén felelhetnének, nagyon sok bepillantást engednének a munkaadó fejletlen szociális gondolkodásába. Ami pedig az alkalmazottak érzékenységét illeti, azt őszintén szólva, nem értjük. A statisztikai hivatal nem kívánccságból kérdezi, hogy szokott-e fürdeni, vagy olvas-e könyvet, jár-e színházba s hogy milyen foglalkozású munkaadónál van szolgálatban, mert mindenekre a kérdésekre adott feleletekből alakul ki az alkalmazott tűrhető, vagy elviselhetetlen társadalmi helyzete. Csak így állapítható meg, hogy milyen védő reformokra és törvényalkotásra van szükség, éppen az alkalmazottak érdekében.”³⁶

A szerző tart attól, hogy nem a valós adatok fognak megmutatkozni a statisztikán keresztül, mert az a csoport, amelyet faggatnak, túl szemérmes. Ennek okát nem érzi, hiszen a kérdőíveket annak érdekében hozták létre, hogy a cselédek helyzetén javítsanak. E kérdés gyanánt felmerül: kik fogják kitölteni a kérdőívet, a cselédek vagy az alkalmazóik? A *Friss Újság* egy korábbi cikkében az is olvasható, hogy a háztartási alkalmazottaknak érdekük, hogy az igazat mondják, hiszen a csoport helyzén szeretnének javítani.³⁷

³⁵ *Új Nemzedék*, 1929. május 11.

³⁶ *Friss Újság*, 1927. január 25.

³⁷ *Friss Újság*, 1927. január 16.

HÁZTARTÁSI ALKALMAZOTTAK FELMÉRÉSE

A korábbi alfejezetek ismeretében, úgy vélem, felmerülhet a kérdés: vajon a hatalom a cselédstatisztikával próbálta a „cselédmizériát” orvosolni? De hogyan is néz ki a kérdőív, és kik töltötték ki azt?

A Statisztikai Hivatal adataiból megtudhatjuk, hogy a cselédek alábbi csoportjai töltötték ki a kérdőívet:

szakácsnő	6 397
szobalány	5 754
mindenes	37 217
mosogató leány	324
dajka	295
gyermekleány	614
komorna	156
gyermekgondozó leány	109
nevelőnő	86
házvezetőnő	270
házikisasszony	34
mosónő	94
takarítónő	102
egyéb	158
összesen	51 610

A „mindenesek” nagy arányára tekintettel valószínűsíthető, hogy az adatközlők többsége saját munkáját nem specifikálta annyira, mint az adatokat felvező hivatal, így magát mindenesként határozta meg. A statisztikát erős kritikával kell kezelnünk, ugyanis nem egyértelmű, hogy a válaszadó cselédek egyformán értelmeztek-e a kérdéseket, valamint jól értették-e azokat. Az sem biztos, hogy a kérdezőbiztosok megfelelően vették fel az adatokat. Az értelmezésben is több kérdés merülhet fel, például, hogy az írni-olvasni tudás kapcsán mit értettek írás és olvasás fogalma alatt. Írásnak számít-e, ha valaki le tudja írni a nevét? Olvasásnak számít-e, ha el tudja olvasni a cseléd a gazdasszonya által felírt bevásárlólistát?

A kérdés az, hogy a háztartási alkalmazottak statisztikája mit is akar reprezentálni, hogyan akarja bemutatni a cselédeket. A fentiek alapján a felmérés mögötti indítatások világosak. Mindezen túl azonban a kérdéseket narratív forrásokként is szükséges értelmezni, amelyek fogalmiságukban implicite a fővárosi hivatalos társadalomstatisztika társadalomszemléletét közvetítik. A kérdéseket a hivatal szempontrendszere alapján csoportosítottam, ezek a következők:

Származás, mobilitás

- Atyjának foglalkozása
- Szülők vagyoni viszonya, testvérek száma, kiskorú keresetnélküliek
- A háztartási alkalmazottak megoszlása: kerület és Magyarországon való tar-tózkodás tartama szerint
- Családi állapot, mióta háztartási alkalmazott, szülei éltek-e, mikor háztartási alkalmazott lett?
- Keresetéből segélyez-e valakit, van-e gyermek?
- A beszélt nyelv és honosság szerinti megoszlás
- Házterási alkalmazott születési helye

Lakáshelyzet

- Szobák száma szerint hány háztartási alkalmazott van alkalmazva?
- Szolgálati helyén a háztartási alkalmazottan kívül hányan laknak?
- Hol lakott, mielőtt Budapestre jött?
- Cselédszoba van-e, hányadmagával alszik?

Képzettség

- Írni-olvasni tudás, iskolai végzettség szerint

Vagyoni helyzet, adózás

- –

Megélhetés

- Hányadik szolgálati helye 1924. január 1-óta, ruházati járandósága havi bérén kívül van-e pénzbeli keresete?
- Mi volt a foglalkozása, mielőtt háztartási alkalmazott lett?

Foglalkoztatás, munkajelleg

- Alkalmi munkánál van-e segítsége, télikabátja, téli kendője, cipője van-e?

Foglalkozásban elért pozíció

- –

Üzlet, vállalkozás külső jellemzői

- –

Egészségi állapot

- Reggel mikor kel fel?
- Hány órakor fekszik le?
- Mikor fürdött, van-e testi hibája?

Kultúra, szabadidő, társas élet

- Kímenője van-e? Templomba jár-e?
- Milyen egyesületek tagja?
- Hányszor volt 1927. január hóban szórakozóhelyen?

Ebből az látható, hogy bizonyos kérdéskörök fel sem merültek a háztartási alkalmazottak kapcsán, például a vagyoni helyzet, adózás, foglalkozásban elért pozíció vagy üzlet. A cselédek nem rendelkeztek nagy vagyonnal, azonban, főleg a házasság előtt álló nők, gyűjtötték a kelengyének valót. Szembetűnő, hogy a legtöbb kérdés a származásra és a földrajzi, valamint társadalmi mobilitásra vonatkozik. Úgy vélem, ez a migráció és a városfejlődés irányával magyarázható. A főváros meg szerette volna ismerni a csoport földrajzi, társadalmi, családi háttérét, továbbá identitását és állampolgárságát – Trianon utáni időszakról van szó –, erre utal a beszélt nyelv és a honosság szerinti megoszlás. Emellett a Honnan hová? kérdésre is választ kaphattak a főváros, mivel az ívek kerületenként is meghatározták a cselédek számát. Így azonosíthatókká váltak a fővárosban azok a kerületek, ahol cselédek éltek, és kirajzolódott az országon belüli mobilitás, azaz hogy pontosan honnan, mely megyékből érkeztek a cselédek Budapestre.

Ezt követik a lakáshelyzettel, lakhatással kapcsolatos kérdések: van-e cselédszobája, hányan élnek a lakásban, hány cseléd áll alkalmazásban. A megélhetéssel és a foglalkoztatás, munka jellegével kapcsolatos kérdéskörökön belül válogatott a hivatal. Itt arra lehettek kíváncsiak, milyen körülmények között élnek a munkaadónál, kapnak-e alkalmas „munkaruhát” az elvégzendő feladataikhoz, rendelkeznek-e az évszaknak megfelelő öltözékkel. A tárgyi kultúra körébe tartozó kérdések a tulajdoni viszonyokat próbálták felmérni, de az egészségi állapotra és a szabadidős tevékenységre vonatkozók is fontosak. A cselédeknek mindennap délutánjuk volt szabad – ez meglehetősen csekély szabadidőnek számított.

Az iskolázottság, képzettség kérdése bár elenyészően, de jelen van a kérdőívben. A háztartási alkalmazottak kapcsán nem fektettek túlságosan nagy hangsúlyt az iskolázottságra. Ez azzal magyarázható, hogy javarészti paraszti származású nők álltak házicselédnak, s iskolai végzettség tekintetében nem volt közöttük lényeges különbség. Feltételezésem szerint az összeírással általános benyomásokat akartak szerezni a háztartási alkalmazottak egészségügyi állapotáról, mentális egészségéről és szórakozási lehetőségeiről. Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a statisztikusok a munkások csoporthához rendelték a cselédeket, akkor valószínű, hogy „nevelési”

célzatból tartották fontosnak ezeket a kérdésköröket. (Itt a korszakra jellemző keresztény-nemzeti eszmére kell gondolni, amely a Horthy-korszak uralkodó ideológiai irányzata.)

A korszakot meghatározó problémakörök egyike a „cselédmizéria”, ennek kapcsán jelenik meg a rossz *versus* jó cseléd képe a társadalomban. Egy cselédtartó számára nem volt mindegy, hogy milyen cselédet vesz magához. A válaszok befolyásolhatták a cselédek későbbi szellemi, erkölcsi „neveltetését” állami szinten. Prevenziós jelleggel oktatónövek is megjelentek, amelyek cselédek számára közöltek moralizáló tanmeséket.³⁸ Az egyesületek is nagy hatással lehettek volna a cselédekre, akik azonban elenyésző számban keresték fel ezeket a szervezeteket. Az egyesületeket a cselédtartók hozták létre, nem a háztartási alkalmazottak, azaz felülről jövő kezdeményezés volt. A korábbi alfejezetben tárgyalt professzionalizáció kérdésköréhez kapcsolódva a statisztikában jól látszódik, hogy az egyesületek a munkaadók érdekeit képviselték, amelyek célja elsősorban a megfelelő „cselédanyag kitermelése” volt, nem a cselédek helyzetének javítása. A kérdőívek összeállítói a cselédek mindennapjaiba akartak bepillantást nyerni, emellett azonban a „cselédmizéria” megoldatlansága is manifesztálódott. A városi-állami-hivatali szempontok ekkor találkozhattak a fővárosban, ezek egybeestek a cselédtartók csoportjának szempontjaival, mivel a statisztika megalkotói is cselédtartók voltak. Így behatóan ismerték a problémát, amely, ahogy a korábbiakban is láthattuk, megjelent egyéni (családi) és állami szinten egyaránt.

AZ ÁTLAGOS FŐVÁROSI CSELÉD

Az egyes kérdéscsoportoknál felmerül: a statisztikában milyen karakterrajzok, „ideáltípusok” rajzolódnak ki? A legnépszerűbb csoportot vettem alapul, a mindeneseket. A minden cselédek az összességében felvett cselédek számának a 72%-át tették ki, vagyis a legjelentősebb csoportnak számítottak.

szakácsnő	6 397
szobalány	5 754
mindenes	37 217

A feltett kérdések jóval túlmutatnak a kvantitatív elemzésen, mivel szociológiai szempontból határozzák meg a vizsgált csoportokat. A cselédek karakterrajzát táraják elénk, vagyis a felmérés alapján megtudhatjuk, milyen volt a hivatal által felvett

³⁸ Lásd Nyulászi 1927 és Altay 1933.

statisztikában megkonstruálódó ideáltípus minden cseléd társadalmi háttere. Az átlagos minden cseléd édesapjának foglalkozása földműves (15.786). Családi állapota hajadon (33.518), egy-két évet tölt szolgálatban. Apja (24.935, 66%) és anyja is élt a szolgálatba állása idején (26.862 személy esetében, 72%). A VII. kerületben tartózkodik (8335), este 10–11 óra táján fekszik le (18.741). Hetenként egy nap kimenővel rendelkezik (32.169), ritkán jár templomba (15.388). Nem jár szórakozóhelyre (19.225), színházba (32.493), moziba (22.681). Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből érkezik (8050). Van cselédszobája (22.872). Egyedül alszik (34.415). Írni tud (35.534), olvasni tud (35.892), 6 elemít végzett (15.963). Keresetéből nem segíyez senkit (23.046). Gyermektelen (33.604), szolgálati helyén három személytel él (10.703). Mielőtt cseléd lett, háztartásbeli volt (13.219). Nem beszél anyanyelvén kívül más nyelvet (29.659), magyar állampolgár (35.591). Reggel 6–7 órakor kel fel (23.239). Nagymosásnál van segítsége (26.721), de vasalásnál (20265) és nagykaritásnál (19.016) nincs. Van télikabátja (20.059) és téli kendője (20.751), egy pár cipője van (13.910). Háromszobás lakásban egyedüli háztartási alkalmazottként él (12.182). Az elmúlt három évben ugyanazon a helyen szolgált (10.973 – megjegyzem, itt a korábban említett egy-két év szolgálat alacsony számát vegyük figyelembe, mivel a legnagyobb számot vettet alapul, de az is elég elenyésző, nincs nagy különbség a következő két-három év szolgálattal, mivel szorosan követi 4173 személytel.). Egyszer fürdött az elmúlt hónapban (15.046). Nincs testi hibája (36.421). Szüleinek nincs háza (18.513), sem földje (25.106), földbérletük sincs (35.637). Négy testvére van (5680), de nincs kiskorú testvére (17.958). Hárrom-hat hónapja tartózkodik Budapesten (7663), 15–20 év körüli (11.951). Nincs ruházati járandósága (36.345), havi bérén kívül nincs más keresete (33.385). Nem tagja semmilyen egyesületnek (itt nagyon kis létszámról beszélhetünk).

Láthatjuk, hogy a statisztika alapján kirajzolódó átlagos minden cseléd alátámasztja a szakirodalomból ismert képet. Vidékről származik, földműves szülők gyermeké, aki pénzkereseti lehetőséget lát a cselédkedésben. A cselédtartók információt kaptak arról, hogy honnan, milyen társadalmi közemből, anyagi helyzetből és milyen képességekkel rekrutálódtak cselédeik. A Cseléd és Bejelentő Hivatal már korábban egyértelműen kifejezte, hogy a cselédeket veszélyes csoportnak tartják, akikre a középosztálynak szüksége van, ezért komplexebb közigazgatási ellenőrzést próbáltak bevezetni. A háztartási alkalmazottak statisztikájának készítése idején, 1927-ben még mindig problémát jelent a cselédügy. A Cseléd és Bejelentő Hivatal óta nem javult a helyzet, közel 50 év elteltével sem oldódott meg a „cselédmizéria”, csak tovább mélyedt.

Úgy vélem, hogy a társadalom vezető rétege a statisztikán és felmérésen keresztül minél átfogóbb képet akart kapni arról, hogy a cselédtartó középosztály pontosan kit enged be a lakásába, ez magyarázza a származás jelentőségét. Egyúttal azonban sajátos társadalomstatisztikai fogalmiságán keresztül meg is konstruálta a korabeli

cselédség képét. Ugyanakkor, ha abból a Sipos András tanulmányában olvasható nézetből indulok ki, hogy egyetemi és főiskolai hallgatók 1924–25-ben készült statisztikája a diáknyomor enyhítésére irányult, és ez képezte a későbbi, így a háztartási alkalmazottakkal kapcsolatos statisztikák alapját is, akkor megállapítható, hogy a felmérés és az abban megkonstruálódó társadalomkép egyúttal a „cselédmizéria” kezeléséhez is eszközül szolgálhatott, esetlegesen újabb törvények, rendeletek megalkotásának alapját képezhette. Ezt támaszthatja alá az 1927. évi XXI. törvénycikk indoklása a betegségi és baleseti kötelező biztosításról,³⁹ amely alapján a cselédek csoportját a munkásosztályhoz tartozó csoportként jelölték meg, így rájuk is kiterjesztették a balesetbiztosítást. Ettől kezdve a munkaadóknak kötelező volt a háztartási alkalmazottak számára balesetbiztosítást kötni azok munkabérénél nagyságától függően.⁴⁰ Úgy gondolom, ezzel a törvénnyel próbálták a „cselédmizériát” valame lyest orvosolni, és kevésbé kiszolgáltatottakká tenni a háztartási alkalmazottakat.

A háztartási alkalmazottak 1927-es statisztikája mint narratíva kapcsán elmondhatjuk, hogy a korszak városi-állami apparátusa jobban meg akarta ismerni a cselédek homogénnel tűnő csoportját. Ahhoz, hogy szociálisan jobb körülményeket biztosítsanak számukra, olykor intimebb jellegű kérdéseket is feltettek a háztartási alkalmazottaknak. A közelebbi megismerés mellett valószínűleg végig jelen volt az a nézet, miszerint a cselédtartó csoportok prekonceptiókkal rendelkeztek a háztartási alkalmazottakról, ezért tartottak tőlük, ahogy a többi bevándorló munkáselemtől is. Az 1927-es statisztikai felmérés nagyon jó alapul szolgált további törvényekhez, rendelkezésekhez az állam- és a városvezetés számára egyaránt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cooper, Sheila McIsaac 2004: From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600–2000. In: Fauve-Chamoux, Antoinette (ed.): *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern, Peter Lang. 277–296.
- Dudden, Faye E. 1986: Expert and Servants: The National Council on Household Employment and the Decline of Domestic Service in the Twentieth Century. *Journal of Social History* 20. (1986) 2. 269–289.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 2004: Servant Project Network Composition and Structure. In: uő (szerk.): *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work*. Oxford, Peter Lang. 1–12.
- Giles, Judy 2004: *The Parlour and the Suburb: Domestic Identities, Class, Femininity and Modernity*. Oxford, Berg.

³⁹ A törvénycikket 1927. augusztus 10-én, fél évvel a felmérést követően hirdették ki.

⁴⁰ Az 1927. évi XXI. törvénycikk indoklása a betegségi és baleseti kötelező biztosításról.

- Gyáni Gábor 1979: Menek Pestre cselédnak. *Valóság* 11. 67–77.
- Gyáni Gábor 1981: Házicselédek. *História* 2. 12–13.
- Gyáni Gábor 1983a: A budapesti házicseléd munkapiaci működési mechanizmusai. 1890–1941. *Századok* 2. 404–433.
- Gyáni Gábor 1983b: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, Magvető.
- Higgs, Edward 1983: Domestic Servants and Households in Victorian England. *Social History* 8. (1983.) 2. sz. 201–210.
- Gyáni Gábor 1984: A polgári család hatalmi dinamikája a klasszikus liberalizmus korában. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1893. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. Budapest, MTA sokszorosító. 293–303.
- Gyáni Gábor 1985: A budapesti női házicselédség társadalomtörténete a századfordulótól a második világháborúig. (Kandidátusi értekezés, kéziratban, MTA.)
- Gyáni Gábor 1986: Munka és magánélet – cselédéletmód Budapesten. *Történelmi Szemle* 1986/1. 94–116.
- Hamilton, Paula – Higman, B. W. 2003: Servants of Empire: The British Training of Domestics for Australia, 1926–31. *Social History* Vol. 28, No. 1. 67–82.
- Harrison, Rosina 2011: *Rose: My Life in Service to Lady Astor*. London, Penguin Books.
- Higgs, Edward 1983: Domestic Servants and Households in Victorian England. *Social History* 8. (1983.) 2. 201–210.
- Katzman, David Manners 1978: *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America*. New York, Oxford University Press.
- Klots, Alissa 2018: The kitchen maid as revolutionary symbol: Paid Domestic Labour and the Emancipation of Soviet Women, 1917–1941. In: Ilič, Melanie (ed.): *The Palgrave Handbook on Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union*. London, Palgrave. 83–101.
- M. McBride, Theresa 1976: *The Domestic Revolution: The Modernisation of Household Service in England and France, 1820–1920*. New York, Holmes and Meier.
- Newman, Hilda – Tate, Tim 2013: *Diamonds at Dinner – My Life as a Lady's Maid in a 1930s Stately Home*. London, John Blake.
- Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest, L'Harmattan.
- Powell, Margaret 2012: *Below Stairs: The Classic Kitchen Maid's Memoir That Inspired „Upstairs, Downstairs“ and „Downton Abbey“*. New York, St. Martin's Press.
- Prochaska, Frank 1981: Female Philanthropy and Domestic Service in Victorian England. *Historical Research Volume* 54. 79–85.
- Quinn, Tom 2011: *The Maid's Tale: A Revealing Memoir of Life Below Stairs (Lives of Servants)*. London, Hodder & Stoughton.
- Sarti, Raffaela 2015: Historians, Social Scientists, Servants and Domestic Workers: Fifty Years of Research on Domestic and Care Work. In: Hoerder, Dirk – Van Nederveen Meerkerk, Elise – Neunsinger, Silke (ed.): *Towards a Global History of Domestic and Caregiving Workers*. Leiden, Brill. 25–61.
- Sipos András 2022: *A fővárosi statisztikai hivatal és a társadalomismeret a két világháború között*. (Megjelenés alatt.)
- Steedman, Carolyn 2007: *Master and Servant: Love and Labour in the English Industrial Age*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Todd, Selina 2009: Domestic and Class Relations in Britain 1900-1950. *Past & Present* No. 203. 181–204.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Wadlow, Flo 2013: *Over a Hot Stove: Life below stairs in Britain's great houses: the charming memoirs of a 1930s kitchen maid*. London, Allison & Busby.
- Wierling, Dorothee 1982: Women Domestic Servants in Germany at the Turn of the Century. *Oral History* 10, 47–57.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára:

IV. 1419.d.4. doboz Háztartási alkalmazottak statisztikai feldolgozása 1927

SAJTÓ

Budapesti Hírlap, 1927. január 16.

Nemzeti Újság, 1927. január 23.

Új Nemzedék, 1929. május 11.

Friss Újság, 1927. január 25.

Friss Újság, 1927. január 16.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

Altay Margit 1933: *A kis cseléd*. Budapest, Révai.

Dr. Illye falvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.

Kőrösi József 1871: *Pest, szabad királyi város az 1870-ik évben*. Sz. K. Pestvárosa Statisztikai Hivatalának Közleményei IV. Pest, a város tulajdona.

Nyulászi Gábor 1927: *A kis cseléd*. Budapest, Balassi Kiadó.

1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 6. Végeredmények összefoglalása (1920)

1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 6. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei (1941): https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_06/?pg=0&layout=s

BIOPOLITIKA ÉS ELLENŐRZÉS

BOLGÁR DÁNIEL

Biológiai jólét Budapesten nemzetközi összehasonlításban (1857–1941)

Napjaink Budapestjének jóléte állandó megfigyelés és hasonlítgatás tárgya. Ismert, hogyan alakul a magyar fővárosban az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP),¹ amelyben utcahosszal előzi a vidéki Magyarországot, és nemzetközi összevetésben sem áll rosszul: 2020-ban vásárlóerő-paritáson néhány dollárral magasabb volt a fejenkénti GDP Budapesten, mint a svájci nemzeti átlag, bár Bukaresttől és környékétől már öt-hat ezer dollárnnyi lemaradást talált a felmérés.² Ha nem is Budapestről, de legalábbis a közép-magyarországi régióról tudható, hogy 2021-ben a népesség várható élettartamát, iskolázottságát és jövedelmi helyzetét összegző emberi fejlettségi indexben (HDI) is jobban állt a vidéknél, és hajszálnyival előzte az Egyesült Államokat.³

Mekkora jólétként éltek a régi, 1945 előtti budapestiek? A történetírás a hőskori Budapestet nyüzsgő, ellentmondásos világvárosként ábrázolta, amelyet ugyan egyfelől a csillogás és luxus jellemz, ez a magyar Eldorádó, másfelől azonban a legnagyobb magyar nyomortanya is.⁴ Hogy mi az átfogó kép, milyen magas volt az életszínvonal összességében Budapesten, azt a történészek nem tudták megmondaníni, hiszen semmilyen összehasonlítható mutató nem állt rendelkezésükre a fővárosi jólétről.

Mostanra valamivel jobban áll a várostörténeti kutatás: a legjobb lehetőséget a múltbeli jólét megismerésére a biológiai életszínvonal mérése adja. A biológiai jólét azt fejezi ki, mennyire kedveznek a körülmények az emberi szervezetnek egy társadalomban. Két legnevezetesebb, az anyagi jóléttel is összefüggésben álló jelzőszáma

¹ https://www.ksh.hu/stadat_files/gdp/hu/gdp0078.html – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.

² <https://stats.oecd.org/#> – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.

³ <https://globaldatalab.org/shdi/table/shdi/?levels=1+4&years=2021&interpolation=0&extra-interpolation=0> – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.

⁴ Például Vörös 1973: 66–70.; Vörös 1998: 106–128.; Lackó 1998: 189–196.; Gyáni 2000: 163–172.

a várható élettartam és az átlagos testmagasság.⁵ Ezek kiszámolására a székesfőváros esetében kedvezőek a forráskörülmények, és immár ismeretes is ezeknek a mutatóknak az alakulása Budapesten hosszú időtávon.⁶ Ebben a tanulmányban megpróbálom elhelyezni a régi Budapestet Európa és a nagyvilág jóléti térképén, vagyis annak igyekszem utánajárni, mennyire volt tartós az élete és nyúlánk a teste a budapestieknek a külföldi metropoliszok lakóiéhoz képest.

VÁRHATÓ ÉLETTARTAM BUDAPESTEN

Azt, hogy jellemzően hány éves korunkban üt az utolsó óránk, nem olyan egyszerű kiszámolni, mint elsőre látszik: nem elég kideríteni, hány éveseket temetnek. Például az alacsony átlagos halálozási kor nem jelent feltétlenül rövid élettartamot, hanem abból is adódhat, hogy egy baby boom következtében úgy alakult, sok a fiatal, akik ugyan csak kis eséllyel dőlnek ki az élők sorából, de az idősen meghaltak számahoz képest még így is nagy számban szállnak sírba. Vagyis az átlagos halálozási életkorba (akkorcsak a nyers halálozási arányszámba) a népesség koreloszlása is beleeszől, nemcsak az, hogyan szolgál az egészsége.

Ezt a problémát úgy lehet kiküszöbölni, ha nemcsak a holtakra, hanem az élőkre is tekintettel vagyunk: nem elég az elhunytakat kor szerint vizsgálni, hanem az életben lévőket is meg kell figyelni kor szerint, hogy ne csak azt tudjuk, mikor hányan lehelték ki a lelküket egy-egy korosztályból, hanem azt is, hány főből múltak ki ennyien.

E feladat elvégzésére a legalkalmasabb eszköz a keresztmetszeti halandósági tábla, amely leírja, hogy amennyiben egy időpontban születne 100 000 csecsemő, milyen lenne a kihalási rendjük, ha életútjukon előre haladva minden egyes életkorban pontosan azzal az eséllyel múlnának ki, amekkorával az egyes életkorokban meghalnak az emberek abban a népességen, amelybe a 100 000 fő beleszületett. Egy ilyen táblázatból már leolvasható a születéskor várható átlagos élettartam, tehát az, hogy ha egy újszülöttnek olyan halandósági viszonyok között kellene végigküzdenie az életét, amilyenek születése pillanatában fogadják őt, átlagosan hány életév várna rá.

Budapest 1945 előtti halandósági táblázatainak megszerkesztését az tette lehetővé, hogy Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala megtermelte a szükséges nyersanyagot: rendelkezésre áll 1869-től 1941-ig a Budapesten jelen lévő élők

⁵ Komlos 1989: 43–50.; Komlos 1994: 5–7.; Komlos 2006: 268–269. és 282–283.; Steckel 2008.; Gyenis–Joubert 2008: 251–252.

⁶ Bolgár 2023a és Bolgár 2023b.

megoszlása kor és nem szerint az országos népszámlálások, illetve a budapesti köztes népszámlálások és népösszeírások időpontjára, valamint ránk maradt a fővárosban meghaltak száma is kor és nem szerint évről évre a népmozgalmi statisztikában.⁷

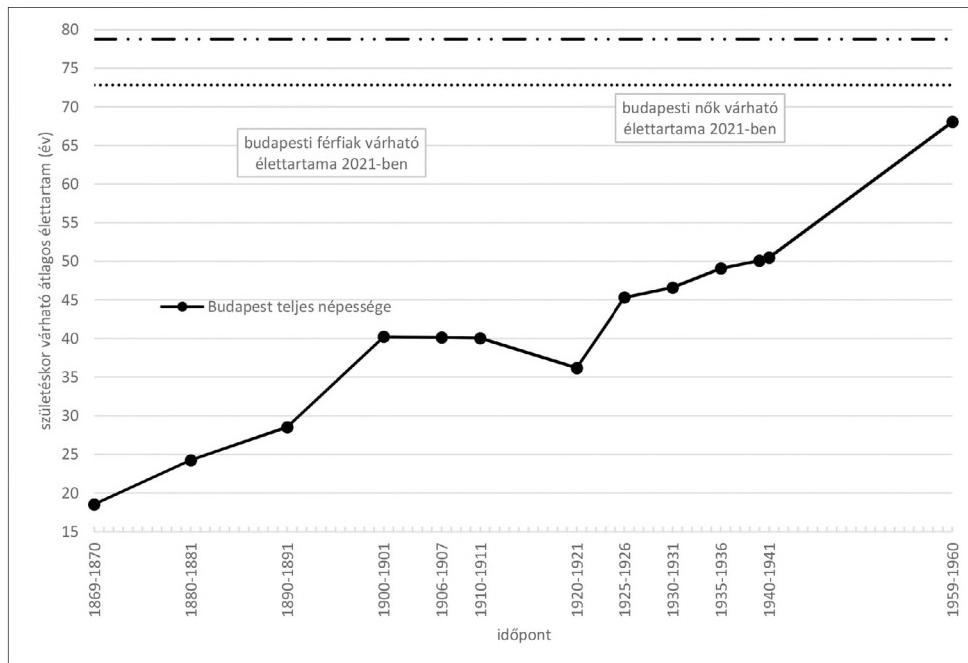
Az elkészített halandósági táblák azt mutatják, hogy bár a mai sztenderdekhez képest az 1945 előtti fővárosiak igen rövid életűek voltak, a városegyesítés utáni évtizedekben jelentősen megnyúlt az élethossz. Hét évtized alatt tehát majdnem meg-háromszorozódott a budapestiek élettartama: 32 évvvel hosszabb életre volt kilátásuk az 1941-ben születetteknek, mint az 1869-ben világra jövőknek (1. táblázat, 1. ábra).

1. táblázat. A születéskor várható élettartam alakulása Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941)

Terület	Időpont	Születéskor várható átlagos élettartam		
		férfi	nő	összesen
		év		
Pest	1869–1870	16,58	21,09	18,54
Budapest	1880–1881	22,05	26,71	24,27
	1890–1891	26,34	31,00	28,54
	1900–1901	38,13	42,49	40,23
	1906–1907	38,11	42,42	40,16
	1910–1911	37,65	42,73	40,06
	1920–1921	34,10	38,37	36,20
	1925–1926	41,89	48,85	45,32
	1930–1931	44,26	48,91	46,60
	1935–1936	46,40	51,75	49,07
	1939–1940	46,52	53,54	50,09
	1940–1941	47,34	53,72	50,50

Forrás: lásd Bolgár 2023a: 277.

⁷ Ezek forráskritikájára lásd Bolgár 2023a: 268–275.

1. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1959–1960)

Forrás: lásd az 1. táblázat forrásait; 1959/1960-ra Pallós 1971: 47. és 108–109.; 2021-re https://www.ksh.hu/statat_files/nep/hu/nep0039.html – utolsó letöltés: 2023. 10. 30.

A fejlődés azonban nem egyenletesen zajlott. Az induló helyzet drámai volt: 1869–1870-ben a 19 évet sem érte el a pestiek születéskor várható átlagos élethossza. Az élettartósság ezután 1890-ig évente majdnem fél évvel, innen 1900-ig viszont ugrás-szerűen, évente több mint egy évvel nőtt. A 20. század első évtizedében a várható élettartam kicsivel, majd a következő évtizedben jelentősen, majdnem négy évvel rövidült. A Horthy-korszakban folyamatosan, de csak komótosan csökkent a fővárosi halandóság. Így végül 1940-re elérte az átlagos várható élettartam az 50 évet.

Az élettartam hosszú távú növekedése részben abból adódott, hogy a budapestiek egyre inkább túléltek a csecsemő- és gyermekkorukat. A halálozás valószínűsége azonban nemcsak a korai életszakaszban csökkent, hanem felnőttkorban is.⁸

⁸ Bolgár 2023a: 280–282.

A BUDAPESTIEK ÉLETTARTAMA NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Kőrösi Józsefnak, a fővárosi statisztikai hivatal első vezetőjének köszönhetően nagy hagyománya alakult ki annak, hogy a budapesti halandóságot nemzetközi összehasonlításban értsék meg. A fáradhatatlan igazgató ugyanis több évtizedes gigászi küzdelmet vívott a budapesti halandóság csökkentéséért elsősorban hivatala halálözösségi tárgyú köteteinek lapjain.⁹ Ebben a harcban eleinte arról próbálta meggyőzni a közönségét, hogy nagy a baj, majd arról, hogy az intézkedéseknek meglátszik az eredményük. A meggyőzés egyik fő eszköze rendre a világ nagyvárosaiban egyidőben mért nyers halálözösségi ráták, tehát az egy év alatt meghaltak és az év közepén életben lévők hányadosainak összevetése volt az aktuális budapesti rátával.¹⁰

Mint azt maga Kőrösi is tudta, hiába próbálta ezekkel a táblázatokkal ijesztgetni vagy megerősíteni olvasóit, igazából nem mutatták megbízhatóan a halandóság nagyságát az egyes nagyvárosokban, mivel a nyers halálözösségi arányszám sztenderdizálatlan mutatója a halandóságnak, vagyis a népesség koreloszlása is befolyásolja.¹¹

Most már azonban valóra válthatjuk Kőrösi szándékát: végre ismerjük a tiszán csak a halandóság mértékéről tanúskodó, születéskor várható átlagos élettartam alkulását Budapesten, amelyet összevethetünk külföldi nagyvárosok egyidejű, szakirodalomból gyűjtött élettartamadatival. Ezt három időpontra: 1869-re, 1900-ra és 1930-ra nézve valósítottam meg.

⁹ Öri 2006: 1106. és 1112–1114.; Lugosi 2020.; Erdélyi 2018: 117–120.

¹⁰ Kőrösi 1876a: 3–4.; Kőrösi 1877: 2–3.; Kőrösi 1885: 4–9.; Kőrösy 1898: 2–5.; *A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1902: 394–396. Lásd még Pikler 1908: 2*–7*.; Pikler 1909: 3*–4*.; *Budapest halandósága* 1908 és... 1916: XII–XIX.

¹¹ Kőrösi 1874, 1876b; Kőrösy 1898: 1; 1902. Kőrösi a sztenderdizált halálözösségi arányszámot csak itt számolta: Kőrösy 1898: 10; *A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1902: 396–405; *A főváros halandósága az 1903-ik évben* 1904: 206–211.

2. táblázat. A születéskor várható átlagos élettartam a világ nagyvárosaiban
(1869, 1900, 1930)

1869			1900			1930		
Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)
1	London	36,4	1	Chicago	48,6	1	London	62,0
2	Philadel-phia	36,2	2	Koppenhága	47,8	2	Philadelp-hia	57,3
3	Bradford	36,0	3	Liége	45,0	3	Suffolk County/Massa-chusetts (Boston)	56,5
4	Bristol	36,0	4	Philadelphia	44,4	4	Glasgow	53,3
5	Birmin-gham	35,0	5	Bradford	44,0	5	Kolozsvár	52,2
6	Newcastle	34,0	6	Suffolk County/Massa-chu-setts (Bos-ton)	43,4	6	Poznań	49,5
7	Sheffield	33,0	7	Antwerpen	43,2	7	Barcelona	48,8
8	Krakkó	29,0	8	Bristol	43,0	8	spanyol tartományi fővárosok	47,4
9	Manchas-ter	29,0	9	New York	42,8	9	Madrid	47,3
10	Córdoba	28,2	10	London	42,6	10	Budapest	46,6
11	Bécs	26,6	11	Newcastle	42,0	11	Tokió	45,8
12	Buenos Aires	26,4	12	Gent	41,0	12	Jászvásár	40,2
13	Poznań	25,2	13	Berlin	41,0			
14	Liverpool	25,0	14	Krakkó	40,2			
15	Budapest	18,5	15	Budapest	40,2			
		16	Bécs	39,1				
		17	Sheffield	39,0				
		18	Brüsszel	38,9				
		19	Birmingham	38,0				
		20	Manchaster	36,0				
		21	Barcelona	31,6				
		22	Szentpéter-vár	30,1				

1869			1900			1930		
Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)	Rang-sor	Város	Születéskor várható átlagos élettartam (év)
		23	Liverpool	30,0				
		24	spanyol tartományi fővárosok	29,5				
		25	Madrid	27,6				

Forrás: lásd a 2–7. ábra forrásait.

1869-ben Budapest a legutolsó helyezést érte el. Három évtizeddel később ennél lényegesen jobb volt a helyzet: a mezőny második harmadának végén végzett fővárosunk, míg 1930-ban hátulról a harmadik helyen (2. táblázat). Az így kapott eredmény azonban erősen függ attól, hogy a véletlen folytán éppen hány városról és melyikről áll rendelkezésre adat a kiválasztott években.

Informatívabb, ha úgy járunk el, hogy a nagyvárosok összes felkutatható múltbeli élettartamadatát felveszük egy koordinátarendszerbe, a pontokat összekötjük, és az így kapott görbéket hasonlíttuk a Budapestről kirajzolhatóhoz. Az adatgyűjtés során nagyvárosnak – egy kivétellel – azokat a településeket tekintettem, amelyek abban az időszakban, amikor adatot találtam róluk, legalább egy ponton elértek a 100 000 fős népességszámot.¹² Igyekeztem Európa minden térségeből adatokra szert tenni, és nem megfeledkezni az európai kontinensen kívüli világról sem. A világ 1900. évi állapotok szerint legnépesebb 20 városa¹³ közül minden esetre 14-ről találtam információt. (A 21. helyre Budapest került.) Egy szempontból biztosra vehető, hogy az összegyűjtött összehasonlító anyag nem reprezentatív a nagyvilág összes nagyvárosára: csak ott és arra az időszakra vonatkozóan képzelhető el, hogy készült számítás a város népének élethosszáról, ahol és amikor létezett valamiféle statisztikai szervezettség, vagyis a kortársak adatgyűjtést és -feldolgozást folytattak a halálozásokról, valamint időről időre megállapították a népesség számát.

A legkorábbi, 1869–1870. évre mért várható élettartam nemzetközi összehasonlításban is egészen lesújtó képet fest a pestiek biológiai életszínvonaláról. Arra, hogy olyan rövidnek, mérjék az élethosszt 1870 körül vagy később, mint amilyen Pesten

¹² A görögországi Ermúpolival tettem kivételt. Ermúpolit szintén fővárosnak szokták tekinteni, de nem egy országának, csak a Kükládokénak. Valójában körülbelül 20 000 fős kisváros volt annak idején. Azért vettem fel mégis az adatait, mert Dél-Európából kizártólag erre a városra találtam hosszabb időtávon 19. századi információt az élettartamról.

¹³ <http://www.thebillywilson.com/2014/04/every-city-in-world-with-more-than.html> – utolsó letöltés: 2023. 10. 29.

volt közvetlenül azelőtt, hogy Budapest része lett, vagy akárcsak 20 évnél kevesebbenek, az 1880-as évek eleji Moszkván és Szentpéterváron kívül nem találtam példát az emberi történelem lapjain.

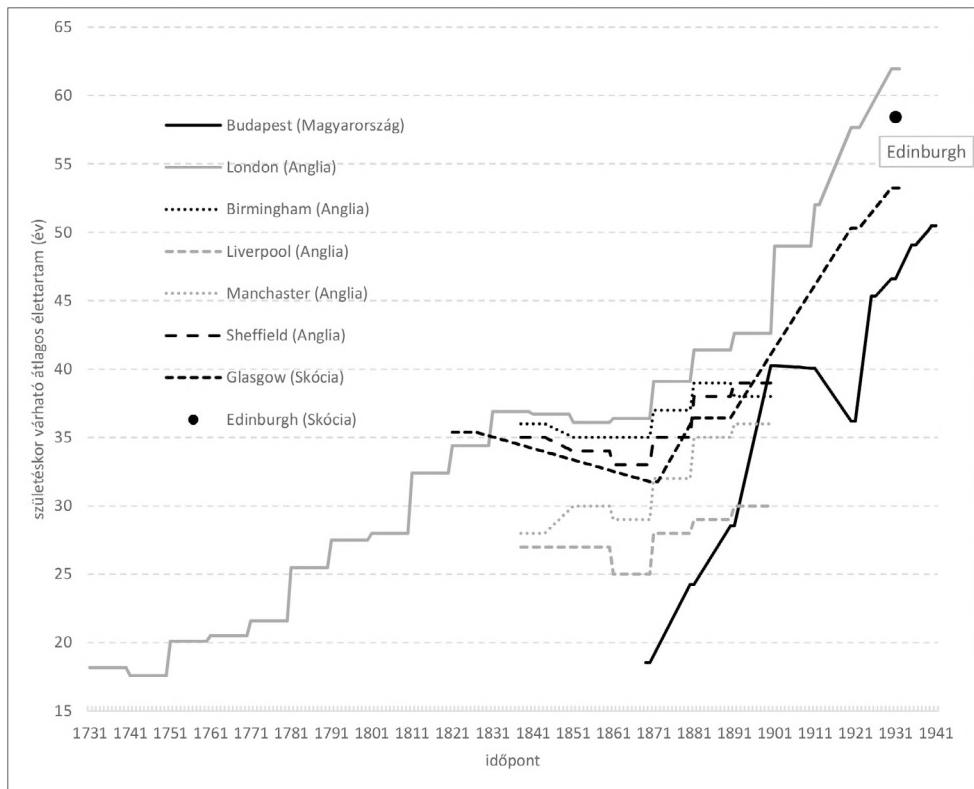
Legfeljebb azzal érzékelhető, mennyire sérülékeny volt az élet ekkoriban Pesten, ha megkeressük, más nagyvárosokban mikor mérték olyan rossznak az élet-megőrzés esélyeit, mint Pesten a városegyesítés előestéjén. Összesen három olyan nagyvárosra bukkantam, amely történetében 1869 előtt feltárt a kutatás hasonló mélypontot, mint amilyet Pest 1869–1870-es érétei jelentenek. London az 1730-as években tartott ezen a szinten (2. ábra). Bécsben az 1850-es évek közepén, Poznańban 1848 körül találunk ahhoz hasonló várható élettartamot, mint amilyet Pest 1869–1870-ben produkált (4. és 6. ábra). Bécsben és Poznańban akkor kolera pusztított. Pest város 1869-re és 1870-re szóló statisztikai évkönyve nem említette semmilyen járvány dühöngését.¹⁴ Úgy látszik, Pesten úgy hullottak az emberek a hétköznapokon, mint Bécsben kolera idején. Amennyire meg lehet ítélni, az önálló Pestet végnapjain egy világ választotta el a világtól.

Innen régióinként haladok az átláthatóság érdekében. A nyugat-európai nagyvárosokban akár kétszer olyan hosszú is volt a várható élettartam, mint Pesten 1869-ben. Ez a lemaradás azonban 1890-ig fokozatosan, innen 1900-ig – a nagyszabású budapesti közegészségügyi beruházások idején¹⁵ – rohamosan csökkent. 1890-re Budapest már behozott egy halálozás szempontjából rendkívül rossz hírű várost, Liverpoolt, „*a fekete foltot a Mersey-n*”.¹⁶ 1900-ig pedig több angol iparvárost, valamint Párizst és Brüsszelt is beérte, és közelebb férközött az összes többi nyugati-európai metropoliszhöz. A 20. században azonban, amennyire látható az adatokból, lassabb volt az élettartam fejlődése Budapesten, mint a Nyugaton fekvő városokban, így a különbség hasonló méretűre szélesedett, mint ahonnan a 19. században indult (2–3. ábra).

¹⁴ <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Cholera> – utolsó letöltés: 2023. 10. 29.; Kędelski 1986: 6., 20.; Kőrösi 1873.

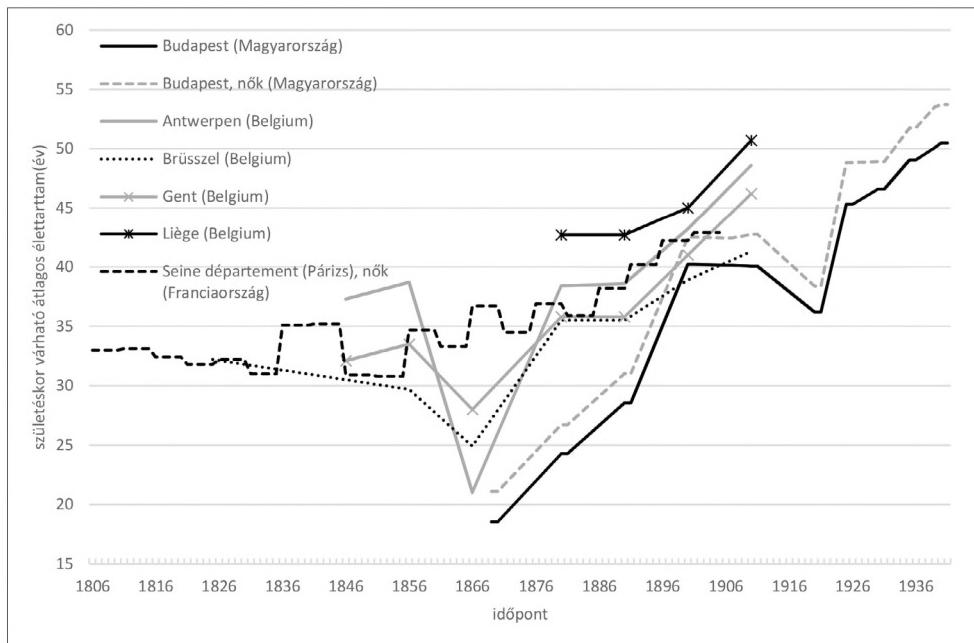
¹⁵ Sipos 1998: 950–955.

¹⁶ Lawton 2002: 108.; Pooley 2006: 173.

2. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és az Egyesült Királyság nagyvárosaiban (1731–1941)

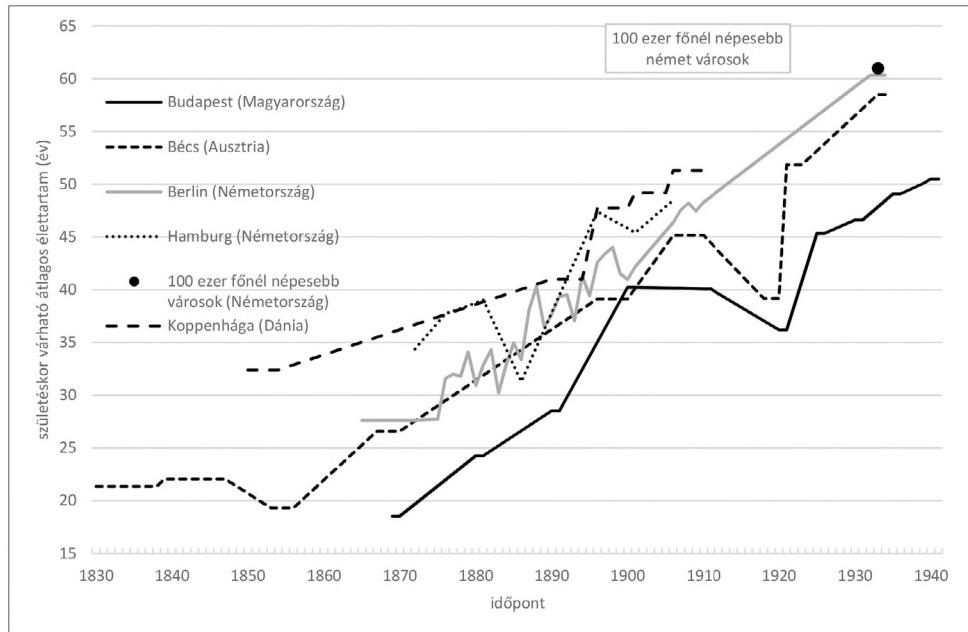
Forrás: Londonra: Mooney 2002: 24.; a többi angol városra: Davenport 2020: 471.; Glasgow-ra: Chalmers 1930: 63.; Edinburgh-ra: Glass 1964: 266.

3. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és nyugat-európai nagyvárosokban (1806–1941)

Forrás: a belgiumi nagyvárosokra: Devos–Rossem 2015: 92.; Eggerickx–Debuission 1990: 27.; Párizsra: Bonneuil 1997: 194–196.

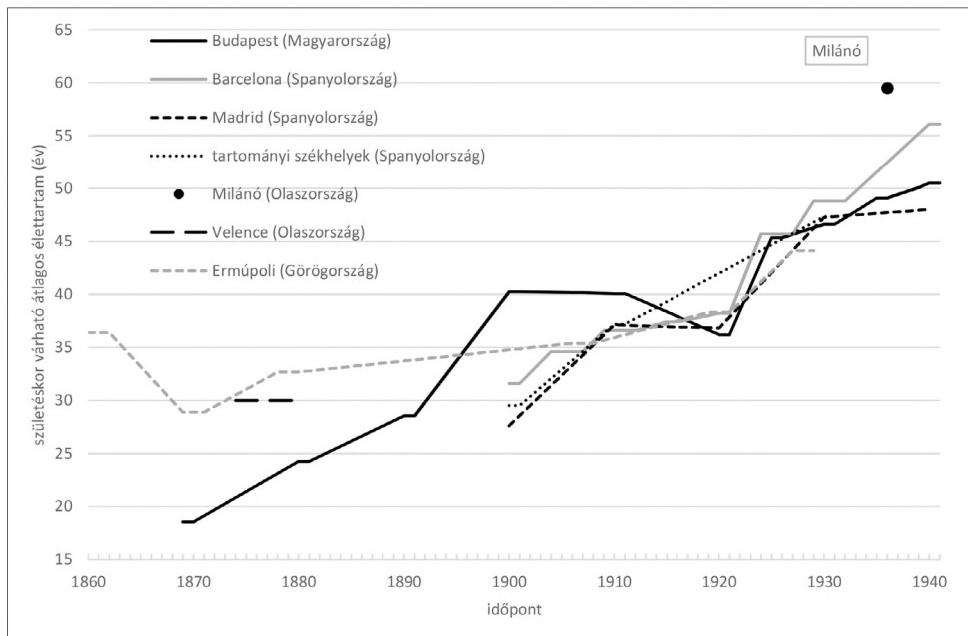
Közép- és Észak-Európában hasonló a képlet: Budapest nagy hátrányból indul, majd a 20. század elejére behozza Bécset, közelebb kerül Berlinhez és Koppenhágához, de aztán a két világháború között már nagyobb élettartam-differencia figyelhető meg, mint valaha korábban (4. ábra).

4. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten, valamint észak- és közép-európai nagyvárosokban (1830–1941)

Forrás: Bécsre: Weigl 2003.; Hamburgra: Beukemann 1909: 74., 77.; Beukemann 1912: 108.; G. K. 1894: 106.; Statistisches Bureau der Steuer-Deputation 1891: 60.; *Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1872... 1880*: 38., 41.; *Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1881 1883*: 72., 74.; Berlinre: Böckh 1877: 50–53.; Böckh 1878: 54–57.; Böckh 1879: 42–45.; Böckh 1880: 34–35.; Böckh 1882: 38.; Böckh 1883: 44–45.; Böckh 1884: 43–44.; Böckh 1885: 43–44.; Böckh 1889: 74–78.; Böckh 1893a: 108–111.; Böckh 1893b: 57.; Böckh 1894: 49.; Böckh 1895: 59–60.; Böckh 1896: 66.; Böckh 1897: 72–75.; Böckh 1898: 76–79., 84.; Böckh 1899: 90–91., 94.; Böckh 1902: 131–133.; Hirschberg 1903: 128–129.; Hirschberg 1904: 89–91.; Hirschberg 1905: 77–79.; Silbergleit 1916: 170–181.; *Sterbetafel in abgekürzter Form...* 2006: 7.; a 100 000 főnél nagyobb német városokra: Lukoschus–Heinsohn 1952: 315–316.; Koppenhágára: Torres 2021: 417.

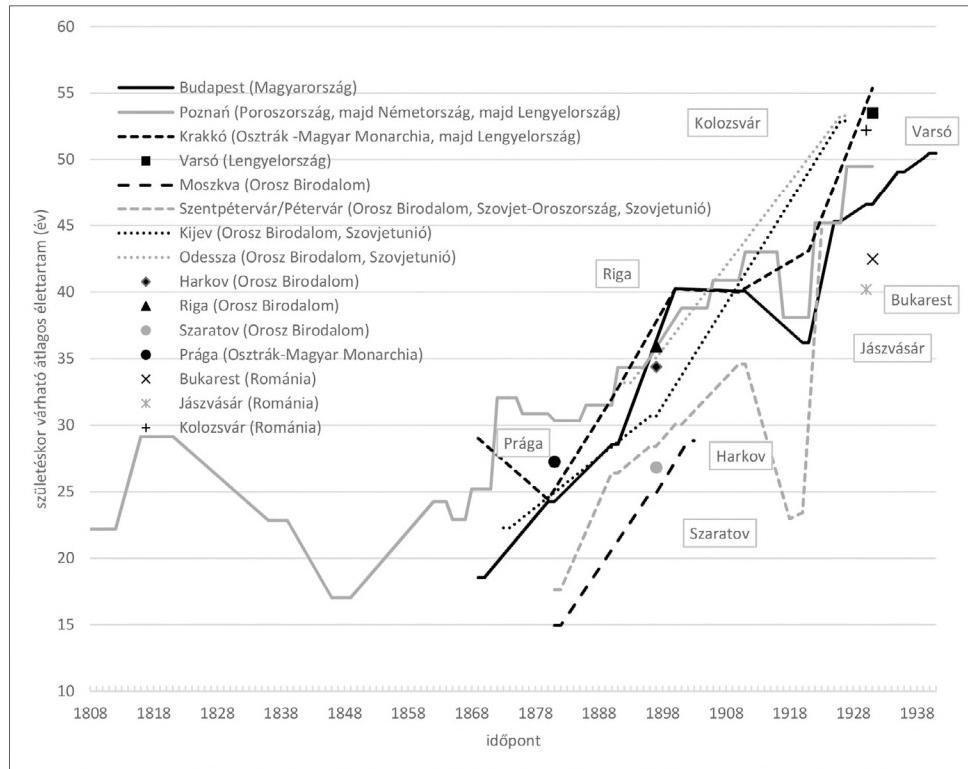
Dél-Európa nagyvárosainak görbéi szintén azt a benyomást keltik, hogy kezdetben ott is kedvezőbb lehetett a halandóság a budapestinél. A századfordulón azonban a spanyol nagyvárosok adatsorai mind jóval a budapesti szint alatti élettartamról indulnak. A két világháború közöttre ezt a hátrányt ledolgozta Madrid és Barcelona, és görbékük innen gyakorlatilag együtt haladt Budapestével (5. ábra).

5. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és dél-európai nagyvárosokban (1860–1941)

Forrás: Barcelonára: <https://ajuntament.barcelona.cat/estadistica/castella/Anuaris/Anuaris/anuari03/cap02/C0202140.htm> – utolsó letöltés: 2023. 10. 30.; Madridra: Malaix 1996: 118.; a spanyol tartományi székhelyekre: Reher 2001: 107.; Velencére: Derosas 2003: 110.; Milánóra: Della Pergola 1970: 173.; Ermúpolira: Raftakis 2019: 302–322.; Raftakis 2023: 744.

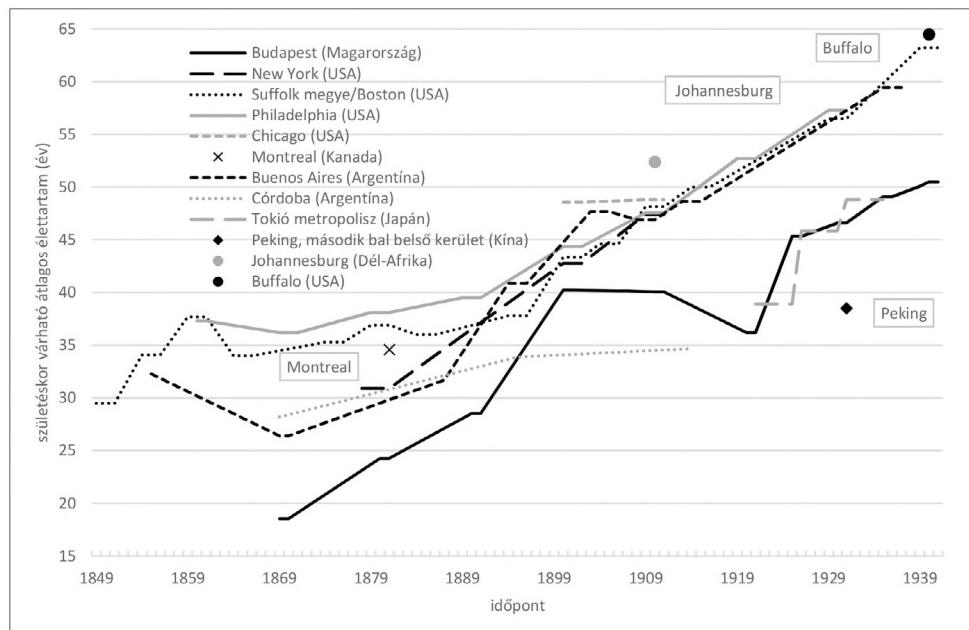
Kelet-Európában (értve ezalatt a későbbi szocialista blokk területét) az lehető ki, hogy a 19. században Prága és a lengyelországi nagyvárosok kisebb előnyben voltak Budapesthez képest, vagy holtverseny körül volt az eredmény, majd az első világháború után a lengyel városok valamivel sikeresebben nyújtották meg az élettartamot, mint Budapest. A cári Oroszország városai közül Riga, valamint Harkov és Odesz-sza tartotta a lépést a székesfővárossal. A legnagyobb városokban (Szentpétervár, Moszkva, Kijev) viszont sokkal hamarabb haltak meg az emberek, mint Budapesten. A szovjet érában azonban az adatok szerint már Budapest elő rukkoltak azok a szovjet nagyvárosok, amelyekről rendelkezésre áll adat: Kijev és Odessa. Románia viszonylatában a regáti nagyvárosokban jóval rövidebb volt az élet a Horthy-korszakban, mint Budapesten, az erdélyi nagyárosban, Kolozsvárt viszont hosszabb (6. ábra).

6. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és Kelet-Európában (1808–1941)

Forrás: Poznańra: Kędelski 1986: 22–23.; Varsóra, Krakkóra: Ogórek 2018: 552.; Kędelski 1983: 29.; Bukarestre: Popescu-Tănase 1972: 90.; Jászvásárra: Pruteanu 1962: 38–39.; Kolozsvárra: Râmneanu 1936: 341., Râmneanu 1939: 285–286.; az oroszországi városokra: Iltyxa 1960: 341–342., 381–395.; Prágára: Sykáčková 2013: 31–32.

Észak-amerikai összevetésben világos a helyzet: Budapest egyszer sem érte el egyetlen, az Egyesült Államokban vagy Kanadában fekvő metropolisz élettartamának szintjét sem. Sőt az 1900-ra bekövetkező felzárkózás után egyre inkább leszakadt tőlük a magyar főváros. A világ többi részének nagyvárosaihoz viszonyítva változatos a kép. Például Buenos Airesben sokkal jobbak voltak az életben maradás esélyei, de az argentínai Córdobát kezdeti hátrányból megelőzte Budapest, míg Tokióval együtt haladt (7. ábra).

7. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam Budapesten és Európán kívüli nagyvárosokban (1849–1941)

Forrás: az Egyesült Államok nagyvárosaira: Haines 2001: 57–58.; Montrealra: Thornton–Olson 2011: 159.; Buffalóra: Yeracaris 1955: 139.; Buenos Airesre: Müller 1974: 19.; Córdobára: Celton 1992: 38.; Pekingre: Campbell 1997: 198.; Tokióra és Johannesburgre: *Human Life Table Database* <https://www.lifetable.de/> – utolsó letöltés: 2023. 02. 08.

TESTMAGASSÁG BUDAPESTEN

Egy populáció átlagmagasságának alakulása azért mutatója a jólétnek, mert tanús-kodik az ifjúkor tápláltsági állapot változásáról, vagyis a magzati kortól 20–23 éves korig megevett élelmiszerek mennyiségéről és minőségéről az energiafelhasználás-hoz képest.¹⁷

Az egész népesség termetének megállapítására a férfiak esetében van esély, mert az általános hadkötelezettség korában majdnem mindenki testmagasságát fel-jegyezték abban az évben, amikor hadköteles korba léptek.¹⁸ A sorozásokat dokumentáló katonaállítási lajstromok közül Budapest esetében korábban már többet

¹⁷ Komlos 2006: 270–271.; Steckel 2013: 405–411.

¹⁸ Az állítási lajstromok forráskritikájára lásd Bolgár 2022: 288.; Komlos 1989: 236–239.

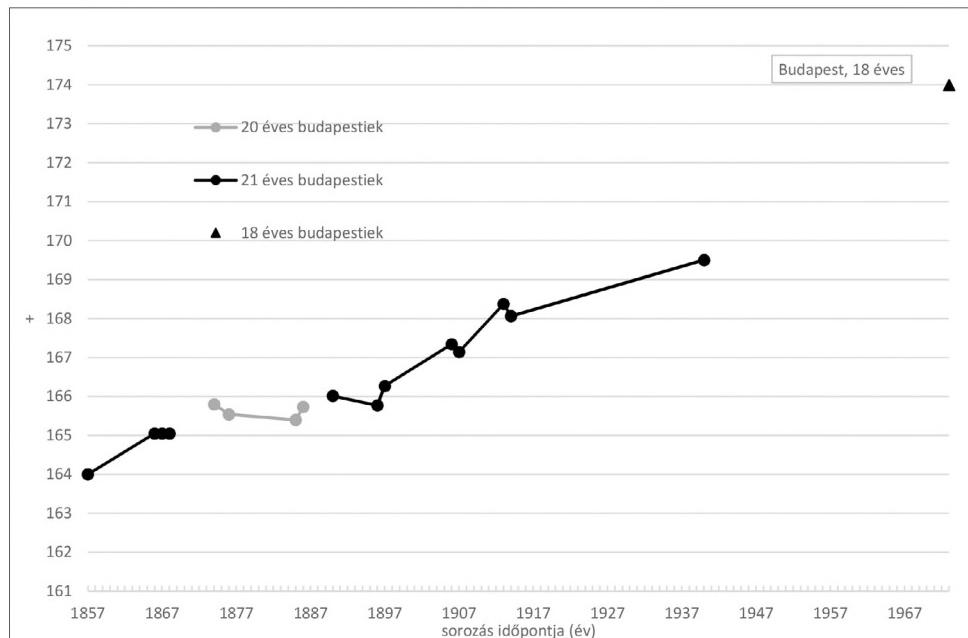
feldolgozott a fizikai antropológiai kutatás. Ezt az 1890., 1913. és az 1940. évi fővárosi állítási lajstrom magasságadatainak összegzésével egészítettem ki.

Bár a ma szokványoshoz képest az 1945 előtti budapestiek igen alacsonyak voltak, a testmagasság növekvőben volt: az 1940-ben sorkötelessé váló 21 évesek már 5 és fél centivel magasabbra nőttek, mint azok az ugyanilyen korúak, akik 1857-ben álltak sorozóbizottság elé. Ez annyit tesz, hogy ebben az időszakban évtizedenként átlagosan 0,66 centiméterrel nyúltak meg a budapesti fiatal férfiak (3. táblázat, 8. ábra).

3. táblázat. A sorköteles korba lépők átlagos testmagassága a pesti, illetve budapesti sorozójárásban (1857–1940)

Terület	Sorozás éve	Születési év	Sorköteles korba lépő férfiak átlagos testmagassága	
			21 éves	20 éves
			cm	
Pest	1857	1836	164,00	
Pest, Buda, Óbuda	1866–1868	1845–1847	165,05	-
Budapest	1874	1854		165,80
	1876	1856		165,54
	1885	1865		165,40
	1886	1866		165,73
	1890	1869	166,01	
	1896	1875	165,77	
	1897	1876	166,27	
	1906	1885	167,34	
	1907	1886	167,14	
	1913	1892	168,37	
	1914	1893	168,06	
	1940	1919	169,50	

Forrás: lásd Bolgár 2023a: 292. (6. táblázat) forrásait.

8. ábra. A férfiak átlagos testmagassága Budapesten és Magyarországon (1857–1973)

Forrás: lásd a 3. táblázat, valamint Nemeskéri 1983: 79., 86–87.

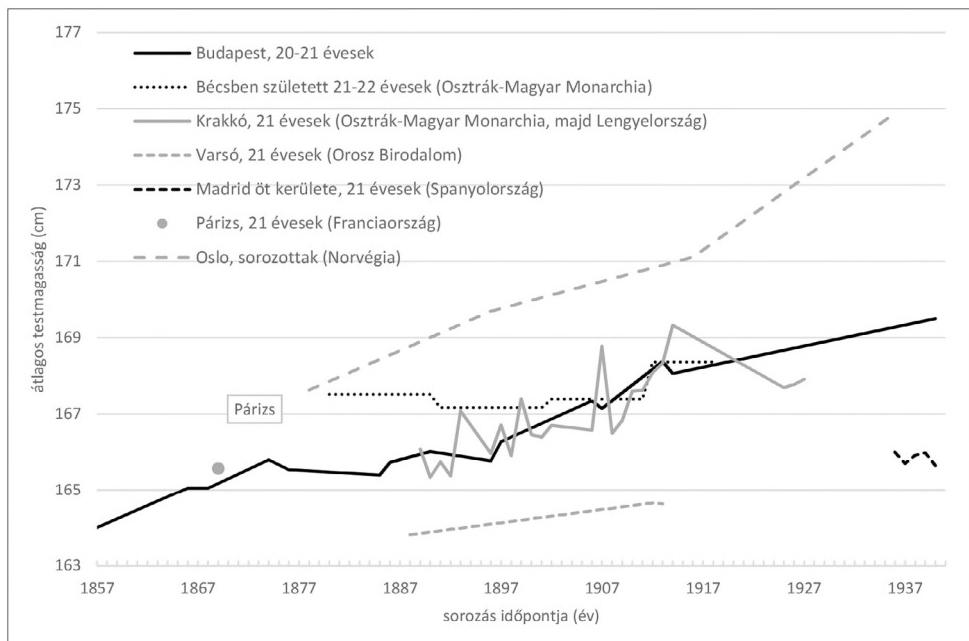
Amennyire megítélhető, a kiegyezés előtti fővárosi sorozásokon nőtt, az utána következő évtizedekben stagnált a testmagasság. Ezután megint egyre nyúlánkabbak lettek a fővárosi fiatalemberek, ahogy a Horthy-korszakban is, de a két világháború között lassabbnak tűnik a magasság növekedése, mint a Monarchia utolsó két évtizedében.

A BUDAPESTIEK TESTMAGASSÁGA NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A testmagasság nemzetközi összehasonlító vizsgálata során érdemes észben tartani, hogy az átlagmagasságot az összevetetett populációk génállománya közötti eltérés is befolyásolhatta. Jelen állás szerint igen kevés tudható azonban az etnikai csoportok között genetikailag meghatározott magasságkülönbségekről. Mindenesetre több tanulmány is úgy találta, hogy a legtöbb nép azonos szocioökonómiai körülmények között élő tagjai egyazon átlagmagasságot érnak el, a környezeti hatásokkal nem magyarázható etnikai különbségek meglehetősen csekélyek.¹⁹

¹⁹ Bolgár 2022: 275–276.

A budapesti sorkötelesek termetét nehezebb összemérni külföldi metropoliszok népességével, mint az élettartamát. Ezt két tényező is akadályozza. Egyszerű kevésbé vizsgálat készült a nagyvárosiak testmagasságának múltjáról. Másrészt országonként változó volt, hány évesen váltak a fiatal férfiak sorkötelessé. Ezzel együtt is sikerült többé-kevésbé összehasonlítható adatokat találni hat európai nagyvárosról.

9. ábra. A férfiak átlagos testmagassága Budapesten és külföldi nagyvárosokban (1857–1941)

Forrás: Bécsre: Komlos 1992: 130–131.; Krakkóra: Ogórek 2018: 512–520., 563–564.; Varsóra: Kopczyński 2011: 207.; Kopczyński–Sobczowicz 2017: 366., 371.; Madridra: Varea et al. 2019: 4.; Párizsra: Heyberger 2014: 127.; Oslóra: Rybak–Bents–Krüger–Groth 2020: 417.

Amennyire az így nyert adatokból megírható, a budapesti sorkötelesek alacsonyabbak voltak a nyugat-európaiaknál,⁸⁸ de magasabbak a dél-európaiaknál. Közép-Európában a cári Oroszországban elhelyezkedő Varsót jócskán túlnőtte Budapest, a Monarchia területén fekvő Krakkóval azonban feltűnően együtt haladt. A bécsi születésű fiatalemberek a Budapesten sorozottak fölé magasodtak, ám 1910 körül a budapestiek felzárkóztak hozzájuk (9. ábra).

ÖSSZEGZÉS

Az északnyugati irányból délkelet felé ereszkedő európai jóléti lejtő, amelyet manapság olyan jól ismerünk, és amelyen Magyarország és fővárosa is átmeneti helyzetben van, a régi Budapest esetében is megfigyelhető a biológiai életszínvonal indexeinek tanúsága szerint a többi nagyvároshoz viszonyítva. Ennek megfelelő képet mutatnak a töredékes testmagasságadatok. De az élettartamról tanúskodó bőségesebb információk szerint is Budapesten hamarabb koporsóba kerültek az emberek, mint a világ sok metropoliszában, mindenekelőtt a nyugat-európaiakban és észak-amerikaiakban. Ez azonban nem tűnik eleve elrendelt helyzetnek: a századfordulóra sok külföldi nagyvárost utolért a székesfőváros élethosszúságban, úgy tűnt, a hátrány felszámolható, ám onnan megint, sőt egyre hátrányosabb helyzetbe került. A 20. században az volt a jellemző, hogy az egyre magasabb budapestiek évről évre egyre sikeresen odázták el a halált, és közben évről évre sikertelenebbek voltak ebben, mint más nagyvárosok lakói.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1902: A főváros halandósága az 1901-ik évben. *Budapest Főváros Statisztikai Hivatali Szemle* (30.) 350. 393–417.
- A főváros halandósága az 1903-ik évben* 1904: A főváros halandósága az 1903-ik évben. *Budapest Főváros Statisztikai Hivatali Szemle* (32.) 376. 203–220.
- Beukemann, Wilhelm 1909: Hamburgische Sterblichkeitstafel für das Jahr 1906. *Statistik des Hamburgischen Staats* (24.) 74–82.
- Beukemann, Wilhelm 1912: Hamburgische Sterblichkeitstafeln. *Statistik des Hamburgischen Staats* (26.) 108–115.
- Bolgár Dániel 2022: How Tall Were the Jews? Anthropometric Data on Income Inequality between the Jews and Non-Jews in Hungary from the Mid-19th Century until the First World War. *Historical Studies on Central Europe* (2.) 2. 274–304.
- Bolgár Dániel 2023a: Biológiai jólét Budapesten (1857–1941). A várható élettartam és a testmagasság alakulása. In: Kovér György (szerk.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös. 263–308.
- Bolgár Dániel 2023b: Miota jár az emberi test kedvében Budapest? – A régi Budapest jóléte. <https://24.hu/belfold/2023/11/17/budapest-videk-eletszinvonal-jolet-adatok-testmagassag-elettartam/> - utolsó letöltés: 2024.01.23.)
- Bonneuil, Noël 1997: *Transformation of the French Demographic Landscape, 1806–1906*. Clarendon Press, Oxford.
- Böckh, Richard (Hrsg.) 1877: *Berliner städtisches Jahrbuch für Volkswirtschaft und Statistik. 1. Jahrgang*. Berlin, Leonhard Simion.

- Böckh, Richard (Hrsg.) 1878–1902: *Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin*. 2–26. Jahrgang. Berlin, Leonhard Simion/P. Stankiewicz.
- Budapest halandósága 1908... 1916: *Budapest halandósága 1908 és 1909-ben. (Az 1910–1913. évi főadatokkal.)* Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Campbell, Cameron 1997: Public Health Efforts in China before 1949 and Their Effects on Mortality. The Case of Beijing. *Social Science History* (21.) 2. 179–218.
- Celton, Dora Estela 1992: La mortalidad en la ciudad de Córdoba (Argentina) entre 1869 y 1990. *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (10.) 1. 31–57.
- Chalmers, A. K. 1930: *The Health of Glasgow. 1818–1925. An Outline*. Glasgow, Bell and Bain.
- Davenport, Romoly J. 2020: Urbanization and mortality in Britain, c. 1800–50. *Economic History Review* (73.) 2. 455–485.
- Della Pergola, Sergio 1970: Osservazioni sulla longevità degli ebrei in Italia. *La Rassegna Mensile di Israel* (36.) 7–9. 165–181.
- Derosas, Renzo 2003: Watch Out for the Children! Differential Infant Mortality of Jews and Catholics in Nineteenth-Century Venice. *Historical Methods* (36.) 3. 109–130.
- Devos, Isabelle – Rossem, Tina Van 2015: Urban Health Penalties. Estimates of Life Expectancies in Belgian Cities 1846–1908. *Journal of Belgian History* (45.) 4. 74–109.
- De Vries, Jan 1984: *European Urbanization. 1500–1800*. Cambridge, Harvard University Press (*Harvard Studies in Urban History*).
- Eggerickx, Thierry – Debuission, Marc 1990: La surmortalité urbaine: le cas de la Wallonie et de Bruxelles à la fin du XIXe siècle (1889–1892). *Annales de démographie historique* (27.) 23–41.
- Erdélyi, Mátyás 2018: Quantifying Mortality in Hungary. Actuaries and Statisticians (1860s – 1910s). *Histoire & mesure* (33.) 2. 115–138.
- G. K. 1894: Hamburgische Sterblichkeitstafeln. *Statistik des Hamburgischen Staats* (15.) 2. 105–108.
- Glass, D. V. 1964: Some Indicators of Differences between Urban and Rural Mortality in England and Wales and Scotland. *Population Studies* (17.) 3. 263–267.
- Gyáni Gábor 2000: Budapest története. 1873–1945. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, BFL (Várostörténeti Tanulmányok, 6.). 127–249.
- Gyenis Gyula – Joubert Kálmán 2008: Biológiai életszínter – biológiai jólét és a testnagyság. In: Korsós Zoltán – Gyenis Gyula – Penksza Károly (szerk.): *Magyar Biológiai Társaság XXVII. vándorgyűlése*. Budapest, Magyar Biológiai Társaság – Fővárosi Állat- és Növénykert. 251–258.
- Haines, Michael R. 2001: The Urban Mortality Transition in the United States, 1800–1940. *Annales de démographie historique* (1.) 33–64.
- Heyberger, Laurent 2014: Received Wisdom versus Reality. Height, Nutrition, and Urbanization in Mid-Nineteenth-Century France. *Cliometrica* (8.) 1. 115–140.
- Hirschberg, Ernst (Hrsg.) 1903–1905: *Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin*. 27–29. Jahrgang. Berlin, P. Stankiewicz.
- Kędelski, Mieczysław 1983: Ewolucja średniego trwania życia w m.st. Warszawie w latach 1931–1980. *Wiadomości Statystyczne* (28.) 3. 193–214.

- Kędelski, Mieczysław 1986: Ewolucja umieralności i trwania życia ludności miasta Poznania w wiekach XIX i XX. *Studia Demograficzne* (84.) 2. 3–26.
- Komlos, John 1989: *Nutritional and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. An Anthropometric History*. Princeton, Princeton University Press.
- Komlos, John 1992: The Standard of Living of Jews in Austria-Hungary. The Anthropometric Evidence, 1860–1920. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy. 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Jerusalem, Magnes Press – Hebrew University of Jerusalem. 127–134.
- Komlos, John 1994: Az antropometrikus történetírás jelentőségéről. *Aetas* (9.) 3. 5–16.
- Komlos, John 2006: Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről. *Aetas* (21.) 2–3. 268–283
- Kopczyński, Michał 2011: The Physical Stature of Jewish Men in Poland in the Second Half of the 19th Century. *Economics and Human Biology* (9.) 2. 203–210.
- Kopczyński, Michał – Sobełowicz, Łukasz 2017: The Impact of Urbanization on Stature and BMI in Poland. *Journal of Interdisciplinary History* (57.) 3. 359–379.
- Kőrösi József 1873: Pestvárosi statisztikai évkönyv. Pest, Ráth Mór.
- Kőrösi József 1874: *Az emberi élet-tartam és halandóság kiszámításáról*. Budapest, MTA.
- Kőrösi József 1876a: Pestváros halandósága 1872 és 1873-ban és annak okai. Budapest, Ráth Mór.
- Kőrösi, Joseph 1876b: *Mittheilungen über individuale Mortalitäts-Beobachtungen*. Budapest, Pester Buchdruckerei.
- Kőrösi József 1877: *Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai*. Budapest, Ráth Mór.
- Kőrösi József 1885: *Budapest főváros halandósága az 1876–1881-diki évben és annak okai*. Budapest, Ráth Mór.
- Kőrösy József 1898: *Budapest székes főváros halandósága az 1886–1890-diki években és annak okai*. Budapest, Grill Károly.
- Kőrösy József 1902: A halandóságnak indexszámok által való mérése. *Budapest Főváros Statisztikai Havifüzetei* (30.) 350. 391–393.
- Lackó Miklós 1998: A két világháború között. *Budapesti Negyed* (6.) 2–3. 173–240.
- Lawton, Richard 2002: The Components of Demographic Change in a Rapidly Growing Port-City: The Case of Liverpool in the Nineteenth Century. In: Lawton, Richard – Lee, Robert (eds.): *Population and Society in Western-European Port-Cities, c. 1650–1939*. Liverpool, Liverpool University Press.
- Lugosi András 2020: Statisztika mint biopolitika Budapest nagyvárossá válásának korában, különös tekintettel a járványok problémájára. *Levéltári Mozaikok* (2.) 11. (<https://leveltarimozaikok.bparechiv.hu/2021/12/10/leveltari-mozaikok-13/> – utolsó letöltés: 2023. 10. 25.)
- Lukoschus – Heinsohn, Wilhelm 1952: Berechnung einer hamburgischen Sterbetafel. *Hamburg in Zahlen* (6.) 27. 311–318.
- Maleras, Ricard Génova 1996: La mortalidad juvenil en la comunidad de Madrid. *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (14.) 2. 115–150.
- Mooney, Graham 2002: Shifting Sex Differentials in Mortality During Urban Epidemiological Transition: The Case of Victorian London. *International Journal of Population Geography* (8.) 1. 17–47.

- Müller, María S. 1974: *La mortalidad en Buenos Aires entre 1985 y 1960*. Centro de Investigaciones Sociales Instituto Torcuato di Tella/Centro Latinoamericano de Demografía, Buenos Aires.
- Nemeskéri János et al. 1983: *A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota*. Budapest, KSH NKI.
- Ogórek, Bartosz 2018: *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*. Kraków, Universitas.
- Őri Péter 2006: Gondoskodás és ellenőrzés Kőrösy József munkásságában. *Statisztikai Szemle* (84.) 12. 1104–1116.
- Pallós Emil 1971: *Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig*. Budapest, KSH NKI.
- Pikler J. Gyula (szerk.) 1908: *Budapest halandósága 1906-ban*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Pikler J. Gyula (szerk.) 1909: *Budapest halandósága 1907-ben*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- Pooley, Colin G. 2006: Living in Liverpool: The Modern City. In: Belchem, John (ed.): *Liverpool 800. Culture, Character & History*. Liverpool, Liverpool University Press. 171–255.
- Popescu, Viorica – Tânase, Cornelius 1972: Speranța medie de viață a populației Municipiului București. *Revista de statistică* (20.) 4. 59–65.
- Pruteanu, Paul 1962: Durata medie a vieții în orașul Iași. *Revista de statistică* (11.) 2. 35–43.
- Птуха, Михайло Васильович 1960: *Очерки по статистике населения*. Госстатиздат, Москва.
- Raftakis, Michail 2019: *Mortality Change in Hermoupolis, Greece (1859–1940)*. Newcastle, Newcastle University, School of History, Classics and Archaeology. (Manuscript.)
- Raftakis, Michail 2023: Urban mortality in Greece: Hermoupolis (1859–1940). *Economic History Review* (76.) 3. 728–758.
- Râmneanțu, Petru 1936: Lungimea medie a vieții în Cluj. *Buletin eugenic și biopolitic* (7.) 11–12. 333–346.
- Râmneanțu, Petru 1939: *Elemente de biometrie medicală și statistică vitală*. Institutul Central de Statistică, București (Biblioteca Statistică, 5.).
- Reher, David S. 2001: Search of the 'Urban Penalty': Exploring Urban and Rural Mortality Patterns in Spain during the Demographic Transition. *International Journal of Population Geography* (7.) 2. 105–127.
- Rybak, Alexander – Bents, Dominik – Krüger, Johanna – Groth, Detlef 2020: The End of the Secular Trend in Norway: Spatial Trends in Body Height of Norwegian Conscripts in the 19th, 20th and 21st Century. *Anthropologischer Anzeiger* (77.) 5. 415–421.
- Silbergbeit, Heinrich (Hrsg.) 1916: *Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin*. 33. Jahrgang. Berlin, P. Stankiewicz.
- Sipos András 1998: Közegészségügy és várospolitika Budapesten, 1873–1914. *Statisztikai Szemle* (76.) 11. 941–959.
- Statistischen Bureau der Steuer-Deputation (Hrsg.) 1891: *Statistisches Handbuch für den Hamburgischen Staat. Vierte Ausgabe*. Hamburg, Otto Meissner.
- Steckel, Richard H. 2008: Biological Measures of the Standard of Living. *Journal of Economic Perspectives* (22.) 1. 129–152.

- Steckel, Richard H. 2013: Biological Measures of Economic History. *Annual Review of Economics* (5.) 401–413.
- Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1872... 1880: Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1872 und 1876. *Statistik des Hamburgischen Staats* (10.) 38–52.
- Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1881 1883: Sterblichkeitstafeln für die Jahre 1881. *Statistik des Hamburgischen Staats* (12.) 2. 72–79.
- Sterbetafel in abgekürzter Form... 2006: Sterbetafel in abgekürzter Form für Berlin 2003/2005. Durchschnittliche Lebenserwartung. *Statistischer Bericht* (AII/S - j 2003/2005.) 1–15.
- Sykáčková, Petra 2013: *Regionální rozdíly v úrovni úmrtnosti v Čechách v roce 1881*. Praha, Univerzita Karlove v Praze Přírodovědecká fakulta Katedra demografie a geodemografie. (Szakdolgozat.)
- Tassenaar, Vincent 2019: Development of Regional Variety of the Biological Standard of Living in the Netherlands, 1812–1913. *Economics and Human Biology* (34.) 151–161.
- Thornton, Patricia – Olson, Sherry 2011: Mortality in Late Nineteenth-Century Montreal: Geographic Pathways of Contagion. *Population Studies* (65.) 2. 157–181.
- Torres, Catalina 2021: Exploring the Urban Penalty in Life Expectancy During the Health Transition in Denmark, 1850–1910. *Population* (76.) 3. 405–432.
- Varea, Carlos et al. 2019: Disparities in Height and Urban Social Stratification in the First Half of the 20th Century in Madrid (Spain). *International Journal of Environmental Research and Public Health* (16.) 11. 2048–2059.
- Vörös Károly 1973: *Egy világváros születése*. Budapest, Kossuth. (Népszerű Történelem.)
- Vörös Károly 1998: A világváros útján: 1873–1918. *Budapesti Negyed* (6.) 2–3. 106–172.
- Weigl, Andreas 2003: *Demographic Change and Modernization in Vienna, 1700 to 1999*. GESIS Data Archive, Cologne, ZA8159, 1.0.0.
- Yeracaris, Constantine A. 1955: Differential Mortality, General and Cause-Specific in Buffalo, 1939–41. *Journal of the American Statistical Association* (50.) 272. 1235–1247.

Orvosi tekintet, állambiztonsági megfigyelés, hatalmi szürkezóna: az orvosi tudás és a társadalmi ellenőrzés technikái az államszocialista Magyarországon

Az 1940-es évek végétől kiépülő államszocialista rendszer a társadalmi és gazdasági élet számos területét igyekezett modernizálni. A széles körű modernizációs törekvés olyan jóléti intézkedések megvalósítását is magába foglalta, mint az egészségügyi ellátás fejlesztése, kiterjesztése és strukturális átalakítása, építve ezzel az új rendszer társadalmi-ideológiai célkitűzéseire és illeszkedve a szélesebb körű nemzetközi tendenciákba. Az igény, hogy minél többen részesüljenek társadalombiztosításban, valamint létrejöjjön egy államilag biztosított, általános alapellátás az 1940-es évek elejétől és különösen a II. világháború végétől, számos országban az ellátórendszer átalakítását eredményezte.¹ Magyarországon a társadalombiztosítottak körének kiterjesztésével 1961-re szinte mindenki jogosulttá vált a gyógyító és preventív ellátások igénybevételére, 1975-től pedig állampolgári jogon vált elérhetővé az ellátás a teljes lakosság számára.² A meglévő intézmények államosításával, új kórházak alapításával, a háziorvosi rendszer és a járóbeteg-ellátás folyamatos fejlesztésével ráadásul ezeknek az igénybevétele az 1950-es évek elejétől a vidéki lakosság számára is egyre elérhetőbbé vált, emellett a benne dolgozó, korábban jelentős részben magánpraxist folytató orvosok állami alkalmazottakká váltak.³ Az átalakuló ellátással a mindenkorai állampárt szándéka a társadalom medikalizációjának elősegítése mellett egy olyan jóléti-civilizatorikus intézmény megteremtése volt, amely a korábbi rendszerek mellőzöttjei, a dolgozók számára a magas szintű állami gondoskodást szimbolizálhatta. Így az orvosi tudásnak és az orvos–beteg viszonynak mint a társadalmi érintkezés egyre gyakoribb formájának alapvető szerepet szántak a szocialista jólét kialakításában. Ezzel a folyamattal és következményeivel az 1989 előtti időszak

¹ Angliában például már 1946-tól a National Service Act következtében az egészségügyi intézmények jelentős részét államosították, a népesség 96%-ának biztosítottsága mellett, míg Svédországban 1955-ben válik szinte a teljes társadalom biztosítottá. Ezekről bővebben: Fülöp 1962: 3–43; Light 2003.

² Az 1975. évi II. törvény. Horkay 1975.

³ Az átalakulásról bővebben: Szalai 1986: 53–75; Hahn 1960: 144–187.

szociológiai kutatásai foglalkoztak, a történeti értelmezés jórészt még várat magára.⁴ Arra vonatkozóan viszont még egyáltalán nem születtek kutatások, hogy mi történhetett azokban az esetekben, amikor a korábbiaknál még fontosabb jóléti funkciót ellátó, betegeik révén is igen széles körű társadalmi kapcsolatrendszerrel bíró, állami alkalmazott orvosok más aspektusból is államhatalmi ágensekké váltak: azaz az egyének társadalmi és politikai megfigyelését és ellenőrzését végző megfigyelő hatalom, az állambiztonság alkalmazottja lett belőlük? Tanulmányom során ennek a problémának a vizsgálatára teszek kísérletet.

Az orvosok, mint jól körülhatárolható specifikus tudással és ehhez kapcsolódó hatalommal bíró csoport, már Michel Foucault munkáiban is feltűntek. Röviden összefoglalva: Foucault koncepciójában a hatalom olyan technikákként, manőverekként, funkciókként kerül elemzésre, amely az egyének vagy csoportok társadalomban elfoglalt stratégiai pozíciói alapján oszlik el. Ráadásul operatív jellegű, így olyan társadalmi viszonyrendszerekben lép működésbe, amelyekben bottom-up és top-down folyamatok is tapasztalhatók. Éppen ezért a hatalmi viszony alakításában a „domináns” és a „dominált” csoport is részt vesz.⁵ Ez a hatalom orvosi kontextusban több jelenségen, így az orvosi konzultáció mellett például az egészségnemelelésen keresztül is felléphet, és folyamatos működésének eredményeként az egyének elsa-játítják és gyakorolják a társadalmi rend fenntartása szempontjából kívánatos viselkedést – jelen esetben medikalizálónak.⁶ Van azonban két olyan aspektus, amelyek ezt az elképzelést az általam vizsgálni kívánt kérdés kapcsán erősen gyengítik: egyszerű Foucault nem az államszocializmus politikai és társadalmi kontextusában, hanem a kapitalizmus társadalmi sajátosságaiból kiindulva tesz kísérletet a hatalom természetének és viszonyainak leírására. Másrészt, és az előbbihez szorosan kapcsolódva, elképzelése szerint az orvosi hatalom az állami-politikai hatalomtól függetlenül működik a társadalomban.

Mindezekből kiindulva tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az orvosi tevékenység mely – intézményes, társadalmi és tudástermelő – vonatkozásai tehették kívánatossá az orvos és szaktudása egészségügyi kontextuson kívüli

⁴ Ezek közül különösen Losonczi Ágnes és Szalai Júlia kutatásait érdemes kiemelnünk. A két szociológus 1970-es, 80-as években folytatott kutatásai az egészségügyi ellátás hibáinak (az orvosok és betegek rendszeren belüli kiszolgáltatottsága, a minőségi ellátáshoz való hozzájutás nehézségei) okaiként az egészségügy – főként szocializmuskorai – fejlődési sajátosságait találják. Ilyen formában az ellátás átalakulása mint a rendszerbe kódolt hibák történetén keresztül kerül fel-tárára. Lásd például: Losonczi 1986; Szalai 1986.

⁵ Foucault hatalomfelfogásáról legösszefüggőbben a *Felügyelet és büntetés* című művében olvashatunk, azonban későbbi előadásaiban és interjúiban ezt tovább részletezte: Foucault 1977: 135–309; Foucault 1980. A koncepció általam is kiemelt elemeit részletesebben tárgyalja: Deleuze 2004: 34–38.

⁶ Foucault hatalomfelfogását specifikusan orvosi kontextusra vonatkoztatva lásd: Hancock 2018; Pearson 1995.

használatát, és melyek voltak azok, amelyek inkább akadályozták ezt? Emellett, valjon maguk az orvosi szakma által gyógyító kontextusban alkalmazott módszerek hogyan kerülhettek alkalmazásra és értelmeződhettek az állambiztonsági megfigyelés keretei között? Tanulmányomban amellett szeretnék érvelni, hogy a tudástermelés orvosi tevékenység során alkalmazott módszerei (például az orvos--beteg között kialakult terápiás bizalom, a diagnózisalkotás), intézményes keretei és az ezek működése során megszerzett és termelt tudás a társadalmi kontroll egy másik rendszerébe, az állambiztonsági megfigyelés keretei közé kerülve egyfajta hatalmi szürkezonát⁷ hozott létre: egyfelől alkalmasnak minősülhetett az orvos társadalmi-intézményes pozíciójából adódóan hathatós társadalmi kontroll kifejtésére, másfelől azonban a szakember számára egyúttal lehetővé tette bizonyos mértékű ellenállás megvalósítását is.

Hogy ezt a jelenséget megvizsgálhassam, főként azokat a beszervezési és munkadosszié-részleteket fogom használni, összesen tízét, amelyek középpontjába olyan információk kerülnek, amelyekről a már hálózati személyként működő vagy éppen beszervezés alatt álló orvosok a gyógyító tevékenységük közben szereztek tudomást.⁸ Az idézett dossziék kivétel nélkül 1956-ot követően, a Kádár-korszakban keletkeztek, azon belül viszont igen eltérő időpontokban, így a felhasznált jelentések keletkezési idejét a lábjegyzetben jelzem, tartalmukban a vizsgált jelenség szempontjából időbeli eltérés nem tapasztalható. A kutatásba bekerülő dossziék által adott kép jó belátást enged az önmagában elég heterogén orvosi működésbe, mivel ezek az orvosok a professziójuk igen különböző szakágait művelik – van köztük pszichiáter és neurológus, háziorvos, belgyógyász –, emellett földrajzilag is az ország nagyon különböző pontjaihoz és eltérő intézménytípusokhoz (kórház, háziorvosi rendelő,

⁷ A fogalmat először történeti kontextusban Primo Levi használta, azonban kutatásom szempontjából két másikra érdemes felhívni a figyelmet: Alan Blum szociológus az egészségügy, valamint az egészségről és betegségről való gondolkodás keretein belül azokat a ki nem mondott többéterműségeket értette szürkezóna alatt, amelyekkel kapcsolatban egy személynek döntéseket kell hoznia, és amelyet mindenkorban ki nem mondott előfeltételezések, értelmezési folyamatok befolyásolnak. Horváth Sándor az orvosi kontextustól igen különböző területen, de az államszocializmus keretein belül gondolkodva a történeti tudástermelés azon típusát tekintette annak, amelynek során „a hivatalos propaganda árnyékában”, annak szemléletéhez lazán vagy nem kötődő tudás jön létre (Blum 2011: 1–17; Horváth 2019: 89). Saját koncepciómban az előbbire annyiban építék, hogy igyekszem figyelembe venni az orvos rendelkezésére álló szakmai és társadalmi autonómiát szakmai döntései meghozatala esetén, míg utóbbiból az adott területeken érvényesülő „hivatalos” és „nem hivatalos” tudástípusok vizsgálata számomra is fontos szempont.

⁸ Az általam elemzett helyzeteken túl az orvosok számos más alkalommal segíthették az állambiztonság munkáját. Ennek tipikus esete volt a külföldi üzemekben és tanulmányutakon, konferencián való részvétel, amelyek során a szakmai kapcsolatok építése mellett gyakran hosszú hálózati beszámolók születtek.

pszichiátriai intézet) kötődött tevékenységük. A munkadossziék szerzői esetén fontos megjegyeznünk, hogy azok állambiztonsághoz való csatlakozásuk okát és körülményeit beszervezési dossziéjuk hiányában általában nem tudjuk, azt viszont igen, hogy a hálózati személyek között különböző minősítésekkel bírtak: voltak köztük ügynökök, informátorok és titkos megbízottak is.⁹ Meglátásom szerint azonban ez az általuk megszerzett információk és így a kutatási kérdéseim megválaszolása szempontjából minősítésük nem bírt plusz magyarázó erővel. (1. táblázat)

TÁRSADALMI ELLENŐRZÉS ÉS TUDÁSPRODUKCIÓ

Ahhoz, hogy megérthessük, milyen szempontok mentén történhetett az orvosok politikai informátori lehetőségeinek és munkájának megítélése, hozott jelentéseik hasznosságának kiértékelése, és hogy mindenekben hogyan játszottak szerepet a szakmájukhoz fűződő sajátosságok – azaz hogy létrejött-e a vizsgálni kívánt szürkezóna –, érdemes felvázolnunk azt, hogy a korábbi kutatások milyen jelenségek mentén látták a „sikeres” – vagyis az állambiztonsági kívánalmaknak megfelelő – hálózati tevékenységet vizsgálhatónak, és milyen ágensek részvételével jött létre ez a siker.

Ahogyan arra számos kutatás rámutatott a hálózati munka alapszintjeit képező jelentések keletkezésének és értelmezésének vizsgálatával, az 1940-es évek második felében a Kelet- és Közép-Európai államszocialista rendszerekben felállított titkos-rendőrségek (például a román Securitate, a kelet-német Stasi vagy a magyar Állam-védelmi Hatóság) megfigyelési technikái kevésbé nyújtottak lehetőséget az igazság és a társadalmi valóság feltérképezésére, mint annak a szervezet keretei között értelmezhető diszkurzív újraalkotására.¹⁰ Mivel ezek az intézmények a szocialista rendszer megerősítésére, a társadalmon belüli bomlasztás operatív megakadályozására jöttek létre, fontos volt, hogy a jelentések lapjain bemutatott helyzetek, problémák ideológiaiag megfelelő logikával és nyelvezettel, saját szellemi kontextusukban interpretálódjanak: így váltak beazonosíthatóvá a szocialista társadalmat szétziláló események különböző típusai (például kémkedés, szabotázs), az elkövetőik pedig mint a rendszer meghatározott típusú ellenségei (például szabotőrök, burzsoák, kulkákok). Az állambiztonsági szervezetek feladata az idő előrehaladtával átalakult, és a szocializmus építését elősegítő konkrét elhárítási feladatok végrehajtását,

⁹ A minősítés a beszervezett személy által ellátott feladattól függött. Míg az ügynökök feladata az információszerzés mellett az államellenes cselekmények megakadályozására is kiterjedt, az informátorok utóbbi nem tartozott feladatai közé. A titkos megbízott funkció az állambiztonság 1972–73-as átszervezése során jött létre, és szerepköre az informátoréhoz hasonlított. Bővebben: Rainer M. 2008: 70–75.

¹⁰ Többek között: Verdery 2014; Bolgár 2011.

az ellenség társasalomból való eltávolítását a mindenütt jelen lévő – a legapróbb titkokra is kiterjedő – tudni akarás váltotta fel, amelynek már a fennálló társadalmi rend felügyelete volt az elsődleges célja. A magyar esetben Rainer M. János szerint ez a szemléletváltás az 1960-as évekre valósult meg,¹¹ amely azonban nem módsított azon, hogy a jelentéseknek továbbra is az állambiztonság és a párt számára értelmezhető nyelven kellett születniük.

Azt, hogy a hálózati személy mennyiben volt képes eleget tenni a megbízatásának, azaz egyszerre a kapott megfigyelői feladatnak és az arról való referálás interpretációs kíváncsainak, nagyban befolyásolta a tartótisztjével való kapcsolata. Míg Katherine Verdery magát az állambiztonság szervezetét hasonlította oktatási intézményhez, addig Horváth Sándor konkrétan a hálózati személy és a tartótiszt közötti tanár-diák kapcsolatra mutatott rá.¹² Utóbbi amellett érvel, hogy a hálózati keretek közé került egyén első jelentései és a tartótiszt arra adott formai és tartalmi reflexiói egyfajta szocializációs-tanulási folyamatként foghatók fel, melynek során a beszervezett elsajátítja új „munkája” alapvető módszereit: a jelentésírás logikáját és formai elemeit, a társadalmi környezetének rendszerellenességen és -konformitáson alapuló percepcióját.¹³ Ez a tudás ráadásul jól adaptálhatónak bizonyulhatott, és használata segítette az egyének hálózaton kívüli érdekérvényesítését.

A tanár-diák viszony mint metafora azonban nem csak a megszerzett tudás folyamatos referálása és a szervezeti szocializáció szempontjából lehet helytálló. Az összehasonlítás rámutat a tartótiszt és a hálózati személy már-már fegyelmező jellegű kapcsolatában egy másik, pszichológiai aspektusokkal bíró értelmezési folyamatnak a meglétére, amelyben már nem maga az elkészülő jelentés, hanem a hálózati személy viselkedése, személyes dilemmái és a társadalmi közösségen belüli helyzete kerül az elemzés fókuszába. Ahogyan az a tiszteknek készült operatív pszichológiai könyvekből kitűnik,¹⁴ az egyén személyiségenek, hálózati munkára való alkalmasságának első kiértékelése már a beszervezési tervez megírásakor megtörtént, és pszichés állapotának értékelése a szervezettel való kapcsolata során újra és újra előkerült (például a jelentéseinek öszinteségét illetően).¹⁵ Kívánatos volt többek között a jó

¹¹ Rainer M., *Jelentések hálójában*, 262. A román esetben hasonló változás Verdery szerint az 1970-es évektől zajlott. Verdery 2008: 17.

¹² Verdery 2014: 170–173; Horváth 2015.

¹³ Horváth 2015. Specifikusan az „állambiztonsági tekintet” kialakulását Argejó Éva a tartótiszeknek szóló oktatófilmeken és oktatónövényeken keresztül vizsgálja. Azt igyekszik bemutatni, hogy az állambiztonsági kíváncsalmaknak megfelelő látásmódban hogyan jön létre megfigyelés környezetének és tárgyának vizuális percepciója, valamint annak értelmezése által. (Argejó 2009.)

¹⁴ Az operatív pszichológia az ügynöki hálózat kohéziójának biztosítását, hamis látszat keltését, valamint az egymással szolidáris csoportok bomlasztását, az egyének összeavarását szolgálta a társadalmi bizalom aláásása érdekében. (Betts 2010: 41.)

¹⁵ Ezek a belső használatos, titkos vagy szigorúan titkos kiadványok a tisztképzés tananyagának alapját is jelentették az 1940-es évek végétől, kifejezetten erőteljes pszichológiai aspektust egy

értelmi és emlékezőképesség, az ismeretek megszerzésének képessége, az udvarias-ság és figyelmesség, és az is előnynek számított, ha világnézetileg megbízható és kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszerrel rendelkezik, amelyet munkája során kamatottatni tud.¹⁶ Bár a félénk, figyelmetlen, ideges vagy a dekonspiráció kockázatát rejtő személyisége nem jelentett kibúvót a rekrutáció alól, a tisztek képzésében igen nagy figyelmet fordítottak arra, hogy képesek legyenek a különböző személyiségek és szociális háttérrel bíró tartottjaikat egyaránt hatékony munkára ösztönözni. Mivel a hálózati személyek saját feladatukon kívül bővebb információkkal nem bírtak az általuk folytatott megfigyelés céljairól, a tartók „pszichológusi” és „szociológusi” munkája döntő jelentőséggel bírt. Nekik kellett ugyanis mind a feladatkört és bizonytalanságait övező lelki megterhelést csökkenteni, mind pedig tartottjaik társadalmi kapcsolatait a legoptimálisabban kihasználó, de még teljesíthető megfigyelemi feladatokat találkozóról találkozóra kiadni. E két aspektus az információszerzés szempontjából döntő jelentőséggel bírt.

ORVOS-BETEG VISZONY MINT MEGFIGYELÉSI HELYZET

Az tehát, hogy egy informátor mennyire tudott értékes lenni az állambiztonság számára, függött attól, hogy jelentéseiben hogyan és mit tárta a szervezet elé, mindenellett azonban azok a pszichés sajátosságai és társadalmi kapcsolatai is folyamatos értékelésre kerültek, amelyek anticipálták a szisztematikus információszerzést. Így először annak vizsgálatára tesztek kísérletet, hogy vajon mindezeket figyelembe véve melyek voltak az orvosi tevékenységnek azok az aspektusai, amelyek az orvosokat kívánatos informátorrá tették,

Ennek megválaszolásához először a Tarkői¹⁷ fedőnevű informátor beszervezésének körülmenyeit érdemes szemügyre vennünk. Az ő esete arra világít rá, hogy miként lehetett az orvosi tevékenység maga oka, célja és körülménye is a beszervezésnek. Tarkői beszervezése idején (1957 októberében) 32 éves miskolci háziorvos, bár

1972-es belügyminiszteri döntés alapján kaptak. Az ekkortól születő művek már jelentős részben építettek a 20. század második felének kurrens pszichológiai elméleteire, így például Edward Lee Thorndike, Erich Fromm vagy Albert Bandura munkásságára, emellett az emberi fiziológiai működés alapjait is alkalmazták.

¹⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [a továbbiakban: ÁBTL] ÁBTL – 4.1 – A – 3120 Ivanin, *Az operatív pszichológia néhány kérdése*, 49–85; ÁBTL – 4.1. – A – 3121. Láng György, *Operatív pszichológia III.* 11–24; ÁBTL – 4.1 – A – 4510 Horváth István, *A pszichológia és szociálpszichológia felhasználása*.

¹⁷ A dossziékban szereplő orvosok esetében neveik anonimizálásaként a hálózati munkájuk során használt fedőneveiket alkalmazom, betegeik és tartótsztleik esetében pedig monogramjukat tüntetem fel.

eredeti végzettsége szerint sebész.¹⁸ Rekrutációjának oka az '56-os eseményekben való, szintén orvosi tevékenységehez kötődő szerepvállalása volt, ő létesített elsősegélyhelyeket a város „ellenforradalmi központjaiban”.¹⁹ Bár nem volt ritka, hogy az '56-os közreműködés a beszervezés okai között szerepelt – a jövendőbeli hálózat részéről ezt a társadalmi következményektől való félelem, a szervezet részéről pedig a többi ellenforradalmár felderítésében való segítségnélküli indokolta –, Tarkői tevékenységét mégis más megvilágításba helyezi annak orvosi jellege, amely így el-lentétesen értelmeződik a szakmai és a politikai normák között: míg a hippokratészi eskü értelmében vilagnézzettel függetlenül minden beteget-sérültet megilletett az el-látás a forradalom napjaiban is,²⁰ így ő csak kötelességet teljesítette, addig a formálódó Kádár-rendszer szemléletét képviselő állambiztonság szemében ezzel csak az ellenforradalom sikerét segítette elő.

A tartótiszt és a későbbi informátor első találkozásának célja a beszervezendő orvos megismerése, hálózati munkára való alkalmasságának feltérképezése volt. A beszélgetésre már az egészségügy keretei, egy orvosi rendelő falai között került sor, a tiszt mint járványos beteg kereste fel Tarkőit. A vizsgálatról fennmaradt kétoldalas beszámolóból egyszerre tárul előn a jó orvos, valamint az ideális jellemű és kiter-jedt társadalmi kapcsolatokkal bíró potenciális informátor képe. Ahogy a tiszt le-írásából megtudjuk, Tarkői „rendkívül udvariasan” fogadta, alaposan megvizsgálta és érdeklődött állapota iránt, gyógyszert írt fel neki, majd kedélyesen elcsevegegett vele az egészségügy helyi problémáiról, saját életéről és múltjáról. Az „igen képzett, jó emlékező és beszélő tehetséggel” rendelkező, de „nem fecsegő természetű” orvos „mindemellett igen közvetlen és könnyen barátkozó”.²¹ Így Tarkői megtestesítette az államzsocialista orvos ideáltípusát, és teljesítette mindenkorat a kötelezettségeket, amelyeket az orvosnak a társadalommal és az egyénnel szemben vállalnia kellett. A szocialista társadalom medikálizációjában ugyanis döntő szerepe volt az egyéni orvos-beteg viszonyok kialakulásának, amelyek sikerességeiben a legfontosabb szerepet a személyes szímpátia töltötte be.²² Háziorvosként ráadásul betegei orvosi ellátásának kulcsfigurája volt, hiszen mind a prevenció, mind a már kialakult prob-lémák kezelése a feladatai közé tartozott, és nem csak időlegesen, hanem hosszú éveken át folyamatos kapcsolatban állt a páciensekkel. Különösen a háziorvosok esetén ez a bizalmas segítői viszony a betegek konkrét gyógyulására is komoly ha-

¹⁸ A dossziéból nem derül ki, hogy mi az oka ennek a váltásnak.

¹⁹ ÁBTL-3.1.-B-92993 „Tarkői” 5–10.

²⁰ A hippokratészi eskü az orvos betegével kapcsolatos kötelességeit foglalta magába, így például a Szovjetunióban évtizedeken keresztül egy olyan esküszöveg volt érvényben, amely az eredeti verziónak a rendszer szemléletébe be nem illeszthető elemeit – például az orvosi titoktartást – nem tartalmazta. (Bernstein 2010: 106–107.)

²¹ ÁBTL-3.1.1.-B-92993 „Tarkői” 19–20.

²² Farádi 1953. 819–820.

tást gyakorolt – ahogyan erre a pontosan az informátor működésének éveiben publikált kutatások rámutattak. Összességében tehát Tarkői viselkedése egy igazi beteg esetén tökéletes kiindulási alapja lehetett volna egy, a gyógyulást segítő orvos-beteg kapcsolatnak, valamint a jó megfigyelői pozíciónak is.²³

Érdemes megjegyeznünk, hogy az egészségügyi intézményes-szakmai kontextusban alapvető fontosságú bizalmi beszélgetés, ennek során pedig a beteg állapotának, személyiségenek felmérése – azaz az orvos szakmai kvalitásai – a tiszt számára minden könnyen váltak lefordíthatóvá az állambiztonsági megfigyelés igényeinek nyelvére: egyrészt a gondoskodás és az odafigyelés a „tetszelgés” és a mások bizalmába való férközés metaforájaként tünt fel, emiatt összességében „megvannak a lehetőségek arra, hogy [Tarkői] megfelelő hálózattá váljon”.²⁴ Másrészt a jövőbeli tartó képet kapott az orvos ismeretségi köréről, megállapíthatta, hogy „különböző [társadalmi] kategóriákban vannak személyek, akiket jól ismer. Többen vannak olyan személyek is, akik valamilyen párt vagy állami funkciót töltenek be és az Ő betegei.” Bár az orvos valójában a kiterjedt pacientúrájára és így a közösség érdekében végzett tevékenységre akart rávilágítani, a tiszt lejegyzésében megjelenő csoportosítási logika már az államszocialista rendszerrel való viszonyuk perspektívájából értékeli az egyéneket – ez már a potenciális megfigyelői munka szempontjait vetíti elő.²⁵ Tarkői tehát mind kapcsolatrendszerének kiterjedtsége, mind pedig az első találkozón mutatott viselkedése alapján ideális orvosként tünt fel, a pozitív szakmai és társadalmi értékekhez kapcsolódó tulajdonságai a jó hálózat személyiségeire is könnyen átfordíthatók voltak.

Egy másik példában, a Siva fedőnevű kalocsai szemészorvosnak és tartótisztjének esetében az orvos és beteg közötti bizalom kevésbé a megnyerő viselkedés által, mint az annak alapjául szolgáló szükségszerű egzisztenciális kiszolgáltatottság miatt értékelődik nagyra. Siva 1953-ban kezdte meg hálózati munkáját, így 1962-re, mire foglalkoztatási terve megváltozott, és egyik közeli ismerősének – nem mellesleg betegének –, W.-nek a rendszerellenes tevékenységeit kellett felderítenie, már tapasztalt informátornak számított. Siva és W. olyan közeli kapcsolatot ápoltak, hogy W. több alkalommal fordult Sivához tanácsért, és a dosszié tanúsága szerint már korábban is mesélt neki hitéleti tevékenysége olyan aspektusairól, amelyek rendszerellenes-klerikális cselekedetnek minősülhettek.²⁶ A két fél kapcsolata ennek alapján

²³ Balint 1955. A gyakorló orvos és betege közötti viszony, valamint különösen az ennek keretében zajló bizalmas kommunikáció terápiás ereje a 20. század második felének humanistikus orvosi mozgalmaiban is alapelvként szolgált. Lásd például Bates 2017.

²⁴ ÁBTL-3.1.1.-B-92993 „Tarkői” 20.

²⁵ A párttagoknak mint a szocializmus elitcsoportjának ellenőrzése elsősorban nem az állambiztonság által, hanem a pártfegyelmi gyakorlatok keretében valósult meg. Erről bővebben: Kolai 2019: 83–115.

²⁶ ÁBTL 3.1.2. – M – 18864/1 „Siva”. Foglalkoztatási terv, Cegléd 1962. január 2. 84.

egyébként is kihasználható lehetett volna, az orvos-beteg viszony megjelenésével azonban – amely már a személyes bizalmi kapcsolat kialakulása után történt meg – a már meglévő közelű ismeretség még intimebbé és hálózati szempontból jól hasznosíthatóvá vált: ekkortól W.-t és Sivát már nemcsak a közös – egyébként zenei – érdeklődés tartotta össze, hanem a W. életéről való gondoskodás is közös pontként jelent meg. Ugyanakkor az orvosi tekintet megjelenése, Siva W. testi működésébe való egyoldalú belátása a korábban egyenlő felek között kialakult baráti viszonyt bizonyos szempontból hierarchikussá tette.²⁷ Kapcsolatuk új hatalmi aspektusának a megfigyelés szempontjából kedvező minvoltát a tartótiszt is felfedezte, így a W-től való információszerzés elsődleges színtereként sem egy baráti találkozó kerül meg-határozásra, hanem egy orvosi vizít:

„A meghíváshoz alkalmas ürügy a kontrollvizsgálat megejtése a korábbi betegséggel kapcsolatban. [...] Mint orvosa, a vizsgálat után nyugtassa meg [W.-t] egészségi állapotáról. Fejtse ki, hogy időközönkénti ellenőrzéssel teljesen rendbejön. Ajánlj fel szolgálatait, segítségét, teljes bizalmát. Ezután térhet rá a feladatban meghatározottak végrehajtására [azaz az ellenséges tevékenységről való érdeklődésre].”²⁸

Azáltal, hogy a kikérdezésre egy orvosi vizit alkalmával kerül sor, amely látszólag a betegnek/megfigyeltnek állt érdekében, a rövid időn belüli találkozás is biztosítottá vált, a rendszeres konzultációk előterbe helyezése pedig megágyazott a garantált további kapcsolattartásnak. Ráadásul W. egy olyan szituációban került az állambiztonsági megfigyelés középpontjába, amelynek általános tulajdonsága a beteg kiszolgáltatottsága, a közlékenységére való építés az állapota jobbítása érdekében.²⁹ Bár az idézet nem említi konkrétan a kiszolgáltatottságot, az, hogy a vizsgálat alatt és után a tiszt az orvos számára még azt is megadja, hogy miként nyugtassa meg a betegét, arra utal, hogy a tiszt nagyon is számított a „beteg” ilyen helyzetekben jellemző félelmére, az orvosi verdiktktől való függésére – mind testi, mind lelki állapota

²⁷ Bár az 1950-es évektől a vasfüggöny minden oldalán jelentkeztek olyan elképzélések, amelyek az orvos-beteg viszony hierarchikus voltát szerették volna csökkenteni. Ennek keretében a betegek – ahogyan azt a már említett Bálint Mihály is propagálta – aktív alakítói lettek volna gyógyulásuknak, emellett a szocialista országokban az ideológiai elvárásokhoz illeszkedve az orvos-beteg kapcsolat mint két dolgozó közötti egyenlő viszony valósult volna meg. A magyar esetben ez a kezdeményezés nem volt sikeres, a hierarchikus viszony megmaradt. (Losonczi, 1986: 15–22.)

²⁸ ÁBTL 3.1.2. – M – 18864/1 „Siva”. Foglalkoztatási terv, Cegléd 1962. január 2. 84–85.

²⁹ Losonczi 1986: 9–15. Sivához hasonló, a kiszolgáltatottságra építő esetet Orvos fedőnevű ügynök dossziéjában is találunk, aki szintén feladatként kapja azt, hogy egyik betegét vizitre hívja, és ennek okán kérdezze ki az ellenséges tevékenységéről. Ezt az eset erős hasonlósága és a terjedelmi keretek miatt külön nem idézem. ÁBTL-3.1.2 – M – 17764/1 „Orvos” 340–341. Jelentés, Budapest 1961. január 12.

szempontjából. Még ha az információszerzés miatt fontos beszélgetésre csak a vizsgálat után kellett, hogy sor kerüljön, maga a helyzet és az abban felmerülő érzések-re, jelenségekre való tudatos reflexió miatt arra következtethetünk, hogy a hálózati megfigyelés kontextusában az orvos-beteg bizalom más társadalmi érintkezési formáknál (közeli ismeretség, barátság) hasznosabbnak bizonyulhatott, mivel alapját a (testi) kiszolgáltatottság adta.

Bár Siva tartótisztje az orvos-beteg kapcsolatot amiatt tartotta különösen kihasználhatónak a hálózati munka során, mert az egyszerre viselte magán a hivatalos viszony hierarchikusságából és a bizalmi kapcsolatok információdús jellegéből adódó előnyöket, a betegről vizsgálat és kezelés közben szerzett információknak mégsem kellett volna feltétlenül állambiztonsági használatba kerülniük: az elhangzó információk védelme és az egészségügyi-adminisztratív kontextuson kívüli használatának tiltása az államszocializmus évei alatt is egyaránt szakmai és társadalmi (jogi) normákhoz, az orvosi titoktartás szabályaihoz kötődött.³⁰ Ez a gyakorlat egyszerre szolgálta az orvosok szakmai autonómiáját és a betegek védelmét; még ha a megtartandó információk körében gyakran nem volt is egyetértés az orvosok között, jogi megfogalmazását tekintve minden olyan információ a hatálya alá tartozott, amelyet az orvos a tevékenysége végzése során tudott meg – akár a beteg egészségi állapotára, akár egyéb információra vonatkozott.³¹ Arról, hogy az orvosok esetében miként írhatta felül a szakmai titoktartás kívánalmát az államszocialista rendszer értékeihez való lojalitás a hálózati munka alapjaként – vagy esetleg az állambiztonságtól való felelem –, a későbbiekben még említést teszek. Az viszont szintén kérdésnek tűnik, hogy vajon reflektáltak-e a tartótiszték az orvosi titoktartás normájára mint az orvosi tevékenység során megszerzett információk állambiztonsági használatát ellehetetlenítő körülményre.

Egyedül a Szentendrei fedőnevű informátor esetében merült fel a jelenség, de ekkor sem mint a hálózati munka akadálya. Szentendrei pszichiáter volt, ekkor a pomázi munkaterápiás intézet főorvosa, és igen széles társadalmi kapcsolatrendszerrel

³⁰ 1959. évi 8. tör. Az orvosi rendtartásról 10.§; 11/1972. (VI. 30.) EüM rendelet az egészségügyi dolgozók rendtartásáról 22.§ Az, hogy a betegről szóló információk törvényi védelmet kaptak, egyáltalán nem volt magától értefordó a vasfüggönytől keletre. A Szovjetunióban például amellett, hogy az orvos és a beteg közötti titoknak nem volt jogi garanciája, a jelenség említése az orvosi eskü szövegéből is kikerült, valamint az orvosi fórumokon sem került szóba. (Bernstein 2010.)

³¹ Az államszocialista országokban, a politikai-társadalmi rendszer autoriter és represszív volta mellett is fennmaradtak olyan bizalmi rendszerek, amelyek a kutatások szerint bizonyos mértékben megakadályozták azt, hogy az egyének teljesen atomizálódjanak. (Erről lásd például: Hosking 2013, 17–25; Betts 2010.) Azt, hogy az orvos-beteg viszony mindezek alapján mennyire maradhatott meg a szocializmusra jellemző alternatív bizalmi viszonynak, számos tényező befolyásolhatta (így például a társadalom alternatív medicinához való viszonya, amelyet a nyugati orvoslás a korszakban teljesen felváltott, vagy az orvosok mint „állami hivatalnokok” megítélése), ennek tárgyalása doktori kutatásom témaját képezi.

rendelkezett. Közeli ismerősei között tudhatta például Krassó Györgyöt is,³² aki a Kádár-korszak ellenzékének fontos szereplője volt. Az ő kérésére – és a tartótiszt jóváhagyására – Szentendrei megyvizsgálta egy francia nőismerősét. A nő „mintegy másfélórás vizsgálatnak vetette alá magát”, amelynek eredményeivel kapcsolatban Szentendrei azt a feladatot kapta, hogy ha felkeresi a francia nő magyar barátja, „tájékoztassa, de legyen tekintettel az orvosi titoktartásra”.³³ Ebben az interpretációban az orvosi titoktartás intézménye tehát nemcsak hogy nem jelentette akadályát a hálózati munkának, hanem az említett tartótiszt értelmezésében az orvosi megbízhatóság attribútumaként tűnt fel, amelynek megtartása a megfigyelői szerepbe kerülő orvost még megbízhatóbbnak láttatta. Emellett olyan információkat hozott az állambiztonság tudomására, amelyek a megfigyelt közvetlen környezete számára sem feltétlenül voltak nyilvánosak.

Az orvosok tevékenységükből adódó pozíciója tehát az egészségügyi ágazaton kívülről érkező tisztek percepciójában egyszerre asszociálódott a társadalmi bizalommal és őszinteséggel, valamint a kihasználható kiszolgáltatottsággal, emellett a korszerű gyógyítás kíváncsainak megfelelő szakmai jellemvonások szintén olyan aspektusokként tűntek fel, amelyek a hálózat(tá váló) orvos új „munkája” keretei között is kíváatosak voltak.

AZ ORVOSI TUDÁS PERCEPCIÓJA HÁLÓZATI KERETEK KÖZÖTT

Orvosi diagnózis – társadalmi prognózis

Az orvosokat tisztjeik ideális informátori szerepben láthatták, arról azonban még nem esett szó, hogy vajon azok a konkrét módszerek, amelyek használatával az orvosok elsődleges társadalmi funkcióknak, a betegek diagnosztizálásának és gyógyításának – így pedig az egyénekről szóló orvosi tudástermelésnek – eleget tettek, miként jelentek meg az állambiztonság keretei között. Azaz miként konstruálta meg betegét az orvosi tekintet, amikor egyszerre az állambiztonság tekintetét is magában hordozta?³⁴

³² Krassó György (1932–1991) részt vett az 1956-os forradalom és szabadságharc küzdelmeiben, ezért 1957-ben tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban az amnesziarendelelet miatt szabadtult, majd a hetvenes évektől aktív politikai ellenzéki tevékenységet folytatott, így többek között 1982-ben megalapította a Magyar Október kiadót, amely a szamizdat kiadás fontos intézménye lett. Tevékenysége miatt állandó megfigyelés alatt állt. Többször letartóztatták.

³³ ÁBTL-3.1.2-M-31222 „Szentendrei” 43–45. Jelentés, Pomáz 1968. január 26.

³⁴ Az orvosi tekintet ki- és átalakulásáról, modern medicinában játszott szerepéiről bővebben lásd: Foucault 1994.

A „Kaposvári László” fedőnevű titkosmegbízott a soproni kórház 45 éves orvos volt, amikor 1975 januárjában egy idegosztályra kerülő fiatal nőbeteg történetét osztotta meg a tartótisztjével. Az orvos jelentésének formai és logikai konstrukciója tudatosságot sejtet. Először több mondaton keresztül a nő apját idézve feltárja a megbetegedés okát és körülményeit: „Az apa elmondása szerint leánya azért került az idegosztályra, mert a soproni elhárítók beszervezték. [...] A két elhárító pénzt is adott a lánynak azért, hogy a költségeket fedezni tudja olyan esetekben, amikor gyanús (disszidálni szándékozó) személyekkel találkozik.”³⁵ Ezután a leírás szinte diagnózisszerűen megerősíti a munka miatt kialakult, idegosztályi kezelést igénylő betegség tényét. A jelentés ezt követő szakasza jórészt anonimizált, a kontextusból és a látható részletekből ítélezve a nő egészségi állapotának további ismertetését talmazhatja.

A jelentés lapjairól elénk táruló kép, ha az állambiztonsági megközelítéssel értelmezzük a történeteket, egy dekonspirált informátor történetét tárja a szemünk elé. Azáltal azonban, hogy az orvos az események megalkotása során látszólag az orvosi tudástermelés módszereire is épített, a leírtak alternatív megértését is implikálja: az apa szavainak felidézése egyfajta lejegyzett heteroanamnézisnek tekinthető,³⁶ amelyből a rendszer ellenségeinek felkutatásában játszott lelke megterhelés a kialakuló betegség okaként detektálódik, az apa interpretációjának ezt követő orvos általi megerősítése a korábban elmondottakat mint diagnózis követi. A jelentés lapjairól kirajzolódó kép tehát – habár a társadalmi rend szempontjából fennálló veszélyre is rávilágíthatott volna – valójában a rendszer fenntartására hivatott intézmény egyénre nézve kockázatos mivoltát mutatta be.³⁷ Így pedig nemcsak hogy mellőzte az elvárt jelentéskészítési logikát, de az egyén érdekét nyíltan szembehelyezte a társadalom érdekelével. Mindezek után pedig különösen meglepő, hogy a tartótiszt mindenennemű formai és tartalmi kritikát nélkülözve értékesnek minősítette a jelentést.

Nem Kaposvári volt az egyetlen orvos, aki a hálózati szempontból érdekes egyénekről orvosként szerzett információkat a munkája során is alkalmazott értelmezési és tudástermelési módszereknek – anamnézis, diagnózis – megfelelően tárta az állambiztonság elé. A Hegyi fedőnevű informátor többször élt ezzel a módszerrel hálózati karrierje során az 1960-as évek közepe és 1970 között. Hegyi ebben az időszakban a közvetlenül az osztrák határ mellett található intapusztai pszichiát-

³⁵ ÁBTL–3.1.2. – M – 37256 „Kaposvári László” Jelentés, Győr, 1975. január 30. 24–25.

³⁶ A heteroanamnézis azt jelenti, hogy egy beteg kórelőzményét, panaszait, azok okait nem magától a betegtől tudja meg az orvos, hanem más személyektől, például a szülőtől, szemtanútól.

³⁷ Arról, hogy az államszocialista rendszerekben tapasztalható társadalmi szintű folyamatok milyen egészségügyi – és különösen pszichiátriai – problémákat okoztak, számos tanulmány született. Magyar esetben lásd például: Kovai 2011 („Számíthatlan forró csókkal”); Csikós 2020 („Countrywide Modernized or Traumatized?”). Az NSzK esetében pedig: Le Bonhomme 2015.

riai intézetnek volt az igazgató főorvosa³⁸ – ez mind pozíciója, mind pedig kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszere³⁹ miatt hasznos körülménynek tűnhetett beszervezésében. Dossziéjában két, állambiztonsági használatra készült jellemzést találunk, amelyek alanyai a vezetése alatt álló intézet hálózati szempontból érdekes külföldi kapcsolatokkal bíró betegei. Így írt róluk Hegyi:

„Az elmebetegség becslésem szerint 54-55-ben törhetett ki, mégpedig ilyen üldözöttétes-vonatkozásos téves eszmékkel. [...] A jelen állapotát elmegyógyászatilag úgy lehet meghatározni, hogy kompenzált, tehát kiegyensúlyozott állapotban van, ami nem jelent gyógyulást, de nem jelenti azt, hogy jelenleg beteg. Viszont bármilyen váratlan esemény, bármilyen megrázkoztatás, bármilyen különös dolog, ami körülötte történik, visszaesést okozhat az állapotában. [...] Azt hiszem, hogy ő nem tud már értékes információt nyújtani. Azért, mert ő lényegében 15-16 éve elmegyógyintézetben van.”⁴⁰

„Elmondta, hogy ezért konfliktusai is voltak a piálások miatt a munkahelyén is, mert többször piásan ment be. [...] Azt mondjuk, hogy ez egy igazi krónikus alkoholista. [...] Nekem az az érzésem, hogy ezeknek a kétes kapcsolatainak a vonatkozásában lehet ez egy használható pasas [...] nem adatszerzési célra, hanem megbízási célra, annál fogva, hogy egy lecsúszott egzisztenciájú, kétes jellemű biztosan kétes jellemű emberről van szó.”⁴¹

Hegyi minden személyről alkotott jellemzése funkciójában három-három jól el-különíthető szövegréssből áll; ezek gyakran több oldalra rúgnak, így csak egy-egy emblematikus mondatot emeltem ki. Elsőként az egyének múltjáról, korábbi betegségeiről ad mélyreható jellemzést. Ezek szókészlete és logikája nagyon hasonlít az orvosi anamnézisre és körölozményre: a tünetek kialakulását és az egyén betegség miatti jellemváltozását kronológiai sorrendben ismerteti. Az így közölt információk, „tünetek” amellett, hogy a következő orvosi diagnózist is megalapozzák, a hálózati munka keretei között túl is mutatnak ezen a funkción: olyan jellemrajz megalkotásának teréül szolgálnak, amelyek nemcsak a diagnózist, hanem az azt követő javaslatot is megpróbálják megindokolni az adott egyének állambiztonsági kihall-

³⁸ Ennek az intézménynek az életéről a Hegyi igazgatóságát megelőző időszakban Benedek István *Aranyketrec* című műve számol be. (Benedek, *The Gilded Cage*.) Azt is érdemes megemlítenünk, hogy Hegyi távozása után az intézmény igazgatója a már korábban említett Szentendrei lett.

³⁹ Ilyen hasznos összeköttetésnek minősülhetett például, hogy közeli kapcsolatot ápolt Mérei Ferenc pszichológgal, aki minden szakmai tevékenységét, minden magánéletét tekintve a Kádár-korszakban folyamatos hatalmi vegzálások célpontja volt.

⁴⁰ ÁBTL–3.1.2. – M – 33556 „Hegyi” Jelentés, Szombathely 1970. október 1. 258–261.

⁴¹ ÁBTL–3.1.2. – M – 33556 „Hegyi” Jelentés, Szombathely 1970. november 12. 270–276.

gatása vagy ki nem hallgatása – és annak prognózisa – szempontjából. Hegyi, bár nem hajlandó az állambiztonság logikája mentén újraalkotni pácienseit, jelentésében azok orvosi leírását hosszan magyarázza; ezzel egyszerű biztosítani kívánta azt, hogy a tiszt számára mindenkor érhető legyen mondanivalója, másrészt pedig megtartva „orvosszakértő” szerepkörét egy olyan tudásrendszer alapján valósította meg az egyének hálózati szempontból érdekes és érdektelen bemutatását, amelyben mindenféleképpen otthonosabban mozgott, mint a tartótiszt. Bár a jelentések nem tartalmaznak kiértékelést – ez az informátor esetében több találkozón is megtörtént –, a módszer visszatérése annak a tartótiszt általi elfogadására utal.

Nehezen megközelíthető kérdés, hogy vajon az imént bemutatott három példában az orvosi tudás hálózati használata mennyiben értelmezhető olyan tudatos egyéni manőverként, amellyel a tartó-tartott kapcsolat hierarchikus sajátosságain igyekeztek változtatni az orvosok; azaz szerepet játszhatott-e az orvosi tudás akaratlagos alkalmazása abban, hogy az orvosok kedvezőbb pozíciót érhessenek el egy olyan helyzetben, ahol ők maguk is mint ellenőrzők tüntek fel? Vagy inkább arról lehetett szó, hogy azok a munkájuk során rutinszerűvé vált technikák, amelyekkel a kórházakban értelmezték a betegeket, szándékoltság nélkül léptek életbe a hálózati munka során, amikor ugyanazokról a személyekről kellett beszélni? Az orvosok – érthető módon – nem reflektálnak tudatosan arra, hogy miért és milyen regisztert használnak feljegyzésekben, így pedig a kérdés részletesebb tárgyalásához legalább olyan helyzetekre volna szükség, amelyekben detektálható valamilyen változást előidéző ok, amelyet követően elkezdik az informátorok orvosi tudásukat használni. Erre utaló helyzetet azonban csak egy alkalommal találtam: az „Orvos” fedőnevű ügynök esetét.⁴²

„Orvos” „civilben” budapesti röntgenorvos, és nem mellesleg az 1950-es évek végétől a főváros neoavantgárd underground zenei életének emblematikus alakja. 1960-ban hozott egy operatív szempontból fontos információkat tartalmazó jelenést, melyben egyik, katonai rádiózással foglalkozó, klerikális ismerősének potenciális kémtevékenységét körvonalazza. Bár utóbbi aspektus az első jelentésből is kirajzolódik, az írásművet olyan rendszertelennek találta a tartótiszt, hogy felszólította az ekkor már kilenc éve hálózati személyként ténykedő „Orvost” annak újraírására. Az informátor a szöveget a tiszt kérésének megfelelően némi újrastrukturálásnak vetette alá, ezt azonban nem találhatta elégsges változtatásnak a tartalom hathatós megértetése és a feladat teljesítése szempontjából, ezért írását az alábbi bekezdéssel egészítette ki:

⁴² „Orvos”-t egy másik szereben a Kádár-kori kortárs zene és underground kultúra egyik fontos szereplőjeként mutatja be: Kürti 2018.

„Orvosi vélemény: [...] Feltétlenül kizártnak tartom a traumás behatásra létrejött személyiségváltozás lehetőségét, illetve bizonyítását. Emellett a családi és genetikus terheltséget. Bár érdeklődési köre nem monomániás jellegű, bizonyos kényszeres ítéletmód fellelhető. Ezek alapján és fenntartása mellett, nevezett által közölt tényeket hihetőnek és valósnak tartom.”⁴³

Az új írásmű arra mutat rá, hogy a korábbi sikertelen jelentési kísérlete után „Orvos” a szavainak egy olyan tudásforma felhasználásával szeretett volna nyomatéket adni, amely ugyan nem tartozott a hálózati keretek közé, de amelyet maga is a társadalomban a legszélesebb körben elfogadott – és általa birtokolt – szakértői tudásformaként képzelt el. A leírt kémtevékenység elkövetőjének árnyalt jellemzése az egyént beszámíthatónak mutatja be, így pedig tevékenysége a rendszer szándékos veszélyeztetésének, az informátor által folytatott gyakorlat pedig még értékesebbnek tűnhetett. Az ebben a formában közölt jelentést már a tiszt is elfogadta, és operatív szempontból értékesnek minősítette.

Bár eddig leginkább olyan adottságokat és módszereket igyekeztem elemezni, amelyek az orvosi szakma szakágainak sajátosságaitól függetlenek, és szinte minden orvosnál felmerülhetnek, akik az egészségügyi intézményeken belül a beteggondozásban részt vesznek, az utóbbi három példa erősen épített a pszichiátriai és neuroológiai tudásra, amennyiben a leírt páciensek a pszichés normalitásukhoz kötődő körülmények alapján konstruálódtak újra a jelentésekben. Annak, hogy minden nyírian a mentális normalizálással kapcsolatos szaktudást választották, a pszichiátria tudományának fejlődéséhez lehet köze. Ugyan az orvostudomány és különösen a neurológiai ismeretek bővülésével a pszichiátria is egyre erősebb biomedikális alapokat kapott, az „őrület” orvosi detektálásában továbbra is olyan „próbák” játszottak döntő szerepet, amelyekkel az egyén viselkedésének társadalmi szempontból reális vagy irreális voltát akarták eldönten. Ezek társadalmi jelenléte nem csökkenti a pszichiátriai diagnózisok és kezelésformák orvosi jellegének társadalmi percepcióját, mi több, azért jöttek létre, hogy a mentális normalizálás módszereinek orvosi mivoltához kétség se férjen.⁴⁴ Az utóbbi három orvos közül egyedül Hegyiről bizonyítható, hogy pszichiáterként működött, a betegek pszichés állapotának társadalmi (és esetünkben erős politikai konnotációval bíró) jellemzése viszont nem feltétlenül kellett, hogy egy szakághoz tartozzon – hiszen valamilyen szintű pszichiátriai-lélektani képzettsége minden orvosnak volt. A pszichiátriai szaktudás ezekben az esetekben funkcionálhatott az orvosi tudás olyan szegmenseként, amely valamilyen

⁴³ ÁBTL–3.1.2. – M – 17764/1 „Orvos” Jelentés, Budapest 1960. december 3. 328–331.

⁴⁴ Ilyen, az egyén társadalmi létére fókuszáló technika a kikérdezés, amely például az egyén felmenőinek vizsgálatára mint – Foucault terminológiáját idézve – őrületre hajlamosító tényezőre irányul. Foucault 2001: 267–276.

szinten engedte, hogy a betegek a szocialista társadalom normáihoz fűződő viszonyaik kapcsán értelmeződjének – így a jelentés bizonyos mértékben értelmezhető lehessen a hálózati működés szempontjából –, viszont mégsem szolgáltatta ki sem a betegeket, sem az orvost annak a diszkurzív és hierarchikus logikának, amely az állambiztonság jellemző volt.

Tudáskülönbség, társadalmi presztízs és hierarchia

A kutatásom fókuszába került orvosok egy része tehát bizonyos esetekben nem alkalmazta azokat a diszkurzív és logikai sémákat, amelyek az állambiztonság keretei között folyó tudástermelésre jellemzők voltak, helyette a szakmája során használt orvosi tudását termelte újra hálózati keretek között. Ráadásul az így megfogalmazott jelentéseiket nem írták újra, sőt bizonyos személyeknél a módszer visszatért, másoknál pedig a szöveg operatív szempontból értékes minősítést kapott. Vajon mi okozhatta az orvosi tudás ilyen „elfogadó” percepcióját a hálózati munka keretei között? Kézenfekvőnek tűnik az a magyarázat, hogy a hálózati szempontból fontos információtartalom így is megérthető volt, így az újraíratásra nem kellett, hogy sor kerüljön. Hegyi és Kaposvári László esetét ez magyarázhatná, azonban Orvosét nem – tekintettel arra, hogy ő először hozta az operatív szempontból értékes információt és csak ezt követően az orvosit, amely aztán elfogadhatónak minősítette az írásművét. Ráadásul az első két esetben is gyengül a tartalomközpontúság magyarázó ereje, ha figyelembe vesszük, hogy az állambiztonsági kontextushoz tartozó diszkurzív kívánalmak teljesítése fegymező aspektussal is bírt: a tartó és tartott közötti hierarchikus viszony megmaradásának alapja volt a jelentések újraíratása. Ha azonban úgy kíséreljük meg felfogni a tartótiszt és a tartott orvos viszonyát, mint amelyben a hálózaton belül kiosztott hierarchián túl más társadalmi hatalmi és presztízs-viszonyok is érvényesülhetnek, akkor ezek között két olyat is találunk, amelyek az orvosi tudás hálózati befogadását magyarázzák.

Az egyik az orvosok és szaktudásuk magas társadalmi presztízse. Mind az orvos szocialista társadalomban elfoglalt helye, mind a többi foglalkozáshoz képest minőségében és mennyiségében is megkülönböztethető társadalmi tekintélye és hatalma a társadalomtudományos elemzések visszatérő problémáját képezte.⁴⁵ Konkrét presztízsvizsgálatra azonban csak 1983-ban, majd 1988-ban került sor. Ezek 156 foglalkozás között elhelyezve megerősítették az orvosi szakma magas társadalmi presz-

⁴⁵ Ugyan nem feleltethetők meg teljes mértékben a presztízsnek, mégis rámutatnak az orvosok átalakuló, de kiemelt jelentőséggel bíró társadalmi percepciójára. (Harmat 1978; Lukáts 1971: 73–75.)

tízsét.⁴⁶ Míg összességében a kórházi orvos az első, a körzeti orvos pedig negyedik a legnagyobbra értékelt szakmák közül, az is elmondható, hogy a foglalkozásokhoz tartozó szaktudás – annak mennyisége értékessége alapján – az előbbi összességében az első, az utóbbi pedig a második helyen végzett. Ez pedig azt is jelenti, hogy az orvosi tudás – amely vizsgálatomban a megfigyelés fókuszát képezi – minden kétésséget kizárában a legértékesebb tudásnak minősült a reprezentatív minta alapján.⁴⁷

A másik magyarázatom az orvosi tudás minőségből, egészen pontosan annak orvosi szakmán kívüli nehezen megközelíthetőségeből és kritizálhatóságából adódik. Az orvosi tevékenység professzionalizációja – például az egyes szakágak specializációja, az egyre technikaigényesebb eljárások létrejötte – az orvosi tudásprodukciót egyre specifikusabbá és így a szakma keretein kívüliek számára egyre beláthatatlanabbá tette.⁴⁸ Vagyis a hálózati személy orvosok egy olyan tudásformát helyeztek a hálózati munka és annak kiértékelő folyamatai közé, amelynek megítélezése az orvosi szakmán kívül esők számára nem volt bevett társadalmi gyakorlat. Bár az államszocialista egészségügy alakítói igyekeztek minél inkább beemelni a szocialista öntudat elemeit az ágazatba, arra ösztönözve a társadalom tagjait (betegeket), hogy az orvosok által velük szemben elkövetett méltánytalanságokkal orvoseiket bizottságokhoz forduljanak,⁴⁹ ezeknek a panaszoknak a megítélése nem laikusok, hanem az orvosi szakma felkent tagjai által, annak belső szabályai szerint történhetett. Így pedig erős lehet a gyanú, hogy az orvosi tudás kritizálása még egy másik, eltérő logikával működő megfigyelőrendszer keretei között sem fogalmazódott meg a társadalom laikus tagjainak – esetünkben a tartótiszteknek – fejében.

⁴⁶ Bár a kutatások a szocializmus utolsó évtizedében keletkeztek, a kutatás eredményei hosszabb távon is mérવadók lehetnek, hiszen ahogy arra a kutatást vezető szociológus rámutatott, a foglalkozások társadalmi presztízse igen lassan változó érték. A két kutatásban ráadásul az orvosok egyébként is magas tudásbeli és hatalmi presztízse csak tovább emelkedett. Kulcsár 1990: 5–20; 27.

⁴⁷ Ere a presztízsre az orvos és a tiszt között felmerülő általános tudáskülönbség is rásegíthetett. Ez ugyan csak Hegyi esetében vizsgálható, mivel a három orvos tartótisztei közül csak az ő tartójától maradt fenn fogyatéki anyag. Ennek tanúsága szerint a tiszt az alapfokú oktatáson kívül csak kéthónapos pártiskolát és az ÁVH tisztiiskoláját járta ki még az 1950-es évek elején, 1965-ben pedig a BM rendőrtiszti akadémiáján végzett. Ezek a rövid tanfolyamok a tisztek számára inkább a hálózati munka szempontjából fontos (ideológiai és technikai) tudást adták át, kevésbé fókuszáltak a szélesebb körű világítás elsajátítatására. (ÁBTL–2.8.1. – BM Vas Megyei RFK személyi gyűjtők. 773.)

⁴⁸ Horváth 1986: 59–61.

⁴⁹ A bizottságok működési elvét, néhány esetét lásd: Szabó 1973.

RENDSZERELLENESSÉG A KÓRTEREMBEN

Az orvos foglalkozásából adódó pozíciójának és tudásának felhasználhatósága eddig az állambiztonság számára nyújtott megbízható társadalmi megfigyelés szempontjából elég konfúzus képet ad: míg az orvosokat a kiterjedt megfigyeléshez szükséges helyzetbe helyezte a pozíciójuk, addig az általuk birtokolt tudás lehetővé tette, hogy a megfigyelteket mint betegeket és ne mint az államszocializmus ellenségeit jellemizzék. Így pedig szintén a gyógyító-diagnosztikai gyakorlat specifikus elemei – és azok társadalmi percepciói – voltak azok, amelyek biztosították, hogy az állambiztonság keretei között működő orvosok a rendszer specifikus értelmező és egyúttal fegyelmező interpretációs módszerei alól kibújjanak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az orvosi tudástermelés gyakorlatainak állambiztonsági keretek között való alkalmazása maga után vonta a szakmai normaszegést, az orvosi titoktartás be nem tartását. Bár a kép így már egészen részletes, és a kutatásomban felvázolni kívánt szürkezóna is kirajzolódni látszik, mégsem tekinthetjük még teljesen megválaszoltnak a bevezetőben feltett kérdést. Az előbbi következtetések ugyanis kizárolag az egyes orvosok gyógyító kontextusban alkalmazott módszereiből adódó informátori lehetőségekre fókusztáltak. Arról azonban még nem ejtettem szót, hogy milyen, az orvosi munkakörrel szorosan összefüggő strukturális-intézményi sajátosságok tehettek nemcsak hasznossá, de kifejezetten szükségessé is az orvosok jelenlétéét a hálózati munkában. Avagy medikalizálva a kérdést: hol lehetett az állambiztonsági tekintet vakfoltja, amelyet az orvosok mégis beláthattak?

Az állambiztonság mint a korszak társadalmi megfigyelésének egyik alaprendsze-re az egyének és bizonyos csoportok titkainak, a szocialista társadalom normáihoz való viszonyának minél kiterjedtebb felderítésére, azok a rendszerre jelentett veszélyességek szempontjából való kiértékelésére és interpretálására vállalkozott. Éppen ezért igyekezett bejutni a társadalom olyan alternatív tereibe – például értelmiségi körök találkozói, zárt körű alternatív művészeti események – is, amelyek a szélesebb körű nyilvánosság számára valamelyen okból rejte maradtak.⁵⁰ A kórházakba azonban – figyelembe véve dolgozóik és fenntartásuk állami finanszírozását, valamint egyre kiterjedtebb adminisztrációjukat – elsőre nem kellene, hogy gondot okozzon az állami ellenőrző tekintet bejuttatása. Így a kérdésünk megválaszolásához először azt érdemes megnéznünk, hogy a dossziék lapjain mennyiben jelennek meg az állambiztonsági ellenőrzés számára belátható terekként az egészségügyi intézmények, és kik számára volt biztosított ez a betekintés.

⁵⁰ Erre példa a tanulmányomban is említett „Hegyi” és „Szentendrei” dossziéi, akiknek Mérei Ferenc tevékenységéről, így például az általa szervezett pszichológiai összejövetelekről kellett információt szolgáltatniuk.

„Viola” fedőnevű ügynök a Róbert Károly Körúti Kórház I. számú idegosztályának orvosai volt. Beszervezését az indokolta, hogy a kórházban – és különösen az Ő osztályán – több olyan egyént is bújtattak, akik az 1956-os forradalomban aktív szerepet vállaltak. Az állambiztonság, amelynek az 1963-as amnesziarendeletig egyik fontos funkciója volt a forradalomban aktív szerepet vállalók felkutatása, már három ilyen ellenséges személyt név szerint beazonosított az osztályon, mire „Viola” mint ügynökjelölt képbe került. Ez akár sikerként is elkönyvelhető volna, a hatékony ellenségfelkutatási munka képét azonban árnyalja, hogy ekkor már több mint egy év eltelt a forradalom leverése óta, ráadásul az említett egészségügyi intézmény nem egy átlagos kórház, hanem a hatalmi elit szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró Honvédkórház volt. Az orvosra tehát azért volt szüksége az állambiztonságnak, hogy rálásson az osztályon a betegekre, és segítsen felderíteni azokat, akik nem feltétlenül rossz állapotuk, hanem sokkal inkább mint a felelősségre vonás elől rejzőzőkodők feküdtek a kórházban. Azt, hogy a beszervezési terv készítőinek logikája helyes volt az osztály egyik orvosának hálózati munkára ösztönzése kapcsán, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy „Viola” már az első találkozón, azaz a beszervezése alkalmával megnevezett egy olyan, betegség nélkül kezelt személyt, akinek kilétére korábban nem derült fény, de kapcsolatba lehetett hozni klerikális reakcióval. A beszervezési dosszié tartalmát értelmezve a kórház olyan intézményként rajzolódik ki, amely a forradalom utáni felelősségre vonást követő időszakban bizonos résztvevők számára „azílumként” szolgált, és amelynek keretei között – annak ellenére, hogy az ellenségheresés felfokozott időszakában egy, a politikai célokhoz igen közel álló intézményről volt szó – az állambiztonsági módszerek nem voltak bevethetők.

„Viola” 1958-as beszervezése és annak indoka azonban akár lehetne az ’56-os forradalom viszonylagos közelsége, valamint az ellenségheresés, így a kórházak mint a társadalmi ellenőrzés különböző formái számára beláthatatlan területek akár érdektelenné is válhattak volna a konkrét menedékhely-funkció szükségességének megszűnésével. Ezt azonban cáfolja a már korábban említett „Kaposvári László” és a Pécsi Orvostudományi Egyetem II. Belgyógyászati Klinikáján dolgozó „Marosi Pál” ügynök hálózati munkája.

„Marosi Pál” 1960-ban adott információt először egyik betegéről a tartótisztje kérésére. Jelentése lapjairól K. L.-t egy hónapok óta az osztályon fekvő, több állandó látogatóval bíró, vallásos betegként ismerjük meg. Bár „az irgalmas templom papjai nem jártak be hozzá rendszeresen, de az osztályon fekvő betegekhez gyakran Ő hívott papot és igyekezett a betegeket erre rábeszélni. A klinika vezetősége azonban ettől eltiltotta.”⁵¹ K. L. jellemvonásai közül a legerősebben végig vallásossága hangsúlyozódik, amely olyan információként tünik fel, amelyről a tartótiszt már korábban is tudott, és amely a rendszer szempontjából a megfigyelését indokolja, azonban

⁵¹ ÁBTL–3.1.2–M–17361 „Marossi Pál” Jelentés, Pécs 1960. augusztus 16. 326.

az orvos igyekszik a betegét úgy bemutatni, mint akinek a hite nem befolyásolja betegtársait, ez megmarad magánügyének.

„Marosi Pálhoz” hasonlóan „Kaposvári László” is beszámolt néhány betege körtermi viselkedéséről tartótisztje kérésére. Egyik alkalommal azt jelentett, hogy „H. A.-né soproni pedagógus, aki gyógykezelés alatt áll, naponta rendszeresen hallgatja a Szabad Európa Rádiót. Az ott hallott híreket betegtársai között nem terjeszti.” A jelen-tés értékelésekor a tiszt – az orvos szóbeli elmondása alapján – az alábbi információval egészül ki: „H. A.-nénál újként jelentkezik a SZER hallgatás. A vele egyszobában lévő másik beteg nagyothalló, azt sem tudja, hogy Hnél milyen adót hallgat.”⁵² Ennek a mondatnak a jelentősége abban áll, hogy 1955-től a Legfelsőbb Bíróság elvi döntése szerint ennek a rádióállomásnak a hallgatása akkor nem volt tilos, ha azt valaki egyedül tette. Ennek ismeretében a szabatárs siketsége és annak kihangsúlyozása, hogy a beteg a hallottakat nem terjeszti, a páciensről hozott információ túppontos elhelyezése a szocialista normarendszerben. Az orvos az államszocializmus szempontjából kardinális problémát jól detektálta, és azt is tudta, hogyan tüntesse fel úgy, hogy abból a betegnek a lehető legkisebb problémája származzon. Bár így a beteg az interpretáció szerint nem követett el jogosítést, az állambiztonság gyanakvását nem sikerült elaltatni, és a jelentés operatív szempontból értékesnek minősült.

Kaposvári és Marosi írásai azt mutatják, hogy azok az egyének, akik a jelentések lapjain feltűntek, már korábban az állambiztonság látókörébe kerültek, kórházi tartózkodásukra pedig az állambiztonság olyan időszakként tekintett, amely a potenciálisan kifejtett ellenséges tevékenységük gyakorlása és felderítése szempontjából egyaránt kihasználható volt. Így megfigyelésük – mind a kifejtett tevékenység, mind pedig a többi beteg ideológiai befolyásolása szempontjából – kulcskérdéssé vált. Ahogyan mindenkor előtt a kórház társadalmi tere olyan miliő volt, amelyben a SZER-hallgatáshoz és a vallásgyakorláshoz hasonló szokások, amelyek az intézményen kívül az egyének megtűrt magánügyeinek minősültek, már minimum gyanúsnak tűntek, mivel a többi betegre is szándékos vagy véletlen hatást gyakorolhattak. Emellett a megfigyelt betegek látogatóiról való beszámolók segítettek az állambiztonság számára feltárnival a tevékenységeket osztó személyek felderítését. A kórház mint társadalmi tér a privát és nyilvános funkciójának rétegzettsége miatt viszonylag könnyűvé tette a kezeli között történtek politikai szempontú értelmezését: egyszerűt a többi beteg miatt annyiban nyilvános tér volt, hogy a megfigyeltek nyilvános rendszerellenes viselkedését azonosíthatóvá tette; másrészről viszont annyiban privát térnek is számított, hogy a megfigyelt betegek látogatóiról automatikusan feltételezhető lehessen, hogy egymás közelebbi családi-baráti köréhez tartoznak. Ez a privát aspektus a hathatós és egyre kiterjedőbb társadalmi megfigyelés módszerei szempontjából igazán lényegesnek számít.

⁵² ÁBTL – 3.1.2. – M – 37256. „Kaposvári László” Jelentés, Győr, 1975. január 30. 23–24.

mított. Mivel az állambiztonság érdeklődését gyakran azok a személyek keltették fel, akik a már korábban gyanúsnak minősülők baráti körébe tartoztak, a beteglátogatók az állambiztonsági tekintet expanzióját is elősegítették.

Nemcsak a betegek viselkedése és látogatói túnnek fel a jelentések lapjain. „Lénárd Pál” és „Angyalföldi” titkosmegbízottak a szocialista egészségügy alapelvei szempontjából sokkal komplexebb problémákra mutatnak rá, amelyek ráadásul fel-fedik az orvosok és a betegek közös normaszegését.⁵³ Míg „Angyalföldi” arról írt részletesen, hogy a jól és valutában fizető jugoszláv betegek ellátása miatt miként mellőzik a tb-jogosult magyar betegeket a békéscsabai kórházban, addig „Lénárd Pál”, a székesfehérvári kórház neurológusa egy egyébként is rossz állapotban lévő betegét szerette volna leszállékoltni. Ehhez viszont nem a hivatalos utat vetette vele igénybe tartótisztje utasítására, hanem azt a több orvos megvesztegetésén alapuló módszert, amellyel már többeket rokkantosítottak, egészségkárosodás nélkül. Bár a két eset a feltárára kerülő probléma minőségét illetően különbözik, mindket-tőben olyan problémák kerültek a megfigyelési helyzet középpontjába, amely nagy vonalakban már ismert volt az állambiztonság előtt, a hálózati személynek pedig az a feladata, hogy ennek a nagy képnek az apró részleteit – nevekkel, helyszínekkel, időpontokkal – feltárja a tartótisztje előtt. Ezek olyan információk voltak, amelyek az intézményi és szakmai kapcsolatokkal bíró orvoshálózatok nélkül kifürkészhetet-tenek lettek volna. Az említett helyzetekben a kórház, amely az államszocializmus dolgozóinak jólétéért felelős mintaintézmény is lehetett volna, orvos és beteg vagy több orvos általi közös, cinkos kijátszását is lehetővé tevő helyszínként tűnik fel.

Az utóbbi öt esettel azt szerettem volna bizonyítani, hogy a kórház és a kórte-rem egyszerre voltak terek, amelyek adott esetben alkalmat biztosítottak ellenséges tevékenység kifejtésére, az ellenség elrejtésére, miközben ezek elfedését is lehetővé tehették volna. Ez a beláthatatlanság magából a kórház totális intézményi jellegéből fakadt. Ahogyan Erving Goffman kutatásának egyik sarkalatos pontjaként rávilágít, a kórházak és a hozzájuk hasonlító totális intézmények – börtönök, zárdák, iskolák –, mivel specializált társadalmi funkciójuk általában valamilyen korrigálásra, normához szoktatásra irányul, ezen funkció minél sikeresebb megvalósításához a kinti világra való rálátást a bent lakók elől, a bent gyakorlatok szemlélését pedig a társadalom falaikon kívül esők számára korlátozzák. A két társadalmi tér fizikai és mentális elkülönítése ráadásul az intézményen belüli szabályok, az össztársadal-mi normák átértékelését vagy felülírását is magába foglalta, emiatt ezek a helyek a társadalmi ellenőrzés funkciójukkal nem összekapcsolódó formáinak kizárá-sát

⁵³ Ezek a téma-k minden kettőjükönél visszatérők, de láasd pl.: ÁBTL – 3.1.2. – M – 39640 „Lénárd Pál” Jelentés, Székesfehérvár 1979. december 29. 12–20; ÁBTL-3.1.2-M-39489 „Angyalföldi” Jelentés, Békéscsaba, 1979. október 17. 23–29.

is jelentette.⁵⁴ Az orvos informátorok így a társadalmi tér egy olyan szegmensébe nyújthattak betekintést, amely közreműködésük nélkül az állambiztonság számára ellenőrizhetetlen volt. Ugyanakkor ez a beláthatatlanság igen nagy autonómiát adhatott nekik azzal kapcsolatban, hogy miről számolnak be és miről nem.⁵⁵

*

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy felvázoljam, az orvosok miként érvényesülték a társadalom fölötti hatalomgyakorlás egyik államszocializmusra jellemző intézménye, az állambiztonsági megfigyelés keretei között. A tőlük elvárt szakmai magatartás, a konkrét szaktudásuk és a munkájuk intézményes pozíciója alapján kirajzolódó képben az orvos egyszerre túnik fel a hálózati munka szempontjából – minden intézményes pozíciót, minden társadalmi beágyazottságát tekintve – kiváló szociális és viselkedési aspektusokkal bíró személyként. Ennek kihasználása azonban mégsem volt annyira egyértelmű a hírszerzői munka keretei között: bár az orvosok számos alkalommal nem tettek eleget az állambiztonságra jellemző ellenségekonstruálás kíváncsainak – amely némi szabadságot is adott nekik megfigyeltjeik jellemzése kapcsán –, teljesítményük így is értékelhetőnek minősült. Az állambiztonsági és orvosi működésmód között így létrejövő szürkezóna egyszerre jelöli azokat a társadalmi tereket, amelyek belátásához az előbbi ellenőrző hatalmi formának szüksége volt az utóbbi gyakorlóira, emellett pedig magának az orvosi tudásnak azt a minőségét, amely miatt az hozzáférhetetlenné vált más tudásrezsimék számára, így lehetővé téve gyakorlói számára bizonyos fokú társadalmi ellenállás megvalósítását.

Azt is igyekeztem érzékeltetni, hogy az orvosok és a tartótisztek közötti kapcsolat működése a Foucault által egy gyökeresen eltérő kontextusban leírt hatalmi működés sajátosságaival egybecsengve viszonyokon és intézményes pozíciókon keresztül fejtette ki a hatását. Az erősen hierarchizált hálózati munka keretei között ráadásul nemcsak a tartótiszt és az informátor közötti hatalmi viszony lépett fel, hanem az orvos társadalmi szerepe is érzékelte a hatását. Ez az állambiztonság keretei között az orvosok bizonyos fokig autonóm működésmódjára engedett következtetni, a későbbiekbén azonban ennél szélesebb körben is érdemes lesz az államszocialista egészségügyet érintő kutatásnak erre a problémakörre fókuszálnia és vizsgálat alá vennie, hogy a teljes mértékben államilag finanszírozott, állami alkalmazottakkal bíró egészségügyi rendszer mennyiben tudott az ellátás szintjén az államtól független társadalmi ellenőrzést megvalósítani.

⁵⁴ Goffman 1961: 1–125.

⁵⁵ Mi sem bizonyítja jobban ezt az autonómiát, mint hogy a kutatásom során egyetlen alkalommal sem találtam arra példát, hogy az orvosok által munkájuk során szerzett információkról szóló, korábban ismeretlen, operatív szempontból hasznos információt más hálózattal ellenőriztették volna. Pedig a fontos és új információk ilyen ellenőrzése gyakori volt.

1. táblázat

Név	Szakképzettség	Hálózati működésének helye	Születési éve	Hálózati minősítése
Viola	Pszichiáter	Budapest	1925	Ügynök
Tarkői	Háziórmos/ sebész	Eger	1925	Informátor
Marosi Pál	Belgyógyász	Pécs	1921	Ügynök
Orvos	Röntgenorvos	Budapest	1931	Ügynök
Siva	Háziórmos/ szemész	Kalocsa	1924	1958-ig: ügynök Utána: informátor
Szentendrei	Pszichiáter	Pomáz	1931	Informátor
Hegyi	Pszichiáter	Intapuszta	1922	Informátor
Kaposvári László	Pulmonológus	Sopron	1930	Titkosmegbízott
Angyalföldi	Belgyógyász	Békéscsaba	1950	Titkosmegbízott
Lénárd Pál	Neurológus	Székesfehérvár	1945	Titkosmegbízott

FORRÁSOK

1959. évi 8. tör. Az orvosi rendtartásról

11/1972. (VI. 30.) EüM rendelet az egészségügyi dolgozók rendtartásáról

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ÁBTL-2.8.1. – BM Vas Megyei RFK személyi gyűjtők.

ÁBTL – 3.1.1. – B – 84186 „Viola”

ÁBTL – 3.1.1. – B – 92993 „Tarkői”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 17361 „Marossi Pál”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 17764/1 „Orvos”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 18864/1 „Siva”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 31222 „Szentendrei”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 33556 „Hegyi”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 37256 „Kaposvári László”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 39489 „Angyalföldi”

ÁBTL – 3.1.2. – M – 39640 „Lénárd Pál”

ÁBTL – 4.1 – A – 3120. Ivanin, G. I. Az operatív pszichológia néhány kérdése. Moszkva, 1973.

ÁBTL – 4.1. – A – 3121. Láng György. Operatív pszichológia III. A hírszerzés hálózata vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései

ÁBTL – 4.1 – A – 4510. Horváth István. A pszichológia és szociálpszichológia felhasználása hálózati munkában. Szakdolgozat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Argejó Éva 2009: Az állambiztonsági tekintet legendája. *Korall* 37. 116–132.
- Balint, Michael 1955: The Doctor, The Patient, And The Illness. *The Lancet* (265.) 6866. 683–688.
- Bates, Vicoria 2017: Yesterday's Doctors: The Human Aspects of Medical Education in Britain, 1957–93. *Medical History* (61.) 1. 48–65.
- Benedek István 1962: *Aranyketrec*. Budapest, Medicina.
- Bernstein, Frances L. 2010: Behind the Closed Door. VD and Medical Secrecy in Early Soviet Medicine. In: Bernstein, Francis L. – Burton, Christopher – Healey, Dan (eds.): *Soviet Medicine: Culture, Practice and Science*. Northern Illinois University Press, DeKalb. 92–110.
- Betts, Paul 2010: *Within Walls: Private Life in the German Democratic Republic*. Oxford, Oxford University Press.
- Blum, Alan 2011: *The Grey Zone of Health and Illness*. Bristol–Chicago, Intellect.
- Bolgár Dániel 2011: A hatalom minden napjai. Azonosítási játék az államvédelemnél. 2000 (23.) 11. 3–13.
- Csikós, Gábor 2020: Countryside Modernized or Traumatized? Rural Mental Health in Hungary after the Collectivization of Agriculture. *Hiperborea* (7.) 1. 74–98.
- Deleuze, Gilles 2004: *Foucault*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Farádi László 1953: Dialektikus materializmus a gyakorló orvosi tevékenységen. *Katona-orvosi Szemle* (5.) 9. 817–822.
- Foucault, Michel 1977: *Discipline and Punish. The Birth of Prison*. New York, Vintage Books.
- Foucault, Michel 1980: The eye of power. In: Colin Gordon (ed.): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings. 1972–1977*. New York, Vintage Books. 146–65.
- Foucault, Michel 1994. *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. New York, Vintage Books.
- Foucault, Michel 2001: *Le pouvoir psychiatrique. Cours au Collège de France, 1973–1974*. Paris, Gallimard/Seuil. 267–299.
- Fülöp Tamás 1962: Néhány tókés ország egészségügyének szervezete. Az egészségügy nemzetközi szervei. Budapest, k. n.
- Goffman, Erving 1961: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York, Anchor Books.
- Gyarmati, György – Valuch, Tibor 2009: *Hungary under Soviet Domination*. New York, Columbia University Press.
- Hahn Géza 1960: *A magyar egészségügy története*. Budapest, Medicina.
- Hancock, Black Hawk 2018: Michel Foucault and the Problematics of Power: Theorizing DTCA and Medicalized Subjectivity. *The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine* (43.) 4. 439–468.
- Harmat Pál 1978: Az orvosi tekintély változása korunkban. *Orvosi Hetilap* (119.) 11. 32–35.
- Horkay László 1975: A társadalombiztosítás törvénykönyve. Budapest, Táncsics.
- Horváth Attila 1986: Orvosok – pedagógusok. *Valóság* (29.) 4. 59–67.
- Horváth, Sándor 2015: Life of an Agent: Re-Energizing Stalinism and Learning the Language of Collaboration after 1956 in Hungary. *Hungarian Historical Review* (4.) 1. 56–81.

- Horváth Sándor 2019: A helytörténetírás mint „szürke zóna” és kulturális ellenállás a szocialista korszakban. In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat – Kronosz – MTA Pécsi területi Bizottsága. 88–99.
- Hosking, Geoffrey 2013: Trust and Distrust in the USSR: An Overview. *The Slavonic and East European Review* (91.) 1. 1–25.
- Koltai Gábor 2019: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek*. Budapest, Korall.
- Kovai Melinda 2011: „Számlálatlan forró csókkal” – Állambiztonsági megfigyelés a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain. *Forrás* (43.) 7–8. 159–176.
- Kulcsár Rózsa 1990: *Foglalkozások presztizse*. Budapest, KSH.
- Kürti Emese 2018: *Glissando és húrtépés. Kortárs zene és neoavantgárd művészet az underground magánterekben, 1958–1970*. Budapest, L’Harmattan.
- Le Bonhomme, Fanny 2015: “Le Mur lui est monté à la tête” Construction du mur de Berlin et basculement dans la maladie (Berlin-Est, 1961–1968). *Le mouvement social* 253. 31–47.
- Light, Donald W. 2003: Universal Health Care: Lessons From the British Experience. *American Journal of Public Health* (93.) 1. 25–30.
- Losonczi Ágnes 1986: *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető.
- Lukáts Jenő 1971: Strukturális vizsgálódások a magyar orvostársadalomban. Az orvosi réteg helye, szerepe a társadalomban. *Politika-tudomány* (1.) 1–2. 73–110.
- Pearson, Anita 1995: Foucault and the Modern Medicine. *Nursing Inquiry* (2.) 2. 106–114.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 1956-os intézet.
- Szabó Ferenc 1973: *Orvosejtikai kérdésekéről*. Budapest, Medicina.
- Szalai Júlia 1986: *Az egészségügy betegségei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Vatulescu, Cristina 2010: *Police Aesthetics. Literature, Film and the Secret Police in Soviet Times*. Stanford, Stanford University Press.
- Verdery, Katherine 2008: *My Life as a Spy: Investigations in a Secret Police File*. Durham Duke University Press.
- Verdery, Katherine 2014: *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania’s Secret Police*. Budapest, CEU Press.

„A kommunista erkölcs védelmében...”

Szemelvények szexuális kihágások miatt indított
pártfegyelmi ügyekből

I. BEVEZETÉS

E fejezet olyan rendőrök és belügyminisztériumi dolgozók történeteivel foglalkozik, akiket a Magyar Szocialista Munkáspártból (MSZMP) való kizárással fenyegetve az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején a „kommunista erkölcs” megsérteése miatt pártfegyelmi bizottság elé citáltak – s többségüköt végül ki is zártak az MSZMP-ből. E téma iránti érdeklődésünket Tabajdi Gábor kellette fel, aki a *Budapest a titkosszolgálatok hálójában, 1945–1989* című könyvében a politikai rendőrség botránnyaival foglalkozó részben a következőkre hívta fel a figyelmet: „*A fennmaradt fegyelmi ügyek egy meghatározó része foglalkozott a homoszexualitás eseteivel. Rendőr járőrök, önkéntes rendőrök a város több pontján (a Klauzál téren, a Moszkva téri, a Baross téri nyilvános vécékben, a Városligetben) kaptak rajta titkosszolgálati munkatársakat »természetellenes fajtalanságon«. Az ilyen »cselekményekért« a Katonai Bírószág súlyos büntetéseket szabott ki, és ezek az ügyek a »lebukás«, a megbélyegzés mellett a testülettől történő azonnali elbocsátással jártak.*¹”

E megállapításból kiindulva tüztük célul, hogy közelebbről is megvizsgálunk néhány ilyen esetet, különös tekintettel arra, hogy korábbi levéltári kutatásaink során főként olyan ügyekkel találkoztunk, melyekben a rendőrök és/vagy titkosszolgálati munkatársak homoszexuális férfiak üldözésével vagy lebuktatásával foglalkoztak.² Bár természetesen nem meglepő, hogy köreikben is akadtak „homoszexuális érintettségűek”, lelepleződésük másfajta következményekkel járhatott, mint a nem MSZMP-tagok esetében. Vizsgálódásaink során egyszerűen arra szerettünk volna – legalább némi – fényt deríteni, hogyan kezelték a belügyi körökben azokat az eseteket, amikor belügyminisztériumi dolgozók voltak egyes homoszexuális cselekmények elkövetői, vajon eltérően ítélték-e meg a homoszexuális és a heteroszexuális „erkölctelenségeket”, és milyen érvekkel támasztották alá a pártból való kizárást szükségességét.

¹ Tabajdi 2015: 101.

² Takács – P. Tóth 2017; Takács – Kuhar – P. Tóth 2017; Takács 2018.

Tabajdi Gábor útmutatását követve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) a BM pártszerveinek iratai között kezdtük a keresést,³ s rá is bukkantunk néhány érdekes esetre. Ezek közül most négy olyan fegyelmi ügyet mutatunk be részletesebben, melyeknél a vizsgálat „természet elleni fajtalanság” elkövetése miatt indult. Ezen ügyek különböző pártbizottsági tárgyalásai során – az általunk korábban vizsgált bírósági tárgyalásokhoz hasonlóan – gyakran utaltak a „kommunista erkölcsre”, valamint annak megsértésére.

Mivel a „kommunista erkölcs” fogalmáról szóló részletes értekezésbe nem bocsátkozhatunk, mert ez szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, itt csupán a tárgyalt témaival – azaz a szexuális magatartásformákkal, viselkedéssel – kapcsolatos vonatkozásait emeljük ki röviden. A pártfegyelmik és pártkizárási irataiban ezek a magatartásformák normaszegésként értelmeződnek, méghozzá olyan normaszegésként, melyeket szankcionálni is szükségesnek ítélt meg a pártvezetés. Horuczi László⁴ például 1961-ben arra hívta fel a figyelmet a kommunista erkölcs kialakulásával kapcsolatban, hogy az még épp csak kibontakozik, „*ami pedig a régi erkölcsöt illeti, bár már megszűnőben van, de még nem tünt el*”.⁵ Ezért szükséges az „átnevelés”: ugyanis „*a kollektivizmus, mint erkölcsi követelmény az emberek számára azt írja elő, hogy céljaiknál és cselekedeteiknél az egyéni érdeket és célt egyeztessék össze a közösségi érdekkal és céllal*”.⁶ A kollektivizmus elsődleges célja az ember biológiai fennmaradásának biztosítása. A kommunista erkölcs alaptétele, hogy az egyén cselekedeteinek társadalmilag hasznosnak kell lennie. Ebben a keretrendszerben ráadásul az egyén boldogsága nem önmagából fakad: annak forrása is kizárolag a társadalmi hasznosságból eredhet. Ugyanakkor az erkölcs ellen vétőkkel szemben megértőnek kell lenni, mindig egyedileg kell elbírálni minden esetet, de a hibák felrovása és büntetése elengedhetetlen. Ez a nevelés alapeszköze.⁷ – Mindezek értelmében bármiféle egyéni érdektől vezérelt örömszerzés a szocialista, illetve a kommunista erkölccsel összeegyeztethetetlennek értelmezhetődött, ideértve azokat a szexuális gyakorlatokat és magatartásformákat is, melyeket nem tudtak vagy akartak társadalmi hasznosság tekintetében értékelni, vagy esetenként kifejezetten veszélyesnek vélték (például zsarolhatóság miatt).

³ Tabajdi Gáborral fölvettük a kapcsolatot: ő javasolta, hogy az „MNL OL 838 f. (MSZMP BM iratok) 8. csoport (fegyelmi ügyek) 6 ő.e.” aktával kezdjük a keresést.

⁴ Horuczi László 1968-ban „A családi-házassági-nemiségi kapcsolatok etikai problémái” címmel védte meg kandidátusi disszertációját a Magyar Tudományos Akadémia V. (Filozófiai Tudományok) osztályán, majd 1973 és 1989 között a szegedi József Attila Tudományegyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoport Filozófia Tanszékét vezette.

⁵ Horuczi 1961: 5.

⁶ Ibid.

⁷ Horuczi 1961.

A továbbiakban e fejezetben először olyan eseteket mutatunk be részletesebben, melyek során férfiakkal szexelő férfiakat idéztek különféle pártfegyelmi bizottságok elé. Ezt követően – egyfajta kontrasztként – átérünk az esetekre, melyek során heteroszexuális cselekmények szerepeltek a felnőtt kommunista erkölcs elleni „vétkek” között, esetenként más vádakkal együtt. Végül a tanulmány korlátainak ismertetésével és figyelembevételével levonjuk következtetéseinket.

II. FÉRFIAKKAL SZEXELŐ FÉRFIAK

II.1. Aki tudta, hogy „az Imre fürdőben meg lehet ismerkedni férfiakkal”

Boros Iván⁸ (született 1928-ban, szegényparaszt származású, eredeti foglalkozása cipészszegéd, iskolai végzettsége Kertészeti Főiskola; nőtlen) 1959. január 29-től dolgozott a BM-ben és 1952 óta volt párttag. BM polgári alkalmazott ügye a fennmaradt levéltári dokumentumok alapján röviden így foglalható össze:

Boros elvtárs 1953-54-ben nehéz anyagi körülmények között élt. A tanulmányi segélyből még élelmezését sem tudta fedezni. Egyik diáktársa elmondotta, hogy az Imre fürdőben meg lehet ismerkedni férfiakkal, akik jó pénzt fizetnek. Ezután ő is megismerkedett a fürdőben egy Pálos Imre nevezetű személyvel. Pálos felvitte a lakására, ahol ettek, ittak, majd utána természetellenesen nemileg közösültek. Azóta Pálossal alkalom adtán találkoztak, utoljára ez év januárjában voltak együtt. A főiskolán később rendeződött anyagi helyzete 230 ft. tanulmányi segélyt kapott, ennek ellenére folytatta a cselekményét. Később szintén az Imre fürdőben ismerkedett meg dr. Hárs Tamással, feljárt Hárs lakására és vele szintén természetellenesen fajtalankodott.

1959. március 19-én ittas állapotban egy előtte teljesen ismeretlen férfivel ismerkedett meg a Moszkva téri nyilvános WC-ben, ahol cselekvés közben a rendőr tettenérte. Boros elvtárs a vizsgálat során beismerte, hogy 1953-54 óta homoszexuális hajlamai vannak. Cselekedetét elítéli, tudatában van annak, hogy ez nem összeegyeztethető a kommunista erkölccsel, nem fér össze a párttagsággal.⁹

1959. május 27-én a BM II/10-E alapszervezet vezetőségi ülésén, melyen az érintetten kívül csupán három vezetőségi tag vett részt, olyan mélyreható részletekkel tárgyalta meg Boros Iván fajtalankodási ügyét, hogy a jegyzőkönyvből még az

⁸ A természet elleni fajtalansággal vádolt szereplők neveit minden esetben megváltoztattuk, az „elkövetők” beazonosíthatóságának elkerülése érdekében.

⁹ MNL OL 838f.8. 96.e. Belügyminisztérium. II/10-E. Alapszervezet. Határozati javaslat (1959. május 28.) 1.

is kiderült, hogy Boros „*pERVERZITÁSA AZ, HOGY VÉGBÉLEN KERESZTÜL KÖZÖSÜL FÉRFIAKKAL, UGYANAKKOR AZT SZERETI LEGJOBBAN, HOGYHA ÖT LESZOPJÁK*”.¹⁰ Boros e tárgyalás során elismerte, hogy hibázott: „*ERKÖLCSI ÉLETEM NEM ÖSSZEEGYEZTETHETŐ A TÁRSADALMI ÉS A KOMMUNISTA ERKÖLCCSEL, CSELEKEDETEIMET NEM TARTOM HELYESNEK, ÉS NEM FÉR ÖSSZE PÁRTTAGSÁGGAL.*”¹¹ Kiútként pedig a házasságkötés lehetőségét említette: „*Ügy érzem, hogy ebből a fertőből ki tudok kerülni és meg tudok változni, szeretnék családi életet alapítani, érdeklődtem is ez irányban, Bajorné elvtársnőnek el is mondtam, hogy Matókné elvtársnő tetszik nekem, s elvenném feleségül. Bajorné megígérte, hogy megismertet vele, de ez nem történt meg.*”¹² Az ülés a pártból való kizárási javaslatról szóló határozattal zárult, mely ellen Boros nem emelt kifogást: csak azt kérte, hogy amennyiben mód van rá, ne kötelezzék a kizárást tárgyaló taggyűlésen való részvételre. E kérelmények a vezetőség helyt is adott, így Borosnak nem kellett személyesen végighallgatnia a – vezetőség által előző nap hozott kizárási javaslatot egyhangúan támogató – május 28-i taggyűlés hozzájárulásait.

A hozzájárulók közül Gremen elvtárs elismeréssel nyilatkozott Boros munkájáról, de szerinte a jó minőségű munkavégzés ellenére sem maradhat a Belügyminisztériumban. Az erkölcsrendészeti osztályon szerzett korábbi tapasztalatai alapján úgy látta ugyanis, hogy „*ilyen esetben nincs megállás. Boros 5 év óta ilyen ferde módon elegíti ki szükségleleteit. Odáig süllyedt, hogy ismeretlen emberekkel alkalmi kapcsolatot teremtsen. Egyetértek a pártvezetőség határozatával. És azzal, hogy nem tagja a pártnak, nem BM. dolgozó, azzal még megváltozhat és becsületes dolgozója lehet a társadalomnak. Mint embert sajnálni lehet, de nem a mi feladatunk, hogy más útra tereljük. Az ilyenek könnyű jellemek, megvásárolhatók, és ezáltal nem megbízhatók.*”¹³ Ugyanakkor Meskóné elvtársnő orvosi beavatkozást sürgetett: „*ne hagyjuk szabadon futni, hanem hassunk oda, hogy kerüljön orvosi kezelés alá*”,¹⁴ míg Ulbert elvtárs szerint „*Más orvoslása nincs a dolognak, minthogy nyilvántartásba veszik*”.¹⁵

Az 1959. május 28-án hozott kizárási javaslat indoklása szerint Boros hivatalból üldözendő bűncselekményt követett el: a hozzá hasonló emberek „*nem válogatósak, fiatal, idős egyaránt érdekes hajlamuk kielégítésére. A fiatalokat fertőzik, ezért csele-*

¹⁰ MNL OL 838f.8. 96.e. Jegyzőkönyv a Belügyminisztérium. II/10-E. Alapszervezet vezetőségi üléséről (1959. május 27.) 1.

¹¹ MNL OL 838f.8. 96.e. Jegyzőkönyv a Belügyminisztérium. II/10-E. Alapszervezet vezetőségi üléséről (1959. május 27.) 2.

¹² Ibid.

¹³ MNL OL 838f.8. 96.e. Jegyzőkönyv a Belügyminisztérium. II/10-E. Alapszervezet taggyűléseről (1959. május 28.) 1.

¹⁴ MNL OL 838f.8. 96.e. Jegyzőkönyv a Belügyminisztérium. II/10-E. Alapszervezet taggyűléseről (1959. május 28.) 2.

¹⁵ Ibid.

*kedetük társadalmilag veszélyes.*¹⁶ Fontos érvként szolgált a zsarolhatóság is: „*Ezek az emberek nem megbízhatók éppen a homoszexuális hajlamukon keresztül könnyen megvásárolhatók, mivel nem egészségesek – sem testileg, sem lelkileg – könnyen ellátszéggé válhatnak. Ez a hajlam nem összeegyeztethető a kommunista erkölccsel, a párttagsággal, mivel ezek rontják pártunk erkölcsi morálját. Boros elvtárs 5 éve éli ezt a természetellenes életet, és nincs semmi biztosíték arra, hogy e fertőzésből kikerüljön. Mélységes súlyedését bizonyítja az a tény, hogy arra is képes, hogy nyilvános WC-ben elégítse ki szexuális érzelmeit, teljesen ismeretlen férfiakkal.*¹⁷ S bár azt is hangsúlyozták, hogy „cselekedetét őszintén elmondotta, munkáját szorgalmasan, becsületesen és jól végzi, munkája és magatartása ellen ezideig semmi kifogás nem merült fel”,¹⁸ végül arra jutottak, hogy „*jó munkája nem mentség arra, hogy vele szemben elnézően foglalunk állást.*¹⁹

II. 2. Aki évek óta érezte „homoxekszuális” [sic!] hajlamait

Boltos Péter rendőrfőhadnagy (született 1918-ban, szegényparaszt származású, nős, egy gyermeké van; 1945 óta dolgozott a Belügyminisztériumban, 1948 óta párttag) ügyét a következőképpen foglalhatjuk össze:

1959. augusztus 1.-én Boltos Péter r. hdgy. kb. 20 h-kor lement a Vidám Borozó Vendéglőbe, itt fröccsöt ivott. 20.30 h-kor a vendéglőbe érkezett Krehács József budapesti lakos, akivel Boltos r. hdgy. 1956 óta baráti kapcsolatot tart. A vendéglőben ezután együtt ittak. Innen 21.00 h-után átmentek az Ádám büfébe, ahol még 2-2 fröccsöt fogyasztottak. Záróra után elindultak haza. A Kisdiófa utcában Boltos r. hdgy. átadtott Krehácsnak egy 11 darabból álló Zichy pornográf képsorozatot,²⁰ közben a Klauzál térré értek, ahol leültek az egyik padra. Itt Krehács visszaadta a képeket, utána Boltos r. hdgy. elkezdte őt tapogatni. Császár Mihály r. szkv.-nak augusztus 2-án 0:15 h-kor szolgálata teljesítése közben feltűnt gyanús viselkedésük, ezért igazolásra szólította fel őket. Boltos a BM. igazolványával igazolta magát. Császár r. szkv. ezután tovább folytatta újtát, közben elhatározta, hogy később vissza fog térni, mivel mindenkit személy

¹⁶ MNL OL 838f.8. 96.e. Belügyminisztérium. II/10-E. Alapszervezet. Határozati javaslat (1959. május 28.) 1.

¹⁷ MNL OL 838f.8. 96.e. Belügyminisztérium. II/10-E. Alapszervezet. Határozati javaslat (1959. május 28.) 2.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Zichy Mihály erotikus rajzainak a többsége heteroszexuális témákat mutat be, de akad köztük nem kifejezetten heteroszexuális szexet bemutató kép is. Lásd például: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Erotic_art_of_Mih%C3%A1ly_Zichy

viselkedését gyanúsnak találta. Császár r. szkv. eltávozása után Boltos r. hdgy. ismét elkezdte simogatni Krehácsot, majd kivette annak nemiszervét. Császár r. szkv. 00:45 h-kor érkezett vissza, majd pár perces megfigyelés után látta, hogy Boltos r. hdgy. Kreháccsal természetellenesen fajtalankodik.

Boltos Péter r. hdgy. a vizsgálat során beismerte, hogy 1955 óta érzi homósexuális [sic!] hajlamait. Ekkor fordult elő először, hogy egy férfit ittasan felvitt a lakására, arra nem emlékszik, hogy ott mi történt.

Elismerte, hogy Kreháccsal megkísérte a természetellenes fajtalankodást, de állítása szerint erre nem került sor, a rendőri beavatkozás miatt, ugyanakkor ezt állítja Krehács is. Császár r. szkv. Boltos r. hdgy. és Krehács állításával szemben határozottan állítja, hogy pár perces figyelése alatt látta, kettőjük közötti természetellenes fajtalankodás megtörtént. Különösen meggyőződött erről, amikor fokusz lámpával rájuk világított, mire szétugrottak, Krehács pedig hímvesszőjét előtte tette el.²¹

Az 1959. szeptember 14-i jegyzőkönyv szerint a BM II/10-a alapszervezet Fegyelmi Bizottsága több kérdést is feltett Boltosnak. Többek között megkérdeztek, hogy „*Ha tudta, hogy ilyen irányú hajlamai vannak, miért nem vetette fel a szakmai vezetésnek és a Pártnak, akiktől segítséget kért volna?*”,²² valamint arról is érdeklődtek, hogy szerinte „az általa elkövetett cselekmények összeegyeztethetők a kommunista erkölccsel”,²³ és „*a családi helyzetét hogy[an] akarja rendbe hozni.*”²⁴ Boltos úgy válaszolt, hogy nem tartja összeegyeztethetőnek e cselekményét a kommunista erkölccsel, és azzal védekezett, hogy csak akkor van homoszexuális késztetése, ha iszik, és ha lenne erre valamilyen orvosi kezelés, akkor azt igénybe venné. Majd a családi élete rendezésével kapcsolatban hozzátette: „*Megmondtam a feleségemnek, hogy mi a helyzet, nagyon sírt, de nem válunk el. Azt mondta, hogy ha nem szeretem, hagyjam ott, de én mondtam, hogy ilyesmi nem áll fenn.*”²⁵

A hozzászólók közül Tímárné párttitkár elvtársnő kiemelte, hogy „*le kell szokni erről a rossz szokásáról és rendes családi életet élni*”.²⁶ Szabó szervezőtitkár elvtárs szerint is mindez csak elhatározás kérdése: „*Ezt a hibát csak úgy lehet helyrehozni, ha leszokik róla és erősen elhatározza magát, hogy rendes családi életet él. [...] Arra orvosi gyógyszer nincs, csak erős akarat.*”²⁷

²¹ MNL OL 838f.8. 76.e. MSZMP. BM szervezet II. Főosztály Pártbizottsága – A II. Főosztály PB. Fegyelmi Bizottság Határozati javaslata.

²² MNL OL 838f.8. 76.e. Jegyzőkönyv (1959. szeptember 14.) 1.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ MNL OL 838f.8. 76.e. Jegyzőkönyv (1959. szeptember 14.) 2.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

Az 1952. szeptember 22-én megtartott rendkívüli pártalapszervezeti taggyűlésen Tóth Erzsébet elvtársnő amolyan „burzsoá betegségként” értelmezve a homoszexualitást elmondta például, hogy „*amikor a tagság tudomására jutott, nem mint komikus dolgot fogtuk fel, hanem tragikusan. Eddig munkásoknál ilyen betegség nem fordult elő.* Boltos Péter régi BM. dolgozó [és] régi párttag, úgyhogy fájó szívvel járulok hozzá a pártból való kizáráshoz. Tudjuk azt, hogy köztünk ilyen nem maradhat. Eb-ből az a tanulság, hogy jobban meg kell ismerni az elvtársakat. Talán ha tudunk Boltos Péter betegségéről előbb, tudunk rajta segíteni.”²⁸

Majd egy másik hozzászóló, Gavruca elvtárs a homoszexuálisok zsarolhatóságát vetette fel a kizáras melletti érvként: „*Én is azt mondom, hogy gyenge jellemű ember és mint ilyen sem a pártban, sem a Belügyminisztériumban nincs helye. Az ilyen embereket tudja az ellenség legkönyebbé beszervezni.*”²⁹

Mindez összhangban állt az alapszervezet vezetőségének javaslatában kifejtett gondolatokkal a Párt és a kommunista erkölcs viszonyáról: az MSZMP „*a munkásosztály élcsapata, a dolgozó nép pártja. Mint élcsapatnak a Párt követelményeket állít a párttagság elé, amelyeket köteles minden párttag teljesíteni. A párttag kötelessége örködni a Párt politikai ideológiai szervezeti egységén. minden párttagnak kötelessége a kommunista erkölcs szabályait, normáit betartani. Kötelesek vagyunk mindannyian a Párt tisztságára éberen örködni, s megvédeni minden erkölcsstelen, korrupt oda nem való elemektől. S ilyen szempontból kell nekünk is ebben az ügyben döntenünk.*”³⁰ Emellett már ebben a dokumentumban is szerepelt az alapszervezeti vezetőség erkölcsös életvitelre vonatkozó tanácsa: „*a vezetőségi ülésen, amikor közölte Boltos elvtárssal az alapszervezet vezetőségének határozati javaslatát, tanácsot adtunk elkövetkezendő életére vonatkozóan. Mégpedig olyan értelemben, hogy elsősorban erős akarattal igyekezzen beteges hajlamát leküzdeni, valamint azt, hogy a népgazdaság bármely területén, ahol dolgozni fog, legjobb képessége és képzettsége szerint végezze el feladatát.*”³¹ Végül a taggyűlés egyhangúan megszavazta Boltos Péter pártból való kizárasát, és a jelenlevők elénekelték az internacionálét.

II. 3. Akit a Katonai Bíróság felfüggesztett szabadságvesztésre ítélt

Gál Frigyes rendőr főtörzsőrmester (született 1926-ban, nős, két gyermeké van, iskolai végzettsége: három gimnázium, polgári foglalkozása: földműves) ügye röviden így foglalható össze:

²⁸ MNL OL 838f.8. 76.e. Jegyzőkönyv rendkívüli taggyűlésről (1959. szeptember 22.) 2.

²⁹ MNL OL 838f.8. 76.e. Jegyzőkönyv rendkívüli taggyűlésről (1959. szeptember 22.) 4.

³⁰ MNL OL 838f.8. 76.e. A II/10-a alapszervezet vezetőségének javaslata (IX.22.)

³¹ Ibid.

1957 óta több ismeretlen férfivel, beismérő vallomása szerint 7-8 személytel, létesített homoszexuális viszonyt. 1961. szeptember elején váltak ismertté tettei, amikor a II./8. osztályon egy általa előállított személy felismerte benne társát, aki a szexuális kapcsolata volt. Gál Frigyest cselekményéért a testület kötelékéből elbocsátották, a Budapesti Katonai Bíróság pedig természet elleni fajtalanság bűntette miatt 1961. október 21-én hozott ítéletével 5 hónapi 3 év próbaidőre felfüggesztett börtönre és 1500 forint pénzbüntetésre ítélte.³²

Gál a Katonai Ügyészségen tett tanúvallomásában ismertette „homoszexuális karríjerje” részleteit, melynek kezdete egy labdarúgó-mérkőzéshez kötődött. Elmondása szerint 1957-től – azaz 31 éves korától – kezdve érezte, hogy „*a férfiakkal való nemi viszonyra hajlamos*”.³³ minden úgy kezdődött, hogy a Néstadionba indult egy labdarúgó-mérkőzésre, de jegye még nem volt, ezért a stadion előtt megszólított egy férfit, hogy jegy után érdeklődjön tőle, és sikerült is e férfitől jegyet vásárolnia. Ezután együtt végignézték a mérkőzést, majd a Városligetbe mentek, ahol „*a férfi felajánlotta, hogy vele nemi viszonyt létesítsek*”,³⁴ és Gál engedett e kérésnek. Ezt követően két évig tudta tartóztatni magát, de aztán 1959-ben a Széchenyi fürdőben ismét elgyengült. Ám, ahogy beszámolójából kiderül, az általa megközelített férfi épp egy rendőr volt, aki aztán fől is jelentette őt: „*egy mellettem fürdőző férfit hatalról átkaroltam és magamhoz szorítottam. Célom az volt ezzel, hogy vele szexuális viszonyt létesítsek. A férfi erre nem volt hajlandó, kiment, felöltözött, és ekkor láttam, hogy rendőr tizedes egyenruhában van. Igazoltatás következtében a férfi engem feljelentett, azonban a kivizsgálás során az esetet letagadtam és nem nyert bizonyítást.*”³⁵ Ez a kellemetlenség azonban nem szegte kedvét, később visszatérít még a Széchenyi-be: például 1960-ban is itt ismerkedett meg „*egy ismeretlen nevű férfivel [...] aki vel később a Városligetbe mentek, és egymással fajtalankodtak.*”³⁶

Gált az MSZMP-ből csak azután zárták ki, miután a Budapesti Katonai Bíróságon 1961. október 31-én hozott jogerős ítéletben megállapították bűnösséget természet elleni fajtalanság bűntettében. Az ítélethozatal során súlyosbító körülményeket számított a többrendbeli elkövetés, valamint az, hogy a cselekményeket a vádlott rendőrként követte el. Enyhítő körülményként értékelték ugyanakkor beismérő vallomását és büntetetlen előéletét. Emellett figyelembe vették azt is, hogy „*bűncselekményeinek elkövetése miatt a rendőrség állományából elbocsátották, és ez már*

³² MNL OL 838f.8. 76.e. BM Pártbizottság Fegyelmi Bizottság. Határozati javaslat [XY] fegyelmi ügyében. (1961. november 27.) 1.

³³ MNL OL 838f.8. 76.e. Budapesti Katonai Ügyészség, B. VII.058/1961. Jegyzőkönyv (1961. szeptember 15.) 3.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ MNL OL 838f.8. 76.e. Budapesti Katonai Bíróság B. 4.01.03/1961. ítélete (1961. október 31.)

hátrányosan érintette. Nős, két kiskorú gyermek eltartásáról kell gondoskodnia.”³⁷ A fő büntetésként kiszabott öthavi börtönbüntetést háromévi próbaidőre felfüggesztették arra hivatkozva, hogy ezt az „elkövetett bűncselekmények tárgyi súlya, társsadalomra veszélyessége lehetővé tette”.³⁸ A bíróság érvélése szerint a „dolgozó nép osztályához tartozó első alkalommal bűncselekményt elkövető vádlottal szemben egy felfüggesztett szabadságvesztés büntetés is el fogja érni a büntetés általános célját.”³⁹ Gálra mellékbüntetésként 1500 forint pénzbírságot is kiróttak azzal az indokkal, hogy a „pénzmellékbüntetés hathatosabban visszatartja vádlottat újabb bűncselekmény elkövetésétől” (itt érdemes megjegyezni, hogy a rendőrségtől való elbocsátása után a húsértékesítő vállalatnál kezdett dolgozni, és havi jövedelme 1700 forint volt).⁴⁰ Az ítélet összességében nem tekinthető igazán szigorúnak, ugyanakkor a bíróság szerint a kiszabott büntetés arányban állt az elkövetett bűncselekmény súlyával, és alkalmas volt „a vádlott nevelésére, másoknak hasonló bűncselekmény elkövetésétől való visszatartására.”⁴¹ Korábbi vizsgálataink alapján az is elmondható, hogy a termésszet elleni fajtalanság elkövetésével vádolt civilek is hasonló büntetéseket kaptak (különösen büntetlen előlet, megfelelő – azaz munkás/paraszti – származás és az elkövetők közötti nem túl jelentős korkülönbség esetén).⁴²

Amikor az MSZMP BM II/8 D. Pártalapszervezet rendkívüli taggyűlése egyhangúlag úgy szavazott, hogy Gált ki kell zárni a pártból, az indokok között a „komunista erkölcsbe ütköző cselekmények” elkövetése mellett kiemelten szerepelt megbízhatatlansága: „Mind politikai, mind rendőri szakmai szempontból beteges hajlamú egyéniségek megbízhatatlanságát bizonyítja, hogy élvhajhászása más – a társadalomra káros – bűnöző személlyel is kapcsolatba hozta, akivel szemben a későbbiek során eljárni volt köteles.”⁴³

II. 4. Aki „ziüllésnek adta magát”

Magos László rendőr hadnagy (született 1925-ben, paraszti származású, foglalkozása: ácssegéd, iskolai végzettsége: 6 elemi, párttag 1945 óta, nős, öt gyermeké van) fegyelmi ügyének lényege akár a következő egy mondatban is összefoglalható: Magos „ziüllésnek adta magát, és odáig süllyedt, hogy a portyázó segédrendőrök tetten érték,

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Takács – P. Tóth 2017: 78.

⁴³ MNL OL 838f.8. 7ő.e. BM Pártbizottság Fegyelmi Bizottság. Határozati javaslat [XY] fegyelmi ügyében. (1961. november 27.) 2.

amikor egy beteges hajlamú férfivel fajtalankodott”.⁴⁴ A „züllés” mibenlétéét a BM Pártbizottság Fegyelmi Bizottsága részletesen is tárgyalta 1959. december 28-i ülésén, ahol kiemelték, hogy „nem egyik napról a másikra süllyedt a fajtalankodásig”:⁴⁵

Családi élete hosszú idő óta rendezetlen. Ötgyermekes családapa létre idegen nőt tartott, fizetésének nagy részét arra költötte, családjával nem törődik, stb. Továbbá 1959. április 29-én az egyik nyilvános vécében a segédrendőrok tetten érték, amikor egy idegen férfi Magos nemi szervét a szájában tartotta. [...] Magossal mind szakmai, mind pártvonalon több esetben foglalkoztak, de eredménytelenül nem változtatott helytelen életmódján.⁴⁶

A levéltári dokumentumokból az is kiderült, hogy Magost a II/9-a alapszervezet taggyűlése már 1959. augusztus 6-án kizárta a pártból.⁴⁷ Ám az MSZMP Pártbizottság, BM II-es Főosztály Fegyelmi Bizottsága szeptember 7-én a taggyűlés határozatát „szigorú megrovásra” enyhítette, mivel Magos heteroszexuális kicsapongásait épp a homoszexuális hajlam hiányának bizonyítékaként ítélték meg:

Magos elvtárs öt gyermekes családapa ennek ellenére kicsapongó életmódot folytatott, családját elhanyagolta, és fizetését idegen nőkkel elmulatta. Ezen kívül 1959. április 29-én a Thököly út 6. szám előtt lévő nyilvános vécében hajnali öt órakor összeakadt egy homoszexuális személlyel, aki Magos László nemi szervét a szájába vette. [...]

A fajtalankodás tényét [a másik férfi] elismerte, Magos azonban tagadta és arra hivatkozik, hogy ittás állapotban volt és hányingere miatt tartózkodott a vécében. Ugyanakkor a két önkéntes rendőr látta, hogy a fajtalankodás megtörtént.

A fegyelmi bizottság a pártbüntetés enyhítésénél azt vette figyelembe, hogy Magos ittás állapotban volt, amit elismeri maga, [a másik férfi] és a két önkéntes rendőr is. Semmiéle bizonyítékot a vizsgálat arra vonatkozóan nem mutat ki, hogy Magosnál a fajtalankodás beteges hajlam lenne, sőt az a tény, hogy felesége, öt gyermeke van, emellett még idegen nőkkel is szexuális viszonyt folytatott, ennek az ellenkezőjét támasztja alá.⁴⁸

⁴⁴ MNL OL 838f.8. 76.e. BM. Pártbizottság Fegyelmi Bizottsága [XY] volt r.hdg. fegyelmi ügye (1959. december 28.) 1.

⁴⁵ MNL OL 838f.8. 76.e. BM. Pártbizottság Fegyelmi Bizottsága [XY] volt r.hdg. fegyelmi ügye (1959. december 28.) 2.

⁴⁶ MNL OL 838f.8. 76.e. BM. Pártbizottság Fegyelmi Bizottsága [XY] volt r.hdg. fegyelmi ügye (1959. december 28.) 1.

⁴⁷ MNL OL 838f.8. 76.e. Belügyminisztérium. II/9-a. alapszervezet. Kivonat az 1959. augusztus 6-án a II/9a alapszerv taggyűlesi jegyzőkönyvéből.

⁴⁸ MNL OL 838f.8. 76.e. MSZMP Pártbizottság, BM II-es Főosztály Fegyelmi Bizottsága. Határozat. (1959. szeptember 7.)

Ennek az enyhébb megítélésnek a megkérdőjelezésére került sor december 28-án, amikor a korábbi heteroszexuális kicsapongásokat és a nyilvános vécében elkövetett „homoszexuális cselekményt” egy egységes züllési folyamat részeként értelmezték. Ekkor a Fegyelmi Bizottság elnöke a párt Végrrehajtó Bizottságának korábbi kizárási határozata megerősítésén túl Magos szolgálati lakásának kisebbre cserélését és gyermekei állami gondozásba vételét is javasolta a következő indokok alapján:

Beigazoltnak látjuk Magos kizáráásának elsődleges okát, a fajtalankodást, amit véleményünk szerint szorosan összefüggésben kell vizsgálni, nevezet jellemével, erkölcsi arculatával, összes körülményeivel, ami egészében alkalmatlanná teszi őt arra, hogy párttag legyen. [...] Családi körülményei megbotránkoztatást vált ki lakókörnyezetében, feleségtől különváltan él. Három gyereke van vidéken, feleségével, kettő vele van. Ő 24-ezik, addig gyerekei magukra vannak hagyva hideg lakásban, hideg koszton, és ennek ellenére is megtesszi, hogy szolgálat letelté után nem hazamegy, hanem nő után futkos és továbbra is iszik. Gyerekei márás a ház, az utca rémei, s előbb-utóbb a fiatal-korúak bíróságán kötnek ki.

A Fővárosi Vízműveknél – a BM-re való tekintettel – csoportparancsnoki funkcióba helyezték, de lerészegedése és nőügyei miatt onnan leváltották, és másik csoporthoz helyezték át beosztottként, mert már ott is szerelmi viszonyt kezdett egy férjes és gyerek nővel, és rendszeresen iszik. [...] A BM-től kapott gyönyörű kétszobás összkomfortos lakásuk úgy néz ki, mint az istálló. Az ablakok ki vannak törve, a falak le vannak verve, az egész lakást ellepi a piszok, és megzavarják állandóan a ház rendjét.

Mindez felháborítja a ház, sőt a környező lakókat, különös tekintettel arra, hogy ott sok BM beosztott lakik, akik tudják, hogy a BM-től kapta a lakást, és azt is tudják, hogy sok becsületes BM dolgozónak nincs lakása. [...] Fentiekre való tekintettel javaslom, hogy az illetékes szerveink tegyenek lépésetek egyrészt olyan irányban, hogy adjanak neki egy másik kisebb lakást, másrészt gyermekéit vegyék állami gondozásba, mert fennáll a veszélye annak, hogy rossz irányban fejlődnek.⁴⁹

Magos pártkizárási ügyének dokumentumai között megtalálhatók azok a meghallgatási jegyzőkönyvek is, melyeket a nyilvános vécébeli tettenérés után a VII. kerületi Rendőrfőkapitányságon vettek fel 1959. május 16-án a tettenréést levezénylő rendőr őrmesterrel, a vécét – illetve a vécében – figyelő két önkéntes rendőrrel és a homoszexuális cselekmény másik résznevőjével. E vallomások jól dokumentálják az 1950-es évekre jellemző rendőri gyakorlatokat, melyek a nyilvános

⁴⁹ MNL OL 838f.8. 7ő.e. BM. Pártbizottság Fegyelmi Bizottsága [XY] volt r.hdg. fegyelmi ügye (1959. december 28.) 1–2.

vécék és egyéb homoszexuális találkozóhelyek rendszeres felügyeletét tűzték ki célul.⁵⁰ A tettenérés részleteiről Csombok Bálint rendőr őrmester a következőképpen számolt be:

1959. április 29-én éjjel szolgálatban indultam ki két önkéntes rendőrrel körzetembe. Éjjel 0 óra 50 perckor a Thököly utca 6 szám alatt a ház előtti földalatti nyilvános WC-ben leküldtem Könnye Géza és Seres Nándor önkéntes rendőröket, figyeljék meg, a vécében tartózkodók között van-e homoszexuális személy, illetve folytatnak-e ott természetellenes fajtalankodást. Kb. 20 perc múlva Könnye Géza önkéntes rendőr hozzám szaladt, és közölte velem, hogy WC-ben két férfi személyt találtak, kiknél hosszabb figyelés után megállapították, hogy az egyik férfi személy a másik férfi személynek a nemi szervét szájában tartotta. Egyben jelentette, hogy igazolatás alkalmával az egyik személy rendőr hadnagyként mutatkozott be. Amikor a vécéből a két személyt az önkéntes rendőrök felhozták, igazolásra szólítottam fel őket. Az igazolás alkalmával megállapítottam, hogy az egyik személy Magos László rendőrhadnagy, míg a másik [X.Y.] műtő. Az önkéntes rendőrok jelentése szerint a rendőr hadnagy állt, a másik pedig guggolt vagy térddepelt. Megjegyezni kívánom, hogy az igazolatás alkalmával észreverttem, illetve figyelmeztettem mindenkit személyt, hogy nadrágiukat elől gombolják be, mert nyitva van. [...] a hadnagyot leigazolás után elengedtem. A polgári személyt is szabadon bocsátottam [aki] [m]ielőtt [...] elengedtem volna, könörgött, hogy a munkahelyével ne tudassam a megtörtént cselekményt.⁵¹

Emellett érdemes felidézni „a polgári személy” vallomásának egyes részeit is, melyek rávilágítanak arra, hogy ebben az időszakban miként jöhettek létre homoszexuális találkozások:

...hazafelé tartva a Dózsa György úton bementem egy vendéglőbe, ahol kétszer két deci bort fogyasztottam. Ezután lejöttem a 24-es villamos megállójához, ahol lementem az ott lévő föld alatti vécébe. Ott láttam egy férfit, aki akkor még vizelt, és később felém fordult, nemi szervét mutatva. Amikor felém fordult, megfogtam a nemi szervét, mely ellen az illető személy nem tiltakozott. Ezután én leguggoltam, és az illető személy nemi szervét számba vettem. Már majdnem kész voltunk, amikor két önkéntes rendőr ezen helyzetben talált bennünket, majd én hirtelen felugrottam és cigarettámat kerestem. A két önkéntes rendőr igazolásra szólított fel bennünket, amelynek én azonnal eleget is tettem [...]. Az igazolatás után engemet előállítottak a Rottenbiller utcai őrsre, ahonnét az adataim felvétele után elbocsátottak. [...]

⁵⁰ E gyakorlatokkal korábbi vizsgálataink során is foglalkoztunk: Takács – P. Tóth 2017: 75–76; Takács – Kuhar – P. Tóth 2017; Takács 2018.

⁵¹ MNL OL 838f.8. 76.e. BM. Fegyelmi Osztály, Meghallgatási jegyzőkönyv.

Kérdés: Milyen beszélgetés folyt le öönök között Magossal?

Válasz: Egyetlen szót sem szoltunk egymáshoz egész idő alatt.

Kérdés: Miről tudta, hogy Magos elfogadja a maga közeledését anélkül, hogy egy szót sem szólának egymáshoz?

Válasz: Először is onnan, hogy nem sietett fel, hanem ott várta. Másodszor, mint ahogyan már említtettem, hogy felém fordult. Harmadszor pedig onnan, hogy amikor a hímvesszőjét megfogtam, az meg volt merevedve.

Kérdés: Ellenszolgáltatás merült-e fel, akár az Ön, akár Magos részéről a viszonnyal kapcsolatban.

Válasz: Nem merült fel, mivel nem is beszélgettünk.

Kérdés: Ismerte-e Magost előzőleg már akár látásból is, hogy tudta-e azt, hogy Magos milyen viszonyra hajlamos.

Válasz: Soha nem is láttam, és nem is tudtam találkozásunkig, hogy ilyen viszonyra hajlamos volna.

Kérdés: Véleménye szerint, illetve megállapítása szerint Magos itt állapotban volt-e, vagy sem.

Válasz: Megállapításom szerint Magos nem volt berúgva, de spicces állapotban volt.⁵²

E vallomás is alátámasztja azokat a korábbi kutatási eredményeink alapján tett megállapításainkat, melyek úgy foglalhatók össze, hogy az 1950-es években és az 1960-as évek elején⁵³ a homoszexuális férfiak számára a nyilvános tereken (például parkokban, fürdőkben, nyilvános vécékben) való ismerkedés mindig a lebukás veszélyével járt. Az így létrejött találkozások jellemzően gyors és olyan értelemben következmények nélküli szexhez vezettek, hogy ritkán alakultak ki belőlük további kapcsolatok: ugyanakkor éppen ezért lehetőséget jelenthettek azoknak a férfiaknak is, akik házasságuk fenntartása mellett próbálták „szexuális repertoárjukat bővíteni”.⁵⁴ Az itt bemutatott esetekből arra szintén következtethetünk, hogy a vizsgált korszakban a magánszféra védelme gyakorlatilag nem létezett: a homoszexuális egyéneket megfigyelték, a rendőrség törekedett a tettenérésükre, olykor civil ruhás rendőrök leplezték le vagy csalták lépre áldozataikat (akikről néha kiderült, hogy maguk is rendőrök).

⁵² MNL OL 838f.8. 76.e. BM. Fegyelmi Osztály, Meghallgatási jegyzőkönyv.

⁵³ Az általunk a Budapest Főváros Levéltárában vizsgált „természet elleni fajtalansággal” kapcsolatos peranyagok döntő többsége az 1951 és 1962 közötti időszakból származik.

⁵⁴ Takács – P. Tóth 2017: 74.

III. HETEROSZEXUÁLIS KIHÁGÁSOK

A kommunista erkölcsöt sértő, szexualitással kapcsolatos normaszegéseket nem kizárálag férfiakkal szexelő férfiak esetén büntette az MSZMP a pártból való kizárással. Ugyanakkor felhívjuk a figyelmet arra, hogy a természet elleni fajtalanság „büntette” – abban az esetben is, ha felnőttek között kölcsönös beleegyezéssel zajló cselekményről volt szó – ugyanolyan megítélés alá eshetett, mint az erőszakos nemi közösülés vagy más – akár pedofil jellegű – szexuális visszaélések. Ugyanígy hasonló következményekkel járt az is, amikor egy-egy párttag „züllötsége” nem csupán szexuális jellegű normaszegésekben nyilvánult meg, hanem azt súlyosbította a hazaárulás vágda, illetve az olyan személyekkel való kapcsolattartás, akiket hazaárulással vádoltak. A következőkben ezekből az esetekből villantunk fel néhányat.

Egy 1960-as ügyben egy 30 éves kormányőr a Várban rendszeresen szerelmespárokat kukkanthatott, majd igazoltatta és megsarolta őket: közülük a nőkkel erőszakosan közösült, a férfiakra pedig hamis pénzbüntetést szabott ki, melynek összegét meg-tartotta. Az elkövető hiába próbálta azzal indokolni tetteit, hogy a felesége „*beteges és a nemi élet területén az összhang nem volt meg*” közöttük; valamint „*hogy a várban megtörtént nemi közösüléset végignézte, és ezáltal felizgatta magát, és a felizgatás következtében nem tudta megállni, hogy erőszakos nemi közösülést ne hajtson végre*”.⁵⁵ A Fegyelmi Bizottság ezeket elfogadhatatlannak minősítette: „*Mindezek az indokok [az ...] elvtárs részéről nem elfogadhatók, mert ha valakinek a családi életen belül a nemi közösülés összhangja nincsen meg, nem az a kivezető út, hogy ilyen formában vezesse le a vágyait*.⁵⁶ A Fegyelmi Bizottság megállapítása szerint „*sorozatos hivatali hatalommal való visszaélest követett el*”, amikor „*alaptalanul és jogtalanul szerelmespárokat igazoltatott acélból, hogy jogtalan anyagi előnyökhöz jusson, vagy különböző női személyekkel nemi közösülést folytathasson*”. Mindez „*összeegyeztethetlen a kommunista erkölcs normáival szembe, sőt még fokozza súlyosságát az, hogy mint kommunista parancsnoki és pártvezetőségi tag követte el azt*”.⁵⁷ Mindezek alapján a pártból való kizárást folyamatát még a büntetőjogi tárgyalás kitűzése előtt elindították.

Egy másik ügyben az erkölcsstelen életmódja miatt már korábban is pártbüntetéssel sújtott 29 éves „lg” főhadnagy 1959-ben „*lakóhelyén a szomszéd lakásban lévő 8 éves kislánnyal természetellenes cselekedetet követett el. Ebből a cselekedetéből kifo-*

⁵⁵ MNL OL 838f.8. 86.e. – M.Sz.M.P. B.M. Kormányőrség. 5-ös alapszervezete. Előterjesztés pártfegyelmi ügy döntésében. 4.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ MNL OL 838f.8. 86.e. – Belügyminisztérium. Kormányőrség Pártbizottsága. Határozati javaslat (1960. június 23.).

lyólag beosztásából fel lett függesztve, és a Katonai Ügyészség eljárást indított ellene.”⁵⁸ A Pártbizottság vezetősége egyhangúlag a pártból való kizárást mellett foglalt állást, ugyanakkor a jegyzőkönyv végén ez szerepel: „*Tudjuk, hogy politikailag megbízható, reméljük, hogy továbbra is támogatja pártunk politikáját. Ha leszerel, becsülje meg magát!*”⁵⁹

1962-ben egy 25 éves belügymenisztériumi elvtársnő ellen indított pártfegyelmi ügyben a kizárás egyik fő indokának „azt hozták fel, hogy mértékteni fogyasztott szeszes italt, és több esetben lerészegedett úgy a szakmai munkavégzések során, mint szabadidejében”.⁶⁰ A kizáras másik fő indokaként az szolgált, hogy az „elvtársnő feltételezhetően szexuális viszonyt folytatott több volt munkatársával”,⁶¹ bár azt is leszögezték, hogy a „meghallgatott elvtársakkal történt beszélgetés során ez irányú feltételezést konkrétan bizonyítani nem lehet[ett]”.⁶² Ugyanakkor az érintett nem érte tett egyet a távollétében hozott kizárási határozattal, és úgy érvelt, hogy „sok olyan elvtárs szolt hozzá a taggyűlésen és támogatta a kizárási javaslatot, akik, ha ő a taggyűlésen részt vesz, nem mertek volna olyan formában hozzászóni a fegyelmi ügyhöz, mint ahogyan hozzászóltak, mert ezek közi többen szintén érintve vannak a kollektív italozás kérdésében, és nem egy elvtárs tett neki szexuális vonatkozású ajánlatokat”.⁶³ Végül a pártvezetőség megbízásából folytatott vizsgálat arra jutott, hogy bár az elvtársnő „több esetben veszélyeztette fontos operatív munka jó elvégzését, engedte, mint brigádvezető, és nem egy esetben kezdeményezte is, hogy a munkán résztvevő beosztottak italt fogyasszanak, magánéletében kommunistához nem méltó életmódot folytatott”,⁶⁴ még adnak neki egy utolsó esélyt: így a pártból való kizárasát „szigorú megrovás, végső figyelmeztetés” párbüntetésre változtatták.⁶⁵

Érdemes felidézni azt is, hogy ennek az elvtársnőnek azt szintén a szemére vették, hogy „olyan személyekkel tartott szorosabb kapcsolatot, akikről nem csupán feltételezett dolog, de be is bizonyított tény, hogy erkölcsstelen, züllött életet éltek, mint például Lapusnyik Béla.”⁶⁶ 1962 tavaszán ugyanis a rendőr örmesteri rendfokozattal operatív beosztottként dolgozó 24 éves Lapusnyik ellen is fegyelmi vizsgálatot indítottak arra hivatkozva, hogy „rendezetlen magánéletet él [és] fontos beosztásához

⁵⁸ MNL OL 838f.8. 66.e. – Magyar Szocialista Munkáspárt, BM Országos Parancsnokságok Pártbizottsága, 51-V/49. (1960. március 17.)

⁵⁹ MNL OL 838f.8. 66.e. – Jegyzőkönyv, BM, LOT 0101 alakulat pártszervezet vezetőségi értekezlet (1960. január 20.) 2.

⁶⁰ MNL OL 838f.8. 86.e. – MSZMP BM, III/V-1. Osztály pártszervezet. Jelentés (1962. szeptember 29.) 1–2.

⁶¹ Ibid. 3.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid. 4.

⁶⁴ Ibid.6.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid. 3.

*viszonyítva olyan nőkkel tartott kapcsolatot, ami könnyen veszélyeztetheti [a BM Politikai Nyomozó Főosztálya egyik alosztályán végzett] munkáját.*⁶⁷ Ám ekkor még csak „szigorú megrovás pártbüntetést”⁶⁸ kapott figyelmeztetésként. Lapusnyik belügyi pályafutásának részleteit Palasik Mária tanulmányozta, aki azt is kiderítette, hogy mivel túl nagy lábon élt, állandó pénzzavarral küzdött, és a kölcsönkérések mellett „végül arra vetemedett, hogy homossexuális férfiak ismeretségét keresse azzal a céllal, hogy a legváratlanabb pillanatban – miután azok ajánlatot tettek neki – mint rendőr lépjen fel velük szemben, és hallgatásáért cserébe pénzt követelt, és az esetek többségében kapott is tőlük”.⁶⁹ Lapusnyik pályafutása 1962 nyarán ért véget: május 8-án ugyanis Ausztriába szökött, ahol június 2-án a bécsi rendőrségi fogházban hirtelen rosszul lett, majd egy nappal később meg is halt.⁷⁰ Szökése után a pártbizottság visszamenőlegesen értékelve a helyzetet megállapította, hogy Lapusnyik „javíthatatlannak bizonyult, gátlás nélkül lépte át a kommunista normákat, a párt és szakmai vezetés egyetértésben, fegyelmi úton történő elbocsátását javasolta. Ezen javaslatot visszakaptuk, hogy fegyelmi úton nem bocsátható el, hanem a polgári életben kell elhelyezni. Elhelyezésének ideje alatt, 1962. május 8-án Lapusnyik Béla hazaárulást követett el. Erőszakos úton osztrák területre szökött.”⁷¹ A hazaárulónak nyilvánított Lapusnyikot aztán – Bécsben bekövetkezett halála előtt egy nappal – június 1-én távollétében ki is zárták a pártból.⁷²

Ezekből az esetekből jól látszik, hogy a kommunista erkölcs védelmében azonos vagy hasonló pártbüntetést szabtak ki a homossexuális cselekményekért, mint például szexuális erőszak elkövetéséért vagy egyéb súlyos bűncselekményekért.

IV. KÖVETKEZTETÉSEK

A BM pártszerveinek iratai között végzett levéltári vizsgálódásaink alapján megállapítható, hogy az általunk feldolgozott pártfegyelmi határozatok szerint párttagok esetében a homossexuális cselekményeket az MSZMP olyan normaszegésként értelmezte, amely sérti a kommunista erkölcsöt, s ezért a párból való kizárással büntetendő. Egyes esetekben enyhítő körülményként vették figyelembe, ha a homosze-

⁶⁷ MNL OL 838f.8. 86.e. – MSZMP II/9-b. Alapszervezet. Pártfegyelmi határozat. (1962. március 2.)

⁶⁸ MNL OL 838f.8. 86.e. – Kivonat taggyűlési jegyzőkönyvből (1962. február 19.). 3.

⁶⁹ Palasik 2015: 7.

⁷⁰ Ibid. 10.

⁷¹ MNL OL 838f.8. 86.e. – Belügyminisztérium Pártbizottság (1962. május 26.).

⁷² MNL OL 838f.8. 86.e. – Magyar Szocialista Munkáspárt, Belügyminisztérium Bizottsága. Jegyzőkönyv (1962. június 1.).

xuális cselekmények résztvevői heteroszexuális kapcsolatokat is fenntartottak, ezzel feltételezve, hogy nevelhetők, vagy nem is „igazi homoszexuálisok”.

Az általunk vizsgált anyagok tanúsága szerint a kommunista erkölcsöt sértő szexuális normaszegések közül a homoszexuális cselekmények – legalábbis az 1961-es államszocialista büntetőtörvény hatállyba lépéséig – eleve büntetendők voltak,⁷³ míg a heteroszexuális normaszegésekkel szemben a tűréshatár magasabbnak mutatkozott, azaz a „heteroszexuális züllést” mintha jobban tolerálta volna a párt. Emellett az is feltételezhető, hogy – bár csupán egyetlen női eset került a látóterünkbe, ahol a túlzott alkoholfogyasztás is vádként szerepelt – az erkölcsi romlás megítélésében közrejátszott a nemek szerinti megkülönböztetés is. Míg a férfiakat csak a bizonyított szexuális normaszegések alapján citálták fegyelmi bizottság elé és ítélték el, addig a női eset kapcsán elegendő volt csupán a feltevés, hogy a megvádolt elvtársnő a kollégáival létesített szexuális kapcsolatot. Annak ellenére, hogy e vándakat bizonyítani nem tudták, a megvádolt nőt rögtön a párból való kizárással fenyegették.

A párttagok homoszexuális cselekményeit – amennyiben azok kiderültek – az MSZMP vezetősége büntetendőnek ítélte, és „pártbüntetésként” az MSZMP-ből való kizárással fenyegette. Emellett Tabajdi Gábornak a Katonai Bíróság által kiszabott büntetésekre vonatkozó korábban idézett megállapításával⁷⁴ összhangban mi is azt találtuk, hogy a bíróságra került ügyek esetében a büntetés elkerülhetetlen volt. Ugyanakkor korábbi kutatásaink eredményei alapján meg kell jegyeznünk, hogy e büntetések mértéke nem haladta meg párttagok esetén a civil érintettekét.⁷⁵ A Katonai Bíróság ítélete például Gál esetében szokásos szigorúságúnak mondható: felfügesztett börtönbüntetést és 1500 forint pénzbüntetést kapott, míg havi jövedelme 1700 forint volt. Ez megegyezik a korábban általunk vizsgált polgári személyekre kirótt büntetés mértékével.⁷⁶

A homoszexuális cselekmények, a „természet elleni fajtalanság” kommunista erkölcsöt sértő magatartásformaként való értelmezését széles repertoárt felvonultató indoklástípusokkal támasztották alá, melyeket a következőképpen foglalhatunk össze: a homoszexuális gyakorlatokat és hajlamot a „régi erkölcs” maradványaként értelmezték, egyfajta „burzsoá betegsékként”, mely nem összeegyeztethető a kommunista erkölccsel, munkásokra korábban nem volt jellemző. Ebben az értelmezési keretben a kommunista erkölcs megalosulásának gátat szabó homosexualitással a

⁷³ Magyarországon 1962. július 1-től nem büntették a nagykorú partnerek között kölcsönös beleegyezéssel zajló homoszexuális cselekményeket. A dekriminalizáció részleteiről lásd: Takács – P. Tóth 2021; Takács 2023.

⁷⁴ Tabajdi 2015: 101.

⁷⁵ Takács – P. Tóth 2017: 78.

⁷⁶ Erről lásd: MNL OL 838f.8. 76.e. Budapesti Katonai Bíróság B. 4.01.03/1961. ítélet 2.: „A rendőrség állományából bűncselekményeinek elkövetése miatt elbocsátották. Jelenleg a húsértékesítő vállalatnál dolgozik, 1700 forint havi jövedelme van.”

munkásosztály tagjai „megfertőződtek”, ez ellen a kollektivista értékek védelmében mindenki által fel kell lépni. A pártból való kizáras mellett sorozatosan elhangzó érv volt, hogy a homossexualitásuk miatt ezek az egyének zsarolhatóvá váltak, és ezért sem maradhatnak a párt kötelékében. Szintén érvként hangzott el a fiatalok megfertőződésének lehetősége mint a társadalomra leselkedő veszély.

Megállapítható, hogy az érintettek törekedtek a „heteroszexuális homlokzat”⁷⁷ fenntartására: a négy természetelleni fajtalansággal vádolt „elkövető” közül három volt házas, gyermek(ek)kel. A párthatározati jegyzőkönyvek tanúsága szerint a kollektív számukra az erős akarattal megvalósítható „kigyógyulást” javasolta a kommunista erkölcsi elvárásoknak megfelelően. Az egyik – nőtlen – „elkövető” ezt oly mértékben internalizálta, hogy meghallgatása során azt bizonygatta, hogy házasságár kívánna lépni egy elvtársnővel, ha végre sikerülne megismерkednie vele.

A kigyógyulásra buzdított férfiakat elvtársaik tanácsai szerint leginkább az segítheti hozzá e cél eléréséhez, ha erős akarattal a heteroszexualitást gyakorolják. Ez önmagában nem lenne meglepő, abban a kontextusban azonban már figyelemre méltó, hogy a heteroszexuális „kicsapongásokat” enyhítő körülményként értelmeztek, feltételezve, hogy az eleve bizonyítéka annak, hogy ezek a férfiak ki tudnak gyógyulni a homoszexualitásból.

Fontos mozzanat, hogy a pártból való kizárást megelőző meghallgatások során az „elkövetőket” párttársaik megalázták: részletekbe menő vallomásokat követeltek a szexuális aktusokra és partnerekre vonatkozóan, majd a kommunista erkölcs védelménye jegyében előtérbe helyezték őket és tetteiket. Abból, hogy emiatt volt, aki eleve meg sem jelent a meghallgatásán, arra is következtethetünk, hogy ez elterjedt gyakorlat lehetett, s hírből már sejthették az „elkövetők”, hogy mire számíthatnak egy-egy ilyen meghallgatáson.

A jegyzőkönyvek visszatérő motívuma az ittasságra való hivatkozás, amely egy részt az „elkövetők” védekezésének eszközeként szolgálhatott, másrészről viszont a rendszeres és túlzott alkoholfogyasztás éppen züllöttsgüköt támasztotta alá. Ez utóbbi megközelítés megjelent egyes heteroszexuális eseteknél is, ahol a mértékben italozás az erkölcsstelen életmódról egyik fő jellemzőjeként tűnt fel.

Korábbi kutatásaink során azonosítottunk tipikus helyeket, köztük közparkokat, fürdőket, nyilvános vécéket és vendéglátóipari egységeket, melyeket a „természet elleni fajtalanság bűntettével” vádolt egyének neveztek meg találkahelyszínként. A most vizsgált esetekben többek között a Városliget, a Széchenyi fürdő, az Imre (mai Rác) fürdő, a Hűvösvölgy és egy – a Keleti pályaudvar közelében található – nyilvános vécé tűnt fel. A térbeli áttekintés többek között azért válhat fontossá, mert az erkölcsi romlás bizonyítékoként vetették a kizáras előtt állók szemére, hogy ismeretlen partnerekkel szexeltek nyilvános helyeken, közterületen (például nyilvános

⁷⁷ Takács – P. Tóth 2017: 77–81.

vécében). E térhásználati sajátosságok pedig szintén arra mutatnak rá, hogy minden egy olyan társadalmi környezetben történt, ahol nagyon korlátozottak voltak az azonos nemű partnerek közötti intimitás megélésének a lehetőségei.

Arra azonban nem tudunk egyértelmű választ adni, hogy például a fürdőkben feltűnő rendőrök pontosan milyen szolgálatot teljesítettek, bár már korábban is azt feltételeztük, hogy a rendőri feladatok része lehetett a találkahelyek megfigyelése és a homoszexuális férfiak lépre csalása.⁷⁸ E feltételezést erősítették azok az – e tanulmányban szereplő – ügyek, melyekben a tetten érő rendőrök szemszögéből mutatták be a homoszexuális cselekmények eseteit, és ahol egyes érintett belügymenisztériumi dolgozók is horogra akadtak.

Tisztában vagyunk azzal, hogy e néhány bemutatott eset alapján nem lehet a témaival kapcsolatban a korszakra vonatkozó általánosítható következtetéseket le-vonni, ugyanakkor bízunk benne, hogy vizsgálódásaink és következtetéseink hozzájárulhatnak a téma társadalomtörténeti szempontból való mélyebb megértéséhez. Jelen tanulmány célja az volt, hogy egyfajta mélyfúrást végezve hozzájáruljunk azoknak a kereteknek a kijelöléséhez, melyeken belül további kutatásokat lehet és szükséges végezni ahoz, hogy feltárhassuk, miként is viszonyult az MSZMP azon tagjaihoz, akik homoszexuális cselekményeket folytattak.

FORRÁSOK

MNL OL 838f.8. 6ő.e. Belügymenisztérium

MNL OL 838f.8. 7ő.e. Belügymenisztérium

MNL OL 838f.8. 9ő.e. Belügymenisztérium

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) Belügymenisztériumi iratok

HIVATKOZOTT IRODALOM

Horuczi László 1961: A kommunista erkölcs alapelveinek kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Philosophica* (3). 3–20.

Palasik Mária 2015: A Budapest Táncpalotától a bécsi boncasztalig. A Lapusnyik-ügy – avagy egy titkosszolgá diisszidálása és halála a kádári konszolidáció kezdetén. *Betekintő* 2015/2. 1–17. https://www.betekinto.hu/2015_2_palasik – utolsó letöltés: 2023. szeptember 15.

Tabajdi Gábor 2015: *Budapest a titkosszolgálatok hálójában, 1945–1989*. Budapest, Jaffa.

Takács Judit 2018: *Meleg század. Adalékok a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez*. Budapest, Kalligram.

⁷⁸ Takács – P. Tóth 2017: 75–76.

- Takács Judit 2023: A homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációja egy tudományos tanácskozás tükrében. In: Takács Tibor (szerk.): 1961, 1962, 1963. *A konszolidáció évei*. Budapest–Pécs, Kronosz. 175–194.
- Takács Judit – P. Tóth Tamás 2017: Megbékelyegzett kapcsolatok az államszocialista Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* (7.) 3. 63–85.
- Takács, Judit – P. Tóth, Tamás 2021: Liberating Pathologization? The Historical Background of the 1961 Decriminalization of Homosexuality in Hungary. *Hungarian Historical Review: New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (10.) 2. 267–300.
- Takács, Judit – Kuhar, Roman – P. Tóth, Tamás 2017: “Unnatural Fornication” Cases Under State-Socialism: A Hungarian–Slovenian Comparative Social-Historical Approach. *Journal of Homosexuality* (64.) 14. 1943–1960.

A BŰN TÖRTÉNETI OLVASATAI

PERÉNYI ROLAND

Urbanizáció és erőszak

Személy elleni bűncselekmények Budapesten
(1873–1945)¹

Vajon az urbanizáció, a modern metropolisz létrejötte – különösen, ha az olyan fejlesztett tempóban zajlik, mint az 1873-ban egyesített Budapest esetében – egyben azt is jelenti, hogy a nagyváros a nyomor és bűn „fészkévé” válik, ahogy ezt a kortársak, politikusok, riporterek és a különböző jótékony egyletek képviselői hangsúlyozták?² Az elsősorban a bevándorlásból táplálkozó városnövekedés, a szűkebb vidéki közösségiükből kiszakadó, ezáltal „gyökértelenné” váló, főként fiatal férfiak és nők nagy tömegben való megjelenése valóban kriminálisabbá tette a nagyváros társadalmát? A bűnözéstörténet egyik legfontosabb és leginkább kutatott kérdése ez. Számos tanulmánykötet és önálló monográfia dolgozta fel a témát, gyakran évszázadokat átívelő időtávokat elemezve, legtöbbször statisztikai módszerek segítségével.

A történeti kutatás – legalábbis a bűnözéstörténet mint aldisciplína megjelenésekor, az 1960-as, 1970-es években – többnyire a kortárs megfigyelők megállapításait igazolta. Ezt a sokáig megkérdőjelezhetetlen kánont igyekezett megcáfálni a 19-20. századi Németországgal foglalkozó amerikai történész, Eric Johnson 1996-ban, a bűnözéstörténet egyik alapvető szakirodalmának számító *The Civilization of Crime* című tanulmánykötetben, melyet a bűnözéstörténet másik ismert kutatójával, Eric Monktonnel közösen szerkesztett. Johnson szerint a bűnözéstörténet ezen dogmájának lényege, hogy „a város azért okoz bűnözést, mert a prostitúció és a bűn központja, ami a társadalom alapjait ássa alá. A városokban az emberek nem ismerik szomszédaikat, nem járnak templomba, így a kisvárosi és falusi életre jellemző társadalmi és erkölcsi kontroll megszűnik. Könnyű lopni vagy összeveszni olyan emberekkel, akiket nem ismerünk. A laksúrűségből fakadó feszültség ingerlékennyé és erőszakossá teszi az embert. A kosz és a környezetszennyezés miatt az ember kevésbé tisz特eli a köztulajdont. Többet lehet lopni, több embert lehet megtámadni – és egyben kisebb a lebukás veszélye. A városok a kocsmák, a szerencsejáték és az éj-

¹ Tanulmányom elkészítését az NKFIH K 138048 számú pályázati támogatása tette lehetővé.

² Ehhez lásd Perényi 2009: 205–226.

szakai élet központjai, amelyek vonzzák a tolvajokat, erőszaktevőket és gyilkosokat, akik az alkohol- és kábítószer-fogyasztást terjesztek. Bűnözésre hajlamos fiatalok és bandák uralják az utcákat, és az egyébként becsületes fiatalkorúak korán belekényszerülnek a bűnözésbe. A városlakók anómiától és elidegenedéstől szenvednek, és szorongásai enyhítése miatt fordulnak a bűnözéshez. A nagyváros mentális élete zavart. A bűnözés a városban elfogadhatóbb viselkedés.”³ Johnson tömör és meglehetősen direkt értékelése a nagyváros ezen felfogásáról így hangzik: „A lehetséges érvek száma végtelen. De a legtöbbük egyszerűen csak ostobaság.”⁴

Tanulmányában az amerikai történész az 1882-től a Császári Statisztikai Hivatal által évente publikált adatsorok és térképes összefoglalók alapján több fontos megállapítást tesz a modern kori urbanizáció és a bűnözés közötti összefüggésekre vonatkozóan. Az egyik ilyen a bevándorlásra vonatkozik. Johnson statisztikai elemzéséből kiderül, hogy nem annyira maga az urbanizáció és a bevándorlás, mint inkább a bevándorló népcsoportok összetétele volt az, ami alapvetően befolyásolta a városi bűnözési ráta alakulását: a németországi bűnügyi statisztikákból egyértelműen kiderül, hogy az eleve szociálisan stigmatizált népcsoportok – Németország esetében elsősorban a lengyelek és litvánok, de gondolhatunk itt akár az amerikai nagyvárosok ír és olasz bevándorlói is – jelenléte befolyásolta a városi bűnözés növekedését.⁵ Az etnicitás mellett a nélkülvilág, a szegénység, a rossz szociális háttér volt Johnson szerint az a másik tényező, ami leginkább hatással volt egy-egy város kriminalitására: „Annak magyarázatában, hogy egyes közösségekben miért volt nagyobb a bűnözés, mint másokban, nem az a lényeges, hogy a település nagy vagy kicsi, gyorsan növekedett-e vagy éppen elnéptelenedett; sokkal inkább az, hogy milyenek voltak a közösségen élő emberek körülményei, és gyakran az, hogy kik voltak maguk az emberek. Eddig túl sokan, túl sokáig figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a szociális nehézségek és a diszkrimináció – amely tényezőket a színtiszta irracionalitással együtt a bűnözés valódi okainak kellene tekinteni – nem korlátozódnak a városfalak közé.”⁶

Ezzel Johnson arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagyváros és a bűnözés összefüggéseinek vizsgálatakor nem csupán a városfejlődés sajátosságaira, a politikai, gazdasági környezetre, valamint a város fizikai terének jellemzőire, hanem a városi közösség(ek)et alkotó emberek csoporthozairól, ezek etnikai, szociális, társadalmi stb. jellegzetességeire is szükséges fókusználni. A történész egy másik, ugyancsak fontos megállapítása szerint gyakran megfigyelhető az, hogy a kortársi percepcióban ugyan felfelőben van a növekvő városban a kriminalitás, valójában azonban nem-

³ Johnson 1996: 232.

⁴ Johnson 1996: 232.

⁵ Johnson 1996: 230.

⁶ Johnson 1996: 235.

hogy nem nő, hanem sokszor csökken a bűnözés, csupán a városellenes – akár magán a városon belülről jövő – hangok erősítik azt fel, a bűn központjává emelve a modern nagyvárost.⁷

Tanulmányomban Johnson megállapításait figyelembe véve igyekszem felvillantani a magyar főváros sajátos urbanizációja és a bűnözés között fennálló viszonyokat Budapest történetének első nagyobb, többé-kevésbé összefüggőnek tekinthető korszakában, a városegyesítés és a második világháború között. Vizsgálatom alapját a századfordulótól egészen 1943-ig terjedő időszakra több-kevesebb koherenciával rendelkezésre álló bűnügyi statisztikák adják. E nagyjából ötven-hatvan évet átölelő korszak már lehetőséget ad arra, hogy szélesebb perspektívából vizsgáljuk a nagyvárosi bűnözés alakulását – szem előtt tartva természetesen többek között Eric Johnson és számos más, statisztikai adatok elemzésével foglalkozó bűnözéstörténész figyelmeztetését is, miszerint a bűnügyi statisztikák sohasem a kriminalitás teljes valóságát, sokkal inkább a társadalom és a bűnözés viszonyának sokszorosan szűrt képet közzétítik.⁸

A bűnözés társadalomtörténeti kutatásait az utóbbi évtizedekben leginkább a Norbert Elias német szociológus civilizációelméletére alapozott koncepció inspirálta.⁹ Az 1990-es évektől kezdődően publikált bűnözéstörténeti tanulmányok, kötetek a leggyakrabban a kriminalitás civilizálódásának elméletére reflektálnak – pró és kontra.¹⁰ Az Elias megállapításain nyugvó selfogás szerint a modernizáció főbb elemeinek – a kötelező oktatás hatására növekvő alfabetizáció, az iparosodás, az urbanizáció, az infrastrukturális fejlesztések – köszönhetően a társadalom folyamatosan civilizálódott, ami a bűnözés jelenségén is érezte hatását: kevesebb lett a hagyományosnak, „primitívnek” tekintett erőszakos cselekmény, s ezzel párhuzamosan a kapitalista berendezkedés nyújtotta lehetőségek, valamint a polgári társadalomra jellemző nagy vagyoni különbségek a magántulajdon ellen elkövetett bűntettek növekedését segítették elő.

Ennek nyomán a 19–20. század fordulójának Budapestjét ideális vizsgálati terepen kell tekintenünk. A városegyesítéstől a második világháború végéig tartó időszak ugyanis nem csupán a modern nagyvárossá válást, hanem egyúttal a polgári társadalom kialakulásának folyamatát is magában fogalta, annak minden konflik-

⁷ Johnson 1996: 232.

⁸ Johnson 1996: 233–234. Lásd még Perényi 2012: 101–103.

⁹ Elias civilizációelméletéhez lásd Linklater-Mennell 2010: 384–411. A bűnözéstörténet kontextusában elsősorban a holland Pieter Spierenburg írásait érdemes kiemelni: Spierenburg 1995: 17–30, valamint Spierenburg 2001: 87–105.

¹⁰ Erre a legjobb példa éppen a Johnson és Monkkonen szerkesztésében megjelent kötet, amelynek tanulmányai a középkortól egészen a 20. századig vizsgálják a kérdést, többnyire statisztikai adatokra alapozva, nemzetközi összehasonlításban, gyakran egészen nagy időtávokat, olykor akár több évszázadot is elemezve.

tusával, feszültségével együtt. Így aztán a korszak bűnfügyi statisztikáit vizsgálva, az egymással párhuzamosan zajló urbanizáció és polgárosodás jeleként az erőszakos bűncselekmények csökkenését és a tulajdon ellen elkövetett bűntettek emelkedését kellene, hogy meragadjuk.

Budapest történetének egyik legismertebb kutatója, Vörös Károly egy, a főváros kriminalitását taglaló rövidebb írásában foglalkozott a budapesti bűnözés modernizációjának jelenségével. A bűnfügyi statisztikák alapján megállapította, hogy az urbanizációt egrészt a testi sértések arányának csökkenése, másrészt viszont az „intellektuálisabb ízű” bűncselekmények számának emelkedése mutatja. Ebből következően Vörös értelmezése szerint az erőszak olyan jelenség, amely „hagyományos”, egy korábbi (következésképp kevésbé „fejlett”) társadalmi berendezkedés maradványa, míg a tulajdon ellen elkövetett cselekmények, így a lopás, egyértelműen a modernítás, a kapitalista viszonyok egyik jele.¹¹ Jelen tanulmányban, amely egy átfogó, a főváros és a vidék erőszakos bűncselekményeinek alakulását a 19–20. században nemzetközi összehasonlításban is vizsgáló elemzés első lépéseinek tekintendő, e folyamatok egyik oldalát, az erőszakos bűncselekmények számának alakulását vizsgáljuk Budapest példáján. Miután e tanulmány keretei között messzire menő következtetések levonására nincs lehetőség, ezért írásunkat inkább kérdés- és problémavezetésnek, a főbb tendenciákat bemutató és a további kutatási irányokat kijelölő szövegnek szánjuk.

AZ ERŐSZAK TÖRTÉNETI VIZSGÁLATA – A JELENBŐL A MÚLTBA

„A bűnözés, az erőszak és a rendetlenség összekapcsolása a városnövekedéssel azon dolgok közé tartozik, amelyeket az emberek egyszerűen csak el akarnak hinni, mivel ez a felfogás nem támaszkodik sem érdemi, ellenőrzött tényeken, sem szisztematikus elemzéseken.” – olvashatjuk 1973-ban az egyik legismertebb, az erőszak történetével és szociológiájával foglalkozó tudós, Charles Tilly a pakisztáni származású Abdul Qaiyum Lodhi szociológussal közösen írt, a 19. századi Franciaországgal foglalkozó tanulmányának elején.¹² Az írás – amely a már idézett Eric Johnson jó 20 ével későbbi megállapításához hasonlóan nem lát közvetlen összefüggést a bűnözés, a kollektív erőszak és az urbanizáció között – egy olyan időszakban született, amikor az Egyesült Államok és Európa nagyvárosaiban egy viszonylag hosszú, nyugalmás, a bűnözési ráták folyamatos csökkenését mutató periódust követően egy újabb erő-

¹¹ Vörös 1997: 171–179.

¹² Lodhi-Tilly 1973: 296.

szakhullám jelent meg, ami a gyilkosságok és emberölések számának növekedése mellett általában az erőszakos bűncselekmények elharapódzását hozta magával.

Annak érdekében, hogy a társadalomtudósok elemezni tudják a jelenséget, a múltba kellett visszatekinteniük, hogy a hosszú távú trendek meghatározásának segítségével értelmezni tudják az 1960-as, 1970-es évek erőszakhullámát. Ennek nyomán születtek meg azok a gyakran évszázadokat átölelő, komparatív történeti-szociológiai vizsgálatok, amelyek elsősorban az erőszakos bűncselekmények hosszú távú alakulását elemezték a rendelkezésre álló bűnfügyi statisztikák segítségével. Az elsősorban Charles Tilly, valamint az ugyancsak amerikai politikatudós Ted Robert Gurr¹³ nevével fémjelzett kutatási irány nemileg megkésve jelentkezett a társadalom-történet-írásban belül. Az erőszakos bűncselekmények hosszú távú, összehasonlító társadalomtörténeti elemzéseit jó másfél-két évtizeddel később gyűjtötte csokorba a korábban már említett 1996-os *The Civilization of Crime* című tanulmánykötet. Az Európa legkülönbözőbb régiói és korszakait elemző tanulmányok eredményeit összegezve megállapítható, hogy a kora középkortól kezdve Európában folyamatosan csökkent az erőszak mértéke, ami elsősorban a hirtelen felindulásból elkövetett emberölésekkel érhető tetten.

Hasonlókat állapított meg egy 1983-ban, a *Past & Present* hasábjain megjelent tanulmányában Lawrence Stone. Stone a 14. századtól kezdve egészen az 1980-as évekig vizsgálta az emberölésekre vonatkozó forrásokat. Tanulmányában kimutatta, hogy míg a 14. században Angliában 100.000 lakosra városonként és régióként elérő módon 1 és 20 közötti emberölés esett, addig a 20. századra ez az arány folyamatosan csökkent 1 alá.¹⁴ Az emberölések – és általában az erőszakos bűncselekmények – számának évszázadokon keresztül megfigyelhető, folyamatos csökkenésének magyarázatára Stone egyszerre állapít meg kulturális és társadalmi okokat. A kulturális okok között elsősorban az eliaszi civilizáció folyamatát, az affektuskontroll fokozatos, az előtől az egyre szélesebb társadalmi rétegek felé való terjedését sorolja fel, a társadalmi okok között pedig a feudális értékekkről a polgári értékrendre való fokozatos áttérést, melynek lényege szerinte az, hogy a becsület, illetve a társadalmi státusz értékeinek helyét idővel a piaci viszonyok, valamint a pénz veszi át.¹⁵

A bűnelkövetési okokkal kapcsolatban Stone megállapította, hogy Angliában a középkorban az alkohol volt a hirtelen felindulásból elkövetett emberölések fő oka, s az elkövetők és az áldozatok a leggyakrabban szomszédok vagy barátok voltak. A 16–17. századra azonban a családon belüli erőszakos bűnelkövetések aránya növekedett; míg kezdetben gyakran a gyermek volt az áldozat, a későbbiekbén a családon belüli erőszak elsődleges áldozatai a házastársak vagy éppen a szeretők voltak.

¹³ Lásd többek között Gurr 1977; Gurr 1981.

¹⁴ Stone 1983: 26.

¹⁵ Stone 1983: 30–31.

Mindebből Stone arra következtet, hogy a hirtelen felindulásból elkövetett családon belüli emberölések száma csökkent, míg a szexuális szenvedélyből elkövetett emberölések száma nőtt.¹⁶

Mivel Stone az általa feltárt folyamatok kezdetét jóval a modern bűnuldöző hatóságok megjelenése előtti évszázadokra teszi, ezért az angol történész szerint ez a tényező – azaz az angolszász szakirodalomban a magyarra nehezen fordítható *policing*, modern rendőri ellenőrzés megjelenése – nem befolyásolta túlzott mértékben az erőszak csökkenésének hosszú távú tendenciáit.¹⁷

A konszenzuson alapuló közösségek felbomlása, a társadalmi, gazdasági krízisek, a demográfiai növekedés, a járványok, a vallási ellentétek vagy a szegények és gazdagok közötti szakadék növekedése mind-mind olyan jelenségek, amelyek negatívan hatnak egy-egy társadalom civilizálódására, s ezzel együtt az erőszakos viselkedésmódoik megítélésére is.¹⁸ Mégis Stone, valamint a *The Civilization of Crime* kötetben olvasható tanulmányok eredményeire alapozva megfogalmazható az a kiinduló tézis, miszerint Európában a középkortól kezdődően megfigyelhető az erőszak lassú, fokozatos visszasorulása – legalábbis a bűnként, majd később a bűncselekményként definiált cselekedetek terén. Ebben pedig – ha elfogadjuk Elias civilizációelméletének alapvetéseit¹⁹ – fontos szerepe volt a társadalom felülről lefelé szűrődő, ugyancsak hosszadalmas, századokig tartó civilizálódásának.

De vajon hogyan állt az erőszakhoz a dualista Monarchia magyar fővárosának társadalma az urbanizáció és a modern rendőri és szociális kontroll korszakának kezdeti időszakától a modern polgári társadalom második világháborúban bekövetkezett összeomlásáig eltelt 70 év alatt? Ezt a kérdést vizsgáljuk a továbbiakban. Mivel a kérdés jóval komplexebb annál, mintsem hogy egy rövid tanulmány szűkös korlátain belül tárgyaljuk, ezért most a téma egy szeletére, a városi bűnözésen belül tapasztalt erőszak dinamikájának bemutatására fogunk koncentrálni.

Joggal lehetné fel az olvasó a kérdést, hogy vajon a témanak – túl azon, hogy Magyarországon eddig rendszeres kutatások még nem zajlottak e téren – milyen korláts relevanciája van? Igaz ugyan, hogy manapság a kriminalitáson mint társadalmi jelenségen belül – a fővárosban legalábbis – nem figyelhető meg az erőszak nagyobb mértékű növekedése, mégis most, a 21. század második évtizedében Európában és az egész világon az erőszak régi formái (háborúk) kerülnek ismét elő – s egyúttal új

¹⁶ Stone 1983: 28.

¹⁷ Stone 1983: 31.

¹⁸ Stone 1983: 31.

¹⁹ Ahogy ez lenni szokott, a tudományos elméletek relevanciája időről időre megkérdőjeleződik. Nincs ez másképp Elias a történeti kutatásokat számos más területen is inspiráló gondolataival sem. A civilizációelmélet bűnözéstörténeti kritikájához lásd például Thome 1995: 31–48.

formái (terrorizmus, politikai erőszak) jelennek meg. Így aztán a történelmi korok erőszaktörténetének bemutatása hozzásegíthet bennünket a hétköznapiainkat meg-határozó társadalmi átalakulás megértéséhez is.

RACIONALITÁS VS. INDULAT

A fenti megállapítások nyomán nem túlzottan meglepő, hogy a továbbiakban a fő-városban jellemző erőszakos bűncselekmények két típusa, a gyilkosságok, illetve az emberölések számának alakulását vesszük górcső alá. És hogy miért pont e kettőt?

Először is a modern bűnfüldözés és igazságszolgáltatás keretrendszerén belül a gyilkosság és az emberölés a legjobban dokumentált – és leghatékonyabban szankcionált – bűncselekménytípusok közé tartozik – egy kriminológus talán úgy fogalmazna, hogy e két bűncselekménynél a legkisebb a latencia. Ez tehát azt jelenti a mi szempontunkból, hogy e két bűncselekménytípusnál van a legnagyobb esélye annak, hogy a bűnözés „teljes valóságát” ragadjuk meg a statisztikai adatok segítségével.

Van azonban más olyan szempont is, ami ezt a választást indokolja. Bár a gyilkosságok, emberölések jóval kevésbé gyakoriak, mint más, a társadalom szélesebb rétegeit (elsősorban áldozatként vagy az ügy felderítésében megszólaló tanúként) érintő bűncselekmények, így például a betörés vagy a lopás, mégis a legtöbb ember számára az erőszakos cselekmények nagyobb aggodalomra adnak okot; a test fizikai megsemmisítésére irányuló bűncselekmények a legtöbb ember számára nagyobb fenyegetést jelentenek – és jelentettek valószínűleg a történelemben mindig is.²⁰ Így tehát a társadalomtörténész szempontjából e bűncselekmények időbeli, térbeli és különböző társadalmi csoportok közötti eloszlása azért is különösen érdekes, mert sokat elárul a személyek közötti agresszióról és az azzal kapcsolatos társadalmi attitűdökről.

A gyilkosságok és emberölések együttes vizsgálata ugyanakkor arra is lehetőséget ad, hogy következtetéseket vonjunk le az Elias-féle civilizációelmélet szemszögéből, azaz megvizsgáljuk, hogyan működött, változott az affektuskontroll a kérdéses korszakban. A gyilkosság és az emberölés közötti gyakran elmosódott határt ugyanis nem a szándékosság, hanem a kiterveltség ténymegállapítása mentén határozták meg. A korszakunk egészében érvényben lévő első magyar büntető törvénykönyv, az 1878:V. törvénycikk a gyilkosságot így definiálja: „A ki embert előre megfontolt szándékból megől: a gyilkosság büntettét követi el, és halállal büntetendő”²¹ Ehhez képest az emberölés bűncselekményénél, illetve annak szankciójánál ennél összetet-

²⁰ Gurr 1981: 296.

²¹ 1878:V. tc., XVIII. fejezet, 278.§

tebb értelmezést találunk a Csemegi-kódexben: míg a szándékos emberölés büntette esetén – ha a tettes szándékát *nem előre fontolta meg* – 10-től 15 évig terjedő fegyház a büntetési téTEL, addig a rokonokkal, házastárssal, vagy több emberrel szemben elkövetett szándékos emberölés esetén életfogytiglani fegyház volt a kiszabható büntetés. A büntetőtörvénykönyv azonban még tovább részletezi az emberölés kategóriáját, így az *erős felindulásban keletkezett és rögtön végre is hajtatott* emberölés 10 évig, ha pedig az erős felindulást a megölt személytől a tettes vagy hozzátartozói felé irányuló erőszak okozta, akkor 5 évig terjedő fegyházzal volt büntethető.²² Bár ebből is látszik, hogy az affektuskontroll kérdésének elemzéséhez – és ezzel az eliasi civilizációelmélet teszteléséhez – leginkább alkalmasnak tűnő bűncselekménytípus, az emberölés definíciója jóval összetettebb, mint a gyilkosságé, s ráadásul a két bűncselekmény közötti választóvonal meghúzása is meglehetősen esetlegesnek, az igazságszolgáltatás folyamatában részt vevő egyének – ügyészek, védők, bírák – belátására bízottnak tűnik, mégis úgy véljük, hogy a gyilkosságok és az emberölések egymáshoz való viszonya jelzésértékű lehet a civilizáció folyamatára nézve. Nyilvánvalóan túlságosan leegyszerűsítő lenne azt állítani, hogy az emberölések az eliasi affektuskontroll sikertelenségét és ezzel – Vörös Károly megállapítására utalva – valami „hagyományos”, modernizáció előtti állapotot képviselnének – ez már csak azért sem fogadható el, mivel az emberi élet kioltásával járó bűncselekmények nagyobb arányban ma is ebbe a kategoriába esnek. Mégis úgy véljük, hogy a két büntetőjogi kategória egymáshoz való aránya legalábbis jelzésértékű lehet arra nézve, hogy egy adott társadalom, esetünkben a magyar főváros lakossága mennyire volt hajlamos a konfliktusok erőszakos megoldására.

ERŐSZAK – HULLÁM VAGY SZÉLCSEND?

Lássuk tehát, hogyan alakult az interperszonális erőszak, azaz a személyek ellen elkövetett bűncselekmények száma a városegyesítés és a második világháború közötti időszakban. Vizsgálatunk tárgyát két statisztikai – hangsúlyozottan nem büntetőjogi – kategória, a gyilkosság és az emberölés, valamint e két bűncselekménytípus kísérlete képezi. Ebből tehát már rögtön kiderül az is, hogy az itt elemzett adatsorok nem bírósági statisztikákon alapszanak, hanem a rendőrség által kinyomozott bűncselekményekről beszámoló táblázatokon. Ez a distinkció fontos az elemzés szempontjából, hiszen az alábbiakban prezentált adatsorokból, grafikonokból szándékosan kihagytuk a gyermek, illetve csecsemőgyilkosság kategóriáját, amely a statisztikákban külön kategóriaként szerepelt – ráadásul a mi szempontunkból azért is kevésbé releváns ez az erőszakforma, mert a magzat, csecsemő vagy kisgyermek

²² 1878:V. tc. XVIII. fejezet, 280–281. §

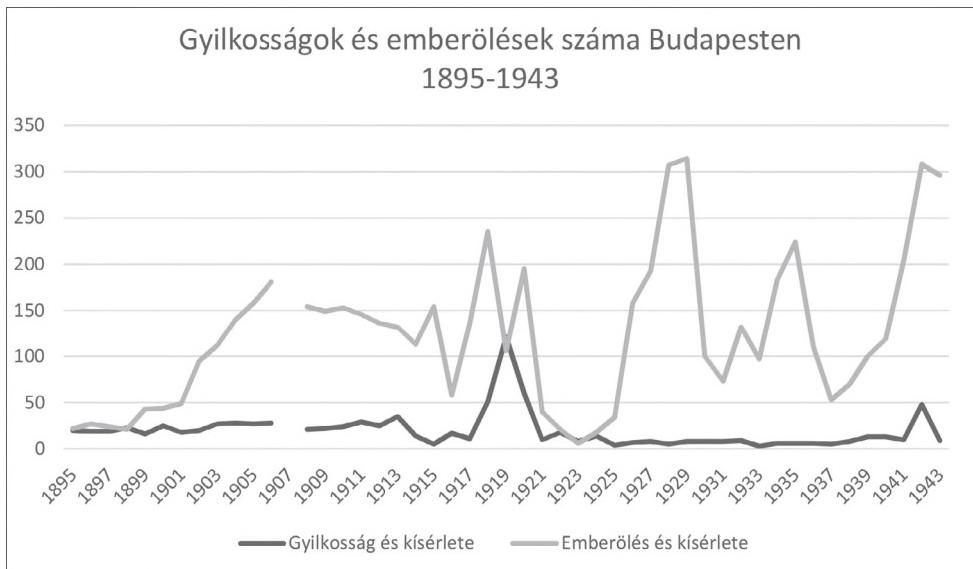
megölése a gyilkosságok – és még inkább az emberölések – azon csoportjába sorolható, ahol nagyobb az esély az eltitkolásra és az ügy felderítetlenül maradására, azaz a latencia nagyobb, mint a többi erőszakos, interperszonális bűncselekménynél.

A rendőri statisztikák használata mellett pedig azzal tudunk érvelni, hogy – bár a teljes korszakra vonatkozóan csak ilyen típusú adatsorok állnak rendelkezésre – a rendőrségi statisztika áll a legközelebb a bűntett elkövetésének cselekményéhez, hiszen a bűnuldöző hatóság az első olyan statisztikai adatszolgáltató intézmény a sorban, amelyik a feljelentések és a bűnügyi nyomozások kapcsán érintkezik a bűncselekmény elkövetőjével vagy annak tanúival, áldozataival.²³

Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei segítségével szinte hiánytalanul rekonstruálni lehetett az interperszonális erőszak legsúlyosabb bűncselekménytípusainak alakulását – legalábbis az 1890-es évek közepétől kezdődően. Összesen 23 kötetnyi évkönyv segítségével sikerült összeállítani azt az adathalmazt, amely az erőszakos bűncselekmények vizsgálatára alkalmas. Ahol a statisztikai évkönyvek adatai hiányosak voltak, ott más statisztikai kiadványokra, a korszakra vonatkozó elemző statisztikákra, vagy a főkapitányi jelenségek kimutatásaira támaszkodva sikerült kitölteni a hiányok legnagyobb részét.²⁴ A gyilkosságok és emberölések abszolút számainak alakulását vizsgálva jól látszik, hogy miközben az előre kitervezett gyilkosságok száma két kivétellel nem mutat nagyobb kilengést, addig az emberölések esetében jóval nagyobb hullámzás figyelhető meg. Mind a gyilkosságok, mind pedig az emberölések esetében jól látszik, hogy az első világháború időszaka, különösen az utolsó évek, majd a háborús vereséget követő katonai, politikai és gazdasági káosz, az egymást követő forradalmak, majd az ellenforradalmi megtorlás nyomot hagyott az erőszakos bűncselekmények alakulásán. Ugyan az adatokból nem derül ki, hogy a politikailag motivált gyilkosságok milyen arányt képviselnek (sőt, az is kérdés, hogy egyáltalán szerepelnek-e a rendőri statisztikákban), a grafikon mégis egyértelműen alátámasztja Pálosi Ervin statisztikus azon megállapítását, miszerint az első világháborút követő időszakban a fővároson (is) végigsöpört egy addig nem látott erőszakhullám.

²³ Perényi 2012: 103.

²⁴ Különösen az első világháború időszakára vonatkozó adatok kiegészítése szempontjából nagy segítségünkre volt Pálosi Ervin 1927-ben megjelent, *Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években* című, a Budapesti Statisztikai Közlemények sorozatában megjelent elemző statisztikája. Pálosi 1927.

1919-ben feltűnő a gyilkosságok számának hirtelen megugrása, miközben az emberölések száma egyszer csak „bezuhan”. Bár a jelenség alaposabb elemzést kíván, előzetesen azt feltételezhetjük, hogy egyrészt a Tanácsköztársaság alternatív büntetőpolitikájának,²⁵ illetve előbb a vörös-, majd a fehrer-terror által elkövetett gyilkosságoknak köze lehet ehhez az „anomáliához”.

Ha tovább tekintünk a két világháború közötti időszakra, akkor az 1920-as évekre konszolidálódni látszódik a helyzet, ami a gyilkosságok esetében egészen a második világháborús időszak újabb kilengéséig nem is változik. Az emberölésekben viszont egészen más történik; a gyilkosságoknál tapasztalt csökkenés az 1920-as években jóval rövidebb ideig tart, hogy aztán ismét meredek emelkedésnek induljon, s a gazdasági világválság idején újabb, addig nem tapasztalt csúcsot érjen el. A számsorok 1929 utáni, meglehetősen hektikus alakulását azonban nehéz lenne önmagában a válsággal és a második világháború kitörésével magyarázni. E hullázmás okainak megállapítása további részletesebb elemzést kíván, amire jelen tanulmány keretei közt nincs lehetőség.

A gyilkossági és emberölési esetekre vonatkozó rendőri statisztikák abszolút számainak egymás mellé rendezése mellett érdemes azonban – a témat kutató nyugati bűnözéstörténészekhez hasonlóan – figyelembe venni a főváros népességszámának alakulását is. Ennek a statisztikában és a történeti elemzésekben egyaránt szinte klasszikusnak számító mutatója a 100.000 lakosra vetített bűncselekményszám.

²⁵ Ehhez lásd Lászlófi-Nagy-Trádler 2017; Erdős 2018.

Év	Gyilkosság és kísérlete/100.000 lakos	Emberölés és kísérlete/100.000 lakos
1900	3,55	6,25
1910	2,72	17,37
1920	6,45	20,99
1930	0,79	9,93
1941	0,85	17,51

Úgy tűnik, hogy ez az arányszám sem hozza sokkal közelebb a történészt a kérdés megoldásához. Az természetesen nem meglepő, hogy az emberölések lakosságszámhoz viszonyított aránya magasabb lesz a gyilkosságokénál, ahogy az sem okozott nagyobb meglepetést, hogy az 1920-as év kiemelkedő volt minden bűncselekménytípus esetében. Az emberölések számának erős hullámzása azonban nehezen értelmezhető. Bár kétségtelen, hogy az erőszakos bűncselekmények számát nagymértékben befolyásolta a két világháború, valamint a nagy gazdasági világválság – ez jól látszik a fenti grafikonon is –, nemzetközi összehasonlításban azt már jóval nehezebb megmagyarázni, hogy a 100.000 lakosra eső emberölések száma hogyan lehetett ilyen magas. Érdemes itt visszautalni Lawrence Stone fent bemutatott kutatási eredményeire, amelyek szerint Angliában a 20. századra 1 alá csökkent az emberölések 100.000 lakosonkénti száma. Hasonló, a budapestihez képest jóval alacsonyabb számadatokat közöl más európai városokra vonatkozóan többek között Gurr, Johnson és Monkkonen, valamint Spierenburg is.²⁶ Mindezek alapján tehát első látásra úgy tűnik, hogy Budapest valamiért kilögött a sorból. Mielőtt azonban kitérünk a lehetséges magyarázatokra, közelítsünk a vizsgált időszakban megtörtént gyilkosságokhoz és emberölésekhez egy másik nézőpontból.

A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal évkönyveinek köszönhetően a bűnözéstörténettel foglalkozók által ritkán alkalmazott szemszögből, a bűncselekmény áldozatai felől is lehetőség nyílik az erőszakos interperszonális bűncselekmények vizsgálatára. A halandósági statisztikák ugyanis, hála a fővárosi statisztikusok – és adatszolgáltatók – precizitásának és aprólékosnak, részletesen felsorolják halálokok szerint az adott évben Budapesten elhunyt férfiakra és nőkre vonatkozó adatokat. A halandósági statisztikáknak minden összege egy hátránya van szempontunkból: a gyilkosság és emberölés következtében elhunytak egy összesített kategóriát alkotnak, tehát nem választható szét egymástól a két büntetőjogi téTEL. Azt is érdemes továbbá szem előtt tartani, hogy mivel nem az elkövető személye áll a vizsgálat középpontjában, ép-pen ezért az áldozatokra vonatkozó kimutatások természeteszerűleg – ahogyan ezt

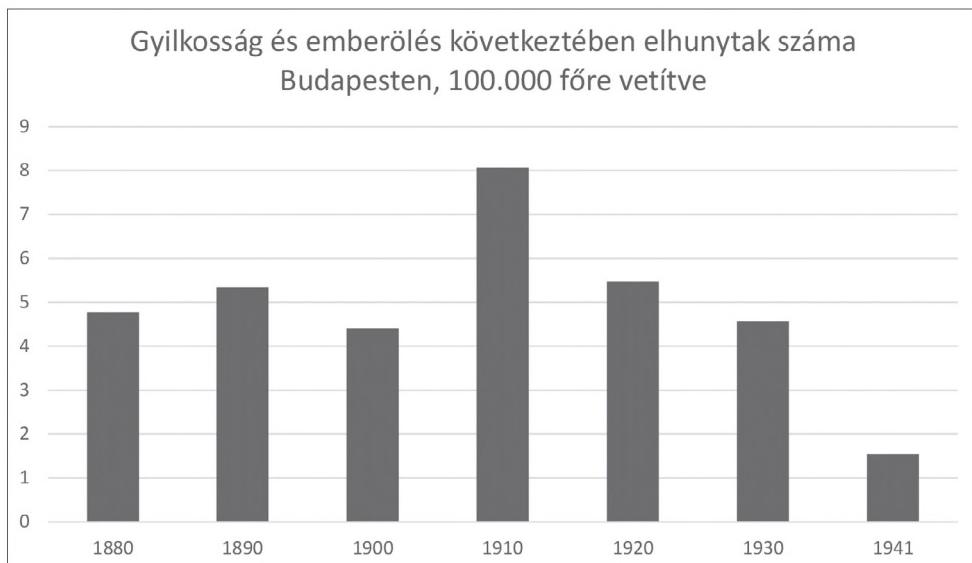
²⁶ Amszterdamban például a 19. század felében ugyanez az arány 1,4, Stockholmban a 20. században 0,6 volt. Johnson–Monkkonen 1996: 9. I-1 táblázat. Amszterdamhoz lásd még Spierenburg 1996. Érdekességképp: Gurr adatai szerint a 13. századi Londonban ugyanez az arány 12 volt! Gurr 1981: 307–309.

a későbbiekben látni is fogjuk – nem korrelálnak a fent bemutatott adatokkal. Ez részben összefügg az adatgyűjtés módjának különbözőségeivel (az elhalálozási adatok minden bizonnal a kórházaktól, halottkémektől származnak, s feltehetően az adatszolgáltatás nem volt annyira precíz, mint a bűnuldöző hatóság vagy a bíróságok esetében), részben pedig azzal, hogy a rendőri statisztikák a feljelentéseken alapulnak, illetve nem csupán az élet elvételével járó bűncselekményeket tartalmazzák, hanem a bűnelkövetés kísérletét is.

Mindezen torzító tényezők ellenére úgy véljük, hogy érdemes foglalkozni ezen adatokkal is, hiszen egy olyan perspektívát nyitnak, amit más, a bűnözéstörténet szempontjából releváns források sem tesznek feltétlenül lehetővé. Ráadásul – a bűnügyi, azaz rendőri statisztikákkal szemben – a halandósági statisztika jóval korábbra megy vissza, s egyben hiánytalan is, ami lehetővé teszi, hogy egészen 1874-ig vissza menően ábrázoljuk a gyilkosságok és emberölések áldozataira vonatkozó adatokat.

A gyilkosságok és emberölések következtében elhunytak számának alakulása a bűnügyi adatokhoz hasonlóan hullámzó, és nagyjából ugyanazt a tendenciát mutatja: a 19-20. század fordulójától nagyjából töretlenül nő az erőszakos bűncselekményekben meghaltak száma, majd az első világháborús visszaesést követően 1918-ban eléri a legnagyobb értékét, hogy aztán az 1920-as évek csökkenését követően újra nagyobb számokat produkáljon. Ha ugyanezen adatokat a 10 évente elvégzett népszámlálások adataival vetjük össze és 100.000 lakosra vetítjük, akkor az abszolút számok hullámai kisimulni látszanak, s egészen más tendenciák rajzolódnak ki.

Ez alapján úgy tűnik, mintha 1910-re ugrásszerűen megnőtt volna az erőszakos bűncselekmények áldozatainak száma, amely szám az első világháborúban folyamatosan csökkent, és érdekes módon éppen akkor érte el a városegesítést közvetlenül követő időszak arányait, amikor Budapest lakosságszáma átlépte az egymilliót. Hasonló tendenciát mutatnak a rendőri statisztikák arányszámai – legalábbis a gyilkosságoknál: a 100.000 lakosra eső gyilkosságok aránya szintén 1930-ra esik vissza nagyobb mértékben.

Az adatok tehát leginkább zavarba ejtőek. Vajon valóban ennyivel erőszakosabb volt Budapest társadalma a 20. század első felében más nagyvárosokhoz képest? Ennyire befolyásolták az országos politikai események, a gazdasági válságok, szociális feszültségek a városi társadalom erőszakra való hajlamát? Ebből következően az urbanizációs folyamatok vagy a városi társadalom polgárosodása valóban nem volt jótékony hatással a kriminalitás alakulására? Egyáltalán, hogyan kell értékelnünk a városegesítés utáni évtizedeket a civilizáció folyamata szemszögéből? Ha pedig Eric Johnson fent idézett megállapításait vesszük alapul, akkor valóban azt kell feltételeznünk, hogy Budapesten nagyobbak voltak a szociális problémák, mint akár Londonban? Az eddig bemutatott adatsorok nemhogy választ nem adnak mindenre, inkább újabb kérdéseket generálnak.

Néhány óvatos megállapítást azonban mégiscsak tehetünk, a fent bemutatott adatokat kiegészítve korábbi kutatási eredményeinkkel. A személy elleni bűncselekmények fél évszázados távlatban megfigyelhető alakulása – ami több ponton együttállást mutat más bűncselekménytípusokkal – azt mutatja, hogy az 1910-es évek elején, majd az 1918–1920 közötti időszakban, és végül a gazdasági világválság hatására

egy-egy nagyobb kilengés jelentkezett, de a korszak egészét tekintve, legalábbis a lakosságszám növekedéséhez viszonyítva, a nyugat-európai mintákhoz hasonló tendenciát mutat. Az adatok felfelé való eltérésének számos módszertani oka lehet. Így például a budapesti kimutatások nem csupán a végrehajtott gyilkosságokat és emberöléseket tartalmazták, hanem azok kísérleteit is – ami persze nem jelenti azt, hogy a megkísérelt bűncselekmények nem utalnak a társadalom erőszakra való hajlamára. Egy másik ilyen torzítót tényezőt jelenthet az, hogy a rendőri statisztikák természetükönél fogva nem bírósági ítélettel lezárt ügyeket, hanem kinyomozott eseteket és – ami még inkább torzíthatja a kirajzolódó vonalakat és oszlopokat – feljelentésekét tükröznek.

Az urbanizáció és a bűnözés, illetve a bűnözés és a civilizáció folyamatának összefüggéseit elemző tanulmányok, így az itt is több helyüt idézett munkák szemszögéből pedig ahhoz a módszertartárt érintő kritikus megállapításhoz vezetnek az itt bemutatott adatsorok, hogy az évtizedenként megismételt népszámlálások alapján 100.000 lakosra vetített arányszámok, bár első pillantásra a legjobb módszernek tűnnek a városfejlődés és a bűnözés közötti összefüggés tendenciáinak vizsgálatára, sok, olykor egyik évről a másikra bekövetkező emelkedést vagy visszaesést elfednek. Persze a bűnesetek számának önmagában való elemzése sem lehet kielégítő, hiszen így éppen a városfejlődés egyik legfontosabb tényezőjétől, a népességszám alakulásától független változóként jelenítenénk azt meg.

De hogy mégiscsak közelebb kerüljünk ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a fővárost a 19–20. században nemzetközi összehasonlításban hol helyezhetjük el a bűnözés civilizációjának folyamatában, ahhoz számos más, a nemzetközi kutatásban is vizsgált tényezőt, adatot figyelembe kell vennünk.

Eric Johnson bevándorlással, illetve etnikummal kapcsolatos megjegyzésére vonatkozóan például eddig kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy Budapest esetében nem volt egy olyan bevándorló népcsoport sem, amely a kriminalitás szempontjából stigmatizálnak számított. Egyedül a két világháború közötti időszakra vonatkozóan állapítható meg, hogy a növekvő antiszemitaizmus hatására megjelentek olyan hangok, melyek szerint a zsidók hajlamosabbak lennének bizonyos – nem erőszakos – bűncselekmények elkövetésére, a statisztikai adatok azonban sokkal inkább azt mutatják, hogy a zsidóság erősen alulreprezentált volt a bűncselekmények elkövetése terén.²⁷ A rendőri és bűnügyi statisztikák az etnicitás kérdésével egyáltalán nem foglalkoztak, s a korszakra vonatkozó egyéb források – sajtó, kriminológiai és rendőri szakmunkák – sem jelölnék ki a bevándorló népességen belül egy olyan népcsoportot, amelyik a bűncselekmények elkövetésében elől járt volna. Így a főváros esetében a kérdést sokkal inkább a bevándorlás mértéke, illetve iránya felől közelíthetjük meg. Erre vonatkozóan azonban meglehetősen korlátozottak a for-

²⁷ Ehhez lásd Perényi 2023: 90–91.

rásaink. A jelen tanulmányban is használt statisztikák minden össze néhány évre, az 1902 és 1912 közötti időszakra – ami véletlenül éppen a fent bemutatott erőszakos bűncselekmények első nagy „felívelésével” esik egybe, emiatt különösen érdekes számunkra – vonatkozóan közölnek származási adatokat, de így is, a kinyomozott bűnelkövetők származása (pontosabban illetősége) minden össze a Budapest – Magyarország – külföld relációban vizsgálható.

Hasonló a helyzet az elkövetők személyi viszonyainak vizsgálatánál, bár annyival jobb, hogy a fent említett 10 éven kívül az 1930 és 1943 időszakra is közöltek adatokat, így legalább két különböző időszakra vonatkozóan elemezhető az erőszakos bűncselekmények elkövetőinek nemü, kor szerinti, valamint vallási megoszlása, foglalkozása (de csak annyiban, hogy volt-e munkájuk vagy sem) és előélete (büntetett vs. büntetlen). Ezek a bűncselekmények elkövetőinek társadalmi hátterére vonatkozó információk kiegészíthetők további források – éves rendőr főkapitányi jelentések vagy statisztikai elemzőmunkák – bevonásával, az eddigi kutatások alapján azonban egyértelműen az látszik, hogy a statisztikai hivatalokat (mind a fővárosit, mind az országos, központit) – és így közvetve az azt fenntartó államot – sokkal jobban érdekelte a bűnuldöző szervek működése, mint az üldözendő cselekmények elkövetőinek szociális viszonyaira vonatkozó részletes információk.

Érdekes, hogy a halandósági statisztikák az áldozatok szociális viszonyaival – ha nem is a teljes korszakra, de legalább néhány évre vonatkozóan – kapcsolatban jóval több információt tartalmaznak. Így a korcsoportonkénti bontás mellett a családi állapotra, vallásra, sőt az anyanyelvre vonatkozóan is találunk adatot. Ami viszont ennél is érdekesebb, hogy a statisztikusok – ugyan csak néhány évnél – megkísérlették ennél is részletesebben vizsgálni az áldozatok szociális helyzetét: 1924 és 1930 között például a vagyonosságot is feltüntették (gazdag–középosztály–szegény–ínséges relációban), sőt 1912-ben még a lakóhelyiségek száma, illetve a laksúrúság is megjelenik az erőszakos halált haltakra vonatkozó adatoknál. Az 1924–1930 közötti időszakra ráadásul az elhunytak lakóhelyét is vizsgálhatóvá teszi (kerületenkénti bontásban legalábbis) a halandósági statisztika.

Ezen felül a halálhelyi statisztikák arra is lehetőséget adnak, hogy az elkövetési módok fajtáit, ezek egymáshoz való arányát is elemezzük. Erre az 1902–1908, 1921–1924, illetve az 1931–1943 közötti időszakban nyílik lehetőség, bár a halálhelyek felsorolásának módja erősen változó: míg az első mintánál az adatszolgáltató igyekezett minél részletesebben leírni, mi történt az áldozattal (ki volt az elkövető, hogyan hajtotta végre a cselekményt stb.), addig a későbbiekben ez az adathalmaz folyamatosan szűkült, így az 1931–1943 közötti időszakban már csak annyit tudunk vizsgálni, hogy az áldozatokkal lőfegyver vagy szóróeszköz végzett-e, vagy a gyilkosság és emberölés más módon történt-e. Ezen adatok alapján többek között jól vizsgálható az a kérdés is, hogy a lőfegyverek mennyire voltak elterjedtek a korszakban Budapesten. Eddigi kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy bár az erőszakos

bűncselekmények elkövetése terén egyértelműen a szúróeszközököt használták a leggyakrabban, a lőfegyverhasználat is széles körben elterjedt volt. A halandósági statisztika e feltevés alátámasztására is alkalmas lehet.

Mindebből jól látszik, hogy a halandósági statisztikáknak a halálokokra vonatkozó, mindenidáig kiaknázatlan táblázatai számos eredménnyel kecsegtetnek az erőszakos bűncselekmények alakulására vonatkozóan. Ráadásul egy olyan új perspektívát hoznak a bűnözéstörténeti kutatásokba, amelyekkel eddig a nyugati bűnözéstörténeti kutatásoknál sem nagyon volt példa. A bűnözés, ezen belül különösen az erőszak társadalomtörténeti elemzése – nyilván a források egyoldalúsága miatt – erősen elkövetőorientált, az áldozatok többnyire a konkrét esetek elemzése kapcsán képezik a vizsgálatok tárgyát.

A fentiekből talán láthatóvá vált, hogy milyen lehetőségek rejljenek az erőszakos bűncselekmények elkövetéséhez kapcsolódó statisztikai adatokban. Az itt felsorolt szempontok szerinti részletes elemzés alapján válik majd igazán lehetővé a nemzetközi összehasonlítás, a tanulmányban is említett történeti feldolgozásokkal való összevetés. Ugyancsak e részletes statisztikai elemzés teszi majd lehetővé, hogy a továbbiakban a főváros kriminalitásának alakulását összehasonlítsuk a vidék, illetve az ország más városainak helyzetével. Ehhez azonban még számos forrás feldolgozására és elemzésére van szükség a jövőben.

FORRÁSOK

- Thirring Gusztáv (szerk.) 1898-1913: *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I-X. kötet*. Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve XI. kötet, 1909-1912*. Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XIII., 1921-1924*. Budapest.
- Illyefalvi Lajos (szerk.) 1926-1944: *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XIV-XXXII. kötet*. Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala (szerk.) 1948: *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve az 1944-1946. évre*. Budapest.
- Pálosi Ervin 1927: Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909-1925. években. *Budapesti Statisztikai Közlemények* 55/3.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Erdős András Patrik 2018: A Tanácsköztársaság alternatív büntetőpolitikája. A Budapesti Forradalmi Törvényszék Kísérleti Kriminológiai Osztályának működése 1919. *Clio Műhelytanulmányok* 3.

- Gurr, Ted Robert 1977: Contemporary Crime in Historical Perspective: A Comparative Study of London, Stockholm, and Sidney. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (434.), 114–136.
- Gurr, Ted Robert 1981: Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence. *Crime and Justice* 3. 295–353.
- Johnson, Eric A. 1996: Urban and Rural Crime in Germany, 1871–1914. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (Eds.): *The Civilization of Crime. Violence in Town & Country since the Middle Ages*. Urbana/Chicago, University of Illinois Press. 217–257.
- Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. 1996: Introduction. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (Eds.): *The Civilization of Crime. Violence in Town & Country since the Middle Ages*. Urbana/Chicago, University of Illinois Press. 1–13.
- Lászlófi Viola – Nagy Zsófia – Trádler Henrietta 2017: „Fajtalanúság”, pszichoanalízis és kriminológia a magyarországi Tanácsköztársaságban. F. Gy. esete a Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagában. *Sic itur ad Astra* 66. 45–76.
- Linklater, Andrew – Mennell, Stephen 2010: Norbert Elias, the Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations – An Overview and Assessment. *History & Theory* (49.) 3. 384–411.
- Lodhi, Abdul Qaiyum – Tilly, Charles 1973: Urbanization, Crime, and Collective Violence in 19th Century France. *American Journal of Sociology* (79.) 2. 296–318.
- Perényi Roland 2009: A bűn és nyomor tanyái. A szegénység és bűnözés tere Budapesten a 19–20. század fordulóján. In: URBS. *Magyar Várostörténeti Évkönyv IV*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára. 205–226.
- Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete, 1896–1914*. Budapest, L'Harmattan.
- Perényi Roland 2023: Az intellektuális bűnözés feltalálása. Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a 20. század elején. *Aetas* 2. 80–97.
- Spierenburg, Pieter 1995: Elias and the History of Crime and Criminal Justice: A Brief Evaluation. *IAHCCJ Bulletin* 20. 17–30.
- Spierenburg, Pieter 1996: Long-Term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (Eds.): *The Civilization of Crime. Violence in Town & Country since the Middle Ages*. Urbana/Chicago, University of Illinois Press. 63–105.
- Spierenburg, Pieter 2001: Violence and the civilizing process: does it work? *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* (5.) 2. 87–105.
- Stone, Lawrence 1983: Interpersonal Violence in English Society 1300–1980. *Past & Present* 101. 22–33.
- Thome, Helmut 1995: Modernization and Crime: What is the Explanation? *IAHCCJ Bulletin* 20. 31–48.
- Vörös Károly 1997: A nagyvárosi bűnözés kezdetei. In: uő: *Hétköznapok a polgári Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 171–179.

A „Lenin-fiúk” mint közösség kialakulása és bukása

A szakirodalomban és a nyilvánosságban egyaránt az erőszak kérdése az, ami a Tanácsköztársasággal kapcsolatban a legtöbb esetben vörösterror elnevezés alatt felmerül. Általában minden olyan atrocitást ide sorolnak, amelyet a kommun időszaka alatt, az új rendszerhez köthető vagy azzal kapcsolatban álló személyek és szervezetek követtek el, élve vagy visszaélve elfoglalt pozíciójukkal és/vagy az új hatalom biztosította lehetőségekkel. A vörösterror fogalmának, tartalmának és jellegének tisztázását az sem könnyíti meg, hogy a különböző csoportok, egyének és szervezetek által elkövetett erőszakos cselekedetek – a legtöbb, ezzel a kérdéssel foglalkozó munkában – összememosónak és összekapcsolónak, mintha ebben a kavarodásban egységes szándék, akarat, módszer és cél irányította volna a brutalitást. A vörösterror minden atrocitást egységesítő fogalma a két világháború között alakult ki, és elsősorban azon alapul, hogy az erőszak jelentette a Tanácsköztársaság lényegét, az jellemezte legjobban mint illegitim rendszert, mint diktatúrát. Ezen álláspont szerint ez a rendszer nem alakíthatta volna át sem a közigazgatás, sem a jogszolgáltatás intézményrendszerét, nem működtethette volna az állam erőszakszervezeteit sem békés körülmények között, sem olyan szélsőséges viszonyok között, mint amilyen a háború vagy az állam elleni lázadás. A Tanácsköztársaság azonban gyakorlatilag erőszak nélkül jött létre, amelyben az új kormány – a Forradalmi Kormányzótanács – mint a legfőbb törvényhozói és végrehajtó hatalom¹ hozta meg azokat a rendelkezéseket, jogszabályokat, amelyek alapján a létrehozók maguk is diktatúráként határozták meg rendszerüket. Az 1919-es rendszerváltozás, egészen pontosan rendszerváltoztatás, egy demokratikus alapokon álló, a politikai erők pluralizmúsát támogató hatalmat cserélt le egy állampárt irányította, a társadalmi és politikai egyenlőtlenségek rendszerszerű, gyors és radikális megváltoztatásának víziójával rendelkező rezsimre. Az 1989-es rendszerváltozás ezzel szemben egy hatalmon lévő állampártot váltott le a többpártrendszer és az emberi jogok biztosításának igényé-

¹ Varga 2019: 95.

vel, az ezek alapján működő és eredményességüket bizonyító mintákra hivatkozva. A regnáló hatalomnak mindenki esetben súlyos válsághelyzettel kellett szembenéznie – ezek ellenére mégis mindenki esetben a kormányoknak rendelkezésükre állt a szükséges és elégsges erő a változások erőszakkal történő, rövid távú megakadályozására, amelyet eltérő okok miatt, de nem tettek meg.

A Tanácsköztársaság létrejötte rendszerváltozásként határozható meg, függetlenül attól, hogy diktatúrának, puccsnak vagy forradalomnak minősítik. A minősítések nem változtatnak azon a tényen, hogy a szociáldemokrata és a kommunista párt koalíciója nem csak békésen, de a közvélemény szemében szabályosnak tűnő körülmények között vette át a hatalmat, a korabeli rendszerváltozással szemben nem történt semmilyen érdemi ellenállás, a társadalom csendben tudomásul vette és de facto legitimálta az új kormányt. Magyarországon a polgárinak tekinthető kormányzat összeomlott, mert nem tudta és nem akarta vállalni a felelősséget azért, hogy a magyar államiság a korábbi határai között nem folytatható. Ormos Mária megfogalmazása szerint: „A szociáldemokrata-kommunista koalíció megalakulásának legfontosabb motívumát mégis valóban a nemzeti kétségbeesés alkotta.”² Hajdu Tibor szerint a koalíció jelentősége elsősorban abban állt, „hogy miután Párizs szóba sem állt a magyar kormánnal és olyan diktátumot küldött, amit a mindig optimista magyar közvéleménnyel nem lehetett elfogadtatni, egyetlen reménység maradt: Párizsal szemben Moszkvához csatlakozni. Ezt a lehetőséget a kortársak nagyobbnak látták, mint utólag, de más választásuk nem maradt.”³

A Vix-jegyzék okozta sokk közvetlen hatása – amely minden politikai erőt lépéskényszerbe hozott – először mégis egy akut belpolitikai fenyegetés megoldását tette szükségessé. Károlyi Mihály és kormányának tagjai, a szociáldemokrata miniszterek és vezetők számára a legnagyobb gondot a viszonylag erős kommunista párt jelentette, amelynek bolsevik ideológiája és erőszakos hatalmi, „forradalmi” ambíciói – úgy tűnt – lehetetlenné teszik a hatalom békés átadását, majd gyakorlását egy új kormánynak. A szociáldemokrata párt vezetése végül úgy döntött – minden lehetőséget és változatot számba véve –, hogy egy polgárháború elkerülésének érdekében a kommunista párttal együtt alakítanak kormányt.⁴ Úgy ítélték meg, hogy „Egy önálló szociáldemokrata kormánynak [...] egyszerre kellene szembenéznie a bolsevikokkal és az ellenforradalmárokkal, egy bolsevik felkelés esetén pedig vállalkozniuk kellene annak leverésére...”, vagy „...elhagyják a hatalmat és végig nézik a kommunista felkelést, annak vérbe fojtását, és az ellenforradalom győzelmét, vagy megegyeznek a kommunistákkal és közösen kormányozva megpróbálják megmenteni a forradalmat”,⁵ amely alatt

² Ormos 2010: 9.

³ Hajdu 2010: 22.

⁴ Varga 2019: 38–48.

⁵ Horváth 2020: 126. Forradalom alatt az őszirözsás forradalmat értették.

az űszirózsás forradalom folytatását értették. Döntésük meghozatalánál figyelembe vették az oroszországi eseményeket, de a bolsevik mintát nem tartották követhetőnek.⁶ A Németországban történteket sem kívánták követni, megvalósítani, mert testvérpártnak, munkáspártnak tekintették a kommunista pártot, amellyel szemben nem akartak erőszakot alkalmazni.⁷

A magyar kommunisták nem bíztak a szociáldemokratákban, és velük szemben a bolsevik mintát tekintették elsődlegesnek. Lengyel József emlékei szerint az „Oroszországból hazairányított” elvtársak „Az agitátorképzőből magukkal hozták [azt] az előadási módot, a primitív, egyszerű, meggyőző és közérthető szavakat, amikre mi valahogy már régen vártunk”.⁸ „Számukra olyan egyszerű volt, hogy a bolsevikok kivételével minden más, magát akár szocialistának vagy forradalmárnak nevező irányzat a forradalom folyamán elpártol az ügytől. Mi csak a szociáldemokraták ellen voltunk, ők minden más irányzatot ellenforradalminak neveztek.”⁹ A megegyezés a két párt között ellentéteik dacára gyorsan létrejött, miközben alig egy nap telt el azután, hogy a Vix-jegyzék hatására Böhm Vilmos hadügymintzter visszavonta a már korábban bejelentett vagy kilátásba helyezett és a kommunista fellépések megakadályozására vonatkozó preventív intézkedéseket.¹⁰ A szakirodalomban nincs vita arról, hogy a megegyezést, a koalíció feltételeit Kun Béla és a kommunista párt diktálta, és számukra bizonyult előnyösnek. A megállapodásnak azonban lehetséges egy másik olvasata is, amely szerint a szociáldemokraták azért mondtak azonnal igent, mert a megegyezést ők is előnyösnek tartották, az nem tartalmazta a proletárdiktatúra működtetésének leírását, módját, sem az Oroszországban tapasztalt bolsevik típusú erőszak alkalmazásának a lehetőségét. Ez azt jelentette belpolitikai értelemben, hogy az új hatalom érdemi politikai és fizikai ellenállás hiányában, a szociáldemokraták meghatározó súlya, kormányzati tapasztalatai miatt – formai és tartalmi változásokkal – az élet minden területen a már meglévő intézményekre épült, biztosította azok működésének jellegét és folyamatosságát, korlátozta a kommunisták mozgásterét.

A kommunisták közül sokan érezték úgy – Kun Bélának és társainak látványos szerepe és dominanciája ellenére –, hogy más történt, mint amit vártak. Ezt a „hiányérzetet” fogalmazta meg Lengyel József: „...még mindig vártam, hogy valahonnan, talán a közeli Váci út, Nyugati pályaudvar felől hallatszik majd a fegyverropogás. De minden csendes maradt. Rendőrnek híre-hamva se volt.”¹¹ Március 22-én Lengyel hosszan kereste Korvin Ottót. „Ottó közölte velem, hogy a szocdemek igen erősen nyeregben vannak, de ez most így van rendben. Azt, hogy mit csináljak, hol jelentkezzek, nem

⁶ Horváth 2020: 123.

⁷ Horváth 2020: 124. Schroeder – Deutz-Schroeder 2022: 84–85.

⁸ Lengyel 1972: 105.

⁹ Lengyel 1972: 106.

¹⁰ Varga 2019: 39.

¹¹ Lengyel 1972: 188.

tudta megmondani.”¹² Lengyel hazaindult, és közben találkozott Karikás Frigyessel, aki rosszkedvű volt. „Moszkvában másiképp volt ez mondta. Az egyik oldalon álltunk mi, a másikon a fehérek, és a vér csak ott találkozott, ahol a járda szélén összefolyt. Én is lögattam a fejemet. Az újságok megjelentek, a rendőrséget egyszerűen átkeresztelték vörös őrségek. De hát talán így van rendjén? Mit tudom én.”¹³

Lengyelnek, Karikásnak és társaiknak a politikai beállítottsága, álláspontja élesen szemben állt az erőszak nélküli rendszerváltozás által teremtett helyzettel, amely a proletárdiktatúra törvényeinek betartása esetén a békés egymás mellett élés lehetőségét jelent(h)ette az osztályellenségnek, a polgárságnak: a régi és az új rendszer híveinek. A szélsőbaloldali és szélsőjobboldali mozgalmak ezzel szemben többnyire ragaszkodnak a „tiszta helyzet” kialakításához, decizionista felfogásuknak megfelelően, „...amely szerint az alapvető társadalmi változásokra vonatkozó döntés magában foglalja a harcra irányuló elszántságot és hajlandóságot is. Mindkettő [irányzat] fundamentalista pluralistaellenes világképet képvisel.”¹⁴

Tanulmányomban azt szeretném megvizsgálni, megérteni és értelmezni, hogy ebben a helyzetben hogyan jött létre, alakult meg a Cserny-csoport, a Tanácsköztársaság legismertebb fegyveres különítménye. Mitől vált egy rendkívül összetartó és erőszakos alakulattá? Miért szüntették meg, és létezése miért fenyegette még a Tanácsköztársaságot is?

A Tanácsköztársaság kikiáltása, annak váratlansága, békés módja nem csupán a baloldalon okozott meglepetést. Vitéz Somogyváry Gyula véleménye szerint: „Az első hetekben még gyakran találkozott az ember olyan jóhiszemű ismerősökkel, akik azt mondották: – Ezek a bolsevikok nem is olyan vadak, amilyen híruk volt! Magyarországon – úgy látszik – a forradalom se igazi forradalom. A nagy francia forradalomban ilyenkor már javában feszeggették az utcaköveket és lövöldöztek egymást az emberek. Oroszországban már az első két hét alatt kiírtották a nadrágosok jórészét. De itt? Ugyan kérlek...”¹⁵

Valóban, az új rezsimnek nem volt szüksége komolyabb erőszakra intézkedéseinek megvalósításához. Átszervezték és átnevezték a meglévő intézményeket, a közigazgatást. A rendőrségre és a csendőrségre, azok személyi állományára építve a Vörös őrség, a hadseregre alapozva pedig a Vörös Hadsereg jött létre.¹⁶ A Tanácsköztársaság mint állam erőszakszervezeteinek rendszerébe azonban nem minden 1918-ban és 1919-ben létrejött fegyveres csoport került be, épült be, többnyire azért, mert ezek korábban nem is léteztek.¹⁷ Ezek között a baloldali csoportok domináltak,

¹² Lengyel 1972: 189.

¹³ Lengyel 1972: 189.

¹⁴ Schroeder – Deutz-Schroeder 2022: 34.

¹⁵ Somogyváry 1940: 154.

¹⁶ Hajdu 1969, Hatos 2021.

¹⁷ B. Müller 2018: 46.

mert Magyarországon jobboldali és nemzeti elköteleződésű paramilitáris alakulatok vagy szabadcsapatok létrehozását már a Károlyi-kormányzat sem támogatta, és természetesen a kommunál alatt sem jöhettek létre. A proletárdiktatúra első napjaiban és heteiben létrejött, a központi hatalomtól független többnyire lokális fegyveres csoportokat, osztagokat, bizottságokat, azok többségét április második felére sikerült csak megszüntetni.¹⁸

A legmeghatározóbb baloldali, de az állami erőszakszervezetek rendszerébe nem tartozó osztag azonban nem egy lokális, helyi szerveződés volt, hanem egy olyan fegyveres alakulat, amelyet a hatalom csúcsán elhelyezkedő kommunista vezetők hoztak létre.

Ebben kulcsszerepe volt Cserny József 27 éves kommunista fiatalembérnek, bőrmunkásnak, aki már a nagy háború előtt csatlakozott a haditengerészethez, ahol elsőosztályú tengerészkként¹⁹ szolgált. Saját bevallása szerint nem vett részt a cattarói matrózlázadásban, sőt a leverésére küldött egyik hadihajón szolgált. Talán ezért kapott szabadságot vagy eltávozást 1918. szeptember 18-án, és szökött meg ezt kihasználva. Egy másik verzió szerint 1918 elején – talán éppen a matrózlázadással kapcsolatban – áthelyezték a keleti frontra, ahol hamarosan fogásba esett.²⁰ A Tisza-gyilkosság idején már bizonyosan Moszkvában volt, ahol vallomása szerint az ott élő magyarok azt mondták neki, hogy „innen elmeni nem lehet, vagy belépek a vörös hadseregbe, vagy eltesznek láb alól”²¹. Választás elé állították: vagy a Vörös Hadseregre lép be, vagy agitátoriskolába megy. Tapasztalt veteránként az utóbbit választotta. A képzés nagy hatással volt rá, és későbbi sorsát is meghatározta. Ekkor ismerkedett meg Kun Bélával és Vántus Károllyal, akik az agitátorcépzőben előadásokat tartottak. Cserny társaival oktatóikat követve, 1918. december közepén érkezett meg Budapestre, és azonnal megkereste Kunékat. Belépett a tengerész nemzetőrségbe, és a párt mellé állított tengerészek segítségével megszervezte a kommunista párt Visegrádi utcai székházának védelmét. Ez az előtörténete annak, hogy Cserny 1919. március 21-én Kun Béla, Gábor Mózes és Vágó Béla utasítására elkezdte szervezni a pártház őrségénél sokkal komolyabb fegyveres erőt. A különítmény létrehozásának és működésének jogoszerűsége, státuszsa a későbbiekben éppen ezért vált vitatott kérdéssé, mert az arról szóló felhatalmazást csak Kun Béla írta alá,²² és az osztag nem tagozódott be az állami erőszakszervezetek struktúrájába.

A különítmény a Tanácsköztársaság létrejötte után először a Forradalmi Kormányzótanács politikai terrorcsapata nevet vette fel. A terrorcsapat, terroristák elnevezés,

¹⁸ Bíró 2019: 111–112.

¹⁹ Cserny életrajzi adatait Bíró 2019: 270 és BFL VII.5.c 1919 – 8931 4 alapján közlöm.

²⁰ Bodó 2022: 151.

²¹ BFL VII.5.c 1919 á 8931 4.

²² Árkus 1960: 23.

amely önmeghatározásnak indult, minősítésként nagyon gyorsan átment a köztudatba, és csak egy másik elnevezés szorította kissé háttérbe, ugyanis 1919. május 1-től „Lenin-fiúknak” nevezték magukat, vagy egyszerűen vezetőjük nevével „Cserny-csoport”-ként azonosították őket. Ez a különítmény csak az egyike volt a hasonló osztagoknak, de szerepe, szervezettsége, katonai ereje és vezetőjének, Cserny Józsefnak a Forradalmi Kormányzótanács egyes kommunista tagjaihoz, így elsősorban Kun Bélához, Szamuely Tiborhoz és Vágó Bélához fűződő közvetlen kapcsolatai miatt a legfontosabb. A Lenin-fiúknak és a többi hasonló, részben ebből a csoportból alakult, kivált vagy ennek a mintájára szervezett alakulatnak a jogi és szervezeti helyzete csak 1919. áprilisának második felében, végén került a Forradalmi Kormányzótanács elé.

Az új és egyértelműen kommunista befolyás alatt álló fegyveres különítménynek – nevezhetjük akár paramilitáris alakulatnak is – a létszáma gyorsan elérte a 180 főt, annyit, amennyien még elfértek a laktanyává kinevezett Batthyány-palotában. Szántó Béla hadügyi népbiztos parancsára azonban még 200 főt toboroztak a Hunyadi-palotában. Létszámuk állandóan változott, folyamatos pótlásra volt szükség, mert a hadügyi népbiztoság, a népbiztosok, a Vörös Örség vagy a belügyi népbiztos-ság Korvin Ottón vezette politikai nyomozó osztálya rendszeresen kértek Csernytől megbízható embereket különböző feladatok végrehajtására, akik közül sokan új beosztásukban maradtak és nem tértek vissza. A más osztagokba, más helyekre került vagy beosztott „Lenin-fiúk” miatt tűnhetett úgy, hogy az erőszak hozzájuk köthető összefüggő rendszeréről lehet szó. A különböző akciókat azonban nem Cserny József és társai szervezték, hanem a Belügyi Népbiztoság Politikai Nyomozó Osztálya vagy egy-egy népbiztos kérésére, vagy a kormányzótanács parancsára, külön felatalma-

Cserny József, Képes Krónika,
1919. december 2., 287.

zással rendelkező népbiztos, megbízott utasítására hajtották azokat végre. Cserny saját feladatkörét magát mentegetve, de viszonylag pontosan fogalmazta meg vallomásában. „A különböző aktiókban én részt nem vettetem. Én állandóan Pesten voltam és csak az igényléseket intéztem el. [...] Szamuely kért 40 embert, akik közül többeket kicserélt, akik nem feleltek meg neki, csak vele jártak állandóan külön vonaton [...] Hogy hol mindenütt jártak nem tudom, ezek tőlem teljesen külön voltak, hozzájelentést nem tettek. [...] Ha jól emlékszem az ifj. Szántó (Rezső) telefonálta, hogy 500 vöröskatona sőr megy Makóra este külön vonaton, adjak 30 terroristát...”²³ Cserny mentegetőzése ellenére a legtöbb esetben tisztában lehetett a kéresek tartalmával, mert vallomása alapján jól emlékezett Gábor Mózes szavaira, aki egyértelműen megmondta neki, hogy a kommunista párt részéről mit várnak tőle és osztagától: „Orosz mintára fog a terrorcsapat dolgozni, vagyis vérbe fog fojtani minden ellenforradalmi mozgalmat, s a proletár diktatúrára veszélyes egyénekkel a legkímétlenebb módon fog eljárn.”²⁴

A különítménybe kerülés első feltétele, a szervezők legfontosabb szempontja a megbízhatóság volt. Cserny és társai elsősorban az általuk már ismert vagy a párt vezetői, a népbiztosok által ajánlott embereket vették fel, olyanokat, akiket alkalmASNak tartottak erre a szolgálatra. A jelentkezők közül Cserny mindenkitől megkérdezte, akit nem ismert, „hogy Károlyi alatt milyen szolgálatot teljesített? Kommunista volt-e? Most meggyőződéses kommunista-e? Kifejtette, hogy feladatak lesz az ellenforradalmak leverése s olyan emberek kellenek, akik, ha valakit haza kell küldeni, nem félnek, nem reszketnek.”²⁵ A komoly kérdések után az önként jelentkezőket még egy brutális kérdezz-felelek rituálnak is alávetették. Cserny és bizalmassai szándékosan igyekeztek kérdéseikkel rémületet kelteni a jelöltek kiválasztásánál, mintegy erősítve és létrehozva saját „hírnevüket”. Cserny vallomása szerint: „Felvilágosítottuk a jelentkezőket, hogy ez az alakulat az ellenforradalmak letörésére, a burzsujok megfélezésére van kiosztva, hangsúlyoztam, hogy a burzsujokkal szemben vadállatnak kell lenni: mondunk, hogy itt bűzlik a pince a burzsuhulláktól szóval mindenféle – még a valóságnak meg nem felelő – rémképeket festettünk a belépni akárók elé, hogy a gyengébb idegtüket a belépéstől visszatartsuk. Megkérdeztem nem egyszer a belépni akarótól, hogy ha éjjel felkelteném, és elküldeném, hogy valami burzsujt hazaküldjön, vállalkozna-e arra? Embereim szintén tettek ilyen ijesztő kérdéseket a belépni szándékozókhöz.”²⁶ Pervanger Mihály, aki a később saját különítményt vezetett Székesfehérváron, még a haditengerésztnél ismerte meg Csernyt, így írta le saját felvételének rituáléját: „Cser-

²³ BFL VII:5.c 1919 – 8931 8.

²⁴ BFL VII.5.c 641/1920 11-14, közli: B. Müller 2018: 46 és 147.

²⁵ A Magyar Detektív, 1929. augusztus 15. 30–31.

²⁶ Cserny József ügyészeti vallomása, BFL VII.5.c 1920 – 641 11, közli B. Müller (szerk.) 2018: 48.

ni József, mint mindegyik Lenin fiúhoz, úgy hozzá is a felvétel alkalmával a következő kérdéseket és föltételeket intézte, illetve közölte: »Meg tudod-e ölni édesatyádat?« »Meg tudod-e ölni édesanyádat?« mire a főlvetél alkalmával »igen«-el kellett válaszolni. Mire Cserni így folytatta: »Innen kilépés már nincs, mert aki innen kilép azt mi tesszük el lábalól, az én parancsomra meg kell ölni azt, akit én kijelöök, illetve ahogy ő kifejezte magát ’gajdesz’ küldeni.”²⁷ Ez a „felvételi” nem volt kötelező, és nem is minden jelentkező esetében alkalmazták, de mindenki ismerte és tudta a csoport tagjaival szembeni követelményeket.

Az osztag tagjai gyakran használtak egymás között olyan kifejezéseket, mint a „hídegre tenni”, „hazaküldeni” valakit, „angolosan”, „félangolosan” bálnni valakivel, vagy az „úszni ment” meghatározást, amely a holtestek Dumába dobását jelentette. Ez a nyelvezet egyszerre szolgálta a csoporton belüli kommunikációt, saját maguk szórákoztatását, valamint a kívülállóknak és azoknak rémületben tartását, akiket elfogtak, fogásában tartottak vagy kísértek valahová.²⁸ Ez a szóhasználat azonban megtévesztő és félreérthető lehetett azokban az esetekben, amikor egy helyzet, egy szituáció nem bizonyult világosnak. Ez is közrejátszhatott Dobsa Miklós huszárezred meggyilkolásában, akit azért akartak megleckéztetni – ebből végül gyilkosság lett –, mert elmosolyodott, és lovaglópálcájával a lábszárát veregette. A zászlóst a Vörös Örségen (rendőrségen) nem lehetett bántalmazni, hiszen ott dolgoztak nem megbízható volt rendőrök, akik komolyan is vehették a Tanácsköztársaság törvényeit, számon kérhették volna a történteket, vagy adott esetben tanúsíthatták volna az erőszakot. Ezért az áldozatot átküldték Cserny Józsefhez, ahol megbízható közegben vonhattak felelősségre bárkit. Az üzenetet során a következők hangzottak el: „átküldök hozzád valakit, küldd el angolosan,” vagy „azt a manuszt, vagy hólyagot, vagy ipsét gajdeszre kell küldeni”, vagy „Cserny elvtárs küldtem valakit, nem kell egészen hidegre, angolra tenni, csak úgy félig” vagy „hát tegyen vele, amit akar”, vagy „igen, egészen”.²⁹ Ez semmiképpen nem nevezhető világos és egyértelmű párbeszédnek. A verbális beavatási szertartás és a jassz szleng használata azért volt fontos, hogy a különítmény tagjai azonos módon értelmezzék feladataikat, idegenek lehetőleg ne értsék, miről van szó, önmagukat ne individuumnak, hanem eszköznek, a proletár állam védelmezőinek, „öklének” tekintsék, és kérdés nélkül teljesítsék a parancsokat.

Az a típusú űszinteség, a dolgok nevén nevezése, direkt megfogalmazása azonban, amely Csernyt és társait egymás között jellemezte, nem minden bizonyult nyilvánosan is vállalható megoldásnak – ezt az alakulat első elnevezése körüli vita is felszínre hozta. Kun Béla 1919. április 8-án meglátogatta az általa létrehozott és favorizált osztagot új állomáshelyén, a Batthyány-palotában. Látogatása végén egy

²⁷ BFL VII.5.c 2567 – 1920.

²⁸ Tolnai 1920: 13, Kenedy 1920: 41.

²⁹ BFL VII.5.c 8931 – 1919 24.

kérdést tett fel a parancsnoknak, amelyet Árkus József *Lenin-fiúk* című regényében³⁰ a következő módon írt, illetve interpretált. „Majd elfelejttem Cserni elvtárs. Amikor bejöttünk egy táblát láttunk a kapu felett. Hogyan is szól az? A *forradalmi kormányzótanács politikai terrorcsapata!* Harsogta Cserni nem kis büszkeséggel hangjában. És helyesnek tartja? – kérdezte Kun Béla. *Miért hát nem az vagyunk?* – eresztte lejjebb a hangját a matróz. Ej–ej parancsnok... A diktatúrát nem kiírni kell, hanem érvényesíteni.”³¹ Kun Béla Árkus által átírt válaszát Cserny különítményének tagjai talán meg sem értették volna. Cserny a Tanácsköztársaság bukása és elfogása után – több társához hasonlóan – feljegyzéseket készített, „naplót” vezetett³² 1919 szeptemberében. Az esetre így emlékezett vissza: „Az első két napon én becsületesen kiírtam: »Politikai terrorcsapat«, amit a politikus Kun Béla levetetett és megkopogtatta a homlokomat, hogy: *Krausz, hol az ész, a terrort nem kiírni, hanem csinálni kell.*”³³ Csernyék tanultak történtekből, körletük új neve Kun-Vágó laktnya lett, a terrorcsapat elnevezés helyett pedig a Cserny által bevezetett „Lenin fiúk” elnevezést igyekeztek használni ezt követően. A minden nap során azonban ők maguk is terroristaként emlegették a csoport tagjait.

A megbízhatóság, a „felvételi”, azaz a beavatási szertartás, a sajátos katonai-nagyvárosi szubkultúrához kapcsolható nyelvezet, a megfelelő csapatszellem mellett a különítmény tagjainak a többi fegyveres testülettől megkülönböztető megjelenése, egyenruhája és/vagy öltözete lett a csoport leglátványosabb jellegzetessége.³⁴ A Hadügyi Népbiztosánál, ahol felszerelést igényeltek, csak a waffenrocknak nevezett gyalogsági kabáttal rendelkeztek, amelyet Cserny nem fogadott el, ekkor került szóba a bőrruha. Szamuely utasítására a mátyásföldi repülőtéren található pilótrahuha-készletet – a légierő gyakorlatilag már nem létezett –, azaz kétszáz felszerelést a Batthyány-palotába vittek. Különböző fotókon és az 1919-es május elsejei Vörös Filmhíradó részletében jól látható, hogy a Lenin-fiúk fekete bőrkabátban, sokan fekete bőrnadrágban, bakancsban, bőr lábszárvédőben, derékszíjukba tűzött nyeles kézigránátkkal, rohamkéssel állnak sorban vezetőiket várva. Fekete tányérsapkájukat külön számukra készítették Csepelen.³⁵ Ez a félelmet keltő külső már önmagában megkülönböztette őket más csapategységektől, de ennél többről szólt ez az öltözöt. A kommunisták közül sokak számára az erőszak és harc nélkül megszerzett hatalom, az új rendszer első heteinek nyugalma megkérdőjelezte a változást, amely látványos események, harcok és szimbólumok nélkül zajlott le. Ennek az elégedetlenségnek, a hiánynak a létezését bizonyítja Lengyel Józsefnek a Lenin-fiúkról írt

³⁰ A regény címe *Lenin-fiúk*, és 1960-ben jelent meg.

³¹ Árkus 1960: 29.

³² A *Magyar Detektív*, 1929. 8. szám, 23–25.

³³ Bíró 2019: 60.

³⁴ Bíró 2019: 60–61.

³⁵ A *Magyar Detektív*, 1929. augusztus 15. 31.

*Radányi Kornél, Cserny József és Papp Sándor a Lenin-fiúk sorfala előtt
1919 május elsején; Vörös Riport Film, 1919 május, 5. rész, 13 perc 8 másodpercnél.*

kritikusan induló, majd nosztalgiával végződő néhány sora. „Ámbár mindvégig volt ebben a szilaj és büszke társaságban nem egy igaz és elszánt elvtárs. Ők voltak akkor a pesti utca hősei. Ahol Cserny megjelent a fekete uniformisban, lobogó vörös sállal a nyakán, övében kézigránátok, ott tudta az ember: ebben a városban forradalom volt.”³⁶ Az osztag parancsnokai közül többen, így Cserny még ennél is egyértelműbben jelezte öltözökölésével szembenállását a polgári, nem erőszakon alapuló civil társadalmi normákkal, ezért a korszakban ismert, a nagyvárosi alvilág szubkultúrájához igazodó, Európa-szerte elterjedt apacs vagy jassz szubkultúra viseletének megfelelően öltözöködött. A mellékelt fotón Radányi Kornél és Cserny József parádézik 1919. május elsején a katonák, sőt saját társainak egyenruhájától is eltérő öltözetben. Ennek legfeltűnőbb darabjai, már méretükönél fogva is, az egyszerű munkás

³⁶ Lengyel 1972: 232.

sapkánál lényegesen nagyobb úgynevezett apacs sapkák és az ennél a ruházatnál elengedhetetlen sálak.

Az 1919. május elsején készült filmfelvételek látványosan mutatják be, jól tükrözik a Lenin-fiúk ekkorra már kialakult mentalitását, amely egy új keletű fogalommal írható körül leginkább. „A militantizmus kifejezés egyszerűen az erőszak fogalmának kiélezettségét, másrészt viszont az erőszak egyes konkrét formái helyett egy habitussá váló irányultságot fejez ki. A militáns már a viselkedésmódjával is tükrözi az erőszakra való készségét. Egyesül benne a büszkeség, az önbizalom és az elszántság. Elsődleges kifejezésmódja ennek a testbeszéde. Ebből következően az öltözökölés-módja is előtérbe kerül.”³⁷ A bőr pilótruhából egyébként Cserny tizenegy teljes fel-szerelést átadott a népbiztosoknak, ezért látható a Tanácsköztársaság több vezető tisztségviselője, katonai vezetője, köztük Szamuely Tibor is ebben az öltözékben néhány fotón, így például ez utóbbi Leninnel együtt a Vörös téren.

Néhány hét, az előzményeket is figyelembe véve néhány hónap alatt a Cserny-kü-lönítményből, a volt tengerészemből, katonatársakból, oroszországi hadisuglyokból és a sikeresen beilleszkedő új csapattagokból egy olyan fegyveres csoport jött létre, amelynek tagjai sajátos, az adott társadalom (f)elismert és szabályosan működő rendszerbe foglalt formáitól, törvényeitől, a társadalom értékrendjétől, a Tanácsköztársaság mint saját szabályai és normái alapján működő állam intézményeitől is független, öntörvényű közösséget, úgynevezett communitast hoztak létre.³⁸ Ez a változás a csoportnak – az előbb felsoroltak alapján – a társadalomtól történő elkü-lönülésével kezdődött, amelynek során saját rituálékkal, célok kitűzésével, alternatív normák felmutatásával és sulykolásával, emocionális megközelítéssel, csapatszellem kialakításával, a bajtársiasság, az egyenlőség hangsúlyozásával „a közösségen” belül dolgozták fel a társadalomban bekövetkezett változásokat. A különítmény és tagjai olyan, a komplex társadalmakban adott körülmények között előforduló átmeneti, úgynevezett liminoid helyzetbe, állapotba kerültek, amelynek szabályai szemben álltak szűkebb – a velük együtt működő szervezetek és intézmények – és tágabb – társadalmi és politikai – környezetük szabályainak, és azok számára elfogadhatatlanná váltak. Az általuk vallott elképzélések olyan cselekedeteket involváltak vagy hoztak volna létre, „...olyan utópiákat vagy programokat, amelyek képesek a vezető társadalmi vagy politikai fősodorban lévők viselkedését a radikális változás irányába mozdítani (akár autoritatív, akár függő, akár hatalmi, akár a hatalom ellen lázadó szerepről legyen szó) de ugyanígy működhetnek a politikai hatalom eszközeinek is”.³⁹ Jól illik erre a helyzetre egy, az 1970-es években született megállapítás. „Miközben a vezetők elméleteket gyártanak az erőszakról a »gyalogos hadtestet« megré-

³⁷ Schroeder – Deutz-Schroeder 2022: 51.

³⁸ Turner 1997: 680.

³⁹ Turner 2003: 25.

szegíti annak gyakorlata.”⁴⁰ Cserny József vallomása szerint: „én és embereim mind több és több bátorságot merítettünk az erőszakos és egyéni vállalkozásokra. A csapatom tagjai nagyrészt Oroszországban járt kommunisták voltak, ezek bátorították a többieket is. Mindezek tették lehetővé, hogy a terrorcsapat mindenre elszánt, ölni kész emberekből állott, akik mind tisztában voltak azzal, hogy ha kell, ölestől sem szabad visszariadni. Voltak ott azonban mérsékeltebb emberek is.”⁴¹

Cserny József különítményére az osztag tagjai, vagy hozzájuk is köthető csoporthoz által elkövetett gyilkosságok hívták fel a figyelmet. Ezek közé tartozott a már említett Dobsa Miklós megölése, a két Hollán meggylkolása, vagy a két Návay és társaik kivégzése. Ezekről az áprilisban elkövetett bűncselekményekről a közvélemény akkor keveset tudhatott, sok esetben még az áldozatok hozzájárulásával is csak hónapokkal később értesültek a történtekről, a valóságot az elkövetők és a népbiztosok egy része ismerte. Csernyék ezeket „magánakcióknak” nevezték.

A román hadsereg támadása felerősítette a Tanácsköztársasággal szembeni ellenállást, sok helyen vezetett lázadáshoz, ezért a Forradalmi Kormányzótanács, azaz a kormány április 23-án statáriális jogkörrel kinevezte Szamuely Tibort az úgynevezett Front mögötti bizottságok parancsnokává. Szamuely már aznap Szolnokon „a keleti hadsereg rögtönítő törvényszékének elnöke” aláírással parancsot adott ki, amelyben megfenyegette a rendszer potenciális ellenfeleit. „A proletáriátus osztályelleniségeihez, a burzsoáziához nem fordulok semmiféle kérelemmel, csak azt szeretném, ha ezeket a szavakat vésné emlékezetébe: Aki a proletáriátus hatalma ellen emeli föl a kezét, aki nyílt vagy rejtett úton ellenforradalmat szít, vagy elősegít, illetve elhallgat, aki a Forradalmi Kormányzótanács és hadseregfőparancsnokság főparancsnokság minden rendelkezését végre nem hajta, az a saját halálos ítéletét írja alá. Az ítélet végrehajtása a mi feladatunk. És a rend fönntartására, minden ellenforradalmi megmukkanás, csírájában való elfojtására nem fogok visszaretteni semmiféle eszköztől.”⁴²

Az újabb és újabb atrocitásokról érkező hírek hatására a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 26-ai ülésén vita bontakozott ki az elszabadult erőszakról, amelyben érdemi döntés nem született.⁴³ Böhm Vilmos népbiztos, aki április 23-tól a hadsereg főparancsnoka volt, nem elégedett meg ezzel a helyzettel, és saját hatáskörben az irányítása alá tartozó területekre vonatkozó rendeletet adott ki április 30-án a terrorcsapatok feloszlataéra és a legális fegyveres testületekbe történő betagozódásukra. „Ismételten jelentés érkezett hozzám, hogy hadműveleti területen részben egyes parancsnokságok, részben különböző munkás- és katonatanácsok különböző

⁴⁰ Schroeder – Deutz-Schroeder 2022: 47.

⁴¹ VII.5. c 641 – 1919 12.

⁴² Népszava, 1919. április 23. 5–6.

⁴³ Hatos 2021: 374.

elnevezéssel, mint politikai terrorcsapat, helyi vörös csapat ésatöbbi, csapatokat toboroznak, alakítanak és ezeket különböző karhatalmi, sőt helyenkint a forradalmi kormányzótanács rendeletéit túllépő célokra használják fel. A forradalmi kormányzótanács rendeletének értelmében senkinek sincs joga az országban csapatokat toborozni, csak a hadügyi és belügyi népbiztosának. minden egyéb csapattorborzás, ha legjobb szándékkal történik is, könnyen ellenforradalmi tendenciákat szolgálhat. Ennélfogva elrendelem, hogy a hadműveleti területen lévő valamennyi, a hadsereg, vagy a vörösörség rendszeresített állományába és hadrend-alakulataiba nem osztott úgynévezett politikai terrorcsapat vagy más elnevezés alatt működő külön csapat haladéktalanul feloszlataandó és az ott lévő katonák a vörös hadsereg kötelékébe besorozandók. A jövőben mindenek, akik ilyen önkényes politikai terrorcsapatokat alakítanak, vagy azokat vezetik, vagy azokban részt vesznek, haladéktalanul rögtönítő törvényszék elé állitandók. — Jelen rendeletem végrehajtásával és ellenőrzésével a hadosztályparancsnokságok politikai megbízottait bízom meg.”⁴⁴ A rendelet szövegéből kiderül, hogy nem, vagy csak nagyon nehezen lehetett különbséget tenni a magánakciók, a helyi túlkapások és az állam által engedélyezett terror között. Ezek minősítése és osztályozása további kutatásokat igényel. A rendelet sem törekedett erre, ezért a helyi, lokális erőszakot képviselő csoportok megszüntetése mellett alapvetően a Cserny-csoport feloszlatait és Szamuely tevékenységének korlátozását kívánta elérni. Szamuely ugyanis akciói során a Cserny-csoporttól kérte terroristákat, emiatt az állami erőszak és a „magánakciók”, a legális és a törvénytelen fegyveres alakulatok már a szervezés során összekeveredhettek, összefonódhattak. Böhm rendeletének éppen az volt a lényege, arra irányult, hogy a Tanácsköztársaságban csak az állam, a kormány által törvényesnek tekintett fegyveres erők működhessenek és alkalmazhassanak erőszakot.

Cserny és csapata a döntést nem fogadta el, és felkészültek a fegyveres ellenállásra, amelyről csak Kun Béla tudta őket lebeszélni.⁴⁵ Böhm és a szociáldemokraták végül május 10-én elértek, hogy a Cserny-különítményt valóban feloszlassák. Böhm emlékiratai szerint: „Május 19-én Cserny csapatával valóban jelentkezett. [Gödöllőn a főparancsnokság] Két zászlóaljaljjal és egy üteggel jelentünk meg a fogadásukra. A főparancsnokság politikai osztályának vezetője Moór Pál felszólította Csernyéket, hogy egy órán belül adják át fegyvereiket, ellenkező esetben a készenlétbe helyezett csapatokkal erőszakkal fogjuk azokat elvenni. Félórás tanakodás után Csernyék leszereltek.”⁴⁶ Valószínűleg nem gyávaságból, hanem mert ők is szembesültek a szociáldemokraták dilemmájával, hogy onthatnak-e munkásvért.⁴⁷ A Cserny-különítmény leszerelése vitát

⁴⁴ Böhm 1923: 379–380.

⁴⁵ VII.5.c 11529 – 1919 47 Közli B. Müller 2018: 51 és 104.

⁴⁶ Böhm 1947: 294.

⁴⁷ Konok 2010: 78.

váltott ki a népbiztosok között. Kun Bélának az osztag töredékét, negyven főt sikerült átmentenie Korvin Ottó felügyelete alá.⁴⁸ A különítmény azonban – bár történt erre kísérlet – többé már nem számított komoly tényezőnek a Tanácsköztársaság történetében, sőt az emlékezetük mellett a „látványukat” is el akarták tüntetni. Vágó Béla egy átiratban arra utasította Korvin Ottót, hogy „a még Budapesten állomásosz terror csapat feltétlenül más jellegű biztosító őrséggé vagy csapattá alakítandó át haladéktalanul úgy, hogy még a ruházatok is megváltoztatandók”.⁴⁹

A Cserny-különítmény feloszlata fordulópontot jelentett a Tanácsköztársaság történetében, mert ezzel az aktussal vált egyértelművé, hogy Magyarországon sem a gyakorlatban, sem elvileg nem valósítható meg a bolsevik terror. Oroszországban „A marxista teória bolsevik értelmezésből fakadóan és a lenini gyakorlatból következően az új államhatalom és államszervezet forrása maga a párt volt, és a törvénytelen erőszak legfontosabb formái is – a bolsevik politika részévé tett terror és annak végrehajtó szerve a Cseka⁵⁰ – a párthoz (nem pedig a hadsereghoz) kapcsolódott.”⁵¹ Magyarországon az egyetlen valóban ütőképes fegyveres csoport, amely a hatalmat gyakorló párthoz, azon belül is elsősorban a kommunista népbiztosokhoz és funkcionáriusokhoz kapcsolódott, Cserny József különítménye volt. Ebből a csoportból nőhetett volna ki a magyar Cseka mint az osztályharc, a bolsevik terror eszköze. Az erőszakszervezetek és az erőszakmonopólium azonban Magyarországon nem „a párthoz” vagy annak egy domináns csoportjához kapcsolódottak, hanem a kormányhoz, a Forradalmi Kormányzótanácschoz. A Cserny-csoporthat vagy más néven a Lenin-fiúkat mint nem legalis szervezetet nem lehetett, nem is sikerült a kormányon, a hatalom intézményrendszerén kívül működtetni és megerősíteni. Velük szemben éppen az államot képviselő hadsereg lépett fel, és annak vezetője, Böhm Vilmos kezdeményezte megszüntetésüket a szociáldemokraták elképzéseinek megfelelően. Horváth Csaba pontos definíciója szerint: „A vörösterror, az állami erőszak szervezett formájának funkciója ebben a szemléletben a forradalom védelmi feladatait látja el. A bolsevik szemlélet ezzel szemben a proletárdiktatúrára az osztályharc eszközöként tekintett, amiként a fordulat előtt az osztályellenisétek kiélezését tartotta elsődlegesnek.”⁵² Cserny József és társai, avagy a Lenin-fiúk története bukásuk ellenére olyan része a Tanácsköztársaság történetének, amely azóta is meghatározza a rendszer egészének a megítélezését.

⁴⁸ Hatos 2021: 374.

⁴⁹ BFL VII.18.d 13-2322 1919 26, idézi B. Müller Tamás 2018: 52.

⁵⁰ Cseka: rövidítés, amelynek a feloldása oroszul: Cserzvicsjnaja komisszija po borbe szkont rarevoljuciej i szabotazsem, magyarul: Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázás elleni Harcra. Oroszországban az 1917-es forradalom után a bolsevikok által felállított titkosrendőrség a rendszer belső és külső ellenségei ellen.

⁵¹ Gerwarth–Horne 2018: 21–22.

⁵² Horváth 2020: 128.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára:

BFL VII.5.c – Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék büntetőperek iratai

BFL VII.18.d – Budapesti Királyi Ügyészség büntetőperek iratai

SAJTO

Népszava, 1919

A Magyar Detektív, 1929

HIVATKOZOTT IRODALOM

Árkus József 1960: *Lenin-fiúk. Emlékezés a Magyar Tanácsköztársaság hős védelmezőire*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

Biró Aurél 2014: *A Tanácsköztársaság fővárosi karhatalmai*. Budapest, Hegyvidéki Helytörténeti Gyűjtemény és Galéria.

Biró Aurél 2019: *Vörös terrorcsapatok és a minden napok terrorja a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Pápa, Pápai Jókai Mór Városi Könyvtár.

B. Müller Tamás (szerk.) 2018: *Vörösterrror az Országházban 1919*. Budapest, Országgyűlés Hivatala.

Botó Béla 2022: *A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Bödök Gergely 2022: Számonkérés és vörösterrror Magyarországon 1919-ben. In: Miklós Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *Összeomlás, terror, Trianon*. Budapest–Székesfehérvár, Ráció Kiadó.

Böhm Vilmos 1947: *Két forradalom tüzében*. Budapest, Népszava Könyvkiadó.

Gennep, Arnold van 1960: *The Rites of Passage*. London, Routledge and Kegan Paul.

Gerwarth, Robert – Horne, John 2018: *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan.

Hajdu Tibor 1969: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Hajdu Tibor 2009: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és azt orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle* LI (2009) 4. 519–539.

Hajdu Tibor 2010: A Tanácsköztársaság mint a közép-európai forradalom része. In: Krausz Tamás – Vértes Judit (szerk.): *1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

Hajdu Tibor 2021: Korszerű előrelépés az 1919-es Tanácsköztársaság történetírásában. In: *Múlt és Jövő* 2021/2. 89–92.

Hatos Pál 2021: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Horváth Csaba 2020: A munkásmozgalom, mint politikai alternatíva In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid (szerk.): *1919 – A Nagy szétesés*. Budapest, Országház Kiadó. 101–128.

- Kenedy Géza 1920: A proletárdiktatúra nyelvéhez. *Magyar Nyelv* 16. évf. 1–3. 39–41.
- Konok Péter 2010: A terror vörös arca. A Cserny-csoport. *Múltunk* 2010. 3. szám. 76–91.
- Krausz Tamás – Vértes Judit (szerk.) 2010: *1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*. Budapest, L’Harmattan Kiadó – ELTE Kelet-Európa Története Tanszék.
- Lengyel József 1972: *Visegrádi utca*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Ormos Mária 2010: A Tanácsköztársaság nemzetközi környezete In: Krausz Tamás – Vértes Judit (szerk.): *1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*. Budapest, L’Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Schroeder, Klaus – Deutz-Schroeder, Monika 2022: *A harc még nem ért véget. A baloldali erőszak története és aktualisai*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Somogyváry Gyula 1940: *És Mihály harcolt...* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.
- Stocker Antal 1920: *A Nagy Per. Cserny József és terrorista társainak bűnügye*. Budapest, Magyar Országos Véderő Egyesület.
- Tolnai Vilmos 1920: A proletárdiktatúra nyelve. *Magyar Nyelv* 16. évf. 1–3. szám. 9–14.
- Turner, Victor 1997: Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In: Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kultúrális antropológiában*. Budapest, Panem. 675–711.
- Turner, Victor 2003: A liminális és a liminoid fogalma a játékban, az áramlatban és a rituáléban. A komparatív szimbológiáról (Matuska Ágnes és Oroszlán Anikó fordítása). In: *Határtalan áramlás. Színházelmeleti távlatok Victor Turner kultúrantropológiai írásaiban*. Budapest, Kijárat Kiadó.
- Varga Lajos 2019: *Kényszerpályáról tévűtra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Budapest, Napvilág Kiadó.

CSEPELI GYÖRGY

A holokauszt elkövetői

A holokausztkutatás klasszikusa, Raoul Hilberg a történeti emlékezetben holokauszt-ként megmaradt drámai eseménysorozat forgatókönyvének leírásában „áldozatokat”, „kívülállókat” és „elkövetőket” különböztet meg egymástól. A csoportok tovább differenciálhatóak.¹ A szereposztás nem teljes, hiszen az események leírásához nélkülözhetetlenek a segítők és a visszatérők. Ebben a cikkben az elkövetőkről lesz szó.

AZ ELKÖVETŐI SZEREPEK

Az elkövetők tevékenység szerint megállapítható skálája meglehetősen széles. A holokauszt origója nyilván a gondolat, amelynek megfogalmazása, leírása, kimondása nélkül nem indulhatna el a végső megoldáshoz vezető láncreakció. A gondolat azonban önmagában kevés. Kell valaki, aki nemcsak elhiszi a gondolatot, de politikai hatalmánál fogva képes létrehozni és működésre bírni a szervezetet, melynek tagjai megvalósítják az elgondolt népirtó programot. A szervezetben megkülönböztethetőek az áldozatokkal közvetlen kapcsolatban nem lévő bürokraták és a megsemmisítés során adódó különböző feladatokra felkészített specializált végrehajtók.

A magyarországi holokauszt poklából kimenekültök közvetlenül a visszatérés után született vallomásait a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság által felvett jegyzőkönyvekből ismerjük.² E vallomások az ipari módon megszervezett népirtás rendszerén kívül a zsidók elleni erőszak elkövetőiről is képet adnak, akik ideológiai és/vagy anyagi indokból gyilkolták a nyilasterror idején Budapesten áldozataikat.³ Az antiszemita erőszak légitimációként kialakításában, fenntartásában nélkülözhetetlen szereplők a propagandisták, akik sorában sokszor tehetséges költőket, írókat is ott látunk. Propagandistikus, gyűlöleettel csöpögő írásaikat olvasva alig hisszük el,

¹ Hilberg 2014.

² Csepeli–Prazsák 2015.

³ Borhi 2022; Pető 2019.

hogy ugyanaz a szerző írta azokat, akinek neve kiváló költeményeket, regényeket, színdarabokat fémjelez.

A holokauszthoz vezető elkövetői láncolat fontos, bár felettesebb gyászos aktora a feljelentő, aki többnyire írásban (sokszor névtelenül) a hatóságok tudomására hozta a segítők által bújtatott zsidók kilétét, tájékoztatva őket a rejtek helyükről. A feljelentő indoka nemcsak a zsidók ellen érzett gyűlölet volt, hanem többnyire kimutatható a feljelentett személy vagyonára való áhítozás is.⁴ Nehéz eldöntenи, hogy az üldözőkkel együttműköдő, de egyébként az üldözött csoporthoz tartozó személyek valójában maguk is áldozatok, vagy inkább elkövetők. Ők a kollaboránsok.

Az elkövetés többszereplős jellege nehezíti a felelősségre vonást. Dosztojevszkij Fjodor Pavlovics Karamazov meggyilkolásáról szóló, kis túlzással bűnűgyinek nevezhető regényében a tulajdonképpen gyilkos Szmergyakov féltestvérét, a szabadgondolkodó Ivan Karamazovot a következő szavakkal vádolja: „... maga bűnös az egészben, mert maga tudott a gyilkosságról, megbízott, hogy megöljem és minden tudva elutazott. Ezért is akarom bebizonyítani magának, hogy a fő gyilkos egyedül maga, én nem a fő vagyok, noha én öltet meg.” Világosan kell látni a felelősségg megallapításának dilemmáját! Ha Ivan Karamazov nem hirdeti azt, hogy azoknak, akik nem hisznek sem Istenben, sem a halhatatlanságukban „minden megengedett”, akkor Szmergyakov nem vetemedik a gyilkosságra, következetképpen joggal védekezhet azzal, hogy ő csak Ivan helyett tette, amit tett.

AZ IDEOLÓGUSOK

A zsidóellenesség története során sokan és sokszor fogalmaztak meg a zsidók kiiktatására felszólító kijelentéseket. A népirtás gondolata már a Bibliában is felmerül. Mint Eszter könyvében olvashatjuk, Ahaszérus perzsa király kitüntette egyik vezető emberét, Hámánt, és megparancsolta, hogy a kitüntetett előtt mindenki hajtson térdet és boruljon le előtte. A királyi udvar tagja, a zsidó Mordokaj azonban nem volt hajlandó a térdhajtásra és leborulásra, arra hivatkozva, hogy a zsidók szerint egyedül az Úrt illeti efféle hódolat. Hámán erre haragra gyúlt, és kijárta a királynál, hogy adjon ki egy rendeletet, melynek értelmében egy kiválasztott napon az egész Perzsa Birodalomban ki kell irtani a zsidókat. Eszter azonban megakadályozta a rendelet végrehajtását, így a történet a zsidók számára happy enddel végződött. Hámán kevésbé járt jól, őt a király kivégeztette. Ezt az eseményt ünneplik a zsidók Purim örömnapján.⁵

⁴ Klacsmann 2023.

⁵ Hahn 1997: 80–82.

Teljes körű elpusztításuk, amit Hámán tervezett, csak a politikai antiszemizmus megjelenésekor került szóba: Németországban. Dühring az elsők között volt, aki ugyan nyíltan nem mondta ki, hogy a zsidóknak nincs helyük a Földön, de a mondatait olvasó nem vonhatott le más következtetést. Mint írja „a zsidó faj a legélesebb ellentétben az emberi nem többi részével képezte ki tulajdonságait. A zsidó faj tulajdonságainak a népekbe való ojtása a legnagyobb veszedelem azok karaktere számára. A tulajdonképpeni ok azonban amiért a zsidó fajt a legmélyebben lebecsülik és megvetik: a zsidó faj abszolut inferioritása minden magasabb értékű szellemi diszpoziciót illetőleg.”⁶

A POLITIKUSOK

A hámáni gondolat megvalósítása Adolf Hitler műve volt, aki 1933. január 31-én lett Németország kancellárja, s ezt a pozíciót 12 éven át megtartva országát a teljes pusztulásba vitte. A szakirodalom megoszlik abban a kérdésben, hogy a kancellár mikor tette magáévá a zsidók kiirtásának gondolatát, amit osztrák és német politikai antiszemitaik már hatalomra jutása előtt előszeretettel hirdettek. Az azonban vitathatatlan, hogy Hitler hatalomátvétele előtt Németországban senki nem volt képes a „végleges megoldás” megszervezésére, ami Hitler és követői nyelvén a zsidóként azonosított népesség teljes megsemmisítését jelentette. A „végső megoldást” Hitler az általa „tudományos antiszemizmusnak” nevezett megközelítés logikus következményének tartotta, melyben az érzelmeknek nem jut szerep, kizárálag a hideg ésszel megtervezett megsemmisísi folyamat számít.

Az agresszióra készülő elkövetők jól ismert eljárása, hogy mielőtt rátámadnának kiszemelt áldozataikra, őket vádolják azzal, aminek elkövetésére ők maguk készülnek. Hitler pontosan ennek megfelelően járt el, amikor hatalomátvételének hatodik évfordulóján, 1939. január 30-án a Reichstagban világháború kirobbantásának szándékával vádolta meg a zsidókat. Pontosan tudta, hogy még abban az évben megtámadja Lengyelországot, aminek világháborús kockázataival tisztában kellett legyen, hiszen Lengyelország biztonságáért Anglia és Franciaország garanciát vállalt. Hitler azt mondta, hogy „ha a nemzetközi zsidóságnak Európa határain belül és kívül ismét sikerül egy világháborúba belerángatni a nemzeteket, akkor ez nem az egész Föld bolsevizálását és így a zsidóság győzelmét, hanem a zsidó faj megsemmisülését fogja eredményezni”.⁷ A német vezér és kancellár szavai nem hagyhattak kétséget senkiben, hogy magában eldöntötte, háborút indít, s közben véglegesen megoldja az őt mániákusan foglalkoztató „zsidókérdést”. A háború már javában zajlott, ami-

⁶ Dühring 1881: 89.

⁷ Kershaw 2000: 131.

kor ugyancsak a Sportpalastban, három évvel később Hitler a következőt mondta: „Már 1939 január 30-án kijelentettem a német Reichstagban -- pedig én tartózkodom az elsiétett jóslatoktól --, hogy ez a háború nem az európai-árja népek pusztulásával ér véget, ahogy azt a zsidók elképzlik, hanem a zsidóság megsemmisülését eredményezi. Először érvényesül az ōsi zsidó törvény, szemet szemért, fogat fogért.”⁸ Lucy Dawidowicz helyesen írja, hogy Hitler 1939 és 1945 között voltaképpen két háborút vívott, melyek közül a katonai eszközökkel folytatott háborút elveszítette. A katonailag védekezésképtelen zsidó polgárok ellen víta a második háborút, amelyet viszont megnyert. Ebben a háborúban Kelet-Európa zsidósága szinte teljesen megsemmisült, Nyugat-Európa zsidósága részlegesen elpusztult.⁹

JOGÁSZOK

A németek által uralt Európában a „végső megoldás” menetrendjét 1942. január 20-án fektették le a Berlin Wannsee nevű negyedében álló villában, ahol, ha virágnyelven is, de nyilvánvalóvá tették a pártot és a kormányt képviselő magas rangú résztvevők, hogy Hitler akaratának megfelelően az Európában élő zsidóság sorsa a pusztulás kell legyen. A konferencia megrendezésére a tervezettnél később került sor, s amikor megkezdődött, akkor a zsidók tömeges mészárlása már javában zajlott a Szovjetunió és Szerbia megszállott területein. A konferencia célja a folyamat szisztematizálása, a népirtás logisztikájának megtervezése, a hatékonyság növelése volt.

Hitler akarata nem teljesülhetett volna, ha nincsenek alarendeltjei, akik megtervezik, megszervezik a végső megoldás kivitelezését, ami eredetileg Reinhard Heydrich feladata lett volna. Ő hívta össze a wannseei konferenciát, melynek a holokauszt végrehajtásában kulcsszerepet játszó Adolf Eichmann volt a jegyzőkönyvvezetője.

A konferencia résztervői a Heydrich által kifejtett céllal és a cél megvalósítására javasolt eszközökkel egyetértettek. Vita csak abban a kérdésben volt, hogy kiket lehet a megsemmisítésre kijelölt csoport tagjainak tartani. A konferencián részt vevő jogászok jól látták, hogy az 1935-ben Nürnbergben kihirdetett zsidóellenes törvények végrehajtását megnehezíti a zsidók és nem zsidók között kötöttetett házasságokból született leszármazottak osztályozásának néhézsége, amit jogi eszközökkel próbáltak megoldani. Jogászok nélkül nem születhettek volna meg a holokauszt egész folyamatát végigkísérő zsidóellenes rendeletek, amelyek célja a zsidók polgári rendből való teljes kitaszítása volt.

⁸ Kershaw 2000: 396.

⁹ Dawidowicz 2014.

A BÜROKRATÁK

A bürokraták feladata az volt, hogy a jogászok által megtisztított terepen létrehozzák a népirtás szervezetét. Közvetlenül nem kellett megtapasztalniuk az áldozatok szenvedéseit, számukra ők csupán a hivatalos jelentésekbe beírt számokat jelentették. Lelkiismeretüket nem terhelte semmi, ami bűntudatra adhatott volna okot, hiszen az ő kezükön nem tapadt vér, s ami számukra még fontosabb lehetett, amit tettek, azt nem saját akaratukból, hanem parancsra tették. A magyarországi zsidók deportálásának megszervezésében felettesebb kreatív Adolf Eichmann 1961-ben Jéruzsálemben megrendezett perében azzal védekezett, hogy ő csak egy fogaskérék volt a gépezetben, semmit nem tett a maga akaratából, pusztán engedelmeskedett Heinrich Himmler parancsainak.

Mire a Wehrmacht 1944. március 19-én megszállta Magyarországot, addigra már a németek által ellenőrzött Európa zsidóságának nagy része a megsemmisítésükre felállított gyilkos bevetési osztagok és a hatékonyság növelése érdekében létrehozott megsemmisítőáborok áldozatává vált.

Horthy kormányzó egy jelentéktelen bürokratát, Sztójay Dömét tette meg kormányfőnek, abban a reményben, hogy majd azt teszi, amit ő mond neki. Sztójayt azonban nem ő, hanem a Hitler által kinevezett helytartó, Edmund Veesenmayer irányította. A bukás után, 1946 tavaszán Budapesten, a Sztójay-kormány deportálások intézéséért közvetlenül felelős belügyminisztere, Jaross Andor és két államtitkára, Endre László és Baky László ellen megrendezett perben a tárgyalást vezető elnök és a tanúként kihallgatott Veesenmayer között a következő párbeszéd zajlott le: Elnök: „Azt állítja tehát, hogy a zsidókérdésnek Magyarországon történt módon való megoldása lényegében az akkor kormányzat szabad elhatározásának eredménye volt?” Veesenmayer: „Lényegében igen, mert a magyar kormány hozzájárulása nélkül ez a dolog sem ilyen gyorsan, sem ilyen súrlódásmentesen nem bonyolódhatott volna le.”¹⁰

A tárgyalásvezető bíró nem, de Veesenmayer nagyon jól tudta, hogy az általa bürokrata eufemizmussal „ez a dolognak” nevezett tömeggyilkosság nélküle aligha ment volna végbe. Az ő jóváhagyásával kinevezett kormány aligha akarhatott volna más, mint ő, aki azt akarta, amit Hitler. A megszállás után a Sztójay-kormányba az ő sugallatára került be a deportálást Eichmannnal egyetértésben „gyorsan és súrlódásmentesen” megszervező fanatikus antiszemita Endre László. Veesenmayer már 1944. március 26-án azt jelentette, hogy „az egyes miniszteriumokat irányító államtitkárokra, miniszteri osztályfőnökre és osztályvezetőkre kiterjedő tisztagató munkánk ma örvendetes halad előre.”¹¹ Április 28-án azt írta Ribbentropnak, hogy

¹⁰ Karsai–Molnár 1994: 196.

¹¹ Ránki et al. 1968: 803.

„a főispánok leváltásáért folyó harc eredményeként most 19 főispánt mentettek fel. Megtörtént már a lényegesen jobb garnitúrát képező utódok kinevezése. Néhány napon belül további főispánok leváltását fogom követelni. Ebben is számítani kell a kormányzó határozottabb ellenállására.”¹²

Veesenmayert Berlinből instruálták, eszerint „politikai vonalvezetésében törekedjen arra, hogy a kormányzót az államügyektől egyre inkább tartsa távol: hátterbe kell őt szorítani és a Várban teljesen elszigetelni.”¹³ Május 7-én Veesenmayer azt írja: „Április 25-én a Führernél tartott beszámolóban jelentést tettem Sztójayról. A belpolitika kérdéseiben bölcs emberként értékelhető, ezért egyre inkább az a véleményem, hogy az erők játékában Sztójay mint miniszterelnök, nagyon értékes bábfigura számunkra. Sikerül őt eddig minden lényeges kérdésben megnyernem és meggyőznöm és kitűnő viszonyban vagyunk, annak ellenére, hogy állandóan újabb követeléseket vagyok kénytelen támasztani.”¹⁴ Május 11-én kelt jelentésében a bírodalmi teljhatalmú megbízott elégedetten nyugtázta, hogy a „Menetrend tárgyalások május 6-án zártultak. A Kárpát-térségből és Erdélyből f. hó 15-én megkezdődik kereken 325 ezer zsidó elszállítása. Terv szerint napi négy vonatot indítunk célállomásra, egyenként háromezer zsidóval, így az említett zónák kiürítési műveletei előreláthatólag f. év június közepéig befejeződnek.”¹⁵

Veesenmayer július 7-én közölte Berlinnel, hogy „a „zsidóakció” programszerűen folyamatban, de Budapest és Pest megye leállítva”.¹⁶ Közlése annyiban téves volt, hogy a deportálást Horthy követelésére csak Budapestre nézve állították le, s folytatására módszeresen soha többé nem került sor.

Veesenmayer a magyarországi holokausztból azt a szerepet játszotta el, amit Ivan Karamazov az apja meggyilkolásában. Miként Ivan, ő is hivatkozhatott arra, és az Endre-Baky-Jaross perben hivatkozott is, hogy a deportálást a magyar kormány által uralt közigazgatás, csendőrség és rendőrség hajtotta végre. Mikor az elnök megkérdezte tőle, hogy „német követelés volt-e az, hogy a zsidó lakosság a nem zsidó lakosság közti elszórt elhelyezkedéséből kiemellessék és gyűjtőtáborokba gyűjtesék, vagyis elzárassák a nem zsidó lakosságtól?”, akkor csak annyit mondott, hogy „követelésnek nevezni tul sok volna. Német kívánság volt.”¹⁷

A „német kívánságot” készségesen kiszolgáló magyar állami bürokrácia csúcson az Endre-Baky páros állt, akiket a kormányzó július 5-én az őt meglátogató Veesenmayer beszámolója szerint keresetlen szavakkal szidott. Panaszkodott, hogy „mindenfelől, kül- és belföldről, naponta bombázzák táviratokkal, a Vatikán, a svéd

¹² Uo.: 837.

¹³ Uo.: 811.

¹⁴ Uo.: 844.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 877.

¹⁷ Karsai-Molnár 1994: 195.

király, Svájc, a Vöröskereszt és mások”.¹⁸ Veesenmayer korábban idézett, Ribbentropnak címzett dicsekő táviratából kiderül, hogy a deportálást intéző bürokraták Magyarországon jelentős mértékben lecserélődtek. Horthy ugyan nem mondott le, de a cserékhez kényszerűen hozzájárult. Fontolgatta a lemondást, de tanácsadói erről lebeszélték. Ha lemond, a helyére kerülő személy rosszabb alternatíva lett volna, akire nem hatottak volna a pápa, a svéd király és Roosevelt fenyegető szavai, és a budapesti zsidóság sem kerülhetne volna el a deportálást. Horthy 1944. március 19-e óta csapdahelyzetben volt, amiből csak október 15-én szabadult, s utána tényleg rosszabb ember jött.

Veszprémy László Bernát idézi Thadden zsidóügyekért felelős német külügyi osztályvezető július végén lejegyzett szavait, aki arról ír, hogy Magyarországon március 19-én „forradalom zajlott, melyet követően a magyarországi zsidókérdés teljesen megváltozott, a magyar zsidók Birodalomba való kiszállítását engedélyezték és a magyarok zsidók érdekében való fellépéssel többet nem kell számolni.”¹⁹ Veszprémy írja, hogy az „őrségváltás” során lemondottak, nyugdíjazottak helyére „kinevezettek listáját eddig még egyetlen történész sem kísérlelte meg feltární, de azt tudni lehet, hogy a megszállást követően többek között tíz új kormánybiztost, 148 különböző fokozatú jegyzőt vagy aljegyzőt, 24 új szolgabírót, 20 új közigazgatási fogalmazót, kilenc új polgármestert, négy új alpolgármestert, 31 új főispánt, hat új alispánt neveztek ki.”²⁰ Az újonnan kinevezettek már nem aggályoskodtak. Jaross Andor, a Sztójay kormány belügyminisztere egy népbírósági perben azt vallotta, hogy „belügyminiszterségem idején a főispáni kinevezésekkel kapcsolatban azt a döntő szempontot tartottam szem előtt, hogy főispánná csak nemzeti szocialista vagy az eszmével szimpatizáló egyént neveztessek ki”²¹

A VÉGREHAJTÓK

A zsidók elpusztításával megbízott szervezet, az SS birodalmi vezetője Henrich Himmler volt, aki megriadva a Szovjetunió megtámadását követően beindult népirtás brutalitásától, a „tudományos antiszemitizmus” elvárásainak jegyében később kialakította a népirtás ipari rendszerét, amely az elszemélytelenített áldozatokat nagy tömegben, vörtenél pusztította el, kifejezetten erre a célra létrehozott megsemmisítőtáborokban. Míg a bürokraták nem hallották az áldozatok halálhörgését, nem látták a holttesteket, nem éreztek orrukban a holttestek elégetése során kelet-

¹⁸ Ránki et al. 1968: 875.

¹⁹ Veszprémy 2019: 53–54.

²⁰ Uo. 63.

²¹ Uo. 69.

kező bűzt, addig a zsidók megölésével megbízott különleges osztagok parancsnokainak és tagjainak, valamint a haláltáborok parancsnokainak és őreinek közvetlenül szembe kellett nézniük a gyilkos tevékenységük idegtépő tapasztalataival.

A birodalmi vezető legközvetlenebb munkatársai előtt tartott, lelkesítőnek szánt beszédében 1943. október 4-én Posenben (lengyelül Poznan) a következőket mondta: „A zsidó nép meg lesz semmisítve -- mondja minden párttárs. -- Ez világos, benne van a programunkban. A zsidókat el kell távolítani, ki kell irtani, és ezt mi végre is hajtuk.” És aztán jönnek minden, nyolcvanmillió derék német, és mindenki felmutatja a maga rendes zsidaját. Világos, hogy a többiek disznók, de az az egy jó zsidó. Azok közül, akik így beszélnek, senki sem látta, amint a dolog megtörténik, senki sem csinálta végig. A legtöbben tapasztalni fogják, mit jelent, ha száz holt-test fekszik egymás mellett, vagy ötszáz vagy ezer. Hogy ezt kibírjuk és néhány, emberi gyengeségből eredő kivételtől eltekintve -- tisztelességesek maradtunk, ez edzett meg bennünket.”²²

Magyarországon nem voltak megsemmisítőtáborok, s nem működtek gyilkos osztagok sem. A magyarországi holokauszt áldozataival közvetlenül szembesülő végrehajtók feladata az volt, hogy a lakásainkból gettóba és gyűjtőtáborokba tereljék a zsidókat, ott őrizzék, és értéktárgyaiktól akár kínzás árán megfosszák áldozataikat, majd teherszállító vagonokba kényszerítve Kassán átadják őket az SS-nek.

Veszprémy adatai szerint Magyarországon 1941-ben 25.000 csendőr és a detektívekkel együtt 14.600 rendőr szolgált, s ezek a számok nem nagyon lehettek mások 1944-ben sem. A magyarországi holokauszt más országokhoz képest megkülönböztető sajátossága volt a gazdagnak vélt zsidók ellen alkalmazott szadista erőszak, az ún. „pénzverde”, melynek során a vallatók elborzasztó kegyetlenséggel csikarták ki áldozataikból a rejtekhelyet, ahová javaikat menekítették.²³

A DEGOB által jegyzőkönyvezett vallomások elemzése azt mutatja, hogy 1944-ben Magyarországon három út vezetett a sorstalanságba.²⁴ Az egyik út a vidéki zsidóké volt, akiket csendőrök kényszerítettek a tehervagonokba, melyek a halálba vitték őket. A másik út a munkaszolgálat lehetett, ahol a közvetlen elkövetők a keretlegények és parancsnokaik voltak. Szabó István *A napfény íze* című háromrészes filmjének második részében mutatja be a Petschauer Attila életéből vett tragikus epizódot, amikor a munkaszolgálatos keret szadista parancsnoka meztelenre vett köztetve a fagyos szabad ég alatt kikötteti az általa gyűlölt (és irigyelt) zsidót, majd vizet öntet rá, ami ráfagy a haldokló testére. Keretlegények verték halálra Szerb Antalt, s lőttek agyon Radnóti Miklóst. A harmadik út a fővárosi zsidóknak jutott, akiket Veesenmayer bánatára a csendőrök már nem tudtak deportálni. Ők a fővá-

²² Evans 2014: 569.

²³ Veszprémy 2019: 137–167.

²⁴ Csepeli–Prazsák 2015.

rosban maradtak. A nyilas hatalomátvétel idején sokakat közülük a nyugati határ felé hajtottak gyalogmenetben, s vagy menet közben haltak meg, vagy a határra érkezve tankcsapdaásás közben pusztultak el. A főváros csillaggal megjelölt házaiba költözöttek, majd onnan az 1944 novemberének végén létrehozott két gettó egyikébe kényszerített zsidók közül sokan a nyilas párthoz tartozó gyilkosok áldozataivá váltak. Az ő emléküket örökítik meg a pesti Duna-parton látható fémcipők, róluk szól Zoltán Gábor két felkavaró könyve.²⁵

A nyilasterror idején garázdálkodó fanatikus antiszemita gyilkosok ideáltípusa Kun András, aki felnőtt életét minorita szerzetesként kezdte, majd 1944 novemberében és decemberében elkövetett vérfagyasztó tettei miatt 1945 szeptemberében akasztófán végezte.²⁶

Kun András női megfelelője lehetett Dely Piroska, aki 1944. október 15-én fegyveres csapat élén egy budapesti csillagos házba tört be, ahol kirabolták a lakókat, akik közül tizenkilencet a helyszínen megöltek, és további hetven embert elvittek.²⁷

FELJELENTŐK

A feljelentők névvel vagy név nélküli levelekben hozták a hatóságok tudomására, hogy hol rejtőznek zsidók, akik jól felfogott érdekkükben ki akartak maradni a deportálásból. A történettudomány adóssága a feljelentő levelek elemzése. A sporadicusan megismert feljelentések ismeretében azt mondhatjuk, hogy a feljelentők többségét nem a haszonkerülezés, hanem a pusztta antiszemita gyűlölet motiválta. Görög Sándor visszaemlékezéséből ismerjük meg lánytestvére esetét. Görög Dénes Szombathely neves patológusa volt, aki, amikor már világosan látszott, bekövetkezik a deportálás, elintézte, hogy két gyermekét elbújtassák. A szomszédos Kőszeg verbita rendházának szerzetesei vigyáztak az akkor minden össze tízéves Sándorra, aki megmenekült. Nővére azonban megbetegedett, bekerült a szombathelyi kórházba, ahol egy nyilas szimpatizáns ápoló feljelentette a kislányt, akit ezt követően szüleivel együtt felraktak az Auschwitzba küldött vonatra.²⁸

²⁵ Zoltán 2016; 2021.

²⁶ Rab 2021.

²⁷ Pető 2019.

²⁸ Görög 2011.

A KOLLABORÁNSOK

Magyarország megszállását követően Eichmann ösztönzésére már a második napon megalakult Budapesten a Zsidó Tanács, amit a vidéki, rövid ideig működő zsidótanácsok megalakulása követett. A tanácsok megalakításakor a németek szánt szándékkal a helyi zsidó elitből válogatták ki a tagokat, mert tőlük reméltek, hogy megnyugtathatják az egyre szűkebb térré összevonott zsidókat.

A tanácsok tagjait gúzsba kötötte a rájuk kényszerített diszkrepáns szerep, melynek teljesítése során rá kellett ébredniük, hogy a németek bábjai.²⁹ A zsidó tanácsok tagjait a háború után sokszor érte a németekkel való kollaboráció vágda, ugyanakkor a németekkel való tárgyalást a szerep eleve feltételezte.³⁰

A háború után kollaborációként fogalmazódott meg a fővárosi zsidó tanács tagjaival szemben az általuk már 1944 áprilisában megismert Auschwitz jelentés eltitkolása. A kollaboráció árnyéka leginkább Berend Béla szigetvári rabbira vetült, aki Budapestre költözve a Központi Zsidó Tanács tagjaként gyanúsán közel került a Zsidóutató Intézet keményen antiszemita igazgatójához, Bosnyák Zoltánhoz, aki nek lapijába még interjút is adott.

A PROPAGANDISTÁK

Az antiszemita tartalom megértéséhez és megértetéséhez nem kell különösebb tehetség, elég az évezredek során kialakult sztereotípiák felmondása. Az antiszemitizmus propagálói lehetnek tehetségesek vagy tehetségtelenek. A tehetségtelenek más témaúj művei jelentéktelenek, nincs bennük semmi, ami miatt bekerülhetnének a komplexitást méltányoló kánonba. A tehetséges propagandisták viszont alkottak műveket, amelyek zavarba ejtően jók. Mintha ugyanabban az emberben két egymástól független szellem bújna meg, az egyik primitív gondolkodású és gonosz, a másik viszont komplex gondolkodású, a létet megszólító alkotásokra képes. Ritkán fordul elő, amikor a tehetség az eredendően primitív antiszemita tartalom komplex, kreativitásra valló formában jelenik meg, amire Magyarországon Kosztolányi Pardon rovata, Szabó Dezső önáletrajza a példa. A propagandisták felelőssége mérhetetlen, hiszen az általuk írt népszerű cikkek, könyvek, filmek, színdarabok alakítják ki azt a lékgört, amely a műveiket faló közönség tagjai számára a zsidók üldözését magától értetődővé teszik.

A holokausztnak szociálpszichológiailag megágyazó népszerű antiszemita tartalom iskolapéldája Dövényi Nagy Lajos *Tarnopolból indult el...* című regénye, amelyet

²⁹ Schmidt 1990.

³⁰ Veszprémy 2023.

a hetente 400.000 példányban megjelenő *Magyar Futár* 1942. augusztus 12-e és 1944. december 20-a között folytatásokban közölt. A regény befejezésére már nem hagyott időt a történelem, de a megjelent 600 oldal bőven elég volt ahhoz, hogy az olvasókban elmelítse a zsidók elleni gyűlöletet. Az író Brandstein Juda életének történetét mutatja be a 19. század végétől az 1930-as évek derekáig, felsorakoztatva a zsidóellenes sztereotípiák és előítéletek teljes készletét. A regényben nincs semmi, ami különösebb alkotói tehetségre vallana, szövege primitív, figurái egysíkúak, tipikus propagandatermék.

Zoltán Gábor szerkesztett egy kötetet a magyarországi holokauszt évében megjelent versekből. Az ironikusan *Szép Versek* címmel megjelent kötetben együtt szerepelnek humanista és antiszemita költők, akik között ott van a tehetséges Erdélyi József, Baumgarten-díjas, korábbi nagyszerű verset szerzője. Ő írta 1937-ben, az 1944-ben többször újra közölt verset, melyben Solymosi Esztert, a Tiszaeszláron eltűnt kislányt siratta, a zsidókat vádolva a kislány haláláért. Erdélyiben az antiszemita idővel megölte a költőt. 1944-ben írt antiszemita verseiben a tehetségnél már nyoma sincs. A sokak által olvasott *Ország* nevű lapban *A zsidókról* címmel közölt verset 1944-ben, melynek első strófájában a következőket írja:

„Hányszor mondtam a zsidónak,
Hogy ne bízza el magát!
Viselheti most a mellén
azt a sárga csillagát.
Azt hitte, hogy e hazában
őérte van, ami van,
s egy hatalom van valóban
nagy hatalom: az arany;
azé minden a világon,
akié a pénz, a pénz,
s annak rabja, rabszolgája
minden szív és minden ész.”

Erdélyi költőnek a legjobb akarattal sem nevezhető társai, mint Liszt Nándor, Géza Ottó, Alföldi Géza eltűntek az irodalomtörténet süllyesztőjében, verseik csak az antiszemita propaganda példáiként támadtak föl Zoltán Gábor antológiájában.³¹

Anyagi vagy meggyőződésbeli okok miatt az államilag dúsan dotált antiszemita propaganda a vizuális művészeti alkotói, festők, filmrendezők, színházi rendezők számára is csábító lehetőséget nyújtott munkáik létrehozására, értékesítésére és kiállítására. Füstös Zoltán a negyvenes években a Nyilaskeresztes Párt részére forma-ruhákat, plakátokat, zászlókat tervezett. Olaszy Sándor festőművész az arcképfesté-

³¹ Zoltán 2020.

szetben volt kiváló, számos filmnél alkalmazták portréfestőként. Arcképeiből 1942 végén nagy sikerű kiállítást rendezett. 1944-ben az Országos Pártszolgálat vezetője lett, s megszervezte a Hungarista Légiót.

Az antiszemita jobboldali csábításnak a színészek sem tudtak ellenállni. A német megszállás napján a *Magyar Futár* és az *Egyedül Vagyunk* nagyszabású antibolsevisztá matinét tartott Kiss Ferenc és Páger Antal fellépései, de az esemény légiriadó miatt félbeszakadt. Május elején azonban a Rádióban elhangzott a matinére szánt kétszereplős előadás. Mindkét színész alaposan kivette a részét a zsidókat a színházi világból kirekesztő rendszer legitimálásában. Kiss Ferenc a színészkarbantartó elnöke volt, Páger a Szálasi által a Vár Márvarytermében, 1944. november 4-én tartott értelmiiségi aktíván vett részt. Kezet fogott a nemzetvezetővel, amit a korabeli filmhíradó is bemutatott.³²

A LESZÁRMAZOTTAK

A magyarországi holokauszt helyi emlékezeti mintáinak felderítésére vállalkozva Papp Richárdval azt tapasztaltuk, hogy a különböző településeken megszervezett, idős, középkorú és fiatal megkérdezettekből álló fókuszcsoportok tagjai közül soha az áldozatok vagy a kívülállók leszármazottjaiként vállalták a kutatásban való részvételt, de egyetlen kivételel senki nem volt, aki az elkövetők leszármazottjának vallotta volna magát. Ez már csak azért is különös, mert Veszprémy adatai szerint a holokauszt lebonyolításában tevélezgesen részt vevő rendvédelmi és közigazgatási alkalmazottak száma 200.000 körül alakult, akiknek a leszármazottairól nehezen képzelhető el, hogy ne tudnának felmenőik viselt dolgairól, amelyek nem feltétlenül bűncselekmények.

Varga Ágota 2005-ben mutatta be filmjét, melyben Endre László fia, Endre Zsigmond beszél önmagáról és apjáról. A filmből kiderül, hogy a fiú sosem adta föl meggyőződését, miszerint apja nézetei helyesek, bűne nincs. Különösen megrázó a pillanat, amikor azt mondja, hogy Eichmann-nal szemben apjának volt igaza, aki a budapesti zsidók deportálásával kezdte volna az 1944. április 8-i kormányrendelet megvalósítását. Endre Zsigmond nem hiszi el a gázkamrákat, nem hiszi el az áldozatok számát. Úgy véli, hogy akik meghaltak a táborokban, betegség vagy járvány következtében vesztették életüket.

Van olyan eset, amikor a fiú a holokauszt meggyőződéses elkövetőjeként hírhegetté vált apját megtagadja. Erre példa Less Gyapay, aki Gyapay László nagyváradai polgármester fia volt. Nagyvárad polgármestere a visszacsatolás után Soós István lett, aki a gettó felállítására kiadott parancsot megtagadva lemondott. Helyére a szél-

³² Molnár Gál 1988.

sőjobboldali, heveny antiszemita Gyapay László került, aki 30.000 nagyváradi zsidó deportálását készségesen megszervezte, majd az USA-ba emigrált. Négy fia közül az egyik, Less Gyapay újságíró lett. Harminc évvel apja halála után tudta meg, hogy egy háborús bűnös fia. A Gyapay fiúk közül egyedül ő volt, aki szembenézett az apja tetteivel. Több önmarcangoló családtörténeti cikket írt, s elment Nagyváradra, ahol az ott élő megmaradt zsidóktól bocsánatot kért az apja rettenetes tevékenységéért.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borhi László 2022: *A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Csepeli György – Papp Richárd – Surányi András 2022: A hiány jelensége a holokauszt intergenerációs emlékezete ma élő magyarok körében. *Szabad Piac* 1. 63–81.
- Csepeli György – Prazsák Gergely 2015: Paths to Fatelessness. *Holocaust. Studii și cercetări* 08. 81–95.
- Csepeli György – Vági Zoltán 2011: Eichmann személytelen személyisége. *Mozgó Világ* 37. 6. 35–46.
- Dawidowicz, Lucy S. 2014: *Háború a zsidók ellen. 1933–1945*. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány.
- Dühring, Eugen 1881: *Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Culturfrage. Mit einer weltgeschichtlichen Antwort*. Kalsruhe und Leipzig: Verlag von H. Reuther.
- Evans, R. J. 2014: *A Harmadik Birodalom. Háborúban*. Budapest, Park.
- Görög Sándor 2011: *Repkényszaggatás. Önéletrajz, családtörténet, korrajz a 20. századból*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hahn István 1997: *Zsidó ünnepek és népszokások*. Budapest, Makkabi.
- Hilberg, Raul 2014: *Az európai zsidók elpusztítása*. Budapest, KuK.
- Karsai László – Molnár Judit (szerk.) 1994: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi.
- Kershaw, I. 2000: *Hitler. 1936–1945*. Budapest, Nemezis.
- Klacsmann Borbála 2023: *Holokauszttörténetek*. Budapest, Park.
- Kovács Tamás 2014: *Embermentő közsolgák a holokauszt idején*. Budapest, NKE.
- Molnár Gál Péter 1988: *A Páger-ügy*. Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó.
- Pető Andrea 2019: *Láthatatlan elkövetők. Nők a nyilas mozgalomban*. Budapest, Jaffa.
- Rab László 2021: *A pokol tornácán – Kun páter útja az akasztófáig*. Budapest, Noran-Libro.
- Ránki György – Pamélyi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula 1968: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Budapest, Kossuth.
- Schmidt Mária 1990: *Kollaboráció vagy kooperáció?* Budapest, Minerva.
- Veszprémy László Bernát 2019: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Budapest, Jaffa.
- Veszprémy László Bernát 2023: *Tanáctalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt. 1944–1945*. Budapest, Jaffa.
- Zoltán Gábor 2016: *Orgia*. Budapest, Pesti Kalligram.
- Zoltán Gábor 2020 (szerk.): *Szép versek. Abszurd antológia*. Pozsony, Kalligram.
- Zoltán Gábor 2021: *Szomszéd. Orgia előtt és után*. Budapest, Pesti Kalligram.

KARSAI LÁSZLÓ

Te vagy a tanú!

Egy munkaszolgálatos „keretlegény” a népbíróság előtt

1947 elején egy adatgazdag holokauszttárgyú könyv jelent meg Budapesten. Ebben az egyik munkaszolgálatos „keretlegényről”,¹ dr. Gazdag Gyuláról többek között a következők olvashatók: „... fasiszta pribék, bűnhődnie kell, még akkor is, ha történetesen zsidónak született... Kora gyermeksége óta mást sem hallott, mint 'üs d a zsidót'. Hát egyszer olyan hatalomhoz jutott, hogy tényleg üthette, tehát ütötte...”²

Pár hónappal e könyv megjelenése után Gazdag Gyulát a népbíróság első fokon tíz év kényszermunkára ítélte. Perújrafelvétel után a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) a büntetését leszállította 3 év 6 hónapra, majd újabb tárgyalás után az ítéletet megsemmisítette, a vádlottat felmentette.

Gazdag Gyula népugyészségi és népbírósági anyagai alapján megpróbálom tisztázni, hogyan került olyan pozícióba, hogy állítólag és úgymond büntetlenül gyilkolhatta, kínozhatta, üthette-verhette munkaszolgálatos bajtársait? Munkaszolgálatos századából hányan és miért élték, élhették túl és kik nem a doni munkaszolgálatot?

A VÁDLOTT

Gazdag Gyula Budapesten született 1910. január 1-én, és 1958. november 23-án, súlyos betegen halt meg. Édesapja, Weiss Gábor újpesti zsidó családban született (1884. december 31.-?), műhímző mester volt. 1908. augusztus 8-án vette feleségül Rosenfeld Reginát (Budapest, 1885. május 1.–Budapest, 1956. december 13.). Az ő szülei elsőgenerációs, Budapestre beköltöző zsidók voltak. Gazdag édesanya hamar megözvegyült, férje talán az I. világháború idején halt meg. 1920-ban Újpesten ismét férjhez ment, Gráner Gyula Béla (Budapest, 1885. július 25.-?) római katolikus

¹ Keretlegénység – a munkaszolgálatos századokban egy rajnyi fegyveres katona szolgált. Feladatauk a munkaszolgálatosok őrzése és irányítása volt.

² Pór-Zsadányi (szerk.) 1947: 79. A fejezetet, amelyben az idézett rész olvasható, Zsadányi írta.

vallású posta és távírdai műszaki ellenőrhöz. 1925-ben Gráner Weiss Gyulát örökre fogadta. Fogadott fia 1928. november 22-én áttért a római katolikus vallásra. 1933-ban belügyminiszteri engedéllyel családi nevüköt Gazdagra változtatták. Gazdag valószínű, hogy a mostohaapja segítségével 1929. augusztus 7-én a posta szolgáltába lépett. 1947. április 9-én Pápai László, a Postafőigazgatóság kommunista pártcsoport vezetője és dr. Bodó Zoltán, a postaigazgatóság vezetőjének első helyettese hosszú levélben állt ki, az akkor már második hónapja letartóztatott munkatársuk mellett.³ Szorgalmas, kiemelkedő szellemi képességű, szerény, úri modorú embernek írták le, aki már az 1930-as években kiemelkedett pályatársai közül. 1934-ben műszaki ellenőr volt. 1936. május 16-án vette feleségül Újpesten Nagy Sarolta Gizella (Budapest, 1912. november 22.–1989.) evangélikus vallású hajadont, aki okleveles gyógypedagógia tanárnő volt. Gazdag felesége 1948 novemberében Újpesten volt gyógypedagógia iskolai tanár, ekkor a 7. fizetési osztályba nevezték ki.⁴ Házasságukból egy gyermek született, Zsuzsanna (Budapest, 1937. február 17.–Budapest, 1997. május 17.).⁵ Gazdag a nehéz postai szolgálata mellett Szegeden doktorált a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi karán. 1938-ban már a 62. sz. postaigazgatóság alkalmazottjaként neve mellett a „dr.”-állt.⁶ 1940-ben I. osztályú postatiszté nevezték ki. 1940 után Észak-Erdélybe helyezték, Csíkszerdából 1942 tavaszán került vissza Budapestre. 1942-től 1944-ig munkaszolgálatos volt, közben, 1944. április 7-én nyugdíjazták. Gazdag, Pápai és dr. Bodó szerint csak zsidó származása miatt nem kerülhetett a postán a fogalmazási pályára, sorozatosan mellőzték. A felszabadulás után 1945. január 12-én Újpesten jelentkezett szolgálat-tételre, és főleg neki köszönhető, hogy január végén a városban megindult a postai forgalom.

A kereskedelemlégi és közlekedésügyi miniszter 1945. július 19-én postatanácsossá lejtette elő. Főnökei igazoló leveléből tudjuk, hogy 1945 augusztusában került a fogalmazási szakba, majd a vizsgálati osztályvezető helyettese lett. Itt is megmutatkozott emberies gondolkodása, munkaseretete, igazságérzete. Majd később, amikor már a személyzeti osztály vezetője lett, mély szociális belátásról, korrekt gondolkodásról, következetes demokratikus magatartásról tett tanúbizonyságot. Az MKP lelkes tagja volt. Őt évtizedek óta ismerő főnökei számára hihetetlennek tűntek az ellene felhozott vádak. „Egész múltja rácáfol a vándakra” – írta Pápai László és dr. Bodó Zoltán.⁷ 1948. január 17-én, népbírósági elítélése után állásából elbocsátották.

³ BFL VII.5.e 23655/1949. 277–278.

⁴ Köznevelés, 1948: 21. 198.

⁵ Lugosi András sokat segített az életrajzi adatok felkutatásában, amit ezúton is köszönök.

⁶ Magyarország Tiszti Név- és Címtára, 1938, 227/2.

⁷ BFL VII.5.e 23655/1949. 278–279.

Ebben az évben gyári segédmunkás, halálakor 1958-ban tiszttiselő volt a foglalkozása, és Újpesten, a Vécsey Károly u. 48. sz. alatt lakott.

Már e rövid életrajzi összefoglalóból is kiderülhet, hogy Gazdag ugyan hallhatott elég antiszemita megjegyzést, szemtanúja lehetett akár már iskoláskora óta antiszemita megnyilvánulásoknak, de sem családi környezete, sem egész neveltetése nem mutat arra, hogy csak az alkalomra várt volna, hogy maga is beálljon a zsidók kínzói, gyilkolói közé.

A VIZSGÁLAT

1945. február első napjaiban érkezhetett az újpesti rendőrkapitányságra az első névtelen feljelentés, a korabeli rendőri szaksargon szerint „bizalmas bejelentés” Gazdag ellen. A tanúkat egy 21 éves rendőr nyomozó alhadnagy, Keveházi Lajos hallgatta ki, valószínűleg a javaslatára Gazdagot letartóztatták, és kb. egy hétag lehetett őrizetben. Grünwald Sándortól, egyik volt munkaszolgálatos társától fennmaradt 1945. február 20-án kelt részletes, írásos feljelentése. Nem kizárt, hogy ő volt az első, névtelen feljelentés szerzője is. Gazdagról többek között azt állította, hogy „... munkaszolgálatos bajtársait ütlegette, s része volt több bajtársának a halálában. Általában a viselkedése még a híres embernyúzó keretnél is rosszabb volt.”⁸

Másik bajtársa, Korda György 1945 elején a nagyváradi politikai rendőrség tisztviselője volt. Innen küldte 1945. március 24-én „feljelentését”, amelyben azt állította, hogy a 109/26. számú munkásszázad parancsnoka, Rózsa Mihály tanító, Gaál József tizedes (balmazújvárosi lakosok), Lopkovicz (Huszár) mezőcsáki lakos és Gazdag Gyula újpesti lakos kb. tíz munkaszolgálatos bajtársát verték agyon. Korda szerint különösen súlyos Gazdag esete, aki zsidó, és hogy „meleg szobában üljön és többet és jobbat ehessen, mint mi, maga is ütötte és verte a szerencsétlen munkaszolgálatosokat.” Korda javasolta volt bajtársai közül Schreiber György, Grünwald Sándor, Held Imre, Gulyás István, Gábor Tibor és Kelemen István budapesti lakosok kihallgatását. Bizonyos, hogy Nagyváradról is kapcsolatot tartott fenn velük, mert többségük esetében pontos lakkímmel sietett a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán (PRO) dolgozó kollégái segítségére.⁹

Keveházi 1946 augusztusában úgy emlékezett, hogy 1945 februárjában az újpesti PRO-kirendeltségen az a vélemény alakult ki, hogy „a nagy túlterheltségre való tekintettel nincs idő volt zsidó munkaszolgálatosok ügyeivel foglalkozni.” Keveházi

⁸ BFL.VII.5.e 23655/1949. 4.

⁹ BFL VII.5.e 23655/1949. 13. Lehetséges, hogy Korda feljelentésének hatására utasította 1945. március 31-én a PRO az újpesti politikai nyomozócsoporthoz vezetőjét, hogy dr. Gazdag Gyula ügyében a nyomozást folytassa le. (Uo. 338.)

érzékelhető csalódottsággal számolt be arról, hogy Ő ugyan bűnösnek tartotta Gazdagot, de mivel a [nyomozó] csoportban ő volt a legfiatalabb, a véleménye nem talált meghallgatásra. 1945 májusában újrakezdték a kihallgatásokat. Ekkor a nyomozást Pogány Jenő alcsoportvezető folytatta. Ő eleinte szintén meg volt győződve Gazdag bűnösségről, de később úgy vélte, hogy ártatlan, akkor és ott nem cselekedhetett másként.¹⁰ Gazdag egyik volt bajtársa, Békefi György az újpesti rendőrségre került. Ő 1946. augusztus 29-én úgy emlékezett, hogy Gazdagot 1945 februárjában, majd májusban is letartóztatták és többször kihallgatták, mindenkor alkalmmal néhány nap elteltével szabadlábra helyezték. Ügyével kapcsolatban a politikai nyomozók között (csoportjuk akkor 18-20 főből állt) nagy vita alakult ki. Csak ketten, Molnár Sándor rendőr nyomozó főhadnagy és ő volt azon a véleményen, hogy Gazdag bűnös. Elfelejtkezett ifjú kollégájukról, Keveházi Lajosról. Az egyik csoportterkezeten olyan nagy vita támadt, hogy „felhívták”, nyilván a fogdából Gazdagot, és valamennyien kérdéseket tettek fel neki. Pogány a 109/26-os munkásszázad elérhető, értesíthető tagjait behívta az újpesti rendőrkapitányságra és megszavaztatta őket. Volt bajtársai közül 75%-ban mellette foglaltak állást. Ez Békefi szerint azért történt, mert Gazdag felesége végigjárta a volt bajtársakat, igyekezett őket a férje melletti kiállásra rábeszélni.¹¹

Grünfeld Istvánnal Gazdag „mindig a legrendesebben bánt”.¹² Azt vallotta, hogy Gazdag ütötte az embereket, de csak akkor, ha oka volt rá (nem mosakodásért, tettvességről, késésért), „vagy amikor erre parancsot kapott.” Kohn László úgy emlékezett, hogy a századparancsnok osztotta a századot négy szakaszra. Az első kettőben voltak a jó munkások és rendszeresen tisztálkodó emberek, a másik két szakaszban a piszkosak és rossz munkaerők. Szerinte az a 16 ember, aki a századból meghalt, kevés kivétellel az utolsó két szakaszból került ki. A „munkakerülő”, magukat elhagyó, nem tisztálkodó, eltetvesedő munkaszolgálatosok pusztultak el leghamarabb.¹³ Tehát a kb. 230 fős munkaszolgálatos század 7%-a pusztult el Ukrajnában. Tucatjával tudunk olyan munkaszolgálatos századokról, ahol az arány éppen fordított volt, alig néhányan éltek túl a munkaszolgálatot és a hadifogságot.

Pogány Jenő megértette, hogy nem egy szadista, bajtársaival kegyetlenkedő zsidó „keretlegénnel”, hanem egy tiszteinges, bátor emberrel van dolga. Nyilvánvalóan hatott rá, hogy a század tagjainak döntő többsége végül is kiállt Gazdag mellett. Pogány jelentése végén leszögezte: ez a század büntető század volt, „Különlegesen erre a célra összeválogatott brutális keretlegénységgel... a tanúvallomások mindegyike elismeri Gazdag... érdemeit... és nagyon sok bajtársa, akit Gazdag annak idején

¹⁰ BFL VII.5.2 23655/1949. 73–74.

¹¹ BFL VII.5.2 23655/1949. Uo. 70–71.

¹² BFL VII.5.e 23655/1949. 62–63.

¹³ BFL VII.5.e 23655/1949. 117–118.

megpofozott, ma elismeri, hogy az adott körülmények között máskép nem cselekedhetett.” A nyomozó javasolta, hogy Gazdagot „fel kell menteni az ellene emelt gyanúsításoktól, és az eljárást ellene megszüntetni.”¹⁴

Gazdag 1945. május 7-én aláírásával láttá el tizenegy sűrűn gépelet oldalt megtöltő vallomását.¹⁵ A lapok bal margójára valószínűleg 1946-ban, amikor újra elővettek az ügyét, a nyomozás vezetője felírta, hogy Gazdag egyes állításait melyik volt munkaszolgálatos bajtársa, illetve keretlegény vagy tiszt tudja megerősíteni vagy cáfolni. A PRO-Államvédelmi Osztály (ÁVO) – Államvédelmi Hatóság (ÁVH), illetve néphyugyszági gyakorlatot ismervé példátlan gondossággal és szorgalommal összeállított névsorban 35 név szerepel.

Gazdag úgy emlékezett, hogy amikor 1942 végén Konotop városába kerültek, ott lett szakaszparancsnok-helyettes, és már az első napon Demjén zászlós a kerettel „motozást” tartott, és tőle éppen úgy, mint a bajtársaitól „majdnem minden tartalék fehérneműt és ágyneműt” elvettek. Tőle később még a Szentendréni igényelt cseh zubbonyt és köpenyt, sőt még a vonaton az óráját is elvették. Mindezek alapján nevezte valótlannak azt a vádat, amellyel egyes volt bajtársai illették, hogy tőle a „motozások” során nem vettek el semmit.¹⁶ Az első keretüköt a századparancsnoktól kezdve leváltották, olyan mértékben lopták el és küldték haza a század élelmét, hogy a munkaszolgálatosok a szó szoros értelmében éheztek. Ekkor került a századhoz a „halálkeret”, amelynek tagjait arra biztatták, hogy bosszulják meg, hogy rendes magyar tiszteket és honvédeket, vagyis az élelmiszert elsikkasztókat zsidók feljelenése alapján büntettek meg. A tiszteket lefokozták, a keret tagjait a frontra, vagyis nyilván az első vonalba küldték. Ekkor kezdődött a „szörnyű zsidózás és ütlelés”. Ezért Gazdag egyik nap elment Rózsa századparancsnokhoz, és kérte, szüntessék be a munkaszolgálatosok kínzását, ütlelését. Rózsa azt mondta, hogy ezt így nyíltan nem tilthatja meg, mert feljelentenék, hogy zsidóbérenc. Ám ha maguk a zsidók, a munkaszolgálatos szakaszparancsnok-helyettesek fenn tudják tartani rendet, akár azon az áron, hogy saját maguk fenyítik meg a bajtársaikat, ezen a címen vissza tudja tartani a keretet a munkaszolgálatosok bántalmazásától. Miután Gazdag és néhány bajtársa, többek között Hámor Tibor és Bondi István átvették a (testi) fenyítések, felgyelmezések „feladatát”, lassan vége lett a „puskatusozásnak”. Sajnos ekkor történt, hogy az élelmiszer-raktáros szakaszvezetőt elfogták, és nála igen sok bónit¹⁷ találtak. Este a századnál motozás volt, kiderült, hogy Zsadányi (Wiesenber) Oszkár és Kellner József „együttműködött” az élelmiszerraktárt fosztogató szakaszvezetővel,

¹⁴ BFL VII.5.e 23655/1949. 15–19.

¹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-120509/1945. 17.

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-120509/1945. 5.

¹⁷ Kötelező, melynek aláírója otthon maradt családtagjai, barátai stb. nevében vállalta, hogy a papíron szereplő összeget a „bón” átadójának majd kifizetik.

ők is részesültek a hasznból, a lopott holmit a bajtársaik körében értékesítették bónokért. Összesen 54 bajtárs nevét árulták be. Akkor éjjel, kollektív büntetésként az egész századot végigverték. Hámor Tibor szerint ez a keret „...egy bónozási esetet felhasználva, a teljes századot órákon át verték [...] Február 26-án indultunk el a visszavonulásra. Ezen visszavonulás, mely több etapban cca. 500 km. távolságra zajlott le, a keret a legválogatottabb kínzásokkal és verésekkel tette lehetetlenné a menetelést.”¹⁸

A századparancsnok először fel akarta jelenteni Zsadányit és Kellnert is, csak hosszas könyörgésre enyhült meg. Mentő körülményük volt: az előző keret alatt annyit éheztek, hogy most minden pénzt megadtak, bármilyen összegű bont aláírtak egy kis plusz élelemért. Gazdag felidézte, hogy az új keret esténként tisztasági szemlét tartott a körletben. Ha egy munkaszolgálatos piszkos volt, az egész szoba lakóinak ingben, mezítláb kellett lerohanniuk az udvarra, a dermesztő hidegben a hóba, és egymással pofoztatták őket. A legnagyobb megpróbáltatásokkal az 1943-as februári visszavonulás járt. 600 kilométert kellett teljes menetfelszereléssel megtenniük, és az egyik legnagyobb probléma, amivel Gazdagnak és helyetteseinek, ugyanakkor zsidó munkaszolgálatosoknak nap mint nap meg kellett küzdeni, az volt, hogy sokan tetvesek lettek. A keret azzal vádolta a munkaszolgálatosokat, hogy az ukrán lakossággal üzletelnek, élelemért elcserélik a szappanadagjukat. Akiket rajtakaptak, azokat ki is köttötték. Gazdag és helyettesei próbáltak ügyelni arra, hogy a keret ne vegyen észre ilyen eseteket. Gazdag elismerte, hogy egy esetben arcul ütötte Huszár nevű bajtársát. Ezt azzal indokolta, amikor Hámor elkapta egy ilyen „szappanért élelmiszert”-üzletelés közben, Huszár egészen közel a keret szállásához kezdett el kiabálni, hogy nincs joguk őt e tevékenységében megakadályozni. Másnap Huszár még egészségesen kivonult, és amikor este nem tért vissza, több önként jelentkezővel mentek el megkeresni. Fején súlyos sérülésekkel találták meg. Akkoriban utászok mellett dolgoztak, és Huszár az utászok tilalma ellenére bement az egyik ukrán házba, ezért az utászok megverték. Ekkor még felgyógyult, hónapokkal később az egyik katonai kórházban halt meg – tífuszban. Gazdag jól emlékezett Lefkovics Lászlóra, a század első halottjára is. Teljesen elhagyta magát, bajtársaitól visszavonult, magába zárkózott, „nem adott magára semmit”. Elkapta az „ukrán hasmenés”, annyi ereje, életkedve sem volt, hogy amikor maga alá piszkított, legalább akkor megmosakodjon, megpróbálja a ruháját tisztán tartani. Bajtársai többször megverték, mert nagyon sokat szenvedtek tőle, hiszen nagyon szorosan, sűrűn egymás mellett kellett aludniuk. 1943 március végén egyszer engedély nélkül a körletben maradt, több hetes ürülék volt a testére és a ruhájára tapadva, és hiába parancsoltak rá, nem volt hajlandó megmosakodni. Gazdag bevallotta, hogy ekkor „ütlelte”, de

¹⁸ BFL XXV.1. 1619/1948. 47-48. Hámor Tibor gyanúsítotti kihallgatása a népügyészsgégen, 1947. június 11.

aznap Lefkovics a körlet lépcsőjén napozott, a konyhán kért egy tojást, azt megette. Az egyik orvosszigorló bajtársa és az utászok orvos főhadnagya is megvizsgálta délután Lefkovicsot, akit a fekhelyén találtak meg, egyikük sem tudta megállapítani a halála okát. Gazdag beismerte, hogy Halász Imrétt is megütötte a halála előtt néhány nappal. Halász egyike volt azoknak, akik a század szűkös élelmiszerkészletéből loptak, ellopta az utolsó kenyérüket és cigaretタjukat is, ráadásul a dühöngő tifusz-járvány idején „közveszélyesen tisztálatlan” volt. Ezért verte meg, de még ezek után hetekig velük együtt gyalogolt, májusban halt meg – szintén tifuszban. Amikor már egyre többen betegedtek meg, akkor Gazdagnak Szednyevben sikerült az ottani kórház fertőtlenítő és fürdőberendezését megszereznie. Három házban helyezte el a betegeket, oda senki be nem léphetett, csak hat önként jelentkező ápoló. Ő maga minden nap bejárt ápolni a betegeket, el is kapta a flekktfuszt. Egy-két „tisztálatlan bajtárs” miatt újra és újra fertőtleníteni kellett a ruhákat, amelyek a sűrű fertőténtéstől kezdtek tönkremenni. Klein Pál különösen piszkos volt. A században nagy felháborodást okozott, amikor otthonról, szüleitől fehérneműket kapott, ő pedig azonnal eladt a csomagját az ukránoknak, és maradt a régi, tetves rongyában.

Gazdag úgy emlékezett, hogy a visszavonulás során, tehát 1943 február elejétől április végéig alkalmazta a testi fenyítést. Ha ebben az időszakban a keret tagjai bántalmaztak egy-egy munkaszolgálatost, azt jelentette a századparancsnoknak és Török János hadnagynak, akik intézkedtek. Büszkén idézte fel, hogy 224-en lépték át 1942 novemberében a szovjet határt, és 208 bajtársa láta viszont Magyarországot. 1944. november 1-jén, amikor át kellett volna vonulniuk a Dunántúlra, megtagadta a parancsot. Előzőleg már Orosházán 43 bajtársuk átszökött az oroszokhoz. Végül szabályszerű menetben Budapestre vonultak be.¹⁹

Gazdag 1945. június 11-én kézhez kapta idézését a Postavezérigazgatóság Igazoló Bizottságához (IB). Ott valószínűleg nem árulta el, hogy milyen súlyos vándakkal tartották fogva, és mint volt zsidó munkaszolgálatost, június 12-én az IB igazoltnak nyilvánította.²⁰

1946-ban újrakezdték a nyomozást az ügyében. Bajtársai közül augusztusban többen, köztük Korda György és Ladányi Jenő is feljelentették. Korda, mint említettük, először 1945 márciusában jelentette fel Gazdagot. 1946. augusztus 9-én három másik bajtársával összefogva, immáron budapesti lakosként ismét feljelentette.²¹ 1946. október 17-én Gazdagot a néphygyészség utasítására letartóztatták.²² 1946. augusztus–november folyamán összesen 35 tanút hallgattak ki az ügyében. 26 volt bajtársa ellene, kilencen mellette vállottak.

¹⁹ ÁBTL 3.1.9. V-120509/1945. 6–12.

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-120509/1945. 29.

²¹ BFL VII.5.e 23655/1949. 13. és 20.

²² BFL VII.5.e 23655/1949. 9.

Toldy Ferenc rendőr százados 1946. november 5-én részletes jelentést készített a Gazdag-ügyben lefolytatott „pótnyomozása” eredményéről. Az általa kihallgatottak egybehangzóan vallották, hogy Gazdag 1942–1943-ban „tettleg bántalmazta” a bajtársait. Ehhez Toldy hozzátette: „Ebben az időben a századhoz beosztott keretlegénység a legembertelenebb módon ütötte-verte és kínozta a munkaszolgálatosokat. A munkásszázad csaknem állati körülmények között élt. A tanúvallomások egyötönen megegyeznek abban, hogy gyanúsított elkövetett túlkapásokat, azonban ebből eredően saját maga előnyt nem élvezett „és a bántalmazott munkaszolgálatosok pedig semminemű kárt nem szenvedtek.” Toldy tudta, hogy egy munkásszázadban (is) sokféle ember volt. Voltak, akik „igyekeztek magukat a munka alól kivonni és lassan apáthiába [sic!] esve a tehetetlenséggel elhagyták magukat [...] Ezek miatt a[z] emberek miatt... [a] halálkeret az egész századot ütötte-verte és a legembertelenebb módon kínozta.” A reggeli sorakozónál néhány ember mindig hiányzott. „Ezek miatt az emberek miatt a keret órákon keresztül csuklóztatta és kúszatta az egész századot [...] Ezeknek a kollektív büntetéseknek az elkerülése érdekében igyekezett gyanúsított a lehető legnagyobb rendet és fegyelmet fenntartani [...] Számtalan esetben előfordult, hogy a gyanúsított önhatalmúlag büntette meg néhány arculcsápassal azt a bajtársát, aki a század legnehezebb napjaiban bajtársától ellopta az életet is jelenthető kenyérدارabkát. Sokszor maga az egész század kérte, hogy a tolvajt adják át a keretnek, aki azt valószínűleg ott a helyszínen kivégezte volna, azonban gyanúsított mindenkor előzte meg az elérte azt, hogy a tettest maguk büntessék meg.” A legsúlyosabb vág volt, hogy két munkaszolgálatos (Lefkovics László és Huszár István) halálát Gazdag okozta volna. Ezzel kapcsolatban dr. Vértes Bódog munkaszolgálatos orvos tanúvallomását idézte Toldy: a két munkaszolgálatos már bevonulása pillanatától elhagya magát, teljesen legyengülték, jártányi erejük sem volt, mosdatlanok voltak, és a rossz élelmezés miatt csakhamar megbetegedtek. Lefkovicsot már halála előtt két héttel „gyengélkedőnek” nyilvánították. Huszár súlyos betegen, „minden külsérelmi nyom nélkül” a szosznovszki tábori kórházba került, és mindenketen kiütéses tífuszban haltak meg. Toldy már tudta és le is írta azt, amit azután, amikor Gazdagot népbíróság elé állították, nem vettek figyelembe: Gazdag csak addig bántalmazta-fegyelmezte bajtársait, amíg a „halálkeretet le nem váltották.” Amikor ez megtörtént, vagyis 1943 júniusától: „[...] gyanúsított igyekezett az egész század sorsán könnyíteni, és nem egy alkalommal lépett fel, ha kellett erélyesen is a kerettel szemben [...] 1944 októberében... a gyanúsított bátor kiállásának volt köszönhető, hogy a század a kapott parancsot megtagadva a Dunántúl helyett, hamis okmányok kiállításával a kerettel együtt Budapestre vonult.” Toldy megemlíttette Kelen (Klein) Pál esetét, aki azok közé a munkaszolgálatosok közé tartozott, akik „teljesen elvesztették életkedvüket és egész nap tetvesen, tehetsetlenül feküdtek.” Kelen ráadásul akkor, amikor otthonról ruhaküldeményt kapott, ahelyett, hogy saját tetves rongyait

cserélte volna le, a ruhaküldeményt „elcsereberélte”. Gazdag Kelent arcul ütötte, de sem őt, sem másokat a keretnek soha nem jelentett fel.²³

Toldy jelentését félresöpörték. A Népügyésszegen úgy vélték, hogy Gazdag egy jellemtelén, aljas, szadista zsidó, aki ütötte-verte bajtársait, ezért minden olyan tanúvallomást, ami e koncepció alátámasztására alkalmas volt, felhasználtak, azokat pedig, akik Gazdag mellett vallottak, figyelmen kívül hagyták. Lefkovics haláláért például egyértelműen Gazdagot tartották felelősnek, annak ellenére, hogy teljesen egyértelműen ezt senki sem tudta „bebizonítani”. Nagyon valószínű, hogy az az őrnagy,²⁴ aki a végső összesítő jelentést készítette az ügyében, soha nem volt munkaszolgálatos, különben 1946. november 7-én kelt jelentésében nem írta volna, hogy „... a keret, felbuzdulva Gazdag brutalitásán, maga is nekirontott az ütlegeket el-szenvedő embereknek.”²⁵ Az őrnagy nem tudta, vagy figyelmen kívül hagya, hogy a hírhedt „halálkeret” tagjainak semmiféle szükségük nem volt arra, hogy Gazdagról vegyenek példát. Maguktól is üthettek, verhettek, kínozhatták a munkaszolgálatosokat. Az egyik ok, amiért Toldy Gazdagot ártatlannak vélte, az lehetett, hogy azokat a munkaszolgálatos bajtársait, akik mellette vallottak, szám szerint nyolcan, ő hallgatta ki.²⁶ Takács Péter Pál rendőr őrnagy hallgatta ki 1946. augusztus 23-án Gazdag egyik fő ellenségét, Korda György rendőr századost.²⁷ Mellettük még Gazdag másik fő ellensége, Molnár Sándor rendőr nyomozó főhadnagy, valamint Vas Györgyné rendőr nyomozó alhadnagy is részt vett néhány fontos tanú kihallgatásában, így nagyon valószínű, hogy egyiküknek sem lehetett teljes képe arról, hogy valójában mit tett, illetve miért tette, amit tett a gyanúsított Ukrajnában.

Feltűnő, hogy csak 1947 elején, talán március–május folyamán készült el az első hivatalos vádirat Gazdag ügyében. Pedig a nyomozók rendelkezésére állt Zsadányi „Mindenki szolgája” c. visszaemlékezése,²⁸ amelyben pontos nevekkel, dátumokkal, helyszínek megjelölésével leírta, hogy szerinte mi történt a 109/26-os századdal Ukrajnában. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor jelent meg ez az alig másfél száz oldalas könyve. Bizonyos, hogy valamikor 1945 márciusa után, mert benne rendkívül súlyos vádakat olvashatunk Gazdagról. Pedig 1945. március 4-én még „tanúvallomást” írt – Gazdag védelmében. Ebben tények nevezni, hogy Gazdag többször, többeket súlyosan bántalmazott, és megemlíti, hogy ő maga is kapott tőle egy ízben

²³ BFL VII.5.e 23655/1949. 7.

²⁴ Aláírása olvashatatlan.

²⁵ BFL VII.5.e 23655/1949. 11–12.

²⁶ BFL VII.5.e 23655/1949. Békéfi György 70–71., Fröhlich Lajos (uo. 197–198.), Gallai György (uo. 169–170.), Gerő Andor (uo. 181–182.), Heimer Emil (uo. 37–38.) Herczog Imre (uo. 155–157.), Hoffmann György (uo. 157–159.), Mészáros Ferenc (uo. 84–85.), Vértes Bódog (uo. 31–32.).

²⁷ BFL VII.5.e 23655/1949. 50–52.

²⁸ Zsadányi 2017: 152.

néhány posont. Gazdag mentségére azt hozta fel, hogy „kényszerítő körülmények alatt cselekedett [...] és nem volt elég hős a parancsokkal szembeszállni.” Zsadányi leírta, hogy nincs tudomása arról, hogy bárki Gazdag ütleget következtében halt volna meg. Huszárt Bauer István és Bondi István verték félholtra, ezért ők [a] bűnösök. Zsadányi leszögezte: „Gazdag dr. minden hibája mellett sokat tett a századért és ezért én nem tudom őt bűnösnek tartani.”²⁹ Ha Hámor előre láttá volna, hogy alig néhány hónappal később Zsadányi milyen súlyos vádakkal illeti majd a visszaemlékezéseiben Gazdagot, biztosan nem kér tőle írásos tanúvallomást.

Zsadányi könyvének új kiadásához 2017-ben Ungvári Tamás írt meleg hangú előszót. Ebből tudjuk, hogy Zsadányi Oszkár (1906–1989) riporter, szerkesztő, alanyi költő, regény- és drámaíró is volt. 20 éves korában veronállal öngyilkosságot kísérelt meg, ekkor a Pécsi Napló újságírójaként dolgozott. Bár ezt visszaemlékezéseiben nem hangsúlyozta, maga is kikeresztelkedett zsidó volt. Volt némi humorérzéke és önkritikája. Könyvében egy helyen megjegyzi: „Amióta kiléptem az iskolapadból, két dolgot műveltem lankadatlan szorgalommal. Az egyik életem nagy regénye megírásának másnapra való halogatását, a másik a feketézést.”³⁰ Utóbbin a feketekávé ivását értette. Emlékirataira sem akkor, sem 2017 óta nem figyeltek fel. Ismétlésekkel és durva történelemhamisító, téves és megtévesztő leírásokkal, történetekkel teli művet írt. Hallott valamit a Babij Jar-i tömegmészárlásról, melynek során 1941. szeptember végén, október elején az SS Einsatzgruppe-C tagjai 33.771 embert lőttek tömegtáborba. Zsadányi azt állítja, hogy 70.000 embert géppuskáztak a Dnyeperbe.³¹ Zsadányi „láttá” 1944 őszén, hogy a varsói felkelés leverése után a németek százszámra terelték össze a csontig soványodott asszonyokat, gyerekeket, benzinnel leöntötték, majd foszforos golyókkal agyonlőtték őket.³² Az egész rémtörténetet valószínűleg azért találta ki, hogy érdekesebbé tegye visszaemlékezéseit.³³ 1945–1946-ban Pécsett az Új Dunántúl c. újság rendőri rovatának vezetője volt. Személyeskedő, durva cikkeiért többen is megbírálták. Ungvári szerint a felszabadulás után Zsadányit közeli tevékenysége a szociáldemokrata pártba vitte. Téved, Pécssett 1945–1946-ban őt kommunista újságírónak ismerték, akit az Új Dunántúltól eltávolítottak, miután egyik éjjel a belvárosban több társával együtt részegen randálirozott.³⁴

Zsadányi visszaemlékezéseiben Gazdag és Hámor esetében már nem talált enyhítő körülményeket. őket gerinctelen, gyáva bajtársaknak nevezi, akik „inkább vál-

²⁹ BFL VII.5.e 23655/1949. 22.

³⁰ BFL VII.5.e 23655/1949. 29.

³¹ BFL VII.5.e 23655/1949. 65.

³² BFL VII.5.e 23655/1949. 226.

³³ Richie 2014: 704.

³⁴ Új Dunántúl, 1946. október 18. 2.: Az Új Dunántúl állásfoglalása Zsadányi Oszkár éjszakai botrányokozása ügyében és (uo.) Zsadányi Oszkár: Az Új Dunántúl szerkesztőségének.

lalkoztak a többiek ütlegetésére, mint hogy megosszák velünk szomorú sorsunkat.”³⁵ Egy helyen azt írja, hogy Lefkovicsot Gál tizedes és valószínűleg Gazdag ölte meg, néhány oldallal később viszont azt, hogy a szerencsétlen embert a tífusz vitte el.³⁶ Rosszul emlékezett Halász István halálának okaira is. Azt állítja, hogy őt a keret, sőt a zsidókeret is halára ütötte és verte.³⁷ A keret tagjai akkor már nem verték a munkaszolgálatosokat, és szavahihető tanúvallomások szólnak arról, hogy Halász is tífuszból halt meg.

GAZDAG GYULA VÁDIRATA

Rövid, hevenyészve összecsapott vádirata végén nincs aláírás és dátum, valamikor 1947 tavaszán készülhetett. A népügyész az 1945. évi VII. tc., a Népbírósági törvény (Nbr.) 11. § 5. pontja alapján hat pontban sorolta fel vádjait. 1.) munkaszolgálatos bajtársait *valódi vagy vélt mulasztások* esetén sorozatosan, teljes fizikai erővel ütlegette. A súlyosan beteg Lefkovics Lászlót a körlet elé vonzolta, súlyosan ütlegette, megrugdosta, majd egy vödör vízzel leöntötte. Lefkovics a bántalmazások következetében néhány órával később meghalt. Ugyancsak Gazdag volt a felelős Huszár [István] haláláért, akit olyan súlyosan megvert, hogy az nem sokkal később bekövetkezett haláláig már nem tudott többé talpra állni. 2.) A század orvosa által gyengélkedőnek nyilvánított munkaszolgálatosokat sorozatosan felülvizsgálták, többeket kivonulásra kényszerítettek. 3.) A gyenge fizikumú vagy beteg munkaszolgálatosokból külön szakaszt állított fel, ők a keret koncentrált bántalmazásainak voltak kitéve, közülük tizenhatan a bántalmazások következetében elpusztultak. 4.) Megismétli a második pontban leírt vádat, csak míg ott többes számot használt, itt egyes számra tért át a népügyész, azt állítva, hogy csak Gazdag bírált felül a századórós diagnózisait. 5.) 1942 végén jelentette a századparancsnoknak, hogy a motozás után a munkaszolgálatosoknál még nélkülözhető felszerelés maradt. Ezek után újabb motozást rendeltek el, a munkaszolgálatosoktól a rajtuk lévő ruházaton kívül úgyszólvan minden elvettek. A keret által időnként megismételt motozásokban Gazdag is részt vett, felhívta a figyelmet, ha valami még maradt a munkaszolgálatosoknál. 6.) A „keret által a munkaszolgálatosok részére való kiosztás végett neki átadott postát visszatartotta”.

1947. április 9-én „pótvádiratot” nyújtott be a népügyésszégek. Ebben további két munkaszolgálatos, Majtényi János és Reich László meggyilkolásával, halára dolgoz-

³⁵ Zsadányi 2017: 192.

³⁶ Zsadányi 2017: 191. és 205.

³⁷ Zsadányi 2017: 208.

tatásával és összességében azzal vádolták meg, hogy külföldön emberek törvénytelen megkínzásában és kivégzésében vett részt.³⁸

Gyarmathy és kollégái még arra sem vették a fáradtságot, hogy legalább annak a két embernek (Lefkovics és Huszár) a teljes nevét leírják, akiket állítólag Gazdag gyilkolt meg. Természetesen tekinthetjük, hogy arra sem térték ki, hogy miért lett Gazdag szolgálatvezető, mettől meddig, és miért fegyelmezte, vagyis olykor pofozta bajtársait, vagy arra, hogy a századukból hányan élték túl a munkaszolgálatot.

AZ ELSŐ NÉPBÍRÓSÁGI TÁRGYALÁS, 1947. MÁJUS 28–30.

1947 február elején jelent meg a *Te vagy a tanu!* c. könyv Budapesten. Február 26-án lelkes ismertetést közöltek róla.³⁹ Ekkor Gazdag már hetek óta raboskodott, és feljelentői türelmetlenül várták népbírósági tárgyalását. Hetekkel az első tárgyalása előtt Zsadányi újságcikkek sorában vádolta Gazdagot. Egyik cikkében azt állította, hogy saját kezével vert agyon munkaszolgálatosokat, rabolt, gyűlölte a proletárokat stb. Most már úgy emlékezett, hogy Gazdag is részesedést kapott, amikor a keret kírálalta a munkaszolgálatosokat. Ilyesmit emlékirataiban nem írt Gazdagról. Zsadányi elárulta, hogy Korda György rendőrszázados vezetésével szám szerint negyvenen tettek feljelentést Gazdag ellen. Vizsgálati, illetve a népbírósági anyagában ilyen kollektív feljelentés nem szerepel, de valószínű, hogy Korda rendőrségi kapcsolatait megmozgatta, hogy Gazdagot akasztófára juttassa. Zsadányi cikke végén leszögezte: Gazdag, hogy „magának jobb pozíciót biztosítson, bajtársai agyonverésében tettleg is részt vett”.⁴⁰ A pofozás, illetve rugdosás a m. kir. honvédségen, nemcsak a munkaszolgálatosokkal, hanem az „árja” közkatonákkal szemben is bevett fegyelmezési módszer volt. A népbírósági gyakorlatban akkor ítélték el valakit „kínzásért”, ha nemcsak pofozott, rugdosott, hanem ha kikötésre is parancsot adott, ezért tartották fontosnak Gazdag feljelentői, hogy a kikötésekben való részvétellel is megvádolják.⁴¹ Zsadányit 1947. április 2-án hallgatták ki a népugyészségen. A szokásos vádakat röviden felsorolta (legalább fél tucat munkaszolgálatos halálát közvetlenül Gazdag

³⁸ BFL VII.5.e 23655/1949. 237–238.

³⁹ Magyar Nép, 1947. február 26., 3.

⁴⁰ Zsadányi 1947.

⁴¹ Néplap, 1945. augusztus 1. és 3.: sz. n. Kihirdették a Népbíróságok Országos Tanácsa döntést egy keretlegény előtt. Lendvai Ludman László hadapród őrmestert, keretlegényt a debreceni népbíróság 1945. május 26-án életfogytiglani kényszermunkára ítélte. A fő vád ellene az volt, hogy pofozta és rugdosta a munkaszolgálatosokat. A NOT Lendvai büntetését 5 év börtönre változtatta, azzal az indoklással, hogy a „törvénytelen megkínzás” fogalmába csak olyan cselekmények tartoznak, amelyeknek maradandó nyomai vannak. A pofozásnál és rugdosásnál nagyobb testi és lelkei fájdalom kiváltása szükséges.

okozta, keretlegényként viselkedett már a bevonulása óta stb.), majd büszkén hozzáttette: „.... két év óta Dr. Gazdag Gyula lefogása érdekében több cikket írtam és könyveimben is sürgettem azt, hogy ha az a keretlegény, aki nevelésénél fogva állandóan azt hallja, hogy üsd a zsidót és Ukrainában végre alkalma volt ezt cselekednie fegyházbüntetést érdemel, akkor Gazdag Gyula, aki születésénél fogva úgyszintén az üldözöttek sorába tartozott és mégis kegyetlenebb volt, mint a többi gyilkos keretlegény, megérdelemli azt, hogy a legsúlyosabb büntetést kapja.”⁴²

Népbírósági pere előtt jó egy hónappal, valószínű, hogy maga Zsadányi újabb cikket írt Gazdagról. Többek között azt állította: „....a legkegyetlenebb módon, testi és lelki kínzásokkal halálba üldözte a neki kiszolgáltatott munkaszolgálatosokat [...] a neki nem tetsző muszosokat [sic!] agyonverte [...] 30 fokos hidegen pőrére vetkőztette, azután vízzel öntözte őket, amíg meg nem fagytak.”⁴³

Gazdag a dr. Pálosi Béla tanácsvezető bíró által vezetett népbíróság elé került. Pálosi rutinos népbíró volt, higgadtan, tárgyilagosan igyekezett a tárgyalásokat vezetni. Már 1945 februárjától az első négy kinevezett tanácsvezető népbírák egyike volt, az általa vezetett népbíróság ítélte halálra Toronyi Károlyt, a hírhedt tömeggyilkos munkaszolgálatos századparancsnokot, a nyilas gyilkosok közül Burkus Ferencet, Dely Piroskát, Radó Endrét, Balassa Bálintot, Orendy Norbertet. Ő volt Rajniss Ferenc, Jány Gusztáv, Sztójay Döme és társai politikai perében a tanácsvezető bíró. Nem mindig volt felkészült, de ellentétben például a Szálasi Ferencsel (is) gúnyolódó, sokszor a közönségnek (a karzatnak) „játszó”, önuralmát gyakran elvesztő Jankó Péterrel, Pálosi, ha erre szükség volt, a tárgyalóteremben rendet, fegyelmet tartott, nem türte a közbekiabálásokat. A népügyész és Gazdag védője összesen hatvan tanút idézett be, közülük 14-en nem jelentek meg. Sem Békefi György, sem Korda György rendőr százados nem tanúskodott Gazdag első népbírósági tárgyalásán. Korda nem jelent meg, pedig beidézték, Békefi nem is szerepelt a tanúk névsorában. Azok, akik 1946 nyarán–telén Gazdag mellett tanúskodtak, mind a nyolcan megjelentek, és vallomást tettek. Még így is többségen voltak azok a tanúk, akik dr. Kádár Pál népügyész vádjait igyekeztek igazolni. Kádár az utolsó pillanatban kapta meg ezt az üget, 1947 februárjában és áprilisában még két másik népügyész hallgatta ki a 109/26-os század tagjait.⁴⁴ Gazdag pere nem volt koncepció per. A vádlottat a vizsgálati szakaszban nem verték, nem próbálták beismерő vallomásra rávenni, a népbíróság előtt részletes vallomást tett, amelyben a népügyész minden vádját igyekezett megcáfolni. A vád tanúi közül Deák Miklós, Gazdag védője dr. Koczián Lo-

⁴² BFL VII.5.e 23655/1949. 127-128.

⁴³ Kis Ujság, 1947. április 25. 2.: sz. n.: Aki a „hitvány-szakaszt” kitalálta. Hétfőn vonják felelösségre sorstársai meggyilkolásáért dr. Gazdag Gyula póstatanácsost (sic!). Gazdag népbírósági tárgyalása május 28-án kezdődött.

⁴⁴ BFL VII.5.e 23655/1949. 53. Dr. Kálmán György 1947. február 9-én Herczog Imrét hallgatta ki.

ránt kérdésére bevallotta, hogy: „.... a súlyos bántalmazásokról csak hallottam, saját szememmel csak bokarugdosást és jelentéktelen pozitív láttam.”⁴⁵ A fáradt és elkeseredett Gazdag, aki akkor már negyedik hónapja volt letartóztatva, több őt vádló tanúnak a szembesítéskor csak annyit mondott, hogy „nem mond igazat”.⁴⁶

Weigl Andor a védő kérdésére mondta el, hogy személyesen beszélt Gazdag egyik állítólagos áldozatával, Huszár Istvánnal, aki elmondta, hogy őt Bauer és Bondi verté meg Kosilovkán. Nem ott, hanem onnan 50 km-re, Sznovszkban halt meg, odáig kocsin vitték. Weigl is elismerte, hogy a vádlott, ha valaki rendesen végezte a munkáját, azt nem bántalmazta.⁴⁷ A Gazdag mellett tanúskodók közül Hoffmann György talán némi legtúlzva azt állította, hogy a századukban 200 ember közül 180 szimuláns volt. Elmondta azt is, hogy a század kívánsága volt, hogy a leggyengébbekből külön szakaszt állítsanak össze, „...akiknek részben könnyebb munkájuk volt, de ők olyan gyengék voltak, hogy nekik minden nehéz volt.”⁴⁸

A terhelő tanúk egy részéről, például Elefánt Andorról Mészáros Ferenc mondta el, hogy: „....a mi rovásunkra bajtársiatlanságot viselkedtek, üzletszerűen csencseltek.”⁴⁹ Vádiratában a „kegyetlenkedések” között sorolták fel, hogy Gazdag a munkaszolgálatosoknak nem engedte meg, hogy levelet írjanak haza, és volt, hogy a csalátagok leveleit nem adta át a címzetteknek. Heimer Emil ezzel szemben azt vallotta Hámor Tibor népbírósági perében, hogy Gazdag olyan rendes volt, hogy a századirodáról kicsempészett leveleket, ezeket elolvásás után visszacsempészte. Megszervezte még azt is, hogy a honvédek nevén írhassanak haza a munkaszolgálatosok.⁵⁰

Zsadányit Gazdag népbírósági tárgyalása második napján hallgatták ki. Kijelentette, hogy ha Gazdag nem lett volna zsidó származású, akkor „valószínűleg második Toronyi Károly lett volna belőle.” Amikor dr. Koczián védő megkérdezte tőle, hogy a „Mindenki szolgája” című könyvében miért nem írt ilyen előítélettel a vádlottról, azzal próbált védekezni, hogy Gazdag akkor még „...aktív postatanácsos volt, és mint pártember, nem mertem ellene írni. A *Te vagy a tanu!* c. könyvemben már többet írhattam vádlotttról, mert kiadóm többet engedett róla.”⁵¹ Nehezen hihető, hogy 1945 tavaszán–nyarán egy újpesti postatanácsos ügyében annyira kellett félnie az MKP-tól Zsadányinak, hogy csak igen súlyos vádakkal merte őt illetni emlékiratai-

⁴⁵ BFL VII.5.e 23655/1949. 146. (1947. május 28.)

⁴⁶ BFL VII.5.e 23655/1949. 148, 151. (1945. május 28.)

⁴⁷ BFL VII.5.e 23655/1949. 152. (1945. május 28.)

⁴⁸ BFL VII.5.e 23655/1949. 157–159. (1945. május 28.)

⁴⁹ BFL VII.5.e 23655/1949. 161. (1945. május 28.)

⁵⁰ BFL XXV.1.a 1619/1948 20. Heimer igen pozitívan vallott Gazdagról már 1946 őszén. BFL VII.5.e 23655/1949. 37–38. (1946. november 2.), majd a népbírósági tárgyalásán is: uo. 153–155. (1947. május 28.) Hámort, miután a népugyész az ellene emelt vádat ejtette, 1948. július 13-án felmentették. (BFL-XXV-1-a-1619/1948 53.)

⁵¹ BFL VII.5.e 23655/1949. 185–186. (1947. május 29.)

ban. Kohn László tanúvallomásában elmondta, hogy még 1945-ben találkozott Zsádányival, és akkor azt mondta neki, hogy hajlandó a vádlott mellett tanúskodni.⁵²

Gazdag helyettese, Hámor Tibor elmondta, hogy igazságos, egyenes embernek ismerte meg a vádlottat. Azalatt a két hónap alatt, amíg a halálkeret szolgált a századnál, addig a vádlott verte az embereket, mert csak így tudta a századparancsnok-tól kierőszakolni, hogy a keret tagjai ne bántsák a munkaszolgálatosokat. Előfordult, ismerte be Hámor, hogy Gazdag akkor is verte a munkaszolgálatosokat, amikor a keret tagjai ott sem voltak. Így például megverte dr. Goldstein Frigyst, mert a keretek spiciskeket. Önmagáról azt vallotta, hogy ót leváltották, mert nem pozoszt eléggyé az embereket. A keret egyik tagja, Gál szolgálatvezető mondta nekik, Gazdagnak és helyetteseinek, hogy ha „mi nem verjük a munkaszolgálatosokat, akkor majd verik ők.” Azt is elmondta, hogy a vádlott önként ápolta a tifusos betegeket, és egy alkalommal a század részére krumplit mert lopni.⁵³ A tárgyalás harmadik napján mindenki, akik esetleg úgy készültek, hogy Gazdag mellett vallanak, nyilván megdöbbentek, amikor a népügyész javaslatára Hámort vallomástétele után letartóztatták. A népügyész ezt azzal indokolta, hogy mint Gazdag helyettese, részese volt a kegyetlenkedéseknek, és a várható büntetése mértéke olyan súlyos, hogy szökésétől tartani lehet.⁵⁴ Fröhlich Lajost Hámor letartóztatása nem rettentette meg, kiállt a vádlott mellett.⁵⁵ Lehetséges, hogy a népügyész sejtette, vagy tudta, hogy ezen a napon még tíz olyan munkaszolgálatost fognak kihallgatni, akik mind a vádlott mellett akartak és tettek is tanúvallomást.⁵⁶

A tárgyalás végén a népügyész csak annyit közölt, hogy a „vádirattal egyezően” a vádat fenntartja. Védője enyhe ítéletet, a vádlott, arra hivatkozva, hogy ártatlan, felmentését kérte. A népbíróság zárt tárgyaláson hozta meg ítéletét, Gazdagot tíz év kényszermunkára ítélték. Az ítéletet a népügyész elfogadta, a védő, arra hivatkozva, hogy fellebbezési joga kizárt, tudomásul vette.⁵⁷

Az ítélethozatalt éles vita előzte meg. A népbírák pártállásuk szerint szavaztak, és valószínűleg érveltek is. A négy baloldali népbíró közül három, Kiss István (Szakszervezeti Tanács), Faludi Mihály (Szociál demokrata Párt) és Gyöngyösi Márton (Magyar Kommunista Párt) súlyos háborús bűnösnek tartották a vádlottat, Horváth János (Nemzeti Parasztpárt), Forrai Mihály (Független Kisgazdapárt) és Havas

⁵² BFL VII.5.e 23655/1949. 192. (1947. május 29.)

⁵³ BFL VII.5.e 23655/1949. 194–196. (1947. május 30.)

⁵⁴ BFL VII.5.e 23655/1949. 196–197. (1947. május 30.)

⁵⁵ BFL VII.5.e 23655/1949. 197–198. (1947. május 30.)

⁵⁶ BFL VII.5.e 23655/1949. 199–207. Fröhlich után sorrendben Katz László, Török László, Hídvégi Endre, Hazai Dezső, Kőszegi András, Markó Miklós, Radnai János, Jandó Imre és Vértes Bódog állt ki Gazdag mellett.

⁵⁷ BFL VII.5.e 23655/1949. 209. (1947. május 30.) A Nbr. 50. §-a kimondta, hogy a védőt önnálló fellebbezési jog nem illeti meg.

Tibor (Polgári Demokrata Párt) „csak” népellenes bűnösnek. Pálosi ellentmondásosan viselkedett: megszavazta Gazdag tíz év fegyházra ítélesét.⁵⁸ Majd elve a Nbr. 50. §-ban kimondott jogával, fellebbezett. Álláspontja szerint a népbírák tévedtek, amikor a Nbr. 11. §-a 5. pontjában mondta ki bűnösnek a vádlottat. Ez háborús bűnösnek minősítette azt, aki a reábízott hatalommal visszaélve kegyetlenkedett, vagy aki általában felbujtója, tettese vagy részese volt emberek törvénytelen kivégzésének vagy megkínzásának. Pálosi szerint a vádlottat az Nbr. 15. §. 2. pontja alapján kellett volna felelősségre vonni. Ez nem háborús, hanem „csak” népellenes bűnösnek minősítette azt, aki a személyes szabadságot vagy a testi épséget veszélyeztette vagy sérítette, vagy egyes személyek vagyoni romlását idézte elő. Pálosi szerint figyelembe kellett volna venni a vádlott különleges helyzetét, azt, hogy ő is üldözött volt, és azt is, hogy amikortól a fegyelmi jogkört gyakorolta, a század helyzete fokozatosan elviselhetőbbé vált. Szerinte ezért legfeljebb három-négy évi börtönbüntetést érdemelt volna a vádlott. ⁵⁹ Pálosi fellebbezését a NOT 1948. február 10-én kelt ítéletében elutasította. A Dr. Jankó Péter tanácselnök által előterjesztett indoklás szerint Gazdag nem csak élt, hanem egyenesen visszaélt a hatalmával. Okkal és ok nélkül állandóan fegyelmezte, ütötte, verte a munkaszolgálatosokat. Az ütlegelések több esetben testi sérüléseket okoztak, többen hamarosan meg is haltak. Igen gyakran az orvos által súlyos betegeknek minősítetteket kényszerített munkára, a beteg Lefkovics Lászlót egy vődör hideg vízzel leöntötte, és ő két óra múlva meghalt. Mindez a NOT szerint a Nbr. 11. §. 5. pontját bőven kimeríti. A bánásmód javulása és a vádlott tevékenysége között a NOT nem látott okozati összefüggést, viszont Jankó szerint ez a tény már az elsőfokú ítéletben enyhítő körülményként szerepelt.⁶⁰ Magyarán Gazdagot akár fel is köthették volna, miként azt több volt bajtársa, így például Zsadányi is szorgalmazta.

A magyarországi népbírósági gyakorlatban rendkívül ritkán fordult elő, hogy egyetlen ügyben ilyen sok tanút hallgassanak ki, mint Gazdag ügyében. Még ritkábban fordult elő, hogy a NOT jogerős ítélete után perújrafelvételt rendeljenek el. Ebben döntő szerepe volt az elítélt feleségének, aki részletes beadványt készített férje védelmében, és az már 1948. október 21-én eljutott a néyügyészre. Abból indult ki, hogy a férje rendkívül sok ellenséget szerezhetett, ezért elhatározta, hogy az összes többi bajtársat, nem csak a már tanúként kihallgatottakat megkeresi, és megkérdezi tőlük, hogy valójában milyen volt a férje magatartása, valóban önkényesen kegyetlenkedett-e a bajtársaival. Végül 70 bajtársa volt hajlandó aláírásával igazolni, hogy a férje a bajtársai kérelmére, azért, hogy a keret „puskatusozásait” megszün-

⁵⁸ BFL VII.5.e 23655/1949. 233. (1947. május 30.)

⁵⁹ BFL VII.5.e 23655/1949. 289.

⁶⁰ BFL VII.5.e 23655/1949. 273–274.

tessék, vállalta, hogy beszél a századparancsnokkal. Rózsa csak akkor volt hajlandó a keretet eltiltani az ütlegetől, ha Gazdag kötelezettséget vállal, hogy a fegyelmet akár pofozásokkal is, de fenntartja. A századparancsnokkal történt tárgyalás után megkérdezték a századot, és a nagy többség karfelemeléssel megszavazta, hogy akár pofozással is, de Gazdag tartsa fenn a fegyelmet. Elképzeli is nehéz, hogy az akkori közlekedési és távközlési viszonyok között micsoda munkába, mennyi utánjárásba, rábeszélésebe kerülhetett Gazdagnak, hogy ezt a hetven aláírást összegyűjtse. Bátrabb és elszántabb volt, mint Pálosi. Nem férje fegyházbüntetésének csökkentését, háborús bűnösből népellenes bűnössé átminősítését, hanem, mivel ártatlannak vélte-tudta őt, felmentését kérte-javasolta.⁶¹

A 70 aláírás olyan hatással volt a népbíróságra, hogy hiába tiltakozott a Gazdag ügyéhez kijelölt új népugyész, dr. Alexander Ödön, már 1949. január 27-én az új tanácsvezető bíró, dr. Rácz Endre vezetésével összeült népbíróság helyt adott Gazdag új védője, dr. Holló Gyula kérvényének, elrendelte az ügy újratárgyalását, és az előtét szabadlábra helyezték.⁶² Gazdag ügyében 1949. szeptember 13-án új tanácsvezető bíró, dr. Kiss Endre vezetésével ült össze a népbíróság. A népugyész most már államügyésznek hívták, és ő is új ember volt, dr. Dévényi Tibor. Most már többségen olyanokat hallgattak ki, akik mind Gazdag mellett vallottak. Egyedül Hamburger Ferenc volt az, aki úgymond nem tudott arról, hogy a századnál „parlament” lett volna. Azzal dicsekedett, hogy egyenesen szabotálta a munkát, Gazdagról pedig azt állította, hogy azért pofozott, hogy a helyzete könnyebb legyen.⁶³ A minden össze egynapos tárgyalás végén Pálosi eredeti javaslatának megfelelően a Nbr. 15. §. 2. pontja alapján, népellenes bűnösként „csak” 3 év 6 hónapi börtönre ítélték Gazdagot. Az ítélet indoklása szerint rendszeresen ütlegette bajtársait, egy részüknek nyolc napon belül gyógyuló sérüléseket okozott. A munkaszolgálatosok közül egyesek a bántalmazások után rövid időn belül, de nem a bántalmazások következetében meghaltak. Ezzel végül is a kínzás, és főleg a több munkaszolgálatos meggyilkolása, halálba kergetése vág alól, amely vágakat Zsadányi és még több bajtársa is hangoztatott, felmentették Gazdagot. Azt is elismerte a népbíróság, hogy a vágottat nem a kínzási szándék vezette, de bajtársai testi épségét veszélyeztette.⁶⁴ Gazdagot ekkor nem tartóztatták le, a fellebbviteli tárgyalásig szabadlábon maradhatott. A NOT végül 1950. február 24-én mentette fel az összes vág alól. Az indoklás lényeges eleme volt, hogy a közönséges bűncselekmények esetében is a bűnösség megállapításának döntő eleme a szándék, ami a vágott esetében a közösség érdekeit célzó fegyelem fenntartása volt. A tényállás a NOT szerint az

⁶¹ BFL VII.5.e 23655/1949. 284–287.

⁶² BFL VII.5.e 23655/1949. 211.

⁶³ BFL VII.5.e 23655/1949. 229.

⁶⁴ BFL VII.5.e 23655/1949. 255–257.

volt, hogy munkaszolgálatos bajtársai kezdeményezésére, fegyelmezési szándékból, és azért követett el tettlegességeket, hogy ezáltal a munkaszolgálatosokat a keret sokkal nagyobb durvasága, kegyetlenkedései elől elvonja.⁶⁵

ÖSSZEFOGLALÁS

Zsadányi Oszkár és mindenki, akik 1945 után megpróbálták Gazdag Gyulát akasztófára juttatni, nem jártak sikkerrel. Bajtársai többsége kiállt mellette, felesége is rendíthetetlenül és igen sikeresen küzdött felmentéséért. Kiderült, hogy egyetlen munkaszolgálatosnak sem okozta a halálát. Akik meghaltak, azok többségét a keret tagjai verték agyon, dolgoztatták, éheztették halára. Lefkovics László és még több bajtársa egyszerűen nem tudta elviselni a kegyetlen munkaszolgálatot. Elhagyták magukat, nem dolgoztak, nem mosakodtak, eltétvesedtek, elkapták a tifuszt. Gazdagnak is köszönhető, hogy a század zöme épsegben, egészségesen élte túl a megpróbáltatásokat, a „halálkeret” tagjainak kegyetlenkedéseit, az 1943-as visszavonulás borzalmait. Gazdag életét ugyanakkor sikerült Zsadányinak és társainak tönkretenni. Igéretesen induló hivatali karrierjét derékba törte letartóztatása, majd első elítélése és a hosszú raboskodása. Gazdagot 1945-ben és 1946-ban többször letartóztatták, majd folyamatosan 1947. február 3-tól 1949. január 27-ig volt előzetes letartóztatásban, illetve elítétként fegyházban.

Zsadányi az 1960-as években, amikor az *Új Élet zsidó hitközségi* lap munkatársa volt, III/III-as besígő lett, „Pesti Péter” néven írta meglehetősen érdektelen jelentéseit kollégáiról, hitközségi vezetőkről és másokról.⁶⁶

Volt bajtársai egy része valószínűleg úgy gondolta, hogy Gazdag néha túl keményen, durván bánt velük, megbüntetése jogos. Korda, Zsadányi és még néhányan leglelkesebb vádlói közül viszont tudták, hogy mikor, miért, hogyan szavazták meg, hogy legyen ő a fegyelmet akár pofozással, rugdosással is, de fenntartó szolgálatvezető. Ma már csak találgathatjuk, miért gyűlölték annyira, hogy akasztófára akarták juttatni. Bátor és kitartó feleségenek és legalább 70 bajtársának is köszönhető, hogy végül felmentették. Csak további kutatásokkal lehet tisztázni, hogy 1945 után hány munkaszolgálatost jelentettek fel volt bajtársai. Nem lehettek túl sokan, hiszen például maga Zsadányi még 1947-ben is csak Gazdag ügyét tudta „felmutatni”. Eddig kutatásaink alapján csak azt tudjuk biztosan, hogy munkaszolgálatos perekben összesen 88 halálos ítéletet mondta ki 1945–1948 között, és 65 volt keretlegényt és századparancsnokot végeztek ki. Ha figyelembe vesszük, hogy népbírósági ítélet alapján összesen 189 embert végeztek ki, ez igen jelentős számnak tekinthető.⁶⁷

⁶⁵ BFL VII.5.e 23655/1949. 258–259.

⁶⁶ Jelentéseit lásd: ÁBTL-3.1.2. M-30.841-„Pesti Péter”.

⁶⁷ Köszönöm Zinner Tibornak a fenti adatok feltárasához nyújtott szakmai segítségét.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. V-120509 Gazdag Gyula ügye

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII-5-e Budapest királyi büntető törvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek,
23655/1949 Gazdag Gyula ügye

BFL-XXV-1-a Budapesti Népbíróság büntetőperes iratai 1619/1948. Hámor Tibor ügye

Igaz Szó, 1947

Kis Ujság, 1947

Köznevelés, 1948

Néplap, 1945

Új Dunántúl, 1946

Magyarország Tiszti Név- és Címtára, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1938, 227/2.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Pór Dezső – Zsadányi Oszkár (szerk.) 1947: *Te vagy a tanu! (Ukrajnától Auschwitzig)*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Richie, Alexandra 2014: *Warsaw 1944: Hitler, Himmler and Crushing of a City*. London, William Collins.

Zsadányi Oszkár 1947: Zsadányi Oszkár: Gyilkosságokban vett részt és rabolt Gazdag Gyula postaigazgató, a tanúsítványos – keretlegény. *Igaz Szó*, 1947. április 12., 5.

Zsadányi Oszkár 2017: *Mindenki szolgája*. Budapest, Scolar Kiadó. <https://docplayer.hu/104899029-Zsadanyi-oszkar-mindenki-szolgaja.html> (Az eredeti kiadás: Budapest, Magyar Téka, 1945.)

„Apolitikus” katolikus közösség vagy egyházi ellenzék?

(Bulányi György és a Bokor mozgalom a 80-as években)

Az 1970-es évek új jelensége – a vallássociológiai szakirodalom szerint – a magyar katolikus egyház keretein belül működő kisközösségek (Regnum Marianum, Bokor, karizmatikusok, Fokoláré mozgalom, taizéi csoportok) elterjedése és megerősödése volt. Ez a vallási megújulás főként a városi értelmiségi közegre volt jellemző, s elsősorban a fiatalabb generáció körében talált követőkre.¹

A Bulányi György (1919–2010) piarista szerzetes által az 1960-as évek végén megalapított Bokor katolikus bázisközösség az 1970-es, 1980-as években autonóm közösségek hálózataként működött Magyarországon.² A szerzetes a 60-as évek közepétől hét év munkájával dolgozta ki a Jézusnak tulajdonított evangéliumi szöveghelyek tartalommelemzése révén a közösségeket összetartó teológiai és erkölcsi alapelveket. A lelkiségi mozgalom tagjai pedig a Bulányi által írt, szamizdatban terjedő *Keressétek az Isten Országát* (KIO) című szintézis alapján megfogalmazott hármas eszmény, az adás, a szolgálat és a békésségtérémtes (vagy másiképpen: erőszakmentesség, erő-nem-alkalmazás) szellemében alakították egyéni és közösségi életüket.³ A Bulányi körül formálódó első kicsi csoportok találkozóikon ugyanakkor maguk is részt vettek megjegyzések, kritikai észrevételeik által az alkotás folyamatában, a KIO végső formába öntésében.

A tanulmány a továbbiakban azt vizsgálja, hogy Bulányi György és a Bokor közösség hogyan viszonyult a társadalmi-politikai környezetben végbemenő változásokhoz, s milyen értelmezési keretben képzelték el a keresztenyeknek a társadalom-

¹ Wildmann 1983, Horváth 1987, Kamarás 1989, Mezey 2013.

² A Bokor elnevezés Bulányi Györgynek a közösség 1974-es *Karácsonyi Ajándék* (*KarAj*) című szamizdatkiadványa harmadik kötetében megjelent, A jézusi célkitűzés megvalósításának szociológiai vonásai című tanulmányából ered, amelyben a párhuzamosan létrejövő, de egymással szoros életkapcsolatot tartó kicsi csoportokat nevezte bokornak (*KarAj* 1974/2. 135–159.). A megnevezés azonban csak lassan állandósult, a lelkiségi mozgalmat s annak tagjait még a 80-as évek elején is inkább a „bulányista” jelzővel illették. A mozgalmról máig a legrészletesebb áttekintés: Máté-Tóth 1996, újabban pedig Benyhe 2015.

³ Schanda 1998.

ban való érvényes jelenlétét és küldetését. Ezzel kapcsolatban érdemes Máté-Tóth András megállapítását szem előtt tartanunk, aki abban látta a Bokor egyediségét, hogy „megújult tartalmakkal és megújult módszerekkel új teológiát is műveltek”, azaz „a gyökeresen megváltozott világra” Bulányi és a Bokor közösség „teológiai választ adott”.⁴ Bulányi tehát az egyház sok évszázados hatalmi pozíciójának elvesztésében s az azt követő üldözötésben is a kihívást és a megújulás lehetőségét látta már az 1940-es–1950-es évek fordulóján. Fontos hangsúlyozni, hogy ekkor munkatársai közül többen is hasonlóan gondolkodtak (Török Jenő, Juhász Miklós, Himfy Ferenc), de a 60-as évek közepétől majd ő végzi el azt a szisztematikus és szintézisre emű munkát, amely egy progresszív, ám a magyar katolikus egyház számára integrálhatatlan teológia megszületéséhez vezet.⁵

JÉZUS KÖVETŐI A TÖRTÉNELEMBEN

A Bokor számára az evangéliumi elvek elfogadásából és életre váltásából következett a Jézussal való „lét-, magatartás- és sorsazonosság”, azaz az üldözöttség vállalása, amely aztán identitásának egyik leglényegesebb elemévé vált: „Ha tehát engem üldöztek, titeket is üldözni fognak” (Jn 15,20), valamint „Nem nagyobb a szolga uránál, sem a tanítvány mesterénél” (Mt 10,24).⁶ Bulányi, akit több társá-

⁴ Máté-Tóth 2012.

⁵ Hasonlóan a helyi társadalmi kihívásokra és feszültségekre reagált a Dél-Amerikában a 60-as évek végén megszülető felszabadítás teológiája, de annak képviselői végső soron majd egészen eltérő következetésre fognak jutni, mint a Bulányi és a Bokor által képviselt erőszakmentesség. Joseph Ratzingerhez írt levelében Bulányi a következőképpen érvelt saját igaza mellett: „Meg kell kérdeznünk: kinek van itt igaza? Az Ön által értelmezett felszabadítási teológiának vagy ezen felszabadítási-teológiát értelmezés kontradiktóriumának, vagyis erőszakmentességünknek? Ha a bármely fél részéről alkalmazott erőszak is az Ön autentikus tanítóhivatali tanítása szerint elítérendő, akkor ennek ellenkezője, a mi erőszakmentességgünk – az arisztotelészi logika szabályai szerint – csak dicsérhető lehet, mivel tertium non datur. [...] Újból meg kell kérdeznem, amint az első Casaroli-levél után megkérdeztem Rendem generálisát: mit kíván tölünk a Szentszék? Ha a felszabadítás-teológiát a neki tulajdonított erőszakértél elítélik, akkor erőszakmentességgünk miatt, hogyan üldözhetnek minket már annyi év óta az egyház illetékes képviselői, ti, püspökeink?” Bulányi 1993: 77–78.

⁶ Bulányi 2013: III. 245–247. Ez a gondolat jelen volt már Bulányiék 1952 előtti írásaiban is. A szintén piarista Török Jenőnek tulajdonított, *Jegyzetek apostoli lelkigyakorlatról* című gépelt szövegben a következő olvasható: „Az apostol vállalta a keresztet: a teljes áldozatot. Nem bánja, ha a világ bolondnak tartja és értetlenségében csúfolja mint az apostolokat az első Pünkösdi napján. Nem számít nála, se idő, sem munka, sem pénz, sem egészség – ha áldozatról van szó. Kíméli a javakat, okosan sáfárkodik velük – de ha Isten szólítja, s áldozatot kér, nem haboz: »Ime Uram, itt vagyok, küldj engem.« S vállalja a kereszthordozó apostolkodást is, az üldözést, a szenvédést Mesteréért. »Ha engem üldöztek, Titeket is üldözni fognak« és »Nem különb a tanítvány Mes-

val együtt 1952 augusztusában főként fiatalokból álló katolikus kisközösségek szervezése miatt letartóztattak, s a demokratikus államrend megdöntésére tett kísérlet miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték,⁷ az 1945 után bekövetkezett társadalmi-politikai változásokra adott válaszában mégsem az üldözöttség-áldozatiság narratíváját hangsúlyozta, ezt ugyanis politikai rendszerektől függetlenül a Jézust követők természetes állapotának tekintette: „Megértettük, hogy az üldözöttség normális állapot volt és marad Jézus és tanítványai számára” – írta a piarista szerzetes a Hittani Kongregáció prefektusának, Joseph Ratzingernek 1986-ban.⁸ Hogy a ki jelentése nem utólagos konstrukció, bizonyítja az 1940-es–1950-es évek fordulóján keletkezett *Szeretet az Isten* című munkája, amely a korai egyházi szamizdat részét képezte, s bizonysos elemeiben megelőlegezte későbbi nézeteit. Bulányi már ekkor világosan megfogalmazta: Jézus követőinek az útja a történelemben mindig a Golgotára vezetett. Az *Ez a ti órátok...* című fejezetben az ellenállás és ellen nem állás kérdését boncolgatva pedig így fogalmazott: „Krisztus szavai és élete parancsolják az ellenállást is, ellen nem állást is. Ó maga is élt minden a kettővel. Mindig azzal, aminek órája volt. [...] Tehát nekünk is akkor kell élnünk az ellenállás jogával, amikor azt az Atya akarata úgy kívánja. S akkor kell vállalnunk az ellen nem állást, mikor az atya ezt követeli tőlünk.”⁹ Évtizedekkel később a KIO-ban az ellenállás mibenlétének definiálása a *Nincs visszaütés* című fejezet *Ne állj ellene a gonosznak* című egységen a következőképpen történt: „Övéitől Jézus olyan képviseletet vár, hogy az kizáraja az ellenfelek gondolati ellenállásának lehetőségét. Jézus népe nem tanúsít fizikai ellenállást, de gondolatit igen. Jézus népével szemben nem lehetséges a gondolati ellenállás, hanem csak a fizikai. Jézus népe győzi érvvel; ellenfelei csak ütéssel.”¹⁰ Mindebből következett, hogy az ellenállás a gondolati síkon, valamint a vélemény következetes képviselete terén nem csak lehetséges, de elvárt magatartás volt annak minden következményével együtt.¹¹

Bulányi már említett korai műve, az 1940-es–1950-es évek fordulóján keletkezett *Szeretet az Isten* című írás, amely aktuális politikai jelenségekre, mindenekelőtt a bolsevizmus mibenlétére is refektált, a keresztenység és a bolsevizmus összehasonlításából arra a következtetésre jutott, hogy a Krisztushoz tartozás elengedhetetlen feltétele az ellenségszeretet. A Bokor közösség tagja, Demeczky Jenő a vele 2022-ben készült interjúban a Bokor és a többi lelkiségi mozgalom közötti leglényegesebb kü-

terénél, a szolga uránál». Suhard meg gyönyörűen mutat rá: a misztikus Krisztus megismétli a történeti Krisztus sorsát és a Golgotán keresztül jut a megdicsőüléshez.” ÁBTL 3.2.3.- Mt- 1/1. 7.

⁷ Mozgalmukról újabban Völgyesi 2023.

⁸ Bulányi 1993: 30.

⁹ Bulányi é. n.: 36.

¹⁰ Bulányi 2013: 394.

¹¹ Csapody 2016:12–14.

lönbséget az ellenségszeretet középpontba állításában látta,¹² maga Bulányi pedig egy vele készített beszélgetésben így fogalmazott: „a kisközösség a forma, a tartalom az ellenségszeretet.”¹³ Ez tehát az a tartalmi elem, amely a legerősebb kapcsolatot jelenti Bulányi 1952 előtti tevékenységével, valamint az a felismerés, hogy az evangélium tanítása politikai rendszerektől függetlenül életre kelthető és megélhető:¹⁴ „Azokban a zordon években megértettünk valamit az evangélium lényegéből; úgy ahogyan korábban nem. Fejünkben és szívünkben felhangzott Jézus felhívása: Szeressétek ellenségeiteket! Megértettük ezt a felhívást, s ez megmentett bennünket minden politizálástól. E felhívás alapján meg tudtuk fogalmazni feladatunkat. Ez így hangzott: Ha Szent Pál számára alkalmas volt a Római Birodalom rabszolgatársadálma arra, hogy minden forradalom nélkül hirdesse az evangéliumot, akkor hazánk kolhoz-társadálma nekünk is alkalmas kell legyen ugyanazon evangélium hirdetésére. minden illúzió nélkül tudtuk, hogy a rendszerrel szemben tanúsított »fair« politikai magatartásunk nem fog megmenteni bennünket az üldözéstől.”¹⁵ Ugyanez a felismerést fogalmazta meg Bulányi egykori munkatársa, az 1953-ban szintén börtönbüntetésre ítélt, majd 1956 novemberétől Ausztriában élő Török Jenő piarista szerzetes:¹⁶ Ők és követőik az evangélium szellemében akartak élni, függetlenül a társadalmi és politikai helyzettől, nem gondolva időpontokra, melyeket Isten szab meg tetszése szerint (ApCsel 1,7–8), „csak a mindig és mindenütt kötelező kereszteny tanúságítétre. Lélekben, ha sokszor fájdalmasan is, de tudatosan elszakadtunk a történelmi fejlődés túlhaladta formáktól. Át voltunk és vagyunk hatva attól a lelkesítő felelősségtől, hogy most újonnan alakuló köntösben is inkarnálnunk kell Krisztust. Ideálunk az ösegyház szelleme, a pogány világban élő keresztenyek példája, akikkel kötelezve éreztük magunkat arra, hogy megadjuk, ami a császáré, ami őt illeti, de sohasem azt, amivel Istennék tartozunk.”¹⁷

Mindezek mellett Bulányi *Szeretet az Isten* című írásában megjelenik egy erős távolságta a két világháború közötti magyar és általában az akkor polgárinak nevezett társadalmakkal kapcsolatban: „Nem kell jónak lenni. Ez a langymeleg polgári magatartás kihull az idő rostáján.”¹⁸ Bulányi úgy gondolta, a kapitalizmus és a polgári világnézet, melyet a bolsevizmus Európa-szerte egyébként is megrengetett,

¹² Demeczky 2022.

¹³ Bulányi 2012.

¹⁴ Máté-Tóth 2012.

¹⁵ Bulányi 1993: 29–30.

¹⁶ Törökről újabban Völgyesi 2021.

¹⁷ Török Jenő arra a kérdésre fogalmazta meg válaszát, hogy miként látja Magyarországon a tanúságtevő keresztenyek helyzetét. Török Jenő hozzászólása az 1967. február 2-i müncheni Pax Romana kerekasztal-konferencián Piarista levéltár IV. 188. Török Jenő hagyatéka. Sk 25. 1954–1971. 1. doboz

¹⁸ Bulányi é. n.: 47.

gyökeresen ellentétes a keresztenységgel, mert a másokért élést, az áldozathozatalt alig-alig ismeri. Az 1945 előtti magyar viszonyok kapcsán pedig komoly kritikával illette a társadalmi mobilitás hiányát, a szociális kérdések megoldatlanságát („három millió koldus országa”), hogy az egyházi iskolák semmit sem tettek azért, hogy megismertessék ezeket a problémákat s az egyház szociális tanítását az ifjúsággal. Az egyház szemére hánnya azt is, hogy egy olyan világot támogatott, amelynek nem volt gondja arra, hogy a krisztusi tanítás társadalmi következményeit érvényesítse. Társadalomkritikája erősen táplálkozott a népi írók munkásságából – írásában Kovács Imre *Néma forradalom* című művére hivatkozott is – és a jézusi tanítás radikális értelmezésből, amely már ekkor elutasította a polgári világba beilleszkedő „szalonkeresztenységet” és a konformista magatartást.

Mindez tehát azt is jelenti, hogy Bulányi kritikusan tekintett a „hatalmi egyház” két világháború közötti szerepére, s társaival együtt elhibázottnak tartotta a püspöki kar 1945 utáni helyzetértékelését is. A szintén szamizdatban terjedő, Bulányi, Török Jenő, Juhász Miklós piarista szerzetesek, Eglis István tabáni káplán és mások által fogalmazott *Papi rekollekciós elmélkedések* című dokumentum, amelynek élén a „Keressétek először az Isten Országát és az Ö igazságát...” mottó áll, bizonyosan azután nyerte el végső formáját, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjai 1951. július 21-én letették az állameskü.¹⁹ Az elmúlt időszak történésein értékelő írás szerzői a következőképpen határozták meg saját pozíójukat: „Amikor fiúi engedelmeségben vagyunk főpásztoraink iránt, mégsem mellőzhetjük a közelebbi és távolabbi egyházpolitikai ténykedések bíráló boncolgatását, az említett alapszempont és kizárával teológiai (szentírási, szenthagyományi) szempontok szerint, egyes egyedül a levonandó tanulságok kedvéért – még mindig nem egészen késő – és természetesen eleve alávetve minden szavunkat az egyedül illetékes Szentszék ítéletének. Addig azonban saját lelkismeretünk szavára kell hallgatnunk.”²⁰ Úgy látták egyfelől, a püspökök túl sokáig és túl mereven ragaszkodtak az egyház korábbi közjogi és társadalmi státuszához, másfelől a hatalomnak a vallásszabadságot, a hitélet gyakorlását akadályozó lépései, vagy a természeti és isteni törvényekkel egyaránt ellenkező intézkedései ellen nem szólaltak fel, inkább a hallgatást választották. Bulányiék ebben a vonatkozásban a lengyel egyházi vezetés magatartását tartották példaértékűnek, s a következő megállapítást tették: „Legalábbis az a tanulsága megvan minden modern egyházüldözésnek, hogy az egyház igazi ereje nem a szervezetben, a gépezetben, a külső művekben és a pontos közigazgatásban rejlik. Ezt szétrombolhatják – vagy mint a csehszlovák példa mutatja – átvehetik az ateista kormányzat emberei,

¹⁹ A dokumentum megtalálható: BFL XXV. 4. f. 1961-9237. Kertész Tivadar és társai.

²⁰ Papi rekollekciós elmélkedések 1282.

hogy felhasználják, visszaéljenek vele a rezsim szellemében. Az egyház igazi ereje belül van: a hívek szívében, lelkiismeretében, a kegyelemben.²¹

A Vatikánnak a 60-as években képviselt keleti politikája, amely a kommunista államokban elsődlegesnek tekintette a megüresedett püspöki székek betöltését és az intézményes egyház működési feltételeinek biztosítását, valamint az ennek szellemében a Szentszék és a magyar állam között 1964 szeptemberében megkötött részleges megállapodás és annak következményei szöges ellentében álltak Bulányi nézeteivel és egyházképével, melyekért az 50-es években sokakkal együtt a börtönt is vállalta.²² Ugyanakkor inspirálóan hatott rá a II. Vatikáni zsinat szellemisége, így az egyház dogmatikus konstitúciója, a *Lumen gentium*, melynek első fejezetében (Az egyház misztériumáról) a következő olvasható: „Miként azonban Krisztus a megváltás művét szegénység és üldözés közepette vitte végbe, úgy az Egyháznak ugyanezt az utat kell járnia, hogy az üdvösség gyümölcseit közölje az emberekkel.”²³ Mindemellett Bulányi elkezdte olvasni az újabb, nyugat-európai teológiai irodalmat is, fontos szellemi orientációs pont volt a szerzes és a Bokor számára például a II. Vatikáni zsinat szellemiséget progresszívan értelmező *Concilium* című folyóirat.²⁴

Ilyen előzmények után nem meglepő tehát, hogy a 60-as évek végén elinduló Bokor közösség célkitűzései között – eltérően a többi hazai lelkiségi mozgalomtól – kezdettől hangsúlyosan jelen volt a magyar katolikus egyház tartalmi, később pedig már strukturális megújításának a szándéka – utóbbiit Bulányi az *Egyházrend* című munkájában fejtette ki, ebben az alulról építkező, közösségekből felépülő egyházmodellre tett javaslatot. Mindez pedig magában foglalta az evangélium újraolvasása és újraértelmezése mellett az ősegyház által képviselt gyakorlatok és magatartásminták tanulmányozását és felelevenítését is. Igen lényeges gondolat ezzel összefüggésben a társadalomban való érvényes jelenlét programja, amely a Bokor hangsúlyosan apolitikus volta mellett is óhatatlanul magában hordozta a mindenkor hatalommal való összeütközés lehetőségét. Ennek az elköteleződésnek a korai megfogalmazása a következőképpen hangzott Bulányitól: „Építkezni kezdünk. Olyan Egyházat akarunk építeni, amely jelen van és érvényesen van jelen a társadalomban, amely képviseli az evangélium levegőjét. Ez nem lehetséges anélkül, hogy jelekké ne válunk. És jellé válni – ehhez csinálni kell valamit, amire rá lehet csodálkozni, és ami kiváltja a világ fainak a gyűlöletét is.”²⁵ Mindezt azonban az egyházzal egységesen szerették volna megvalósítani: „Valójában nincs és

²¹ Papi reköllekcíós elmélkedések 1284.

²² A Vatikán keleti politikájához Fejérdy 2015.

²³ *Lumen gentium*: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=3#LG7> – utolsó letöltés 2023. szeptember 24.

²⁴ Csapody 2004.

²⁵ Bulányi 1973: 44.

nem is lehet más célunk, mint hogy meggyőződésünk az Egyház egészének meggyőződése legyen. Ha erre nem törekednénk, akkor nem volnánk meggyőződve Jézust interpretálásunk helyességéről.”²⁶

JÉZUS KÖVETŐI A TÁRSADALOMBAN

A keresztény közösségek önmeghatározásában a kovászszerp, a „föld sója”, a „tar-tóra tett mécses” és a „hegyen épült város” metafora használata nem meglepő, hiszen szándékuk szerint valamennyien egy alternatív magatartásformát képviselnek és próbálnak megvalósítani a többségi társadalom értékrendjéhez képest. Bulányi *Keressétek az Isten Országát* című művének *Az Út* című harmadik könyvében a pia-rista szerzetes úgy fogalmazott: Jézus saját követőit prósztaságra törekvő népnek akarja látni. Az erre vonatkozó evangéliumi szöveghelyeket pedig a következőképpen értelmezte: „A szinoptikusok részletesen is kidolgozzák övéinek ezt a világító-szerepét. Isten népének gyertyának, lámpásnak, fényszövétneknek kell lennie. Még-hozzá nem véka, edény, ágy alá tett, tehát eldugott fénynek, hanem a világító hatás szempontjából optimális helyre, a gyertyatartóra tett fénynek kell lennie. (Mt 5,15; Mk 4,21; Lk 8,16; 11,33) Ennek indoklását három helyen is megtaláljuk, és teljesen egybehangzóan: hogy lássák a világosságot. (Mt 5,16; Lk 8,16; 11,33) Isten népének olyan lesz a fénye, hogy lehetetlen lesz észre nem venni: »olyan világos lesz... mint-ha a villám fénye világítaná meg« (Lk 11,36) A világosságnak ezt a sugárzói funkcióját (17d num) van hivatva szolgálni egy másik messiási kép is: »A hegyen épült város el nem rejthető...«. (Mt 5,14) Az Isten népe egyetemes küldöttségének tényét példázza egy további hasonlata is: »Ti vagytok a föld sója«. (Mt 5,13) Kell a só az Ószövetségben az áldozathoz és az Újban az emberek közti békéhez. Ezért »jó« a só országbeli értelemben. (Mk 9,49–50) A nyilatkozatban a »föld« ez alkalommal csak az emberiséget jelölheti. Az Isten népe az emberiségről való nép, miként a só is rész-int maga is étel, részint az ételekért, azok szolgálatára és alakítására van. Ha az Isten népe nem tudja betölteni a maga emberiséget szolgáló, alakító feladatát, használhatatlanná lesz. Vagy tud sózni, vagy nincs értelme létének. Vagy képes megteremteni a békességet, vagy feleslegessé-haszontalanul lesz: »Ha a só ízét veszti, ugyan mivel sózzák meg? Nem való egyébre, minthogy kidobja és széttapossa az ember«. (Mt 5,13; Mk 9,50) A küldetésteljesítés, az Ország küldetése nélküli Isten népe – sótlan só. A küldetésteljesítés nélküli Isten népe fából vaskarika. Ellentmondás! Végezet-tül: az Isten népe – kovász is. (Mt 13,33; Lk 13,21) Ha kovász, akkor léttartalma az, hogy a téstáért van. Nem önmagáért, hanem az emberiségről. Mindezekből világos, hogy aki a Messiáshoz csatlakozik, az küldetést kap: világítania kell, sózna kell,

²⁶ Bulányi 1977:5.

kovászosítania kell. Ha nem világít, nem sóz, nem kovászosít, – akkor nem Isten nepe.”²⁷

A KIO-ban a „kovászosítás” gondolata mellett megjelent tehát a „hegyen épült város”, azaz egyfajta minta- vagy modelltársadalom képzete is. Bulányi és társai 1952 előtti tevékenységének is központi eleme volt a világi apostolkodás, az „emberhalászat”. A francia-belga kiscsoportos pasztorációs modell átvétele nyomán fontos szerep jutott a közösségi apostolkodásnak, s már akkor egyértelműen képviselték, hogy a kereszség által valamennyi keresztény részesévé vált az egyetemes papságnak. A Bokor mozgalomban az 1960-as–1970-es évek fordulójától a korábbi időszakhoz képest azonban lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott Isten Országának építése, amely az egyéni tanúságtétel mellett a keresztény közösségek e világban való érvényes és hiteles jelenlétének programja is volt.

A Bokor mozgalom 1971-től rendszeresen megjelenő szamizdat kiadványában, a *Karácsonyi Ajándékban* (*KarAj*) az „Engem esz a lug, ha fejedet mosom” című írás, melynek szerzője Vincze Endre egykori piarista diák volt, így fogalmazott a közösségi építés lehetséges útjáról: „Társasházakat, sőt lakónegyedeket látok közös köztítezményekkel együtt, ahol csupa testvérek dolgoznak össze, irodákat, műhelyeket, sőt egész gyárat, ahol minden dolgozó lényeges dolgokban azonos elveket valló testvér, aki kifelé és befelé egyaránt mindig segítségre, szolgálatra kész testvér. Ahol mindenki szoros kapcsolatban áll hat-nyolc másik testvérrrel, s a kis csoportok nagyobb egységekbe tömörülnek.”²⁸ Ezek a sorok a minttársadalom korai megfogalmazásának tünnék, amely majd mint élet- és vagyonközösség, valamint egy családos szerzetesrend gondolata kap erőteljes megfogalmazást az évek múltán, különösen a rendszerváltás környékén Bulányi részéről, s elutasítást a közösség többsége részéről. Ugyanakkor a Somogy megyei Bányán 1983-ban letelepedő Dombi család s néhány hozzájuk csatlakozó Bokor-tag megkísérelte a Bulányi által olyannyira szorgalmazott életközösséggel elvének a gyakorlatba való átültetését.²⁹ A 90-es években aztán több Bokor-tag is megjelent az élet- és vagyonközösségen az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Németországban élő hutteri testvérek³⁰ közösségeit, ám döntő többségük ezt a modellt nem tartotta átültethetőnek és megvalósíthatónak.

A közösségen ezzel kapcsolatban felmerülő dilemmák és viták egy általánosabb jelenségre is rámutattak, mellyel kapcsolatban Kamarás István vallásszociológus 1990-ben a következőképpen fogalmazott: „Érzékelhettük, a közösségeknek még csak egy csekély kisebbsége életközösség, egy ennél nagyobb közösség már rokon-

²⁷ Bulányi 2013: 507–508.

²⁸ Vincze 1972: 52.

²⁹ Dombi 2023.

³⁰ A hutteriek (hutteriták, Hutterian Brethren) pacifista keresztény közösségekben, kommunákban élnek a világ számos országában. A hutteriek Magyarországon is megfordultak a 16. században, és az ónmázas edények gyártása miatt habánoknak nevezték őket.

szenvez ezzel az eszménnyel, s próbálhatja megvalósítani, a kisközösségek többsége azonban ma még nem megvalósított utópia, ma még nem kontraszttársadalom, hanem inkább a többséghez hasonló életmódú emberek számára havi egyszeri-négy-szeri lehetőség arra, hogy kilépjenek a rutinból, hogy belépjenek a szent, az ünnep szférájába. Igaz, ez a helyi (összesen) 3–15 óra életük legintenzívebb óráivá válhat.”³¹

A gyakorlati megvalósítás kudarca ellenére a Bokor lelkiségi mozgalom dokumentumai, mindenekelőtt a *Karácsonyi Ajándék* a 80-as évek közepétől már tudatosan használta a kontraszttársadalom kifejezést. Nem véletlenül, hiszen a Bokor egyik tagja, Kocsi György veszprémi egyházmegyes káplán fordította le a német teológus, Gerhard Lohfink *Wie hat Jesus Gemeinde gewollt? (Milyennek akarta Jézus a közösséget?)* című munkáját, amely így még jóval az Egyházfórum Könyvek sorozatban való 1990-es megjelenése előtt ismertté vált a közösség tagjai vagy azok egy része számára. Az ókori kereszteny közösségek életéről szerzett tudás nyilvánvalónan inspirálóan hatott a Bokor közösségre, a munka befejezése azonban nemileg ellen-tétben állt Bulányi és a Bokor selfogásával – mint erre Kocsi György a vele készített interjúban is felhívta a figyelmemet –, s ez a fordítás során nehézséget is okozott a számára.³² Lohfink, aki más jeles német teológusokkal együtt az 1965-ben alapított Katholische Integrierte Gemeinde tagja volt, s így részese egy párhuzamos társadalom létrehozására indított kísérletnek, ezzel zárta a könyvet: „az egyházat mint kontraszttársadalmat alaposan félreértenénk, ha nem mint az Isten kegyelmének művet és Krisztus keresztjének gyümölcsét tekintenénk. Ezért a pogány társadalommal szembeni kontraszta nem »nekifeszülésből és a moralizmusból származik«, hanem a megjelenő Isten országának csodájából.”³³ A feszültség és a fordításbeli nehézség érzékelhetéséhez a Bokor közösségen belül meglévő igen szigorú elvárásrendszerre kell utalni, amely – részben az alapító neveltetésből következően – folyamatos önenvelésre és egyéni erőfeszítésekre sarkallta a közösség tagjait Isten Országa megvalósítása érdekében. Ezt jelzi a Lukács 17,20–21 – „Isten országa bennetek van”, illetve „Isten országa köztetek van” – hagyományos fordításának újraértelmezése és újrafordítása: „Az Isten Országa rajtatok fordul!” – melyet a közösség tagjai tudatosan használtak.³⁴ Ugyanezt a szemléletbeli innovációt fejezi ki a Bokor egyik meg-határozó alakja, Gromon András jóval később megjelent könyvének a címe is: *Isten országa rajtatok áll vagy bukik!*³⁵

³¹ Kamarás 1990: 215.

³² Kocsi 2022.

³³ Lohfink 1990: 182.

³⁴ Erre példa a később tárgyalandó, *Kontraszttársadalom* címet viselő 1987-es KarAj-kötet Demeczky Jenőnek tulajdonítható írása, amelyben a szerző a Beszélőben megjelent *Társadalmi Szerződéssel* kapcsolatban fogalmazta meg gondolatait.

³⁵ „Az entosz hümön esztin jelentésének tisztázása után már nem nehéz felismerni Jézus válaszának másik kulcsát (amaz nélkül lehetetlen is lenne), azt, hogy itt is az apokaliptikából a mo-

A KONTRASZTTÁRSADALOM A BOKOR-SZAMIZDATBAN

A KarAj 1987. évi 9. kötete a *Kontraszttársadalom* címet viselte, s alapvetően a kereszténység és a közélet, a kereszténység és a társadalom kérdéskörével foglalkozott. A kötet mottójául a szerkesztők a következő evangéliumi részletet választották: „Ha gyűlöл majd benneteket a világ, gondoljatok arra, hogy engem előbb gyűlöл, mint titokat. Ha a világból valók volnátok, akkor mint övéit szeretne benneteket a világ.” (Jn 15,18–19.) Fontos szem előtt tartani, hogy Bulányi egyes tanait egy többéves folyamat eredményeként 1982 júniusában a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elítélte, őt magát a nyilvános működéstől eltiltotta, ügyét pedig további vizsgálat végett Rómába terjesztették. Az Új Ember 1987 júniusában hozta nyilvánosságra a Hittani Kongregáció Bulányi Györgynek 1986. szeptember 1-jén írt levelét, mely szerint *Egyházrend* című munkájában olyan állításokat fogalmaz meg, „amelyek úgy, ahogyan hangzanak, tévesnek, veszélyesnek és félreérthetőnek bizonyulnak”³⁶. A közösség tehát az egyház perifériájára szorult, így annak reménye, hogy a megújításban kezdeményező szerepet játszhat, meghívulni látszott. Részben emiatt, részben a megindult politikai-közéleti változások miatt a Bokornak meg kellett fogalmaznia a világban zajló folyamatokhoz való viszonyát. Erre adott lehetőséget a *Kontraszttársadalom* című kötet.³⁷

Hampel Károly írása a *Kontraszttársadalom és valóság* címet kapta. A szerző a kor globális problémáinak felsorolása után (AIDS, gyerekéhezés, nukleáris fenyegetettség, elidegenedés, alkoholizmus, kábítószerhasználat, környezetszennyezés, mint például az egészséges ivóvíz hiánya) feltette a kérdést: ha Jézus tanúi és követői valóban felmutatnák az örömhír fényét, ha betöltötték volna a só, a kovász, a hegyre épült város szerepet, volna-e nyomor, fegyverkezés, tömeghalál, környezetszennyezés a földön? Hampel Károly Lohfink műve alapján, abból merítve mutatta be az őskeresztyének minttársadalmát, majd arra keresett választ, mik voltak a történelmi egyház félrechtszásának okai. Úgy vélte, minden eddiginél fontosabb lenne egy kontraszttársadalom megteremtése, amely nem „ellentársadalomként”, hanem „pédatársadalomként” működne. A megvalósítást a Bokor-eszmények (az adásban

rálba való átkapcsolással van dolgunk, csak most a legmagasabb szintű elvi megfogalmazásban. Nevezetesen: miután Jézus elutasította az Isten országa eljövetelének idejével és helyével kapcsolatos apokaliptikus találkodásokat, rámutat arra, hogy nem mástól (Istentől) kell várnunk, hanem »tőlünk függ«, »rajtunk fordul«, »rajtunk áll vagy bukik« Isten országának »létrejötte, kibontakozása, megvalósulása.» Gromon 2016: 75.

³⁶ Új Ember 43. évf. 2137. szám (1987. június 14.) 3.

³⁷ A szamizdatként publikált Karácsonyi Ajándékban napvilágot látott elmélkedések, hosszabb-rövidebb tanulmányok név nélkül jelentek meg. A szerzők utólagos azonosítását 2008-ban Simonyi Béla és Schanda Beáta végezte el, az ily módon elkészített tartalomjegyzéket Simonyi Béla bocsátotta rendelkezésre.

megvalósuló szeretet, ennek érdekében a tisztes szegénység és társadalmi kicsiség, az alulérényesülés vállalása, az erőszakmentesség, a szelídség, az élet maximális tisztelete és védelme, valamint a lét-magatartás és sorsközösség Jézussal és az ő útját járókkal) következetes megélésében láta. A leglényegesebb felismerésnek pedig azt tartotta, hogy Isten népe csak szeretetközösségen élhet. A szeretetközösség, a Szentláromság lenyomatát viselő család és az egyén harmóniája alakíthat ki végső soron egy olyan kontraszttársadalmat, „amely nyugtalanít, taszít és vonz, de élő és hatékony terjesztője a földi Isten-Országának” – fogalmazott a szerző.³⁸

A *Kereszteny politizálása* című terjedelmes írásában Simonyi Béla úgy látta: a kereszteny aktivitása párhuzamba állítható a polgárjogi harcosával, amennyiben mindenketten kizárolag saját, a hatalom elvárasától független eszményeik szerint cselekednek. A szemben állótól azt várják, hogy az eszmei kihívásra reagáljon, ebben a válaszban pedig a reagáló lényege fog megnyilvánulni. A többöt hosszú távon majd az emberekben soha el nem temethető érzék és a jó utáni vágy fogja elvégezni. A keresztenység és a mindenkorai hatalom viszonyát a szerző a következőképpen határozta meg: „A hatalom – lényegéből fakadóan – nem tűrhet meg egyebet, csak ami neki alávetett. Mivel a keresztenység magja a lelkismeret, a lelkismeret pedig Isten talpalatnyi helye ebben a világban, ezért a keresztenység sohasem konszolidálható a hatalom rendje számára. Isten sohasem konszolidálható a hatalom rendje számára.”³⁹ Simonyi szerint a kontraszttársadalom két dolgot jelent: egyfelől, hogy a keresztenyek egymás között itt és most valóságként meg tudják élni Isten Országát (ez a hegyen épült város). Másfelől, hogy a keresztenyek jelenlétékkel átszövik az evilági társadalmat, amelyben az idegen test szerepét kell felvállalniuk, s a szokásostól eltérő magatartást kell végigvinniük interakcióik során. Ezáltal pedig az emberek tudatában összeáll majd egy átfogó kép: milyen lenne a társadalom, ha mindenki keresztenyként viselkedne. A társadalom átformálása tehát csak a tisztta és egyértelmű személyes állásfoglalásokon keresztül lehetséges, s amikor ezek a gyakorlatok a társadalom többségét áthatják, ez a hatalmat is „felbillenti”. A szerző, aki a katonáskodást megtagadó Bokor-tagok közé tartozott, s ezért 1982 tavaszán 14 havi fogházbüntetésre ítélték, nem véletlen, hogy az alábbi példával illusztrálta gondolatmenetét: „Van egy küszöbérték, amelyen túl már nem az a szégyen, ha valakit börtönbe csuknak lelkismereti állásfoglalásáért, hanem az, ha a börtöntől való félelmében elhalkítja a lelkismeretét. Ez az a pillanat, amikor a jogrend kénytelen alkalmazkodni a széles körben előrelépett közgondolkodáshoz.”⁴⁰

A kötetben olvasható a *Tiszta vizet a pohárba. Hitvallás a békességteremtés mellett* című írás, melynek apropója a Magyar Katolikus Püspöki Karnak az 1986. október

³⁸ Hampel 1987: 6.

³⁹ Simonyi 1987: 32.

⁴⁰ Simonyi 1987: 42.

17-én a katonai szolgálattal kapcsolatos nyilatkozata volt.⁴¹ A nyilatkozat idézte a II. Vatikáni Zsinat vonatkozó dokumentumát (*Gaudium et spes* 79. pont), amely mél-tányosnak tartotta, hogy a törvények megértően intézkedjenek azokról, akik lelkismereti okokból nem fognak fegyvert, de készek békés formában szolgálni az emberek közösséget. Mindebből azonban semmilyen következtetést nem vont le azokra a magyarországi katolikusokra nézve, akiket a fegyveres katonai szolgálat megtagadása miatt már évek óta fogház- vagy börtönbüntetéssel sújtottak. Holott Miklós Imre nem sokkal azelőtt világossá tette: amennyiben a Magyar Katolikus Püspöki Kar kéri, a nazarénusokhoz hasonlóan a katolikusok számára is lehetővé teszik a fegyver nélküli szolgálatot.⁴² A *KarAjban* megjelent írás úgy értékelte, a püspöki kar ezzel a nyilatkozatával megtagadta a szolidaritást azokkal, akik jelenleg büntetésüköt töltik a fegyveres katonai szolgálat lelkismereti okokból történő megtagadása miatt. Majd így folytatta: több évtizedes hagyomány, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar részt vesz az egyházüldözésben. Ennek első jele az 1961 márciusában a sajtóban közreadott és a templomokban felolvasott körlevél volt, amelyben még jóval a bírói ítélet meghozatala előtt elhatárolták magukat a február 6-ról 7-re virradó éjszaka végrehajtott, Fekete Hollók elnevezésű akció során letartóztatottktól. A szerző úgy látta, a magyar egyház történelme során újra és újra összefonódott az államhatalommal, s viselkedését alapvetően a hatalomnak való engedelmesség határozza meg, hiszen annak támogatása nélkül soha nem tudott létezni. A jelenről szólva kemény kritikát kapott Lékai László bíboros is, hiszen az írás szerint a „kis lépések politikája” nem más, mint lényegtelen, formai, látszólagos engedményekért lényeges, tartalmi, súlyos megalkuvásokat adni. Amennyiben az egyház elfogadja a számára kijelölt kereteket, nem lesz több, mint egy miniszterium. Ha a magyar katolikus egyház történelme során ennél nagyobb önállóságra tett szert, azt sosem az állam jóindulatának köszönhette, hanem annak az „engedetlen” résznek, amelyet sem az állam, sem az egyház nem tudott „kezelní”. Az írásnak részét képezte egy szolidaritási nyilatkozat, amelyet – a szerző szerint – a püspöki karnak meg kellett volna fogalmaznia, elismerve, hogy a katonáskodás megtagadása, az erőszakmentesség a katolikus egyház számára elfogadható, sőt dicséretes.⁴³ A dolgozat melléklete kilenc pontban fejtette ki az erőszakmentesség melletti érveket. Ezek a következők voltak: 1. Jézus élete és tanítása, 2. az egyház eredeti és évszázadokig őrzött hagyománya, 3. a II. Vatikáni zsinat tényleges szellemisége, 4. más, köztük szocialista országok püspöki karának

⁴¹ A Magyar Katolikus Püspöki Kar nyilatkozata a katonai szolgálatról. *Új Ember* 42. évf. 2105. szám (1986. november 2.) 1.

⁴² Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke az év végén a *Magyar Hírlap*ban megjelent, *Az állam és az egyházak viszonya* című írásában éppen erre a nyilatkozatra hivatkozott, mely szerint a haza védelmének kötelezettsége nem csak nincs ellentétben az egyház tanításával, de magából a zsinat dokumentumaiból következik (Miklós 1986).

⁴³ [Szerző nélkül] 1987a.

állásfoglalásai, 5. az egyháznak a társadalommal szembeni igazi felelőssége, 6. az idők jelei, 7. az írástudók felelőssége, 8. a lelkiismereti szabadság joga, 9. az érvényes magyar alkotmány. E kilenc pont közül különös figyelmet érdemel az utolsó előtti, eszerint ugyanis a lelkiismereti szabadság joga a kereszteny egyházak tanításában eleve benne gyökerezik. Evilági hatalmak megpróbálhatják azt korlátozni vagy elnyomni, de az egyház tanítását ilyen körülmények között is világossá kell tenni.⁴⁴ A Karácsonyi Ajándék foglalkozott azzal a Bokor szempontjából is nagy jelentőségű eseménnyel, hogy az ENSZ 1987. március 10-én a katonáskodás lelkiismereti okból történő megtagadását az emberi jogok egyikének ismerte el.

A kötetben négy írás szentelt figyelmet a *Beszélő* 1987. évi 2. számában megjelent *Társadalmi Szerződés* című dokumentumnak. A négy, eredetileg névtelenül megjelent reflexió szerzői közül utólag hármat sikerült beazonosítani: Simonyi Béla és Demeczky Jenő közösségi tagokat és Bulányi Györgyöt, a mozgalom alapítóját. Simonyi Béla úgy vélte, ha a társadalom a *Beszélő*ben közreadott elvek alapján alakulna, vitathatatlanul közelebb kerülne Isten Országához. Ugyanakkor az evangélium nem más, mint a hatalom nélküli berendezkedés igérete, ezért ebből a nézőpontból legalábbis másodlagos a hatalmi struktúrák javíthatóságán gondolkodni. Isten népének hivatását tehát nem a direkt politikai hatásban, hanem egy mintatársadalom felmutatásában látta. Arra is felhívta a figyelmet, hogy ebben a törekvésben minden csak egyes emberek fognak egyetérteni velük, intézmények, nagyobb közösségek szövetségére vágyni azonban tévedés.⁴⁵

Demeczky szímpatikusnak tartotta, hogy a *Társadalmi Szerződés* Konrád György *Antipolitika* című művéhez hasonlóan a korlátozások eleve adott rendszerén belül akarja megvalósítani 1956 programját, de kérdésként vetette fel, hányan veszik észre, hogy olyan minimális programról van szó, amelynek valódi célja a maximális program jövőbeni megvalósítása. A szerző arra is kitért, lesznek-e alkalmas ellenzéki vezetők, akik e célok hosszú távú megvalósításához elég kitartással rendelkeznek. Válasza egyébként nemleges volt. Az írás a kritikai megjegyzéseinak kifejtése után alapvetően eltérő utat és célt vázolt fel: ez pedig nem volt más, mint Isten országának megvalósítása, amely – a Bokor korábban ismertetett felfogása szerint – az emberi erőfeszítések eredményeként már itt a földön megélhető. Ennek eléréséhez azonban a szerző szerint nem a forradalmak vagy a reformok vezetnek, hanem az egyén belső átalakulása, s az, hogy az ember minél alaposabban megismerje önmagát és a világot. Ez a program társadalmi szinten magába kell, hogy foglalja a gazdasági növekedésről és az életszínvonal emeléséről való lemondást, a „perifériák” kizákmányolásának elutasítását, a fegyverkezés beszüntetését. Az új közösségi együttélés formái pedig kereshetők az európai demokrácia vívmányai között, a *Társadalmi*

⁴⁴ [Szerző nélkül] 1987b.

⁴⁵ Simonyi 1987a.

szerződésben megfogalmazottakban, Bibó István gondolataiban, Tolsztoj ideális anarchizmusának mai változatában vagy Gandhi autonóm faluközösségeiben, ezek azonban csak akkor valósulhatnak meg – írta a szerző –, ha alkotóik megszabadulnak az európai gondolkodás sajátos torzulásaitól.⁴⁶

Bulányi György reflexiójában leszögezte: Jézus nem volt érdektelen a közügyek iránt. Szeretetprogramjával akarta átformálni az evilági országot Isten Országává. A hegyi beszédet, az evangéliumot egyértelműen ajánlatként fogalmazta meg a társadalom számára, de semmit nem követelt a hatalom birtokosaitól. Követőitől ellenben elvárta, hogy ne úgy viselkedjenek, mint a hatalom birtokosai. Bulányi a közelmúltról szólva úgy láttá, 1945 után a jézusi ajánlatot a kisközösségek fogadták el, a katolikus hierarchia az állammal való megegyezés, majd az állameskü letételével csöndben kihátrált a kisközösségek mögül. Ez azonban a hatalom számára nem volt elég, ezért a püspökök 1961 márciusában a nyilvánosság előtt is elhatárolódtak a jézusi ajánlatot elfogadóktól.⁴⁷ Bulányi az 1972-ben megírt *Lelkipásztori marketing* című írását úgy tekintette, mint a *Társadalmi szerződés* katolikus változatát, mely a kisközösségek szervezésében láttá az egyház megújulását. Bulányi a püspöki kar reakciójából arra a következetettsére jutott, hogy a hatalomnak, illetve a hatalom gyakorlóinak természetéhez tartozik, hogy elutasítsák a hatalmon kívüliek ajánlatát. A püspöki kar 1978 novemberi körlevelében a korszerű lelkipásztorkodásról szólva ugyanis előtérben írt a *Lelkipásztori marketing*ben olvasható kijelentésekről.⁴⁸ A szerzetes szerint a jézusi ajánlat és a politikai ajánlat között van egy alapvető különbség. „Nem abban áll ez a különbség, hogy az első az egyén, a második a köz ügyével foglalkozik. Hamis alternatíva ez. Mindkét ajánlat egyaránt célozza az egyént és a köz ügyét is. Az egyén magatartása hat a közre s a köz élete hat az egyénre. A különbség abban áll, hogy a jézusi ajánlat vállalható és csinálható akkor is, ha a hatalomgyakorlók kizárolag az ajánlat-elfogadók keresztrefeszítésére hajlandók vállalkozni.”⁴⁹ A jézusi ajánlat tehát a változó körülmények között is egy és ugyanaz, amely nem függ a külső tényezőktől.

A reflexiók a demokratikus ellenzék által elkészített *Társadalmi szerződéssel* nem léptek valódi párbeszédbe, elsősorban arra adtak alkalmat, hogy a Bokor itt megszólaló tagjai saját identitásukat, társadalomról alkotott víziójukat fogalmazzák újra, nem lépve túl a lelkiségi mozgalom által kialakított gondolati kereteken. A hatalom természetére vonatkozó tudásuk evangéliumi igazsága és a konkrét történelmi szi-

⁴⁶ Demeczky 1987.

⁴⁷ Bulányi itt az 1960 végén, 1961 elején letartóztatott katolikusokra utalt, akiknek tevékenységeit a püspökök 1961. márciusi körlevelükben ítélték el.

⁴⁸ Wildmann 1983: 176.

⁴⁹ Bulányi 1987: 82.

tuáció ugyanakkor újra és újra dilemma elé állította a közösség tagjait a polgári ellenzékkel való együttműködés mikéntjéről és hatáiról.

De hogyan került a Bokor közösség kapcsolatba a demokratikus ellenzékkel?

A BOKOR ÉS A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK

A Bokor lelkiségi mozgalom hangsúlyozottan apolitikus indíttatása ellenére (vagy éppen ezért) rövid időn belül felhívta magára a belügyi szervek figyelmét. Egy 1976-ban keletkezett állambiztonsági jelentés szerint az egyházon belüli ellenzék – ide sorolták Bulányiék mellett a Regnum Marianum közösséget is – vallási alapokon minden nagyobb társadalmi bázist akar kialakítani, hogy nyomást gyakorolhasson a kádári hatalomhoz lojális egyházi vezetésre. A piarista szerzetes vezette közösséget a következőképpen jellemzte a dokumentum: „A több mint kétszáz fős csoportosulás (szervezői és vezetői papok, teológiai hallgatók és zömében értelmezések) a 6–12 fős kiscsoportokra épül. A hivatalos egyházvezetéstől teljesen független »katakomba-egyház« szükségességét hangsúlyozzák, mint az egyház fennmaradásának egyetlen lehetőségét a szocializmus viszonyai között. Tevékenységüket támogatják egyes ellenséges emigránsok, mint pl. Török Jenő Ausztriában élő volt piarista szerzetes, könyvkiadó, Marosi László emigráns pap, aki az Ausztriában megjelenő »Szolgálat« című folyóirat főszerkesztője.”⁵⁰ A Belügyminisztérium és az Állami Egyházügyi Hivatal dokumentumaiban a 80-as évek elején a Bokor közösséget egyaránt nevezték egyházi reakciónak, egyházi ellenzéknek és szakadár csoportnak. Ekkortájt a Belügyminisztérium a lengyelországi események tanulságait levonva különösen veszélyesnek tartotta az „egyházi reakció” és a „polgári ellenzék” (azaz a demokratikus ellenzék) esetleges kapcsolatfelvételét, annál is inkább, mert a demokratikus ellenzék volt az a csoportosulás, amely kiemelten foglalkozott a lelkismereti szabadság kérdésével. Ennek pedig döntő jelentősége volt a Bokor számára, hiszen lelkismereti okokra hivatkozva a közösség tagjai közül ekkor már többen megtagadták a fegyveres katonai szolgálatot, s emiatt fogházbüntetéssel (a 80-as évek közepén esetenként börtönbüntetéssel) sújtották őket.

Az 1982. évi budapesti egyházpolitikai értekezleten elhangzott: bár Bulányiék egyértelműen elzárkóznak az együttműködéstől, a közösség egyik meghatározó papja, Kovács László nyitottságot mutat ez irányba.⁵¹ Kovács egyik közösségvézetőjének, Hegyi Györgyné Légrády Erzsébetnek a lakásán jött létre az első találkozó a demokratikus ellenzék képviselőivel. Kovács a budapesti Rózsafüzér Királynéja Plé-

⁵⁰ Révész 2005: 206.

⁵¹ MNL OL XIX-A-21-d-0032 – 1/a – 1982. Ebben az összefüggésben említették még Iványi Gábor, Elíás József és Németh Géza lelkészek nevét.

bánia (közkeletű nevén Domi) káplánja volt 1974 és 1981 között. Az ifjúság körében végzett pasztorációs munkája miatt nagy népszerűségnek örvendett, de tevékenysége s radikális nézetei felkeltették az ÁEH figyelmét és az egyházi előlárók rosszallását is. Kovács László 2010-ben az *Érted vagyok* című folyóiratban a Bokor közösség katonaságot megtagadó tagjairól szóló írásában így elevenítette fel a demokratikus ellenzékkel való kapcsolatfelvételt: „Hegyi Gyuri sorsa ismét közelről érintett. A Domiba járt az egész család. Édesanya, Zsóka pedagógus volt, és munkahelyén is konfliktusa volt elvei és radikális nézetei miatt. Újságírók is megkeresték, de a beszélgetés után olyan cikk készült, amelyet a cenzúra nem engedélyezett. Gyuri fia lépése kettős motívumból fakadt. Egyrészt a Bokorban tanult erőszakmentességből, másrészt társadalmi tiltakozásból. A katonai ügy kirobbanása után Zsóka testvére, Dr. Légrádi Péter orvos, aki a politikai ellenzékkel állt kapcsolatban, Zsókáék lakásán próbált összehozni minket, mint »egyházi ellenzéket« Konrádékkal. Konrád is az erőszakmentesség híve volt, bár a találkozó azzal a végszóval zárult, hogy mi nem vállalunk közösséget semmiféle politikai alakulattal.”⁵²

A magyar–latin szakon végzett id. Hegyi György és Légrády Erzsébet egyetemi év folyamtársa volt Kőszeg Ferencnek, aki vel baráti viszonyt ápolta,⁵³ az asszony testvére, Légrády Péter orvos pedig szoros kapcsolatban volt a *Beszélő* című szamizdat folyóirat körével.⁵⁴ Kovács szerint a találkozó apropóját a hajói ifjúsági találkozón elmondott beszéde s annak egyházi retorziója adta.⁵⁵ Kovács volt az 1981 augusztusában megrendezett hajói ifjúsági búcsú felkért előadója, az Állami Egyházügyi Hivatal képviselője Iijas József kalocsai érseknel azonban jelezte, nem engedélyezik a káplán szereplését. Kovács végül a hajói plébánossal történt megállapodás szerint nem előadóként, hanem hozzászólóként kapott a szólásra lehetőséget. A káplán feltárta a hallgatószág előtt az ÁEH eljárását, s miután megszavazta a közösséget, elmondta eredetileg tervezett beszédét a kereszteny tanúságtételről, melynek fontos eleme volt az erőszakmentesség és a fegyveres katonai szolgálat megtagadása. A történetek következetében Lékai László bíboros Kovácsot 1981 szeptemberében fél évre felfügesztette, lakhelyéül pedig a márianosztrai plébániát jelölte ki.

Kis János visszaemlékezésében a lengyelországi szükségállapot bevezetése utáni hétre tette a Hegyiék lakásán lezajlott találkozót. Az 1981 decemberében létrejött megbeszélésen a demokratikus ellenzék részéről ő és Konrád György vett részt, a Bokor részéről Bulányi, Kovács László, továbbá háziasszonyként Légrády Erzsébet volt jelen. Kis János a piarista szerzetes magatartását így jellemzte: „Bulányi ragaszkodott hozzá, hogy a Bokornak semmi köze nem lehet a politikához, mégpedig nem

⁵² Kovács 2010: 15.

⁵³ Hegyi 2023.

⁵⁴ Kozák 2004.

⁵⁵ Kovács László írásbeli közlése.

a jólismert taktikásból: az œ szemében a politika egyet jelentett a hatalmi játszmákkal, és több évtizedes küzdelme a katolikus egyház függetlenségéért arról győzte meg, hogy ha az egyház hatalmi játszmákba keveredik, akkor elveszíti a lelkét.”⁵⁶

A *Beszélő* 1982. évi januári, második számában részletes beszámoló jelent meg a Bokor közösségről *Nem ütni és nem visszaütni. Pacifista mozgalom a magyar katolikus egyházban* címmel Haraszti Miklós tollából. Haraszti a vele készült interjúban elmondta, nem emlékszik pontosan, hogy a cikkben felhasznált információk és dokumentumok mikor és ki által kerültek hozzá, de a lap előállításához szükséges átfutási idő miatt már a Kis Jánosékkal való találkozó előtt meg kellett történnie.⁵⁷ Feltételezhető, hogy a közvetítő Légrády Erzsébet lehetett, aki testvérén, Péteren keresztül juttathatta el a dokumentumokat a *Beszélő* szerkesztőjéhez. Ezt látszik alátámasztani egy ugyanebből az évből származó napi operatív információs jelentés, mely szerint Légrády Erzsébet a katonáskodást megtagadó Simonyi Béla és Csizmadia Gábor ellen lefolytatott büntetőeljárás bírói szakának anyagát elkerzte tanulmányozás céljából a két elítélt feleségétől, majd testvérén keresztül ezt továbbította a *Beszélőhöz*.⁵⁸ Az üggyel a Szabad Európa Rádió is foglalkozott.⁵⁹

Haraszti írásában beszámolt a Kovács Lászlót ért egyházi retorzióról, továbbá Gromon András pomázi plébános selfüggesztéséről. Ez utóbbitra 1981 októberében került sor, mégpedig az október 11-i szentmisén elhangzott prédikációja miatt, melynek közvetlen kiváltója az Új Emberben megjelent, *A közösség hasznos építői akarunk lenni* című írás volt. A katolikus papi békemozgalom törekvéseit összefoglaló cikk egyrészt hosszasan ismertette Lékai szeptember 6-án, az esztergomi bazilika felszentelésének 125. évfordulóján elmondott ünnepi beszédét, másrészt azzal összhangban erős kritikát fogalmazott meg Bulányi mozgalmával kapcsolatban, mindenekelőtt a katonai szolgálat megtagadása, az egyházi struktúra alapvető átalakítása és a hierarchiával való szembehelyezkedése miatt. Gromon egyrészt kifogásolta, hogy a bíboros ünnepi homiliájában nem ismerte el a katolikusoknak a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciójában is méltánylandónak tartott jogát arra, hogy lelkismereti okokból megtagadják a katonai szolgálatot, másrészt visszautasította a bázisközösségekkel, különösen a Bokor mozgalommal kapcsolatban megfogalmazott bírálatot. Haraszti részleteket közölt a Kovács selfüggesztése és Lékai ünnepi beszéde miatt tiltakozó levelekben, s rövi-

⁵⁶ Kis 2021: 277.

⁵⁷ Haraszti 2023.

⁵⁸ A demokratikus ellenzék és a Bokor között közvetítő szerepet játszott még Kisszely Károly is, az első katolikus, aki megtagadta a katonai szolgálatot. Kisszely, aki korábban a Regnum Marianum közösség tagja volt, börtöntapasztalatait megosztotta a Bokor „börtönbe készülő” tagjaival, és nyíltan vállalta pacifista nézeteinek társadalmi szintű képviseletét, az ellenzékkel való együttműködését és a szamizdat lapokban való publikálását.

⁵⁹ ÁBTL I. 2. 7.1. NOIJ – BRFK – 164 – 245/3 1982. XII. 10.

den beszámolt a fegyveres katonai szolgálatot megtagadó közösségi tagok (id. Merza József, ifj. Merza József, Pintér István, Besze Imre) történetéről. Haraszti írását a következőképpen fejezte be: „Ami a pacifizmust illeti, egyelőre nem világos, utat talál-e a megújulásra vágyó katolikusokhoz. Lehet, hogy a radikális katolikusok magukra maradnak a fegyvertelen szolgálat törvényes lehetőségére irányuló követelésekkel. De emberi példájukkal és a polgárjogi mozgalmak szellemében fogant érvelésükkel úgy is serkentő hatással lesznek egyháziak és világiak lelkiismeretére. Sem a mélyen vallásosak, sem a demokratikus gondolkodású laikusok nem kerülhetik el, hogy védelemükre keljenek és hogy tanuljanak tőlük. Hiszen mozgalmuk akár holnap is becsületet és életet menthet az állig felfegyverzett Kelet-Európában.”⁶⁰ A *Beszélő* 4. számában Vízöntő András néven Máté-Tóth Andrástól jelent meg egy, a Haraszti cikkére reagáló írás, amely azt kifogásolta, hogy a szerző nem különbözette meg a bázisközösségek vallási és a polgárjogi mozgalmak politikai törekvésein. Máté-Tóth hangsúlyozta, hogy a bázisközösségek tagjai a jézusi szabadságfogalom talaján állnak, amely az egyén életét akarja radikálisan átalakítani, de nem célja a külső körülmények megváltoztatása.

Ettől függetlenül a *Beszélő* szerkesztősége a 80-as években folyamatosan tudósított a Bokor közösség és a hierarchia konfliktusáról, valamint a fegyveres katonai szolgálatot megtagadó katolikusok helyzetéről. A lap 19. száma beszámolt a püspöki kar fentebb tárgyalta, 1986. október 23-i nyilatkozatáról, a katonáskodást megtagadó katolikusokat sújtó egyre szigorúbb bírói ítéletekről (ez részben a büntetési tételek növekedését, részben fogház helyett börtönbüntetést jelentett), továbbá helyet adtak a Bokor közösség nyilatkozatának, amely a püspökök állásfoglalására reflektált. Ez rövid, tömör összefoglalása a *KarAj* 1987. évi 9. számában részletesen kifejtett gondolatoknak. A második nyilvánosságba bekerült szöveg a Bokor hangsúlyozott apolitikussága ellenére is kényes politikai kérdéseket érintett, amikor így fogalmazott: „A nyilatkozat »az eddig történt megbeszélésekre« hivatkozva megállapítja, hogy hazánkban »a katonai szolgálat kifejezetten a haza védelmére és a béke fenntartására... irányul«. Mivel az »irányul« jelenidő, s a jelenidő csak múló pillanat, ezért a nyilatkozat vagy a múltról vagy a jövőről vagy mindenkoról beszél. A múltra vonatkozóan a Püspöki Kar is jól tudhatja, hogy 1956-ban a katonák egy része a felkelők mellé állt, más része az ezt leverők mellé, és hogy 1968-ban hadseregeink bevonult Csehszlovákiába leverní az ottani felkelést. Ami pedig a jövőt illeti, mindenki tudja, hogy országunk a varsói szerződéshez tartozik, s hogy hadseregeinknek kötelessége segítséget nyújtani a tagállamoknak. minden állam a béke fenntartására hivatkozva tart fenn hadsereget, s az emberiség élete mégis tele van a békét megsemmisítő háborúkkal.”⁶¹

⁶⁰ Haraszti 1982: 31.

⁶¹ [Szerző nélkül] 1987: 152–153.

A Bokor és a demokratikus ellenzék együttműködésének érdekes epizódja, hogy Haraszti Miklós kérésére Hodosán Róza tanította meg a közösség tagjait a lengyel ellenzéktől elsajátított, speciális sokszorosítási technikára, a ramkázásra.⁶² Erre az egyik közösséggvezető, Bisztrai György sashalmi otthonában került sor a késő esti, éjszakai órákban. Bisztrai ezt 1980 őszére,⁶³ Hodosán Róza a vele készült interjúban 1982-83-ra tette. A Bokor közösségnek ekkor már volt egy stencilgépe, amely Bisztrai elmondása szerint éppen Demszky Gáborékon keresztül került hozzájuk.⁶⁴ Ezt a gépet hosszabb ideig használták egy 8. kerületi lakásban, ám hogy mi lett a sorsa, arra pontos választ Bisztrai nem tudott adni. Hodosán Róza azonban úgy emlékezett, hogy a stencilgépet neki adták át az Örs vezér téren egy előre megbeszélt időpontban, mondván, ők jobban tudják majd hasznosítani (ehhez az is hozzátarozik, hogy Bisztraiék egy másfajta sokszorosítási technikára tértek át). Hodosán Róza azt is elmondta, hogy ezt a stencilgépet a rendőrség sosem foglalta le, s nagy szolgálatot tett a demokratikus ellenzéknek. A Bokor közösséggel kapcsolatban pedig hangsúlyozta, kötelességének gondolta, hogy segítséget nyújtson azoknak, akiket lelkismereti meggyőződésük miatt üldöznek.⁶⁵ Haraszti Miklós a vele készült interjúban ugyancsak arról beszélt, mennyire fontosnak tartották, hogy a lelkismereti okból hátrányt szenvedő csoportok ügyét megszólaltassák a második nyilvánosságban. A vallási közösségekkel való kapcsolatfelvételt emellett az is motiválta, hogy Haraszti vonzónak és példaértékűnek találta azokat a polgárjogi mozgalmakat (Gandhi, Martin Luther King, a lengyel Szolidaritás), amelyeknek spirituális tartalma is volt.⁶⁶

A Bokor közösség és a demokratikus ellenzék közötti kapcsolat és ügyek mentén történő együttműködés a Szabad Kezdeményezések Hálózatának párttá alakulásáig megmaradt – elég itt csak id. Merza József és Csapody Tamás nevét említeni, akik rendszeresen részt vettek a Kenedi János lakásán tartott megbeszéléseken. Az 1987 telén és 1988 tavaszán folyó – mint utóbb tudható, az állambiztonsági szervek által megfigyelt – informális összejöveteleken a demokratikus ellenzék vezetői vettek részt Tamás Gáspár Miklóstól és Kis Jánostól Vásárhelyi Miklósig és Göncz Árpádig. A Bokor bevonása a diskurzusba azt jelezte, hogy a bázisközösséget egyenrangú partnereként fogadták el, a magyar ellenzék részeként tekintettek rá, és számoltak vele a későbbiekben is. Mindez felvillantotta annak a lehetőségét, hogy a bázisközösség aktívabb, akár a politikai színtérre kilépő szerepet fog vállalni a rendszer-váltás folyamatában.⁶⁷

⁶² Hodosán 2023.

⁶³ Csapody 2004.

⁶⁴ Csapody 2004.

⁶⁵ Hodosán 2023.

⁶⁶ Haraszti 2023.

⁶⁷ Csapody Tamás írásbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm.

A Bokor mozgalom és a demokratikus ellenzék történetének érintkezési pontjai arról tanúskodnak, hogy a Kádár-rendszer utolsó évtizedében lehetséges volt eltérő háttérű és indítatású emberek autonómiatörekvéseinak a találkozása. Talán nem véletlen, hogy az olyannyira vágyott autonóm lét megvalósításának közege a 80-as évek elején a szabadidő lehetett. A Bokorban a munkahelyi érvényesülés helyett a közösségi munka, a pasztorációs tevékenység állt a tagok életének középpontjában.

A munkához való viszonynak érdekes lenyomata a közösség egyik tagjától, Simonyi Gyulától származó, *Töprengések a bérmunkáról* (TAB) című írás, amely 1979-ben keletkezett, és az 1980-as Karácsonyi Ajándékban jelent meg. A szerző a bérmunkát (fizetésért végzett munkát) és a keresztények hivatástudatból végzett tevékenységeit állította szembe dolgozatában. Egészen pontosan kétfélle termelési rendszert különböztetett meg: az első típusú a fizetőképes kereslet és a bérmunkaerő egymásra találásából megszülető, bonyolult, világmeretű rendszer, a kettes típusú termelési rendszerben pedig a fizetésképtelen emberi rászorultság találkozik a szolgáltatkézséggel. A szerző végkövetkeztetésként egy harmóniára törekvő életmodellt ajánlott az olvasónak: „A kereten kívüli papok helyzete hasonlít ma leginkább a keresztény hivatásukat komolyan vevő világiak helyzetéhez. Hogyan oldják meg ők, hogy a megélhetés ne menjen – nyilvánvalóan sokkal fontosabb – papi tevékenységeük rovására? Olyan állást keresnek, amely kevés időt igényel (pl. rovarirtás, takarítás, kazánfűtés, fordítás stb.) és anyagi igényeiket olyan szintre csökkentik, hogy ebből megélhessenek.”⁶⁸

Konrád György *Antipolitika* című művében a munka és a szabadidő viszonyáról így írt: „Aki azzal a nyolc órával határozza meg magát, amellyel a kenyerét keresi, az voltaképpen egy mély belső igent mond a függésre. A társadalmaknak túlságosan szegényes leírása: a munka világára épülő intézményrendszer leírása. Az autonómia annyit jelent, hogy nem vagyok azonos a státuszommal. Oldalt húzódom tőle. Úgy lépek bele, mint egy jelmezbe. Munkahelyünkön félig-meddig a kényszerűség övezetében vagyunk. [...] A szabad idő nem munkátlan időt jelent, hanem olyan órát, amelyeknek mi magunk vagyunk a gazdái. Ez az igazi életünk, ez a legbecsesebb vagyonunk: a szabad időnk ránk hasonlít.”⁶⁹ Bár a Konrád György és a Simonyi Gyula által felvázolt megoldás látszólag távol áll egymástól, mégis az autonóm és autentikus lét megteremtésére adott lehetséges válasznak tekinthetők egy olyan szabadsághiányos világban, ahol a polgári szabadságjogokért folytatott küzdelem és a jézusi szabadságfogalom megélése az interperszonális kapcsolatok révén találkozott a minden napokban.

⁶⁸ Simonyi 1980.

⁶⁹ Konrád 1986.

FORRÁSOK

- ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
2.7.1. Napi operatív információs jelentések (NOIJ)
3.2.3. – Mt A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. Mt-dossziék.
Bulányi György é. n.: *Szeretet az Isten*. Gépelt kézirat.
- BFL Budapest Főváros Levéltára
XXV. 4. f. A Fővárosi Bíróság titkos ügykezelés alól kivont pereinek iratai
Papi rekollekciós elmélkedések. Gépelt kézirat.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XIX-A-21-d Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK iratok (1957–1989)
Piarista Levéltár
- IV. 188. Török Jenő hagyatéka

KarAj Karácsonyi Ajándék

Új Ember 43. évfolyam (1987)

Révész Béla 2005: Hírszerzés, propaganda és ellenzék Magyarországon. Állambiztonsági jelentés 1976-ból a külső ellenseg és a belső ellenzék viszonyáról. *Múltunk* (50.) 3. 162–225.

INTERJÚK

- Bulányi György 2012: Beszélgetés Bulányi Györggyel I. Az interjút 2012. szeptember 18-án készítette Faragó Ferenc. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=wyDU-gaHZdAo> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 15.
- Demeczky Jenő 2022: Interjú Demeczky Jenővel 2022. április 21-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Dombi Zsuzsa 2023: Interjú Dombi Zsuzsával 2023. május 11-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Haraszti Miklós 2023: Interjú Haraszti Miklóssal 2023. október 12-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Hegyi György 2023: Interjú Hegyi W. Györggyel 2023. január 25-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Hodosán Róza 2023: Interjú Hodosán Rózával 2023. szeptember 27-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Koci György 2022: Interjú Koci Györggyel 2022. július 25-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző birtokában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benyhe Bernát 2015: Bokor – állam – egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösségeg, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni zsinat korában*.

- Tanulmányok és inventárium. Collectanea Studiorum et Textuum. Classis II, Tom. I.* Budapest, Gondolat. 257–325.
- Bulányi György 1973: Lesz-e belőlünk valami? *Karácsonyi Ajándék* 4. 42–45.
- Bulányi György 1977: Önértelmezésünk. *Karácsonyi Ajándék* 9. 2–5.
- Bulányi György 1987: Hozzászólás a „Társadalmi szerződés”-hez: Ajánlat a hatomnak? *Karácsonyi Ajándék* 9. 80–83.
- Bulányi György 1993: *Nagypénteki levél*. Budapest, Irotron.
- Bulányi György 2013: *Keressétek az Isten országát. Az út*. Harmadik könyv. Budapest, Irotron.
- Csapody Tamás 2004: A Bokor-szamizdat. *Élet és irodalom* (48.) 25. szám. (június 18.) <https://www.es.hu/cikk/2004-06-27/csapody-tamas/a-bokor-szamizdat.html> – utolsó letöltés: 2023. október 29.
- Csapody Tamás 2016: *Elmélet és gyakorlat: kereszteny katonai szolgálatmegtagadók Magyarországon 1979 és 1989 között, különös tekintettel a Bokor római katolikus bázisközösségre*. <https://mek.oszk.hu/15600/15636/15636.pdf> – utolsó letöltés: 2023. október 29.
- Demeczky Jenő 1987: Hozzászólás a „Társadalmi szerződés”-hez: (Politológiai, ökológiai és erkölcsi-szellemi mérlegen). *Karácsonyi Ajándék* 9. 72–79.
- Fejérdy András 2015: A Szentszék tárgyalásai a magyar és a csehszlovák kormánnyal (1963–1978). Szempont az összehasonlító elemzéshez. In: Klestenitz Tibor – Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor születésnapjára*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 317–332.
- Gromon András 2016: *Isten országa rajtakat áll vagy bukik! Vázlatok Jézus arcképéhez*. Dunnakeszi, Elpídia.
- Hampel Károly 1987: Kontraszttársadalom és valóság. *Karácsonyi Ajándék* 9. 4–13.
- Haraszti Miklós 1982: Nem ütni és nem visszaütni. Pacifista mozgalom a magyar katolikus egyházban. *Beszélő* 2. 15–31.
- Horváth Zsuzsa 1987: Az egyház kovásza: A bázisközösségi mozgalmak Magyarországon. *Egyházfórum* (2.) 2. 109–115.
- Kamarás István 1989: *Lelkierőmű Nagymaroson*. Religiográfia. Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- Kamarás István 1990: Milyen alap a bázisközösségek? *Szociológia* (18.) 3–4. Szociografiák-Esettanulmányok. 203–221.
- Kis János 2021: *Szabadságra ítélezve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással*. (Kis János válogatott művei.) Budapest, Kalligram.
- Konrád György 1986: *Az autonómia kísértése – Antipolitika*. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00041a_kv.html – utolsó letöltés: 2023. október 29.
- Kovács László 2010: „Régi dicsőségünk...” Emlékezés a „Baracskások” tíz évre. *Érted vagyok* (21.) 1. 13–16.
- Kozák Gyula 2004: Végső búcsú Légrády Pétertől. *Beszélő* III. folyam (9.) 1. 57–65.
- Lohfink, Gerhard 1990: *Milyennek akarta Jézus a közösséget? A kereszteny hit társadalmi dimenziója*. Egyházfórum könyvei 4. Luzern, Egyházfórum.
- Máté-Tóth András 1996: *Bulányi und die Bokor-Bewegung: eine pastoraltheologische Würdigung*. Wien, UKI.

- Máté-Tóth András 2012: Bulányi provokatív öröksége. *Egyház és Társadalom*. 2012. május 25. <https://www.egyhazestarsadalom.hu/2012/05/25/bulanyi-provokativ-oroksege/> – utolsó letöltés: 2023. október 28.
- Mezey András 2013: *Katolikus kisközösségek és bázisközösségek Csongrád megyében 1945 és 1980 között, a pártállam és a hivatalos egyház vonatkozási keretében*. (PhD-disszertáció.) Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Miklós Imre 1986: Az állam és az egyházak viszonya. *Magyar Hírlap* (19.) 307. (1986. december 31.) 3.
- Révész Béla 2005: Hírszerzés, propaganda és ellenzék Magyarországon. Állambiztonsági jelentés 1976-ból a külső ellenlég és a belső ellenzék viszonyáról. *Múltunk* (50.) 3. 162–225.
- Schanda Beáta 1998: A „Bokor”-ról. *Vigilia* (63.) 7. 552–554.
- Simonyi Béla 1987: A Keresztény politizálása. *Karácsonyi Ajándék* 9. 15–44.
- Simonyi Béla 1987a: Hozzászólás a „Társadalmi szerződés”-hez: („Mércék és hivatások”). *Karácsonyi Ajándék* 9. 68–71.
- Simonyi Gyula 1980: Töprengések a bérkampányról. Második rész. <https://bocs.hu/eletharm/ev/ev02602.htm> – utolsó letöltés: 2023. október 29.
- [Szerző nélkül] 1987: Szolgálatmegtagadók. *Beszélő* 19. 151–153.
- [Szerző nélkül] 1987a: Tiszta vizet a pohárba. Hitvallás a békességteremtés mellett. *Karácsonyi Ajándék* 9. 45–49.
- [Szerző nélkül] 1987b: Vallomás az erőszakmenetességről. *Karácsonyi Ajándék* 9. 50–61.
- Vincze Endre 1972: „Engem esz a lug, ha a fejed mosom”. *Karácsonyi Ajándék* 1. 51–53.
- Völgyesi Orsolya 2021: Egy beszervezés története. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi, szegedi konferenciájának tanulmánykötete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 33.) Szeged, Hajnal István Kör. 365–378.
- Völgyesi Orsolya 2023: Katolikus kisközösségek „hálózatai” az 1940-es, 1950-es évek fordulóján. *Vigilia* (88.) 7. 646–656.
- Wildmann János 1983: A magyar katolikus hierarchia és a báziscsoportok. http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1415/magyarfuzetek1415_wildmann.pdf – utolsó letöltés: 2023. október 29.

Lugosi András fontosabb publikációi

Statisztika, mint biopolitika Budapest nagyvárossá válásának korában, különös tekintettel a járványok problémájára

BUDAPESTI LEVÉLTÁRI MOZAIKOK 2020/11. (régi sorozat 13. szám)

Lugosi András, Dombi Gábor
Gettó 75: A budapesti gettó emlékezete
ERZSÉBETVÁROS 2020/1. 32 p. (2020)

A budapesti zsidóság a szűkülő nagyvárosi térben. Az üldözötés stációi
ERZSÉBETVÁROS 2020: 1 pp. 5–8., 4 p. (2020)

Marx a negyedik évtizedben. Szerk.: Kovács András. Szamizdat kiadás, Budapest, 1977. Részletek. II–III., 46–59. p. (Bevezetés; Benda Gyula – Hamburger Mihály); BFL XXXV.7.a.4 500. ó. e. Az MSzMP Budapest II. kerületi Pártvégrehajtó Bízottsága 1979. szeptember 13-i ülésének jegyzőkönyve, 1. napirendi pont: Benda Gyula fegyelmi tárgyalásának jegyzőkönyve
SIC ITUR AD ASTRA: 64. (2015) pp. 39–68., 30 p. (2015)

„Sorsközösségek”, „de-generáció”, „létező szocializmus”: Benda Gyula és Hamburger Mihály 1977-es tanulmánya a marxizmusról
SIC ITUR AD ASTRA: 64. (2015) pp. 17–38., 22 p. (2015)

Molnár Olga In: Rózsa Dávid (főszerk.); Kovács Csaba; Nádudvari Zoltán; Nemes Erzsébet; Pásztor Angelika (szerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből: Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig
Budapest, Magyarország: KSH Könyvtár (2014) 807 p. pp. 505–507., 3 p.

Dokumentum. Lázár Ernő védőügyvéd fellebbezése báró Kohn András Béla fajgalázási perében a Királyi Büntető Törvényszékhez. BFL VII.5.c 1882/1943 báró Kohn András Béla elleni büntetőügy iratai

FONS: FORRÁSKUTATÁS ÉS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK 17. (2010): 4. sz. pp. 565–576., 12 p. (2010)

„Sztalin főhercege”: *Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgalázási törvény idején*

FONS: FORRÁSKUTATÁS ÉS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK 17. (2010): 4. sz. pp. 527–565., 39 p. (2010)

Lugosi András, Rózsafalvi Zsuzsanna

„A Csömöri úttól egészen a Filatori-gátig”: *A Karinthyak Budapestje*

BUDAPESTI NEGYED 17. (2009): 4. (Tél) sz., pp. 430–814., 385 p. (2009)

Folyóirat vagy sorozatszerkesztés (Egyéb) |

Lugosi András, Rózsafalvi Zsuzsanna

Utazás Karinthyából Epepébe II.

BUDAPESTI NEGYED 17. (2009): 3. (Ősz) sz., pp. 233–429., 198 p. (2009)

Folyóirat vagy sorozatszerkesztés (Egyéb) |

Lugosi András, Rózsafalvi Zsuzsanna

Utazás Karinthyából Epepébe I.

BUDAPESTI NEGYED 17. (2009): 2. (Nyár) sz., pp. 1–232., 232 p. (2009)

A szegény kisgyermek panaszai: Helén néni nyomában

BUDAPESTI NEGYED 17. (2009): 2. (Nyár) sz., pp. 131–150., 20 p. (2009)

Cipőcsokor – avagy az asszimiláció rejtélyes szálai: Mikrotörténeti tanulmány a Karinthy család eredetéről és az implicit emlékezetről

BUDAPESTI NEGYED 17. (2009): 2. (Nyár) sz., pp. 42–110., 69 p. (2009)

Egy Ganz gyári tisztsivelő asszimilációs stratégiája: Bevezetés

BUDAPESTI NEGYED 17. (2009): 2. (Nyár) sz., pp. 7–16., 10 p. (2009)

Az URBS-ból való ember: Forrásközlés BFL IV.1419.d 4. nagydoboz. Vegyes városstatisztikai jegyzetek, 1911–1916. Kijegyzések a polgármester úr számára („Ideálváros”)

In: Horváth J. András (szerk.): *Szívvvel és tettel: Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*

Budapest, Magyarország, Salgótarján, Magyarország: Nógrád Megyei Levéltár (2008) 525 p. pp. 271–284., 14 p.

A szerelem bolondja?: Jogi antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről
BUDAPESTI NEGYED 15. (2007): 4. (Tél) sz., pp. 360–410., 51 p. (2007)

Rózsafalvi Zsuzsanna, Lugosi András
„Öreg ember nem vén ember”: Budapest Jókaija
BUDAPESTI NEGYED 15. (2007): 4. (Tél) sz., pp. 236–505., 270 p. (2007)

Rózsafalvi Zsuzsanna, Lugosi András
A múltat csak a vén poéta álmودja még vissza: Jókai Budapestje
BUDAPESTI NEGYED 15. (2007) 3. (Ősz) sz., pp. 1–235., 235 p. (2007)

Rózsafalvi Zsuzsanna, Lugosi András
Előszó
BUDAPESTI NEGYED 15. (2007): 3. (Ősz) sz., pp. 7–12., 6 p. (2007)

K. Horváth Zsolt (szerk.), Lugosi András (szerk.), Sohajda Ferenc (szerk.)
Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére
Budapest, Magyarország: Hermész Kör, Osiris Kiadó (2003) 708 p.

Az identitás helye: A városi tér szerepe az önazonosság rögzítésében
In: K. Horváth Zsolt, Lugosi András, Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*
Budapest, Magyarország: Hermész Kör, Osiris Kiadó (2003) 708 p. pp. 642–676., 35 p.

A parasztéletforma válságától a demokrácia válságáig: Bibó István negyvenes évekbeli publicisztikájának történeti hátteréről
In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*
Budapest, Magyarország: Új Mandátum Könyvkiadó (2001) 364 p. pp. 145–173., 29 p.

A tünetektől az interpretációig: Esszé egy homeopata jellegű történetírói gyakorlatról: a mikrotörténelemről
SZOCIOLÓGIAI FIGYELŐ: SZOFI II. folyam 5. (2001): 1–2. sz. (szeptember) pp. 24–42., 19 p. (2001)

Megjelenés alatt:

Budapest: egy amerikai léptékben növekvő metropolisz

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala megalakulásának 150. évfordulója alkalmából rendezett konferencia előadásai. Tanulmányok Budapest Múltjából 47. 2022

Van-e a tudásnak várostörténete? Budapest és a metropoliszok tudománya

Tanulmányok Budapest Múltjából 47. 2022

Kéjhölgyek a kávéházban: a bordélyrendszer Budapesten, avagy a prostitúció helye a nagyvárosi térben 1850–1927

FONS 2023

A fényképek, mint a városok múltjának homályos tükre: a fotóiák lehetséges szerepe a várostörténetírásban a térbeli fordulat után

URBS 2023

Lugosi András fontosabb konferenciaszervezései és előadásai

KONFERENCIASZERVEZÉSEK:

2013. március 10. A parasztéletforma csődje és egy paraszti nemzet víziója a kései modernítás korában. A Magyar Szociológiai Társaság Emlékkonferenciája a 100. éve született Kovács Imre tiszteletére.
2013. november 12–13. Normák, normakövetés és normaszegés a városi életben. IV. Magyar Várostörténeti Konferencia Budapest Főváros Levéltára és az URBS – Magyar Várostörténeti Évkönyv szervezésében. Sipos Andrással közösen.
2021. november 12. Budapest: egy amerikai léptékben növekvő metropolisz. Konferencia Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala megalakulásának 150. évfordulója tiszteletére. Budapest Főváros Levéltára 2020. évi levéltári napja, a COVID19-járvány miatti korlátozások miatt egy évvel később megtartva. https://www.youtube.com/watch?v=aR_IDyYNNBE

ELŐADÁSOK:

2008. március 27–28. Nottingham. Urban Boundaries and Margins. The Urban History Group Annual Conference. Helyszín: University of Nottingham. Előadás címe: City of Jews and Christians: Spatial Order of Persecution in Budapest 1944
2008. augusztus 25. Izland, Reykjavík. Workshop at the Reykjavík Academy. Előadás címe: Thick Interpretations: Toward a Hermeneutical Turn of Microhistory?
2011. május 27. Pápa. Személyes történelem. A magániratok szerepe a történeti kutatásban. Szervező: Veszprém Megyei Levéltár Pápai Fióklevéltára. Előadás címe: A személyes iratok és az emlékezés problémája a 2000-es évek angolszász levéltári irodalmában.
2012. április 25. Budapest, XIII. ker. Teve utcai Rendőrpalota. A Budapesti Detektívtestület (1886–1948). Előzmények, történet és utólelet című konferencia. Előadás címe: A nyomozás, mint hivatás. Urbanizáció és a detektívek professzionalizációja.
2012. május 11–12. Kőszeg, Nagy László Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény (az egykori Hunyadi Mátyás Magyar Királyi Reáliskolai Nevelőintézet épületében). „...száz év múlva is emlékezett dolgokra...” Konferencia Ottlik Géza születésének 100. évfordulója tiszteletére. Előadás címe: Város, tér, emlékezés. A városi és a poétikai tér problémája Ottlik Géza prózájában.

2012. augusztus 24. Debrecen. Piacok a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi konferenciája. Előadás címe: Konstantinápoly Budapesten.
2013. március 10. Budapest, ELTE TáTK. A parasztéletforma csödje és egy paraszti nemzetvíziója a kíesei modernítás korában. A Magyar Szociológiai Társaság Emlékkonferenciája a 100 éve született Kovács Imre tiszteletére. Előadás címe: A szociográfiaírás, mint identitásstratégia. A falukutató mozgalom és egy paraszti nemzetvíziója az urbanizáció korában.
2017. november 16. Szombathely, Savaria Múzeum. Előadássorozat Kelbert Krisztina kurátor Fényérzék – Személyes című tárlatának kiállítóterében, 2. rész. Előadás címe: A fényképek, mint a városok múltjának homályos tükre: a fotográfiák lehetséges szerepe a várostörténet-írásban a térbeli fordulat után.
2019. május 17. Budapest, ELTE BTK. A város örökök: konferencia Bácskai Vera emlékére. Előadás címe: Város és vidéke: Bácskai Vera funkcionalista várostörténet-írásának esete Erdei Ferenc alföldi mezővárosi parasztpolgár utópiájával.
2019. augusztus 30. Szeged. Történelem és erőszak. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi konferenciája. Előadás címe: Szerelmi háromszögek és feldarabolt hullák: a gyilkosság és emberölés, mint város- és társadalomtörténeti probléma.
2021. november 12. Budapest Főváros Levéltára. Budapest: egy amerikai léptékben növekvő metropolisz. Emlékkonferencia Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala megalakulásának 150. évfordulója alkalmából. (Budapest Főváros Levéltára 2020. évi levéltári napja, a COVID19-járvány miatti korlátozások miatt egy évvvel később megtartva.) Előadás címe: Van-e a tudásnak várostörténete? Budapest és a metropoliszok tudománya. https://www.youtube.com/watch?v=aR_lDyYNNBE 6:28 – 49:35
2022. október 19–20. Budapest, Clió Intézet (helyszín: BFL). A magyar holokausztkutatás legújabb eredményei. Konferencia a 100 éve született Randolph L. Braham emlékére. Előadás címe: „Vegyen téged oltalmába a Felsőház!” A harmadik zsidótörvény vitája, különös tekintettel a fajgyalázás fogalmának a magyar büntetőjogba való bevezetésére. <https://www.youtube.com/watch?v=1KVIZ6eRtQs&t=1818s> 24:53 – 46:10
- Előadás-sorozat a főváros történetéről:* „BUDAPEST 150 – Egy amerikai léptékben fejlődő metropolisz: Budapest mikrotörténete a nagyvárossá válástól a szovjet kivonulásig – 12 téTELben.” Elhangzott a FUGA – Budapesti Építészeti Központban és a Tilos Rádió közvetítésében. Az előadások megtekinthetők a FUGA honlapján és a YouTube-on.
2022. december 20. Hogyan lett Pest-Budából metropolisz? A pesti nagy árvíztől a városegyesítésig
2023. január 19. A városegyesítés története: utazás Pest-Budáról Budapestre, avagy hogyan váltak a német elővárosok magyar fővárossá
2023. február 21. Hogyan épült Budapest? A főváros építészeti szövetének átalakulása a reformkortól a kommunizmus bukásáig
2023. március 23. Statisztika, mint biopolitika, avagy Budapest és a metropoliszok tudománya: lakáskérdés, közoktatás, közigézségügy és a járványok elleni küzdelem
2023. május 9. Budapest első turisztikai reprezentációi, avagy a nagyvárosi turizmus születése: az 1885-ös országos kiállítástól a Millenniumon és a párizsi világkiállításon át Budapest fürdőváros víziójáig

2023. május 25. A kávé- és pálinkamérések világa, avagy a modern budapesti munkásosztály űstörténete
2023. június 24. Kéjhölgyek a kávéházban: a bordélyrendszer története Budapesten 1850–1928
2023. július 28. „Akár a vadvirág, ott akarok nyílni, ahová tartozom”, avagy hogyan lett Budapest zsidók és keresztyények városává?
2023. augusztus 25. A bűnös nagyváros és a nagyvárosi bűnözés Budapesten
2023. október 27. Queering Budapest
2023. november 2. A holokauszt és Budapest szovjet ostroma
2023. november 17. Nagybudapest és a főváros szocialista modernizációja

A kötet szerzői

Bolgár Dániel (1981) PhD, történész, az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe az egyenlőtlenségek társadalomtörténete, a zsidó

társadalomtörténet, az emberi test története, a kvantitatív történetírás.

Csepeli György (1946) az MTA doktora 1992 óta, professor emeritus. Az ELTE-n szerzett orosz–pszichológia szakon diplomát, s ott is dolgozott 1972 és 2016 között. 1989 és 2016 között számos amerikai egyetem (UCLA, OSU, Michigan State, New School for Social Research, Yale, Montclair) vendégprofesszora vagy kutatója volt. Kutatási területe a csoportközi viszonyok szociálpszichológiája, a nemzeti identitás, az antiszemizmus, a cigányellenesség és a konfliktusmegoldás. Különböző EU FP7 projektekben vett és vesz részt a diszkrimináció és az európai identitás téma-köreiben. Érdeklődése az utóbbi években az információs társadalom, a Big Data és a mesterséges intelligencia gazdasági-társadalmi hatásainak vizsgálata felé fordult. Legutóbbi kötetei: *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági-társadalmi hatásai* (Kossuth Kiadó, 2020); *Értékek ébresztése* (Kocsis Kiadó, 2023).

Herédi Attila (1973) PhD-hallgató, az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program hallgatója, történész. Budapest Főváros Levéltárában főlevél-táros, a tervtár, valamint a városegyesítés előtti Buda és Pest szabad királyi városok levéltárának anyagaival foglalkozik. Kutatási területei: Budapest rendőrségének története, Kőbánya története és a 19. századi bevándorlás a fővárosba. Doktori téma-ja a mezei rendőrség társadalomtörténete a reformkortól a századfordulóig.

K. Horváth Zsolt (1972) társadalomtörténész, kritikus, a METU egyetemi docense. Kutatási területe a kulturális formák és gyakorlatok társadalomtörténete a 20. századi Európában. Önálló kötetei: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához* (Kijárat, 2015); *A bundátlan Vénusz* (Prae, 2021); *Mérei Ferenc I-II.* (Korall, 2021).

Karsai László (1950) az MTA doktora, történész, professor emeritus, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének volt egyetemi tanára. Kutatási területei: a magyarországi roma és zsidó holokauszt, a magyar szélsőjobboldali mozgalmak, elsősorban a Nyilaskeresztes Párt története. Legutóbbi munkái: *Szálasi Ferenc – politikai életrajz* (Balassi Kiadó, 2016); *Szálasi Ferenc naplói (1942–1946)* (Magvető Kiadó, 2016).

Lászlófi Viola (1993) történész, az ELTE Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának és a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales co-tutelle-nek a doktorjelöltje. Kutatási területe az orvosok és az orvosi tudás társadalmi szerepének vizsgálata a 20. század második felében. Jelenleg a CEU Center for Ethics and Law in Biomedicine fiatal kutatója.

Mátay Mónika (1968) történész, habilitált egyetemi docens. Az ELTE BTK Történeti Intézet és a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete munkatársa. Kutatási területe a 19–20. századi kultúrtörténet, a nyilvánosság és a bűnözés története. Munkái: *Törvényszéki játszmák: válas Debrecenben 1793–1848* (Csokonai, 2006); *Méregkeverők* (szerk.) (Korall, 2016). 2019 óta a Beszélő Városok sorozat szerkesztője, amelyben eddig négy kötet látott napvilágot. A Médiafolyóirat szerkesztője.

P. Tóth Tamás (1977) PhD, szociológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének külső kutatója és az *Artist and Researcher in Residence Giguada, Gran Canaria* program társalapítója. Doktori fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte 2014-ben, ezt megelőzően magyar nyelv és irodalom szakos bölcsésként és tanárként, valamint kommunikáció szakos bölcsésként végzett a Károli Gáspár Református Egyetemen. Fő kutatási területei az esélyegyenlőség, az egyenlő bánásmód, a szexuális kisebbségek és LMBT+ emberek társadalmi kirekesztettsége, a homofóbia, a HIV/AIDS-prevenció, a munka és család egyensúlya, a homoszexualitás társadalomtörténete és a narratív identitás. A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, a TK Szociológiai Intézet folyóiratának szerkesztője.

Perényi Roland (1976) PhD, történész, főmuzeológus a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában, 2014-től az Újkori Várostörténeti Főosztály vezetője, 2021 óta a Kiscelli Múzeum igazgatója. 2001–2002-ben végzett az ELTE BTK-n német nyelvtanár és történelem szakon. Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaság-történeti Doktori Programján szerezte PhD-fokozatát 2010-ben. Kutatási területei a budapesti szociális problémák, a bűnözés társadalomtörténete. Önálló kötetei: *A bűn nyomában* (L'Harmattan, 2012); *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten* (Napvilág Kiadó, 2018); *Úti cél: remény* (Réthelyi Orsolyával közösen, Martin Op. Kiadó – BTM, 2022).

Rózsafalvi Zsuzsanna (1975) PhD, irodalomtörténész, a Petőfi Irodalmi Múzeum készirattárának főosztályvezetője, a PPKE megbízott előadója. Fő kutatási területe a 19. század második felének irodalma (különös tekintettel Jókai Mórra), a könyvkiadás története és a Nyugat korának kritikatörténete.

Sárai Szabó Katalin (1964) PhD, történész, tudományos főmunkatárs a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményében. Kutatási területei: 19. század, 20. század első fele, társadalomtörténet, nőtörténet. Megjelent kötete: *Egy református lelkész és felesége a 20. században. Vargha Tamás és Varga Tamásné Magay Mária élete és munkássága* (Balogh Mihályjal közösen; Magyarországi Református Egyház Zsinati Hivatala, 2016).

Sipos András (1964) PhD, történész, főosztályvezető Budapest Főváros Levéltárában, amelynek 1988 óta munkatársa. PhD-fokozatát 1997-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerezte. Több, mint 140 tudományos publikációja jelent meg a város- és társadalomtörténet, valamint a levéltártan témaköréből. Kötetei: *Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914* (Budapest Főváros Levéltára, 1996); *A jövő Budapestje 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek* (Napvilág, 2011).

Szécsényi Mihály (1955) történész, levéltáros. Kutatási területei: 19–20. századi társadalomtörténet, várostörténet, a prostitúció története, a szélsőjobboldal és a szélsőbaloldal története Magyarországon.

Szilágyi Márton (1965) az MTA doktora, irodalomtörténész, egyetemi tanár, tanársegédez a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar 18–19. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén. Kutatási terület: 18–19. századi magyar irodalom. Legutóbbi kötete: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete (Osiris, 2023).

Szívós Erika (1968) az ELTE Történeti Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének habilitált egyetemi docense 2017 és 2023 között, 2024-től tanszékvezetője. Oktatási és kutatási területei a 19. és 20. századi társadalom-, kultúr- és várostörténet. Ezen belül a fő hangsúlyok az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Közép-Európa városai és kultúrái; Budapest története; a hazai és régióbeli zsidóság története; az emlékezés, emlékezet és örökség kérdésköre; nőtörténet; valamint a modern társadalmak átalakulásának egyes aspektusai, például az emancipáció, a mobilitás és a migráció. Jelenlegi kutatásai Budapest és más közép-európai fővárosok 20–21. századi történetéhez kapcsolódnak. Több monografiája, egyedül vagy másokkal szerkesztett kötete és számos tanulmánya jelent meg magyarul és más

nyelveken. Legutóbbi könyvének címe *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Bel-ső-Érzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig* (Korall, 2022). Angol nyelvű tanulmánya: 'The Historic City and the East-West Exchange: Architecture, Urban Renewal and International Knowledge Transfers under State Socialism in Hungary' (*Urban History*, 49 [2022] 3. 523–548).

Takács Judit (1968) DSc, az MTA doktora, szociológus és kutatóprofesszor a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében, az MTA Szociológiai Tudományos Bizottságának egyik alelnöke és tagja a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* szerkesztőségének. Tanulmányait az ELTE BTK magyar-történelem és kulturális antropológia szakán, valamint az Amszterdami Egyetemen (UvA) végezte, ahol MA in *Social Sciences* diplomát szerzett. PhD-fokozatát 2002-ben a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen szerezte szociológiából, 2011-ben habilitált az ELTE Társadalomtudományi Karán, 2019 óta az MTA doktora. Kutatási téma között szerepelnek a családi gyakorlatok és az apaszerepek változásai, az érintett közösségek szerepének tanulmányozása a betegségek elleni védekezésben, valamint a társadalmi attitűdök vizsgálata. Kiemelt kutatási területe a homossexualitás magyarországi társadalomtörténete.

Trádler Henrietta (1990) PhD, társadalomtörténész. Doktori tanulmányait az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaság-történet Doktori Programján végezte. Kutatóként dolgozott a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetében, ahol a Beszélő Házak projekt egyik történésze volt. Tagja volt az ELTE-n a tiszazugi arzénés asszonyokkal foglalkozó kutatócsoportnak. Szerkesztőként dolgozott a *Sic Itur ad Astra* folyóiratnál. Campus Mundi ösztöndíjaként a Duke Egyetemen töltött három hónapot egy mikrotörténeti kutatócsoport tagjaként. Az Erasmus program keretében egy szemesztert tanult a párizsi EHESS-en, Franciaországban. 2022-ben a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont ösztöndíjas kutatója volt. Disszertációját *A budapesti házi cselédség társadalomtörténete. Mozaikos cseléd-biográfiák* címmel 2022-ben védte meg.

Völgyesi Orsolya (1968) PhD, történész, tudományos főmunkatárs a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetben. Kutatási területe: reformkori magyar történelem (politikatörténet, eszmetörténet), 1945 utáni katolikus egyháztörténet (Bokor bázisközösség). Legutóbbi kötete: *Eötvös József: Levelek I. 1820-as évek – 1848. február 28.* (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet [Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Eötvös József levelezése I.], 2023).